

JERZY TREDER

Nazwy ptaków we frazeologii

i inne studia z frazeologii
i paremiologii polskiej

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

Nazwy píaaków we frazeologii

i inne studia z frazeologii
i paremiologii polskiej

JERZY TREDER

Nazwy płałów we frazeologii

i inne studia z frazeologii
i paremiologii polskiej

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2005

Recenzent
Stanisław Bąba

Projekt okładki i stron tytułowych
Jan Misiek

Skład i łamanie
Bartłomiej Kolecki

II 31/131

Publikacja sfinansowana z funduszu badań własnych
BW 4100-5-0215-3

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 83-7326-248-2

Spis treści

Od autora	7
Frazeologia jako środek stylizacji gwarowej	9
Przysłowia nie tylko kaszubskie w ogólnych zbiorach paremiograficznych	19
Nazwy biblijne w polskiej frazeologii	43
Nazwy własne w zachodniosłowiańskiej frazeologii	53
Pomorskie nazwy geograficzne we frazeologii	82
Oddziaływanie języka polskiego na frazeologię kaszubską	93
Leksem <i>alleluja</i> w polskiej frazeologii	109
Święci w polskiej frazeologii	113
Gdańsk we frazeologii	123
Wybrane frazeologizmy w <i>Tragedii o bogaczu i Łazarzu</i> z 1643 roku	127
O frazeologii potocznej w polszczyźnie	136
Frazeologizm jako podstawa słowotwórcza	181
Nazwy ptaków we frazeologii polskiej	189
Rozwiązanie skrótów	248

Od autora

Spis treści niniejszej publikacji informuje, że prezentowany zbiór studiów frazeologiczno-paremiologicznych dotyczy zasobów historycznych i współczesnych przede wszystkim ogólnopolskich, mniej dialektalnych, łącząc się częściowo z problematyką nazw własnych i stosunków między *nomen proprium* i *nomen appellativum*. Układ ten odzwierciedla uniwersalną konstatację, że różne odmiany stylowe i terytorialne języka w każdym okresie ogólnego rozwoju języka wzajemnie się uzupełniają, podobnie jak dziedzictwo językowe spleta się z nowym, co szczególnie dobrze widoczne jest właśnie w sferze frazeologii.

Popularyzatorski tekst o nazwach geograficznych we frazeologii włączono tu dlatego, że wzbogaca tekst wcześniejszy przede wszystkim o materiał paremiograficzny. Ostatnie dwa studia nie były dotąd drukowane, gdyż dotyczące frazeologii potocznej opublikowane zostało jako referat w znacznie krótszej wersji, zwłaszcza bez materiału w formie słownika. Noty bibliograficzne pozostałych podano na początku każdej rozprawy.

Zmiany dokonane w dawniej drukowanych są niewielkie i polegają szczególnie na wyeliminowaniu oczywistych błędów i na uzupełnieniu (aktualizacji) literatury. Opuszczenia tekstu sygnalizuje wielokropek w nawiasie [], a z kolei tekst ujęty w taki nawias został tutaj dodany.

Zmieniono w niektórych artykułach pisownię przykładów kaszubskich, a mianowicie ę na ã czy ki gi na czy dzi. Nie dotyczy to zapisów w pełni fonetycznych.

Rozwiązanie skrótów ujednolicono i zamieszczono na końcu książki jako wspólnych dla wszystkich prezentowanych niniejszym rozpraw.

Jerzy Treder
Gdańsk, 9 grudnia 2003 r.

FRAZEOLOGIA JAKO ŚRODEK STYLIZACJI GWAROWEJ*

O świadomym i artystycznie zamierzonym użyciu w dziele literackim gwary pisano wielokrotnie¹, a sam zabieg dialektyzacji (szerzej: stylizacji gwarowej) uznawany jest przez ludzi pióra za pożyteczny i atrakcyjny, o czym dobitnie przekonuje historia omawianego zjawiska, zaczynającego się już w XVI w. (np. sielanki Szymonowica) i przechodzącego różne stadia, m.in. wyraźnego zintensyfikowania w okresie Oświecenia (np. W. Bogusławski i F. Bohomolec), realizmu krytycznego (np. A. Dygasiński, M. Konopnicka, E. Orzeszkowa, B. Prus, H. Sienkiewicz) i modernizmu (np. S. Witkiewicz, K. Tetmajer, W. Reymont, W. Orkan). Zakres dialektyzacji słabnie w okresie międzywojennym (np. M. Dąbrowska, *Ludzie stamtąd*, S. Żeromski, *Wiatr od morza*), natomiast po 1945 r. dość gwałtownie narasta, głównie u pisarzy tzw. nurtu wiejskiego (np. S. Piętak i J. B. Ożóg²) i w twórczości „kresowików” (np. M. Wańkowicz, J. Iwaszkiewicz, M. Kuncewiczowa, J. Strykowski, J. Putrament, Z. Żakiewicz³). *Ród Abaczów* Z. Żakiewicza z 1968 r. tworzy chronologicznie „pomost” między przesyconymi kresowizmami utworami *Ptasi gościniec* i *Babie lato* H. Auderskiej oraz powieściami *Konopielka* i *Awans* (1973) E. Redlińskiego. Wspomniany nurt chłopski w literaturze kontynuuje poeta i prozaik T. Nowak utworami *Diabły* (1971) i *A jak królem, a jak katem będziesz* (1970). Wśród pisarzy z Wybrzeża cechy gwarowe (kaszubskie) stosują szeroko w swej twórczości m.in. A. Necel⁴, J. Piepka czy F. Fenikowski w *Zapadłym zamku* (1958)⁵, ostatnio też A. Łajming, np. w tomie opowiadań *Od dziś do jutra* (1976).

* JP LIX 1979, s. 98-108.

¹ Starszą literaturę podaje H. Kurkowska i S. Skorupka, *Stylistyka polska. Zarys*, Warszawa 1959, s. 362-363. [Nowszą zob. S. Dubisz, *Stylizacja gwarowa w polskiej prozie trzydziestolecia powojennego (Nurt ludowy w latach 1945-1975)*, Wrocław 1986.]

² Zob. m.in. A. Wilkoń, *O języku współczesnych pisarzy*, „Życie Literackie” 1973, nr 5, s. 13.

³ Zob. Z. Kurzowa, *Elementy kresowe w języku powieści powojennej*, Warszawa 1975.

⁴ Zob. J. Treder, *Dialektyzacja w utworach Augustyna Necla*, Zesz. Nauk. Wyd. Hum. UG Prace Językoznawcze 1, Gdańsk 1973, s. 89-123.

⁵ Zob. J. Treder, *Kaszubszczyzna w wybranych utworach literackich*, „Pomerania” XII 1975, nr 5 (64), s. 42-47.

Powyższe krótkie i jedynie przykładowe wyliczenie dowodzić ma popularności stylizacji gwarowej w twórczości literackiej i uzasadnić możliwość czy raczej potrzebę ogólniejszego spojrzenia na wyzyskiwane w tym zakresie środki w ścisłym powiązaniu z funkcjami, jakie pełnią w utworze. Dialektyzacji wyznacza się następujące podstawowe funkcje: 1. pogłębienie realizmu utworu i wierniejsze odtwarzanie mówiącego gwarą środowiska, 2. służenie bezpośredniej charakterystyce postaci, m.in. pochodzenia społecznego bohaterów, wniknięcie w sposób ich myślenia i odczuwania, 3. sygnalizowanie mowy pozornie zależnej, 4. odświeżenie literackich środków ekspresji, obrazowości, dobitności, jędrności, dowcipu⁶.

Zagadnienie roli frazeologii gwarowej w literaturze pięknej chciałbym rozpatrywać tutaj w kontekście ogólnoteoretycznych wskazań, żądających od dialektyzacji z jednej strony wszechstronności i różnorodności stosowanych środków językowych, z drugiej zaś jednoczesnej ich selekcji, aby nie utrudniać odbioru treści poznawczej, wychowawczej i estetycznej dzieła zbytnim obciążeniem jego warstwy językowej. Powstaje tu zatem problem pogodzenia tych jakże słusznych, niemniej jednak całkowicie przeciwnych ogólnych dyrektyw, by się nie spotkać z zarzutem powierzchowności w dialektyzacji lub – w przeciwnym razie – uniemożliwić czytelnikowi zrozumienia tekstu, zwłaszcza zaś jego przeżycia emocjonalnego.

Aby jednak niniejsze uwagi o frazeologii miały większą wymowę, słusznie będzie parę słów poświęcić najpierw gramatycznym środkom dialektyzacji. Wydaje mi się na przykład całkiem niecelowe konsekwentne oddawanie seryjnie występujących cech fonetycznych, np. wymowy kontynuantów stp. *ā*, *ē* czy dyftongicznie realizowanego stp. *ō*. Nie wchodząc nazbyt w szczególności, zauważę, że w tym wypadku i tak pisarz najczęściej musi pójść na kompromis, gdyż w wiernym odtwarzaniu tych właściwości na przeszkodzie stanie zasób znaków stosowanych powszechnie w grafii literackiej. Przyjęcie jakichś konwencjonalnych półśrodków uznane zostać może za zubożenie gwarę, za brak autentyzmu czy wręcz za błąd. Jak jednak ma czytelnik bez „jåkania” odczytać na przykład taki tekst: *...żył wesoło, a sę nie cierował uo Boga ani uo djobła. Jak won poznoł, że uon be wnet uumar, won rzek do swoje-go uucznia...*⁷ Zapis bilabialnie wymawianych nagłosowych samogłosek *o*, *u* przez *ł*, *łu* doprowadzi do identyfikacji wielu wyrazów, np. w gwarze kaszubskiej *łociec* oznaczać może ‘ojca’ i ‘łokieć’, *łowca* zaś to ‘owca’ lub ‘łowca’, a *łupic* to ‘upić’ lub ‘łupić’ itd.

Mniej tego rodzaju trudności i niebezpieczeństw grozi przy wiernym zapisywaniu cech fleksyjnych, ale te również są seryjne, a więc łatwo być oskarżonym o monotonię. Jeśli sygnalizować tylko niekiedy swoistości gwarowej fleksji, wtedy spotkać się można z zarzutem nieznamomości dialektu. Powsta-

⁶ H. Kurkowska i S. Skorupka, op. cit., s. 342.

⁷ S. Żeromski, *Wiatr od morza. Międzymorze*, Warszawa 1973, s. 196-197.

je błędne koło! Najmniej obiekcji budzi wyzyskiwanie gwarowych cech słowotwórczych, te bowiem stosunkowo niewiele odbiegają od ogólnopolskich i nie są faktami kategorialnymi, czyli nie muszą się pojawiać ustawicznie. Czasem jednak określone formacje słowotwórcze typowe są dla określonego dialektu i wówczas, żeby nie wywołać wrażenia monotonii, założyć by trzeba ograniczenie udziału w dialektyzacji gwarowego słownictwa do niezbędnego minimum, co zresztą wskazane także i z tego powodu, by nie zachodziła – dla przebrnięcia przez tekst – zbyt często konieczność korzystania ze słowników. Szerzej natomiast do utworu włączać można zjawiska gwarowej składni, szczególnie zaś frazeologię, stojąca w interesującej nas kwestii jakby na pograniczu słownictwa i składni.

Dlatego to frazeologii gwarowej wyznaczałbym rolę środka godzącego wyżej wymienione krańcowo przeciwstawne postulaty co do stopnia nasycenia gwarą utworu napisanego prozą. Zachodzi tylko pytanie, czy frazeologia sama potrafi sprostać celom stawianym stylizacji językowej. Tą właśnie kwestią chcę się zająć bliżej.

Artystyczne przedstawienie (przetworzenie) życia wiejskiego lub wyjście od treści tkwiących w folklorze chłopskim dla sformułowania określonych prawd ogólnych implikuje włączenie do utworu szeroko pojętego folkloru, a więc strojów ludowych, pieśni, muzyki, tańców, gadek, wierzeń, zaklęć magicznych, porzekadeł, przysłów itp. Trafne i sensowne oddanie tych elementów folkloru częstokroć jest niemożliwe bez przynajmniej fragmentarycznego uwzględnienia właściwości mowy społeczności wiejskiej, ponieważ nieraz już tylko w języku zachowały się ślady pradawnych mitów, wierzeń, zwyczajów czy obrzędów. Doskonałą ilustracją tych faktów są wspomniane wyżej utwory T. Nowaka, E. Redlińskiego i A. Łajming⁸.

Nowak w *A jak królem...* opowiada o losie gospodarskiego syna Piotra z naddunajeckiej wsi w roku poprzedzającym wojnę i w czasie okupacji tak, jakby się oglądało namalowane przez ludowego artystę obrazki⁹, a więc przy uwzględnieniu swoistego typu wyobraźni, w której elementy prastarej kultury żyją w symbiozie z kulturą chrześcijańską i starszą kulturą antyczną. Fabuła powieści jest tylko pretekstem do rozpatrywania najogólniejszych kwestii moralnych, filozoficznych i cywilizacyjnych współczesności¹⁰. Nowak operuje w swym utworze specyficznym językiem, mianowicie przerobioną w umyśle wykształconego pisarza mową rodzinnych okolic Tarnowa, ale usuwa z niej wszystkie łatwe do zlokalizowania w przestrzeni cechy fonetyczno-morfologiczne, prócz tych bardziej zleksykalizowanych, np. *przejrzale*, *naj-*

⁸ Lokalizacja przykładów oparta na wydaniach: T. Nowak, *A jak królem, a jak katem będzie*, Warszawa 1972; E. Redliński, *Konopielka*, Warszawa 1974; A. Łajming, *Od dziś do jutra*, Gdańsk 1976.

⁹ Por. B. Sosień, *Rzekło się kocham i rzekło się zabij...*, „Życie Literackie”, 1973, nr 9.

¹⁰ Ibidem.

źralsze, kruca zeks, jabłkowita, żelazita, pierzyniarz. Dość sporadycznie korzysta z gwarowej leksyki, np. *majcher, uchynięty, wyskubki, kulbony, juści, łasować, fištron, bera, zastodole*, przy czym większość tych wyrazów została bezpośrednio w tekście objaśniona, np. *szeroki pas skórzany zwany kupłą* (s. 100).

W szerszym zakresie wprowadza regionalne właściwości składniowe, głównie tzw. paralelizmy składniowe¹¹, bardzo często posługuje się ludową frazeologią czy tylko samym schematem frazeologicznym gwarowym, co doskonale harmonizuje z chłopskim typem wyobraźni, plastycznym i symbolicznym myśleniem bohatera, a tego cechą najznamienitszą jest – jak dla folkloru ludowego w ogóle¹² – synkretyzm, czyli globalne, zatem i wielostronne ujmowanie określonego faktu, np. *głos miał dźwięczny i czysty, jak hartowane w białej glinie żelazo* (s. 5, 8) lub – też o głosie w innej okoliczności – *pospolity głos, akuratny do nawracania wołów na dworskich polach* (5). Podobnie zinterpretować należy następujące określenia częstych na wsi przezwisk: *przezvisko pasuje do mnie jak sprężynowy majcher zatknięty ciasno za cholewę* (7) albo: *oswojony z przezviskiem jak z godnością weselnego starosty* (8). Trafnie i niezwykle obrazowo mechanizm powstawania ludowych przezwisk oddaje frazeologizm w zdaniu: *nazywało się to dybaniem na nagusa, ale w cholewach i czapce z pawim piórem* (7). Idzie w nim o to, że wiejska społeczność czyha tylko na to, aby ktoś obnażył jakąś swoją śmieszna ułomność. O szybkim, łatwym zasypianiu w świeżym sianie mówi: *natychmiast wchodziło się w sen jak w biały kamień* (74), przy czym ów biały kamień to skała wapienna. Obrazowe i równocześnie dosadne są frazeologizmy w cytatach: takie pole nazywało się *palcem wymacane*, a jego właściciel *kmieciem spod kurzej pipki* (9), odnoszące się do czegoś lub do kogoś utrzymującego się ze sprzedaży kurzych jaj. Z wiejskich doświadczeń i obserwacji wynikają porównawcze zwroty typu: *konie po tamtej stronie rzeki były jak tanecznicze* (14); *ostrzy mróz [...] dokuczał mi, szczypiąc jak rozjuszony gąsior* (17) czy zwrot *cichutko, po borsuczemu przezimować* (18) o przeczekaniu czegoś. Piękne i celne są niektóre frazeologizmy oddające stany wewnętrzne związane z jakąś określoną sytuacją: *skakałem z radości jak wypuszczony po tygodniu z kojca podstarzały kogut* (49); *nikomu nie udało się [...] wejść w nas i sumiennie w naszych okolicach się rozejrzeć* (11); *chleb nam już smakował inaczej i inaczej wskakiwaliśmy do oberka* (37); *na pewno bym się jąkał, próbując czubkiem buta wygrzebać z ziemi słowo po słowie* (54) stwierdza bohater, ciesząc się z faktu wyręczenia go w oświadczeniach.

Sporo związków frazeologicznych, wśród których z oczywistych powodów przeważają właściwe mowie potocznej porównania, odzwierciedla

¹¹ Por. A. Marzec, *Symbol i metafora w powieści Tadeusza Nowaka*, „Polonistyka” XXVII, 1974, nr 1 (147), s. 25.

¹² Zob. R. Sulima, *Literatura a folklor*, [w:] *Lektury i problemy*. Wybór i oprac. J. Maciejewski, Warszawa 1976, s. 681-896.

wspomnianą symbiozę elementów kultury ludowej z chrześcijańską: *ojcowie raczej pójdą na kolanach do Rzymu, niż zgodzą się na to* (19); *pod wierzbami, jak w noc wigilijną, stała luna* (29); *z tym suchym drewnem pod pachą, jak z ogromną woskową gromnicą, szedłem ścieżką* (43); *leżeliśmy jak odpustowe niedźwiedzie na dach domu* (58); *był w niej spokój jak po modlitwie* (51); *póki by [...] za tobą jak za świętym, jak za czarodziejem, wdychając, nie poszła* (79); *od Jezusa Pana, od cysarza tnij, tnij ich od Witosa* (103).

W reprezentatywnych dla powieści połączeniach wyrazowych mamy często literacko i poetycko przetworzone fakty genetycznie gwarowe, np. *zniknął za brzegiem ugiętym jak kolano we śnie* (18). Sporo również na to przykładów w materiale przytoczonym wyżej. Konieczność takiego przetwarzania autentycznych frazeologizmów gwarowych wynika z jednej strony z dążenia autora do podporządkowania tej warstwy powieści jej naczelnemu zamysłowi, zawartemu w tytule, z drugiej zaś z programowego założenia oddawania tonu „niedzielnej mowy chłopa, gdy zmęczenie z niego wycieknie”¹³. Pamiętać przy tym również należy, że Nowak-prozaik jak i poeta Nowak świadomie modyfikuje, przerabia utarte wyrażenia i zwroty¹⁴, np. *muszę z nim sporo wódki wypić i jeszcze więcej wyćmić samosiejski* (7), *wyspać się do syta* (74), *strusia mieć ‘bać się’* (96). Konsekwentnie jednak zmierza do uzyskania ogólnej wymowy ideowej utworu w obrębie języka powieści, stwarzając iluzję zmieszania baśniowości z rzeczywistością, odwiecznego mitu z poetycką metaforą, podobnie jak czyni to w samej fabule i jak się to dzieje w folklorze i ludowej tradycji. Język powieści – zwłaszcza integralnie ze sobą powiązane warstwa frazeologiczna i przebogata metaforyka wzorowana ogólnie na mowie ludowej – tworzy ową niepowtarzalną atmosferę książki¹⁵, która – choć nie jest pisana gwarą – doskonale oddaje ogólny sposób mówienia na wsi¹⁶. Fragmenty sprawiające wrażenie stylizacji ludowej mieszają się ze stylizacją przypominającą język biblijny¹⁷, a owo świadome i interesujące w skutkach wymieszanie tych stylów przejawia się także w samej frazeologii.

E. Redliński w *Konopielce* ukazuje przeobrażenia dokonujące się w chłopskiej świadomości w okresie przeprowadzania elektryfikacji wsi i likwidacji analfabetyzmu na peryferiach północno-wschodnich Polski. W powieści nie kryje się położenia owych fikcyjnych po części Taplar, a wręcz przeciwnie, lokalizuje się je podwójnie: 1. przez wymienienie nazw powszechnie znanych obiektów (np. rzeka Narew, miasto Suraż), 2. wyposażając postaci w dające się łatwo umiejscowić cechy językowe (gwarowe), mianowicie mazowiec-

¹³ Z wypowiedzi T. Nowaka w programie telewizyjnym „Pegaz” z dnia 6 stycznia 1977.

¹⁴ Szerzej o tym A. Krawczyk, *Frazeologia w powieści Tadeusza Nowaka „Diabły”*, „Poradnik Językowy” 1975, s. 14-24.

¹⁵ Por. E. Marcinkowska, *A jak królem, a jak katem będziesz. Interpretacja i opracowanie metodyczne*, „Polonistyka” XXV, 1976, nr 4 (138), s. 46.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Por. A. Marzec, op. cit., s. 25.

kie i białoruskie¹⁸. Z gwarą tych stron był autor obyty, urodził się bowiem we Franpolu i jakiś czas był dziennikarzem w Białymstoku.

„Niekonwencjonalny zamysł stworzenia dzisiejszego chłopskiego odpowiednika eposu mitycznej”¹⁹ znajduje wyraz w niesamowitym wprost wymieszaniu różnych genetycznie środków językowych, potęgowanym też „udziwniającym” sposobem zapisu, i w swoistym typie obrazowania, którego budulcem w sferze językowej jest przede wszystkim frazeologia, np. *leżo sobie pod pierzynami jak bóchenki w piecach, jak w gniazdach jajka pod kurami* (5), *[latem słonko] z trawy wstaje, prostuje się na cztery łapy, przednie zadziera* (7), *czasu przeszło nie więcej jak płachcie wysiać* (9), *durnemu, mówio, i na pogrzebie śmieszno* (34). Niektóre połączenia wyrazowe, np. *przezwiska bohaterów typu Kozak Jej Bohu, Kozak co zjad żale* (44), *Pietruk o co się rozchodzi, Stach co zleciał z dachu, Stach co to ja, Władko co je komose, Władzio Hehehe, Maciek bez koniow, Jozef gada tego* (45)²⁰ – zdradzają coś z „homeryckości”, służąc konkretyzacji myśli i pojęć bohaterów. Frazeologizmy służą także obrazowości i dosadności, np. *pogoda w sam raz na stodołę, do cepa* (9); *gęba się jej rusza jak krowie, co przez sen trawę żuje* (11); *w oczy, w sam środek spojrziała, że jakby mnie kto desko w czoło prasnoł* (66); *chodzi tak, dópo przy ziemi* (14) *czy do rozporkow gadajo ‘o niskich’* (14); *beczy jak zając w petli* (81); *cukierek oblizują jak kot patelnię* (99); *taki ważny jakby kielbase jad abo masło widział* (109); *wojt nas zapędza jak myszy w jame* (50); *klepkie tobie urwało* (88), *poroić pod czapko* (12), *leżli do piecy jak muchi w mleko* (139), *nima co dmuchać przeciw wiatrowi* (148), *nima prędej bez ciężej* (223).

Dominują – podobnie jak u Nowaka – zwroty i wyrażenia porównawcze, sygnalizujące mowę potoczną. Część połączeń wyrazowych zaświadcza wymieszanie w folklorze wiejskim elementów wywodzących się z kultury chrześcijańskiej, np. *wszystko idzie jak trzeba [...], jak było na początku teraz i na zawsze i na wieki wieków amen* (12); *gorzkie żali odprawiać ‘lamentować’* (18); *huk, wisk w chacie jak na odpuszcie* (19), *chrapią wszystkimi świętymi głosami ‘mocno śpią’* (55), *sodomagomora* (41), *siedzi sztywno jak święta figura* (65); *Jak Pambóg przeznaczy to i na drodze rozkraczy* (66); *trzeba żyć jak Pan Bóg przykazał* (75), *tylę mogę co zmowić pacierz ‘niewiele mogę pomóc’* (82), *gloria nad glorią ‘wysoka i szczupła kobieta’* (51); *osina Judaszowa* (74), *łapiasz tym językiem w poście jak żydzisko* (152), *zakręcili się tato w miejscu, jak koza w Herodach latajo zbaraniałe* (213); *jak jest Judasz na weselu, nima wesela* (228). Niektóre nawiązują do ludowych zwyczajów, np. *chata pełna jak na kądzielnik* (151). Niejedno połączenie wyrazowe głęboko

¹⁸ Zob. S. Dubisz, *Uwagi o dialektyzacji w „Konopielce” Edwarda Redlińskiego*, Por. Jęz. 1977, s. 293-304.

¹⁹ Zob. H. Berezka w „Tygodniku Kulturalnym” nr 29 z 12 VII 1973 r.

²⁰ Ibidem.

tkwi w ludowych wierzeniach, np. *pięty świerzbio, co to za wróżba, pytajo, jak ręce świerzbio, co się podwędzi, ale co pięty?* (12); *toż mówi las słyszy, pole widzi* (75), do czego porównaj np. *kózytka* ‘demon zbożowy’ (150) lub *konopielka* ‘demon opiekuńczy konopi’ (150). Niektóre frazeologizmy E. Redlińskiego, pomijając nawet typ *iść Kczortumatiery i czortbiery* (145), dałoby się geograficznie bliżej zlokalizować, ale potrzebne byłyby do tego słowniki frazeologii gwarowej, a takich ciągle, niestety, nam brak.

Jak harmonizuje owa przykładowo wyliczona tutaj frazeologia z powszechnym w książce sposobem obrazowania, przekonuje chociażby krótki fragment rozmyślań bohatera o odmawianiu różańca: „I znowuś ojcie nasz i zdrowaśki zaczyna, jakby nowy dziesiątek stawiać zaczynała: zdrowaś do zdrowaś, jak snopek do snopka, chwało ojcu przykryć i zaczynać nowy. Abo jakby się trawę kosiło: zdrowaśkami pociachać, pociachać, potem chwało ojcu kose poostrzyć i zaczynać nowy przekos’ (120). Świadczy to ponadto o w pełni przez autora zamierzonym wprowadzaniu frazeologii w takim nasileniu²¹.

Bliższe przyjrzenie się frazeologii w utworach T. Nowaka i E. Redlińskiego przekonuje o jej służebnej roli wobec celu ideowego i poznawczego czy estetycznego, o jej współbrzmieniu z ogólną koncepcją dzieła. Owo zintegrowanie formy językowej z wypowiedzianą w dziele treścią widoczne jest również doskonale w zbiorze interesujących opowiadań A. Łajming *Od dziś do jutra*. Realistyczno-naturalistyczne obrazki z życia południowych Kaszub ujawniają się nie tylko na płaszczyźnie treściowej opowiadań, ale także w używanej w nich frazeologii, bo porównaj dla przykładu przysłowia: *kto sę urodzy, musi i umrzeć* (54); *co samo włéze, to samo wëléze* (81); *za mało, żebë żęc, a za wiele, żebë umrzeć* (101); *stari człowiek a starô szafa, jak sę obali, to sę rozwali* (80). Z kaszubskimi wierzeniami ścisły związek wykazują przysłowia i powiedzenia o tymże charakterze: *nie obzérôjta pazur, bo doma žalosc będzie* (88); *i w piątk urodzoné lédze są szczeslëwé* (23); *z rëna pająk, z wieczora płacz* (271); *jak człowiek w deszczu przindze, to z płaczem wińdze* (217); *kto zabôczy o piatku i o posce, ruńcnie do piekła jak po slëszczim mosce* (73).

Tytuł końcowego opowiadania *Od dziś do jutra* jest frazeologizmem równoznacznym semantycznie z ogólnopolskim *z dziś na jutro* czy *z dnia na dzień*. Trafnie przeniesiono go na tytuł całego zbioru, ponieważ zawiera się w nim to, co nazwać by można dominantą kompozycyjną poszczególnych obrazków i całego tomiku. Zasadą talentu pisarki-samouka jest to, iż np. *ożenek biédë z nędzq* (171) nie brzmi jak pusty frazes. Bohaterowie nie tylko stwierdzają, że *mają jôchima* ‘wielką biedę’ (134), ale nawet *sę z jôchimem cikołq* (95), tzn. z biedą się przekomarzają. Radują się, że *jôchim pęknie, ciéj ju będą grzëbë roslë* (21), choć radość tę mąci fakt, iż *grzëbë są słoné jak skrzek, twardé*

²¹ Potwierdza to również lektura *Awansu*, zwłaszcza zaś początkowego dialogu, dość długiego, między Jędrzejem i Maciejem. [A do cytatu por. kasz. *To le są same zdrowas* [‘mały ziemniak’], a *chwała Ojcu* ‘większych ziemniaków’ *niżódnëch*. Sy VI 203.]

jak okórek (220). Frazeologia ilustruje różne objawy i skutki biedy, bo gdy *bi-éda doskwierô* (77), to *ni ma nic w brzuch, nic na brzuch* (102), *biéda trzimô w pazurach* (118), a jest to *biéda tak twardô, że ji zódną secierą nie urąbisz* (136) itd. Bohaterowie uświadamiają sobie, że *cenko piszczą* (264), ponieważ *są goli jak pesterniôk* (47), a nędza ich powodowana jest m.in. tym, że zamieszkwane przez nich *hôjdě-bôjdě* 'nieużytki' (9) pozwalają im ledwie *wińc na trzecé zôrno* (30). Żyźniejsze ziemie są własnością bogatszych gospodarzy (gburów), u których służba to *wiecznô niewola bez wëpoczinku* (127), albo-wiem *u gburà mają jak pies w studni* (171). Jednakże przedstawiciele wybudowań, ci bowiem są bohaterami opowiadań, stale i usilnie marzą o tym, aby przez bogaty ożenek *cëchim peciem ostac pónem gburem* (36, 142), bo przysłówie przecie stwierdza: *Co gbur, to mur* (37). O zarobek u siebie niezmiernie trudno: *zôróbek przëdarzi sę jak slepi kurze zôrno* (195), ale emigrację zarobkową traktują jako ostateczność, ponieważ – zgodnie z przysłowiem – *lepi kamienie na dach wënosëc, a w swoim kraju sedzec* (281). A *choćaż biéd-nému wiedno wiatër piôsciem w oczë dmuchô* (19), to Kaszubi z obrazków Łajming nie załamują rąk, nie patrzą w przyszłość zbyt czarno i – licząc na odmianę losu – żyją po prostu *dali a dali* (124), *od dzys do jutërka* (284).

Przykładów dowodzących zgodności formy językowej, szczególnie w zakresie frazeologii, z ogólną wymową utworów można by łatwo wymienić wiele więcej²². Autorka na los ludzi patrzy ich własnymi oczyma i daje mu wyraz w ich reakcjach słownych. Narracja schodzi na plan dalszy, mniej więcej do roli tekstu pobocznego w obrazku scenicznym²³. Dialog obfituje w typowo kaszubskie frazeologizmy, podczas gdy w narracji jest ich niewiele. Niemniej zauważa się, jak przez frazeologię do tekstu odautorskiego przenikają sporadycznie właściwości fonetyczne, morfologiczne czy leksykalne gwary kaszubskiej, np. *wëzdrzę jak baba* (27), *Bóg zapłac, pańska izba* (21), *u wdowy je chleb gotowy* (36). Ten sposób wprowadzania cech gramatycznych dialektu jest nawet pożądaný, często (np. dla zachowania rymu fraz) nawet nieunikniony. Nie zaciera to w każdym razie czytelności utworu.

Frazeologia opowiadań A. Łajming wskazuje najogólniej na czas akcji, np. *Niemc Polôka sę boji jak diôcheł święcony wodë* (40), [*Niemc z Polôka*] *grëzą sę jak dwa psë* (285). Idzie więc o okres, w którym współżyć ze sobą musieli Polak (Kaszuba) i Niemiec. Miejsce zdarzeń – podobnie jak u Redlińskiego – określają autentyczne nazwy geograficzne oraz niektóre typowe tylko dla południa Kaszub środki fonetyczno-morfologiczne i leksykalne, nadto jednak występująca obok ogólnokaszubskiej, nierzadko wspólna z ogólnopol-

²² Zob. J. Treder, *Opowiadania Anny Łajming w świetle zawartych w nich frazeologizmów*, „Pomerania” XIV, 1977, nr 2 (73), s. 19-23. [Por. J. Treder, *Uwagi o języku Anny Łajming*, [w:] *Dom słowa Anny Łajming*, red. J. Kęcińska, Gdańsk-Wejherowo 1999, s. 59-74.]

²³ Por. R. Karwacki, *Konwersacje przy płocie*, „Pomerania” XIII, 1976, nr 6 (71), s. 27-29.

ską, frazeologia charakterystyczna wyłącznie dla kaszubszczyzny południowej, np. *cikolëc sę z mësłami* 'wahać się' (197), *mieć gzyka w krzyżach* 'lumbago' (222), *wińc na czims jak Zôbrocci na mëdle* (197), *jaci ojce, taci syn, jakô matinka, taci klin* (245), *jak nié tamlôk, to mątewka* (197), *cëchim pëciem* (9, 36, 166), *sztëtu-pëtù* (125), *witóm do nas!* (16, 242), *kto zeżarł mięso, niech zeżre i gnôtë* (157).

Lokalizacja wielu związków wyrazowych nastrocza trudności, ponieważ brak dokładnego rozeznania w geografii frazeologizmów gwarowych, np. *bôbsci syn* 'nieślubny' (236), *gadac w gatunk* 'mówić do rzeczy, decydować się' (212), *odmierzac, rachowac descì* 'o chorym: nudzić się, dłużyć' (249), *[dwa złoté] psu pod ogón* 'o stracie czegoś' (293), *po weselu, po dëtkach jak po psy duszë* 'z wielkiej chmury mały deszcz' (216, 264), *na rëbną stronę* 'akurat na opak' (31, 38, 249), *to są pewné rëbë* 'o sprawie przesądzonej' (10), *szëdło na mëdło* 'po stracie czegoś (np. wozu) i reszta niepotrzebna (np. koń); niezrozumiały związek *potomci rekina ju wiëcy sę nie przëdarzi* (77).

Przejęte z żywej i potocznej mowy, niezupełnie jeszcze czasem zleksyka- lizowane połączenia wyrazowe służą zwykle wzmacnianiu obrazowości czy konkretyzacji myśli i pojęć, np. *czas ucékô jakbë gajdë miól* (30), *wëwijac sę i slizac jak miętus w kaszorku* (211). Wpływają one również na pogłębienie ekspresywności wypowiedzi, potęgują ich zabarwienie humorystyczne, np. *krëcëc sę jak kura z jajem* (40), *motac tëma pazurama jak krowa ogonem* (60), *sedzec na tëch slôdkach jak czaple* (12, 264). Jeśli więc taka jest ich rola podstawowa, to nie powinna zaskakiwać przewaga wyrażen i zwrotów porównawczych, które dominują też zdecydowanie w żywej frazeologii kaszubskiej. Autorce nie chodzi przede wszystkim o ogólnoludzkie uniwersalizacje (jak T. Nowakowi) i nie tworzy mitów (jak E. Redliński), ale odmala- wuje życie konkretnej czasowo i przestrzennie społeczności i dlatego wszystkie związki wyrazowe w jej opowiadaniach są jak najbardziej autentyczne, w większości poświadczone przez B. Sychtę [zob.: Sy].

Zbierając pokrótce nasuwające się z przeprowadzonej wyżej analizy udziału i roli frazeologii w utworach T. Nowaka, E. Redlińskiego i A. Łajming wnioski, udzielić by trzeba pozytywnej odpowiedzi na postawione wcześniej pytanie, czy sama frazeologia potrafi spełnić zadania stawiane dialektyzacji²⁴. Wprowadzenie do utworu związków frazeologicznych, zwłaszcza tych stałych i idiomów, nie utrudnia odbioru treści poznawczych i emocjonalnych w takiej mierze, jak czyni to dość nieraz odrębna leksyka gwarowa, ponieważ znaczeń połączeń wyrazo- wych – szczególnie na tle całej wypowiedzi – łatwiej się szybko i bez pomocy słowników domyślić niż pojedynczych wyrazów. Nadto niewątpliwie „stałe

²⁴ J. Wójtowicz, *Dialektyzacja – sztuka nielatwa*, „Prace Filologiczne” XXV, Warszawa 1974, s. 507 – pisze: „Jeżeli autor pomija cechy fonetyczne, unika ludowego słownictwa, po- sługuje się tylko od czasu do czasu ludową frazeologią, idiomatyką, specyficzną metaforą, swoistą budową zdania, może w pełni osiągnąć zamierzony cel.”

związki frazeologiczne mają tę wyższość nad swymi semantycznymi odpowiednikami, że stany psychiczne i pojęcia abstrakcyjne przekładają na dosadny, obrazowy i pełen humoru język potoczny²⁵. Wyposażenie języka postaci we frazeologię – nawet literacko przetworzoną – określonego regionu dokumentuje autentyzm świata przedstawianego czy poruszanych w dziele prawd uniwersalnych.

Dialektyzacja środkami przede wszystkim frazeologicznymi pozwala na pełniejsze zintegrowanie warstwy językowej z niesioną przez utwór treścią, czego absolutnie zapewnić nie mogą w takim stopniu środki fonetyczno-morfologiczne. Oddana tak może być również zachodząca w samym folklorze ludowym (np. w wierzeniach, magii, przypowieściach) symbioza różnych genetycznie elementów kulturowych, m.in. dla często wspólnych źródeł frazeologii, np. w językach europejskich wpływy grecko-lacińskie i biblijne²⁶. Taka dialektyzacja jest ponadto znacznie dyskretniejsza, ponieważ związki wyrazowe gwarowe funkcjonują zwykle bezpośrednio obok tych wspólnych z językiem literackim lub właściwych wyłącznie ogólnej polszczyźnie literackiej. Pozwala ona o wiele głębiej zarysować tło zdarzeń, swoisty koloryt lokalny i osobliwe cechy wewnętrzne poszczególnych postaci czy określonych grup etnicznych. Łatwo się także w tego rodzaju stylizacji gwarowej ustrzec przed nużącą monotonią. Środkami frazeologicznymi da się, jeśli leży to w zamiarach pisarza, określić pewne subtelne różnice czy zależności między językiem narratora, mową postaci utworu i systemem językowym właściwym światu przedstawianemu. Środkami tymi można jednocześnie oddać wewnętrzne zróżnicowanie geograficzne przedstawionego w dziele obszaru, a właśnie tę rolę spełniały słownictwo i cechy gramatyczne. Niemniej jednak niektóre właściwości gramatyczne dialektu można sporadycznie spożytkować, przede wszystkim w obrębie samych frazeologizmów. Całkowity rozdział byłby tu – być może – niemożliwy.

Szersze jednak stosowanie frazeologii dla stylizacji gwarowej utworu literackiego wymaga doskonałej znajomości danego dialektu. Poznanie tej dziedziny języka mogłyby ułatwić opracowania frazeologii poszczególnych gwar na tle frazeologii języka ogólnopolskiego. Takiego opracowania doczekał się dotąd tylko dialekt malborski²⁷.

²⁵ B. Chrzastowska, S. Wyslouch, *Wiadomości z teorii literatury w analizie literackiej*, Warszawa 1974, s. 59.

²⁶ Por. H. Kurkowska i S. Skorupka, op. cit., s. 162.

²⁷ Zob. H. Górniewicz, *Idiomatyzmy frazeologiczne w gwarach malborskich w stosunku do języka ogólnopolskiego*, PF XXV, Warszawa 1974, s. 397-406.

PRZYSŁOWIA NIE TYLKO KASZUBSKIE W OGÓLNYCH ZBIORACH PAREMIOGRAFICZNYCH*

Prawdę mówi nie tylko przysłowie: *Księga wielka rzadko bez wady* (1632), ale także przysłowie: *Błądu lepiej poprawić, aniżeli bronić* (1658), które czynię mottem niniejszych uwag, niekiedy może drobnych, zawsze wszak kierujących się myślą ogólną i chęcią doskonalenia dzieł pomnikowych.

Druk opracowanej w latach 1954-1967 *Nowej księgi przysłów*¹ zakończony został w momencie wyjścia z drukarni w 1978 r. i upowszechnieniu na rynku w 1979 r. czwartego tomu tego dzieła². Właściwie dopiero od tej chwili możliwa się stała ogólna czy szczegółowa ocena owego wielkiego i niezwykle potrzebnego przedsięwzięcia. Tom ten przynosi bowiem wykaz źródeł i rozwiązanie zastosowanych skrótów, czyli dokumentację zgromadzonego przebogatego materiału paremiograficznego od w. XV po czasy najnowsze³, w tym też ludowego z różnych stron Polski, np. Kieleckiego (zob. w źródłach: M. Basa, [Z. Wierchowski]), Krakowskiego (zob.: M. Kopera, W. Kosiński, [H. Pauli], W. Urzędowska), Podhala (zob.: [B. Dembowski], Sabała, J. Waksmundzki, J. Zborowski), Rzeszowskiego (zob.: W. Kunysz), Mazowsza (zob.: T. Lipiński), Wielkopolski (zob.: J. Broda, [W. Chociszewski]), Kujaw (zob.: A. Beciński). Najlepiej prezentują się wszakże w NKP Śląsk (np. A. Bączek, J. Lompa, S. Wallis), szczególnie zaś Śląsk Cieszyński

* „Literatura Ludowa”, nr 4 (XXVI), listopad – grudzień 1982 [druk 1985], s. 19-43; na końcu streszczenie w języku angielskim. Por. nadto: J. Treder, *Kaszubska frazeologia*. (4) II Źródła do badań. Słownik Bernarda Sychty i Nowa księga przysłów, „Pomerania” R. XXI 1984 nr 7(135), s. 40-44; nr 8(136), s. 39-41; tenże, *O wiarygodności gwarowych materiałów frazeologicznych w ogólnych ich zbiorach*, [w:] PFPS III, 1985, s. 113-128, zwł. 121-128.

¹ *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*. W oparciu o dzieło Samuela Adalberga opracował Zespół Redakcyjny pod kierunkiem J. Krzyżanowskiego, t. I-III, Warszawa 1969-1972; zob. odpowiednią informację o tym w t. I, s. XXXV.

² *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, t. IV. *Wstęp. Bibliografia. Słownik wyrazów staropolskich, gwarowych i obcych. Indeks haseł pomocniczych*. Opracował S. Świrko przy współudziale D. Świerczyńskiej i S. Świrko, Warszawa 1978.

³ Zob. S. Bąba, *Najnowsza warstwa frazeologii w świetle „Nowej księgi przysłów polskich”*, „Przegląd Humanistyczny” 1979, 2, s. 151-157.

(np. J. Broda, A. Cinciała, L. Derlich, W. Krząszcz, J. Ondrusz, J. Probosz, K. Prymus, S. Jarzyna, J. Świątek, J. Tacina, H. Trzaskalik). Rzecz to bardzo ważna dla śledzenia osobliwości poszczególnych regionów w zakresie idiomatyki i ewentualnych uwarunkowań zewnętrznych różnicowań.

Źródła kaszubskie w NKP

W równej chybą mierze jak Cieszyn w *Księdze* tej obecne są Kaszuby, charakteryzujące się bardzo osobliwą i bogatą idiomatyką. Dla tego regionu wagę podstawową mają frazeologizmy wyekscerpowane z prac F. Ceynowy, pierwszego kaszubskiego paremiografa, w praktyce realizującego program K. C. Mrongowiusza⁴. Duże znaczenie mają również prace H. Derdowskiego, L. Roppla i B. Sychty, a po części też I. Łyskowskiego. Z innych natomiast wykazanych jako źródła pozycji można było z powodzeniem zrezygnować, wychodząc z oczywistej obserwacji utrwalania przez nie niewielu (np. A. Hilferding, J. Łęgowski) faktów, względnie z powodu powtarzania w nich autorów innych (np. L. Biskupski, G. Pobłocki) albo zdecydowanie niedostatecznego ich spożytkowania w NKP (np. S. Ramułt), co wyjaśnię niżej nieco szczegółowiej. W minimalnym raczej stopniu wykorzystano z bogatej literatury kaszubskiej dwa tylko utwory, mianowicie H. Derdowskiego *O panu Czorlińskim co do Pucka po sece jachoś* i A. Majkowskiego *Jak w Koscérninie koscelnego wobrzele* (Gdańsk 1898), nie widać tego zresztą w samym dziele, a na przykład w poemacie Derdowskiego interesujących idiomów jest sporo: *młotciem biédę klepac* (też Sy III 91); *jesz Pón Bóg sprawiedliwy mnieszkô wësok w niebie* (por. NKP I 167); *chłop jak rękawica*; *dzëwować sę jak rôrodzie*; *cieszén kogos swędzy*; *klnac sę na Mojżesza i wszëście prorocie*; *krew nie woda, ręków nie cholewa*; *oczë jak talerze* (też Sy III 310); *robic minę jak kot do masłónci*; *w łeb kobëli zwoniec* (por. NKP III 326) czy *sedzec w przyżë jakno Jónasz w wielorëbie* (por. cieszyńskie *krynci sę jak Jónasz we wielorybie* NKP II 874). Wymienione utwory włączono do NKP pośrednio przez *Słownik gwar polskich* J. Karłowicza, do czego jeszcze wrócę.

Zbyteczne wydaje się włączenie do źródeł publicystyki krajoznawczo-turystycznej A. Świerkosza⁶, z której czerpie się rzadko, a na przykład przysłowie *z morza padanie, stôrëch bôb tancowanie ni mô ustaniô* wystarczająco dobrze dokumentuje Ceynowa (i Roppel), w dodatku zaś zapis Świerkosza zawiera błędy (NKP II 524). W spisie źródeł jest czasopismo „Klëka” (1938) i parę kalendarzy z końca XIX w., nie znać jednak wcale, aby je rzeczywiście

[⁴ Por. J. Treder, *Florian S. Ceynowa jako paremiograf*, Rocz. Gd. 58/2, 1998, s. 125-155.]

⁵ W NKP (zob. rozwiązanie skrótów) przywołuje się wyd. z 1960 r. w Gdyni, ale 1. wyd. ukazało się w 1880 r. w Toruniu.

⁶ A. Świerkosz, *Z wybrzeża polskiego. Puck. Zarys monograficzny*, Puck 1930.

wyzyskano. Kilka idiomów kaszubskich przejęto z miesięcznika „Wisła”⁷ i trochę z artykułu B. Ślaskiego⁸.

Nie mogę natomiast stwierdzić, aby jakieś wyłącznie z Kaszub znane fakty sygnowane były przez Bartłomieja z Bydgoszczy⁹ czy Mrongowiusza, ale w źródłach wykazano też tylko jego *Pieśnioksiąg*, czyli *Kancjonał gdański... i Zbiór kazań podwójnych* (zob. NKP IV 98), nie doceniono zaś w tym względzie wartości jego słowników¹⁰, które są niezwykle ciekawe przez to, iż poza faktami mazurskimi¹¹ zawierają również idiomy kaszubskie, np. *ja pan i ty pan, a kto z nas będzie świnie pasł?*¹² – „kaschubisches Sprichw.”, które „auch die Litth. Pohlen haben dieses Sprich.”; *Za krola Sasa były dobre czasa, a za krola Sobka nie było w polu ani snopka*¹³ – z informacją: „ein Kaschube liess sich damit hören”, które w tej postaci (z mazurzeniem: *casa*) znalazło się w rękopisach H. Paulego (NKP III 144). Jeśli w słownikach Mrongowiusza znajduje się ok. 200 wyrazów z kwalifikatorem „kaszubskie”¹⁴, a już w słowniku z 1823 r. mają być 43 zwroty kaszubskie¹⁵ i wiadomo nadto, że jednym z punktów sformułowanego przezeń programu badań nad kaszubszczyzną było zebranie przysłów¹⁶, które on zresztą notował od swoich parafian-Kaszubów i włączał do własnych prac z kwalifikatorem „z Pomorski”¹⁷ – to i w jego słownikach mogą być przysłowia i zwroty kaszubskie. Za takie podejrzewałbym na przykład: *słowa w jedwab obwijać* ‘owijać w bawełnę’ (por. Sy II 92), *a za kierz z tobą* ‘odczep się’ (por. Sy II 319), *Lepiey od razu zbyć*

⁷ Por. np.: *Slupsk to miasto przedniejsze, Lębork o wiele mniejsze, Bytów zaś tylko miéścina, a Leba – istna kpina*. NKP III 253 [a także żartobliwy wierszyk M. Wolskiej: *Siedem miast od dawna klóci się ze sobą, / Które z nich wszech Kaszub głową: / Gdańsk miasto liczne, / Kartusy śliczne, Święte Wejrowo, / Lębork, Bytowo, / Cna Kościerzyna / I Puck perzyna*].

⁸ B. Ślaski, *Gdańsk w przysłowiaach i języku technicznym*, „Zapiski Tow. Nauk. w Toruniu”, 1920, s. 47-48.

⁹ Bartłomiej z Bydgoszczy, *Słownik łacińsko-polski*. Z rękopisu z 1532 r. oprac. i wyd. B. Erzepki, Poznań 1900. Z pracy: I. Kwilecka, H. Popowska-Taborska, *Bartłomiej z Bydgoszczy leksykograf polski pierwszej połowy XVI w.*, Wrocław 1977 – wiadomo, że w słowniku tym znajduje się sporo faktów językowych pomorskich.

¹⁰ K.C. Mrongowiusz, *Dokładny słownik polsko-niemiecki krytycznie wypracowany*, Königsberg 1835; tenże, *Dokładny niemiecko-polski słownik*, Königsberg 1837.

¹¹ T. Oracki, *Mądrzejszy Mazur niż diabeł. Zbiór przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich z terenu Warmii i Mazur*, Olsztyn 1977.

¹² K.C. Mrongowiusz, *Dokładny słownik polsko-niemiecki...*, s. 320, a zobacz też wersję w fonetyce kaszubskiej, [w:] W. Bieńkowski, *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz 1764-1855. W służbie umiłowanego języka*, Olsztyn 1964, s. 80, bardzo zresztą bliską Ceynowie w CeyObr 16 i CeyS I 8.

¹³ To samo bez tej informacji podaje: B. Ślaski, *Mrongowiusz jako leksykograf kaszubski*, Poznań 1927, s. 8 (nadbitka z: „Slavia Occidentalis” VI, 1927, s. 213-224).

¹⁴ Ibidem, s. 2.

¹⁵ Zob. W. Bieńkowski, op. cit., s. 173 (przypis 220).

¹⁶ Ibidem, s. 77-78.

¹⁷ Ibidem, s. 72.

kołtun z głowy (por. Sy II 125), a wyraźnie z Kaszubami związane jest przysłowisko *Ty piernisty kaszebie*¹⁸.

Sprawa ewentualnego wpływu Mrongowiusza na Ceynowę nie jest oczywista m.in. dlatego, że materiały Mrongowiusza wyzyskał Linde¹⁹, a ten jest wykazany we wstępie słownika Mrongowiusza, o czym należałoby pamiętać przy *pijany jak bęła, Gdańsko Chłansko* („Danzig verschlingt alle Produkte Pohlens”), *lisa złapać, bodajesz nie miał chleba inszego jak w Oliwie*²⁰. Mrongowiusz mógł także oddziaływać na H. Frischbiera, gdyż ten wymienia jego słownik z 1835 r. w źródłach, a porównaj tu *Lepiej dmuchać, niż chuchać* (NKP I 442) czy *djabel dupa nie zwierciadło, byle przelazło przez gardło*²¹ (NKP I 598). Przy okazji powiedzieć trzeba, że często Mrongowiusz byłby najstarszym poświadczeniem wielu faktów w NKP, np. *Nasz staruszek lubi brzuszek i zagląda pod fartuszek* (por. NKP III 313); *chodzi jak w chomącie* (NKP I 281); *Cygan się pyszni, kiedy czerwone spodnie nadzieje* (NKP I 343); *Każdy Rusek swoy dziegieć chwali* (NKP III 101); *głupi jak Pana Jezusa koń* (NKP II 129); *Oczy w gromadkę, a dupa w gadkę* (NKP II 721); *Kredyt umarł, słowo wiatr, karta papier, zastaw błąd, pieniądze gront* (NKP II 196); *Odsadzić kogo jak kota od mleka* (NKP II 170); *Marzec bierze koty na rzecz* (NKP II 399); a niektóre byłyby w NKP jedynymi poświadczeniami, np. *Ni z gęby mowy ni z dupy piardu*²²; nie ma ich też nieraz Adalberg.

Fakty paremiograficzne Ceynowy, Hilferdinga, Łyskowskiego i Pobłockiego zużytkował już S. Adalberg²³, który poza tym jedynie w bibliografii wymieniał książeczkę J. Łęgowskiego²⁴, a więc bezpośrednio jej nie ekscerpował. W NKP natomiast figuruje ona wśród źródeł, chociaż nie widać w niej żadnego stamtąd faktu, np. brak *Żdźele* [‘czekaj’] *grówa aż urosce trówa* (por. Sy I 356: ‘krowa’?) czy *Wiesełe w róż* [zamiast: *róż*], *a bieda wjedno* (por. Sy VI 140). Podobnie do źródeł redakcja NKP przesunęła, a potem nie wyekscerpowała odnotowanej przez Adalberga w bibliografii pracy Ceynowy *Przesłowjo kaszebskje*²⁵, o której wiedzieć by trzeba, że niemal w pełni pokrywa się

¹⁸ K.C. Mrongowiusz, *Dokładny słownik polsko-niemiecki...*, s. 145, 160, 167, 328 (odpowiednio).

¹⁹ Zob. Linde VI 75.

²⁰ K.C. Mrongowiusz, op. cit., s. 12, 48, 197, 294 (odpowiednio).

²¹ Ibidem, s. 54, 80 i 101.

²² Ibidem, s. 37, 51, 65, 106, 126 i 168, 132, 156, 174, 208 i 122 (odpowiednio).

²³ Zob. skrót Ad. Zbiory i prace tych autorów wymienione zostały w wykazie źródeł w bibliografii, a o Ceynowie i Pobłockim zob. Ad VII i XVI (wstęp).

²⁴ Dr Nadmorski [J. Łęgowski], *Kaszuby i Kociewie. Język, zwyczaje, przesady, podania, zagadki i pieśni ludowe w północnej części Prus Zachodnich*, Poznań 1892. Adalberg, który po części krótko charakteryzował źródła, zaznacza, że zawiera ona na s. 150 kilka przysłów, ale muszę dodać, iż znajdują się one w tekście też w innych miejscach.

²⁵ F. Ceynowa, *Przesłowjo kaszebskje*, [w:] *Pamiętniki i obrazcy narodnego języka i słowności*, Petersburg 1852. Adalberg wskazuje bliżej stronicę, mianowicie 95-108 (zob. Ad 21). Jest to zasadnicza część większej całości: zob. CeyObr; zawiera 495 ponumerowanych przysłów.

z tym, co zawiera artykuł K. W. Wójcickiego²⁶, a w związku z tym zapis Wójcickiego poprzedza zawsze w NKP Ceynowę, np. *Chto w błoto bije, temu kół do gębë priscze* CeyObr 17 i Wójcicki obok *Chto w błoto bije, temu kół w oczë priscze* CeyS I 9 (NKP I 117-118), innych zaś po prostu brak, np. *Po Bartłomeju trzëmôj suknię na remieniu* CeyObr 21, co w NKP I 66 tylko od Redakcji.

Przedstawioną tutaj drogę z bibliografii u Adalberga do źródeł w NKP przeszła też Ceynowy *Xqżeczka dlo Kaszebov*²⁷, w której znajduje się ok. 35 przysłów, wobec czego i stąd w obu księgach brak pewnych przysłów, np. *Człowiek w ziemię zasól zboże, Bog dozdrzelec dół* (por. NKP I 158); *Poki pora, poki czas, bo Bóg wiedno widzy nas; Trzeba wicy slëchac jak gadac* (por. NKP III 248). Mimo iż *Zarés do grammatikj kašëbsko-słowjnskjč movë* Ceynowy znalazł się wśród źródeł dzieła Adalberga, nie ma w nim niektórych przysłów, np. *Do nieba przez piekło; Koźdi według swoje nôtërë; Po nieho nie je nigdë jeden poseł dosc*. Nie ma ich też w konsekwencji NKP. W obu księgach jako źródło wymienia się cały *Skôrb*²⁸ Ceynowy, zbierający (w sposób niepełny) fakty z innych jego prac, ale materiały w Ad i NKP pokazują, że czerpano w zasadzie tylko z pierwszych dwóch numerów, czyli *Pjrszëho tésq-ca kaszëbsko-słowjnskjh gôdk*, o których pisze się zresztą we wstępie (zob. Ad 2, NKP I, s. XXV). Tymczasem przysłowia rozsiane są w tekstach pozostałych numerów, jak dowodzi wyjątkowo odnotowane *Žôden mëster z nieba nie spôdl* (CeyS VI 99, NKP II 372). Ceynowa zebrał łącznie ok. 800 frazeologizmów o strukturze przysłowia, ale opuszczonych przez Ad i NKP doliczyć się można prawie 165, nie uwzględniając pomniejszych odmianek. Pomijam tu uprzysłowione zwroty i wyrażenia. W NKP brakuje również i niektórych uwzględnionych przez Ad, na co przykłady niżej.

Konieczne wydaje się poinformowanie tutaj o szerokim zakresie wyzyskiwania zbiorów Ceynowy przez innych autorów. Otóż z 26 przysłów w słowniczku G. Pobłockiego aż 20 pochodzić może z Ceynowy, aczkolwiek Pobłocki same materiały negatywnie oceniał.²⁹ W słowniku cytuje jednak fragmenty tekstów Ceynowy i kilka razy się na niego powołuje (zob. na przykład pod *burzan, chlastnąc sę, Niniączka, wiskalëca*). Z nieprzejętych od Ceynowy przysłów tylko trzy obecne są w Ad i NKP: *Z głodu ë pies heltkę jé; Kiej z strëcha pán, to djábel sám, z głupim poszlë na reki, a on żabë chwátá*, brak zaś m.in. *Pszczola zaraz ucknie, dze miód; Koń się cmuli, chcąc ukąsić* (Pob 12); *Kowál nie rëchlë kuje żelazo, aż sę rozzáli* (Pob 82). Nie ma też zwrotów *chodzenie po gładzëdło* 'zabawa obliczona na nabieranie naiwnych' (Pob 22), *ksądz mu*

²⁶ K. W. Wójcicki, *Przysłowia kaszubskie*, „Biblioteka Warszawska” 1856, t. II, s. 105-114. Na s. 105 Wójcicki pisze, że zbiór ponad 400 przysłów pochodzi od Ceynowy, a przekazał mu je T. Lipiński. Wszystko wskazuje na to (m. in. błędy w zapisie), iż były to przysłowia opublikowane w CeyObr (zob. przypis 25).

²⁷ F. Ceynowa, *Xsqżeczka dlo Kaszebov*, Gdańsk 1850; przysłowia na s. 7-8.

²⁸ Zob. skrót CeyS.

²⁹ Zob. skrót Pob; tu Pob XIII (wstęp).

wëzérá 'o dziurze na kolanie lub łokciu' (Pob 39), *chodzi jak latko* 'o pannie czysto i schludnie ubranej' (Pob 41), *roztrębacha gonici* (Pob 81).

A. Berka oświadczył we wstępie: „W słowniku niniejszym zestawione są wyrazy kaszubskie objęte słownikami resp. pracami: Ceynowy, Hilferdinga, Pobłockiego, Derdowskiego i Biskupskiego”³⁰, a jest to aktualne też w odniesieniu do idiomatyki. W NKP pseudonim Berka widnieje jedynie w wykazie źródeł, gdyż przy jednym z wchodzących w grę faktów, tj. *Dze w żece złyńc, tam je chleba kyńc* wskazano na „Prace Filologiczne” (zob. NKP III 992, a por. CeyS I 11 i NKP I 552).

Podobnej deklaracji nie złożył S. Ramułt³¹, choć na ok. 425 zapisanych przez niego przysłów (jednak tylko blisko 90 razy z kwalifikatorem „przysłowie”) w ok. 200 przypadkach źródłem może być Ceynowa, w kilkunastu zaś Pobłocki i Berka (też Hilferding), przy czym ostatni dla przytoczonego tu wyżej przysłowia o dzwońcu w życie (por. Ram 274). Trzy razy autor powołuje się na Ceynowę: *Ė glępc bliszczci, ciej pësznë ruchna włozi, jedënie poci gëbë nie otworzi* (Ram 9, 188 i CeyS VI 99), *Podchlebiôj, podchlebiôj, a będziesz szczestlëwi* (Ram 142 i CeyS II 17), *Białce bez szërtucha jak krowie bez ogona* (Ram 208 i CeyS I 9), raz zaś mylnie wskazał na Pobłockiego, podczas gdy u Ceynowy jest przysłowie *Naszë biédze mdze dlëzi jak waszëgo panstwa* (Ram 8 i CeyS II 18). Są to wyraźne, choć nieliczne dowody zapożyczenia się u poprzedników, poza tym wszakże ma Ramułt ok. 230 przysłów, powiedzeń i sentencji u nich nie notowanych, a wśród nich:

a) ponad 40 znanych literackiej polszczyźnie lub innym gwarom, np. *Na glępotę ni ma nijaczëgo lékarztwa* (Ram 41, por. Ondrusz i Kunysz NKP I 684) czy *Lepszô nôgorszô gwësnosc jak niegwësnosc* (Ram 124, por. Prus NKP II 844);

b) ponad 60 przyjętych przez Derdowskiego, dzięki któremu niektóre z nich znalazły się w NKP, np. w *żódny fabrëce rozëmu nie dorôbiajq* (Ram 28, Derd VI i NKP III 87) czy *Chitri Žid, chitrëszci Kaszëba* (Ram 277, Derd XVII i NKP III 979);

c) ok. 120 nigdzie poza tym niezarejestrowanych, np. *Musisz snôzô spiëwac, jeszlë tę chcesz bëwac* (Ram 7); *Przez cekawosc mô žalosc* (Ram 16); *Mięso dlô panstwa, gnôtë dlô czeladze* (Ram 21); *Pëtôj sę cëgóna o domôctwo* (Ram 28); *Jego ë nic gniece* (Ram 42); *Nie musisz bëc zarôz grôfë, abë ostac kaligrôfë* (Ram 66) i *To je za tępô seciera do tego sëka* (Ram 191), wywodzone z ros. *Astjor tapor, da i suk zubast*. Nie ma ich, niestety, podobnie jak wielu ciekawych zwrotów przysłowiowych, w NKP, w której nazwisko Ramułta, mimo iż jego słownik wszedł do kanonu źródeł, pojawia się chyba tylko raz przy przysłowiu *Prôwdą niëdalek zôndziesz, a lëz sę nie udlôwisz* (Ram 123, 162; z CeyS II 24) i to pośrednio przez SGPKarl (NKP II 1069). W ten spo-

³⁰ A. Berka [L. Biskupski], *Słownik kaszubski porównawczy*, Warszawa 1891; wcześniej w: PF III, 1891, s. 357-442, 585-696.

³¹ Zob. skrót Ram.

sób zresztą częściej przedostają się do niej fakty z Ramuła, jednak już bez wymieniania wprost jego nazwiska, np. *Chwôtô sę jak smoła pólca* (Ram 57, NKP I 303); *Maszop maszopowi krziwdë nie robi* (Ram 97, NKP II 402); *Nara ten, co daje, a głupy, co nie bierze* (Ram 116 z CeyS II 18, NKP I 670).

Wspomniany wyżej H. Derdowski opublikował zbiorek³² 285 różnego rodzaju frazeologizmów, wśród których znajdują się fakty przejęte z Ceynowy (ok. 75), Pobłockiego (ok. 8) i Ramuła (ok. 60); jeden może pozostawać pod wpływem Łyskowskiego: *Chto nie slëchô ojca, matci – niech slëchô psy skórë* (NKP III 701-702; por. Sy V 56). Jawnym dowodem korzystania z Pobłockiego jest przysłowie *Ze Žëdem cężko do dwiérzi*, które ten przytacza z Cinciąły, a czego nie sprostowano w NKP III 987. Z pozostałych ok. 145 wcześniej nie-notowanych w źródłach kaszubskich przysłów część równa lub bliska jest ogólnopolskim, a z ok. 60 w tym oryginalnych 5 w NKP przypisano Ropplowi³³ (np. *Bogôcz bële na pólce ciwnął, zarô do niego lecq* Derd I 123, *Nie wszëtko złoto, co sę liszcze* Derd X, NKP III 896; z *panka strëch, lëdzóm smniëch* Derd XII, NKP II 806, *Pól brôta chleba lepsze jak żôden* Derd XV, NKP I 257), a ponadto ok. 30 z nich w dziele tym w ogóle brak, np. *Prôwdą wszechno dobëdziesz* Derd I, *Cëgańskô bëlnota nie wszëtciëm do smaci* Derd I, *Na blesnégo niżôdnëgo ni ma lëku* Derd I, *Mniemniec mô gnôcany rozëm* Derd II. Podkreślić by można jeszcze, że frazeologizmy przez redakcję NKP z Derdowskiego wypisane bardzo często pozostają bez innej dokumentacji, co jest konsekwencją niezbyt solidnego wyekscerpowania zbiorów Ceynowy, Pobłockiego czy Ramuła.

Poprzestanę tu na tych uwagach na temat źródeł kaszubskich z drugiej połowy XIX w. Poczyniłem je nie dla ich krytyki, lecz aby skonstatować ich silną wzajemną od siebie zależność, zwłaszcza zaś od Ceynowy, pierwszego kaszubskiego paremiografa. Kryje się za tym pośrednio i taki wniosek, że sama liczba źródeł w Ad czy NKP nie stanowi o ilości oryginalnego materiału bądź o liczbie wariantów, aczkolwiek te w ten akurat sposób mogą się okazywać li tylko graficznymi, gdyż poszczególni autorzy stosowali różne sposoby zapisu, o czym będzie mowa później. Chciałbym też podkreślić wagę zbiorów Ceynowy; mimo bowiem skonfrontowania ich przy pomocy NKP ze źródłami historycznymi i gwarowymi z innych stron Polski okazuje się, iż ponad 200 faktów, w tym ok. 50. w NKP nieodnotowanych, posiada poświadczenia właściwie wyłącznie u niego, jeśli pominie się owe powtórzenia i ewentualne „adaptacje” Adalberga czy Redakcji NKP. W tomie pierwszym NKP takich faktów naliczyłem ponad 60 (zob. np. *bogaty* 24, *brzytwa* 1, *chciwy* 8, *chłop* 27, *chłopiec* 43, *czarny* 21, *czart* 5, *człowiek* 103, 104, 140 d, *czyje, dać* 5, 23, 33, 110, *daleko* 15, *darować* 5, *diabeł* 29, 87, *dom* 67, 68, *dyngus, dziecko* 61, *dzielić* 4, *dziewczyna* 39, *dziobać* 3, *dzwonec* 1, *Ewa* 4, *gadać* 4, 44, 49,

³² Zob. skrót Derd.

³³ Myślę, że stało się to dlatego, że Roppel chyba opracował pisownię idiomów ekscerpowanych z Derd.

68, gardło 7, gęba 16 b, gęsty 1, gęś 2, ginąć 21, glód 42, 46, głupi 87, 123, goły 17, gromada 13, gwiazda 9, iść 82, 83, jeść 2, jeź 1, Judasz 9). Ten stan rzeczy tłumaczy się po części niewykorzystaniem w NKP w pełni wymienionych w wykazie źródeł dla Kaszub, w tym także samego Ceynowy. Dla tak ogromnego jak NKP dzieła mogą to być nieistotne przeoczenia, ale te wyrażnie psują obraz życia przysłowia i jego geografę.

W chwili podjęcia prac nad NKP nie był jeszcze znany słownik F. Lorenza³⁴, który mógł jednak być wyzyskany, ponieważ tom pierwszy NKP wyszedł dopiero w 1969 r. Słownik ten jako historyczny i literacki również powtarza fakty z Ceynowy, Hilferdinga, Pobłockiego i Ramuła, notując ponadto fakty językowe z kaszubskiej literatury pięknej i publicystyki. Zasób przysłów tzw. właściwych, w żaden wszakże sposób niewyróżnianych, przekracza liczbę 500, w tym ok. 300 z innych źródeł, zwłaszcza Ceynowy, ale niektóre z nich (ok. 100) w takim brzmieniu nie zostały potwierdzone nigdzie, nie ma ich zatem w NKP w ogóle, np. *Kiej koza sę nableczi, tej ona oprzestónie* (s. 35), *Krëpë pod mucą nie bôlômucą* (s. 44), *Czësti gosc tracy witanië* (s. 108), *Piochowo celë bulowało sëtme niedzël, a jednak sę obdało* (s. 123), *Kaszëbi sã té dbë, że za swim bë w piekło szlë* (s. 131), *Ostrzészô różga, lepsze dzëcë* (s. 144), *Tobaka rozëm klôrëje* (s. 353), *Žëdzëszcë a pies – jedna nôtëra* (s. 571). Stąd też – podobnie jak z Hilferdinga i Ceynowy – można było zaczerpnąć trochę przysłów słowińskich, np. *Ga burzë gôdą, muszi bidnôrk bëc szël* (s. 33), *Zlë lëdze niga nie dobrzeją* (s. 144), *Co kup, to kup* (s. 429), *Pôn tęczil swinie na mądralski hôt, a në chudnialë* (s. 512), *Jak przód, tak slód* (s. 689) i np. *chwatny jak sarka* (s. 285) czy *kradlëwi jak sarka* (s. 368), do czego porównaj cieszyńskie *kradnie jak sroka* NKP II 192.

Dobrze się stało, że w NKP wykorzystano materiały frazeologiczne z Kaszub od L. Roppla³⁵, który figuruje w tym dziele ponadto jako korespondent terenowy (zob. NKP IV 7). Nazwisko Roppla sygnuje w sumie ponad 750 przysłów samodzielnych lub wariantów, a dzięki temu, że i on powtarza fakty ze starszych źródeł, weszły tak wreszcie do NKP pewne materiały Ceynowy, np. *A, B, AB – chleba knap, I, B, IB – ni ma ryb*, (NKP I 3; por. CeyS I 11), *z tobą je dobrze gównó dzelëc* (NKP I 534; CeyS I 17), *On sę wësról, a rzëcë nie zamkl* (NKP III 292, CeyS I 2), *Wszë psa do stawu włoką* (NKP III 642, CeyS I 15), a także Ramuła, np. *Przemoknął do ostatnego włosa* (NKP II 518, Ram 518), *Wawrzyńc kôzól z miechem na jabłka przyńc* (NKP III 625, Ram 241). Połowę z nich stanowią wulgaryzmy. Materiały Roppla w pełni wypełniają następujące hasła³⁶: *bôt, brawëda, bryza, bywanie, chrzëścić, del-*

³⁴ F. Lorentz, *Pomoranisches Wörterbuch*, Bd. I A-P, Berlin 1958; zob. skrót: Lor.

³⁵ L. Roppel znalazł dobrze dorobek Ceynowy, a także słowniczek Pobłockiego czy słownik Ramuła.

³⁶ Por. też inne hasła kaszubskie, np. *bialka, bliza, gbur, Kaszub, poszodło, strech*, przy czym dwa ostatnie można by zlikwidować przenosząc odpowiednio przysłowia pod *zaraza* i *dziad*; podobnie bowiem przysłowie cieszyńskie *To je kiszka mazane, a grabiami naciągane* dano pod *mleko* 13, gdyż cies. *kiszka* „zsiadłe mleko”.

fin, dënëga, dryfować, dychtowny, głada, halsować, jazgarz, junga, kajuta, karznia, kipniczka, kleszczka, kôn, kra, krab, kubryk, kuter, lina, Łeba, maszt, merk, mewa, mutka, nieokrzesany, niewidomy, ostrzeżony, paczëna, plëta, półpartnik, Przybyła, Puck, rap, rewa, sadz, stwór, sztorm, sztrąd, takielunek, Węsierski, wichura, Wielka Wieś, Wik, Ząblewo, zymk, a przeważają na przykład pod: dydek, flądra, Gdańsk, ląd, maszop, morze, ryba, rybak, szyper, wiatr, żagiel. Już ten przegląd haseł zdradza zainteresowania Roppła przede wszystkim idiomatyką morską i rybacką. Muszę jednak zauważyć, iż niektóre niby kaszubskie fakty mnie zaskakują, np. *Na adwokackim wozu często musisz os smarować* NKP I 8, *Ani Antoni na morzu wiatru nie dogoni* czy *Aptékôrz trzimô stronę lëkôrza* NKP I 25, *Diôbel a téż zcidnie rogi* NKP I 426 i *Jinaczij je na morzu, a jinaczij w zôgorzu*³⁷ NKP II 521 czy *Niech tam w swiece wojna, byle nasza wies spokojna* NKP II 1005, a pamiętać by trzeba, że Roppel „dopisuje się” niekiedy do faktów ogólnopolskich, np. *Sobisz, co ty robisz, ja cię kocham, a ty śpisz* NKP II 92, *Słuchaj wiele, a mało mów, boć przyrodzenie jeden język, a dwoje uszu dało* NKP III 248. Niekiedy albo Roppel „polonizuje”, albo Redakcja miała kłopoty, transliterując jego zapis, np. *Błądzącemu szczekanie psa jest miłsze jak śpiew słowika* NKP I 116 i *Komu Pan Bóg sprzyja, temu się i na kamieniu rozi* (zamiast *rodzi*) wobec *Dô Pón Bóg i na kamieniu, komu chce* (Derdowski) NKP I 171. Jak tu powiedziano, Roppel poświadcza w NKP ponad 750 frazeologizmów, a tymczasem w jednej tylko jego publikacji³⁸ jest ich przeszło 1300, a dodać by należało, iż nie wszystkie z tych znajdujących się w NKP pokrywają się z wydanymi w osobnych zbiorach. Rodzi się zatem znowu zwątpienie w reguły ekskserpowania źródeł przez Redakcję NKP w ogóle.

Ta pesymistyczna refleksja jeszcze silniej odnosi się do stopnia wyzyskania monumentalnego i najwiarygodniejszego źródła kaszubskiego, tj. słownika B. Sychty³⁹, który przywołuje się w NKP ok. 200 razy, najczęściej przy faktach znanych skądinąd, tymczasem jednak przysłów właściwych (ok. 4 tys.) oraz zwrotów i wyrażeń przysłowiowych (ok. 8 tys.) – zwykle wyraźnie wyróżnionych – zarejestrowano w nim ok. 12 tysięcy, w tym wiele oryginalnych, nieznanych z innych źródeł kaszubskich i spoza Kaszub, np. *Na Alucha* (21 VI) *sprzedé prucha, a przestóniesz jesc rzeżucha* Sy I 4, *Przed Bogę chłop z panem robią razem amen* Sy I 4, *Święti Antoni, wëcygni mie z té toni* Sy V 367, *Biada chłopu przë zapomorszczoné babie i Zapomorszczonô baba je tëlë wört, co żaba* Sy IV 133, *Czasë przëśłowie samo sę rodzy w głowie* (Puzdrowo) Sy IV 206, *Włóżëc rękę we wor, a wmieszac sę w babski swôr, to je jedno* Sy VI 56. Szerszemu – niż ma to miejsce – włączeniu materiałów z tego słownika do NKP przeszkodził na pewno czas jego wydania, w związku z czym nie ma

³⁷ RopKMM 49 ma: w *Zogorzu*, czyli nazwa części miasta Rumia.

³⁸ Zob. przypis 37.

³⁹ Zob. skrót Sy.

w NKP niczego z tomów V-VII, ale w takim razie powinno się jakoś zasygnalizować zakres jego wykorzystania⁴⁰.

Po raz pierwszy idiomy z Sychty pojawiają się jednym przykładem pod hasłem *flądra*, ale jednocześnie pominięto inne (zob. Sy I 284). Analogicznie przedstawia się sprawa z innymi hasłami NKP. Wygląda na to, że bierze się przysłowie z Sychty tylko wtedy, gdy znajduje się je w nim pod wyrazem stanowiącym w NKP hasło, co nie zawsze było możliwe, ponieważ sposób rejestrowania ich przez Sychtę odbiega od zasad przyjętych w NKP. Jedynym wyjątkiem od tej reguły wydaje się przytoczenie zwrotu *sadzec rzepę* Sy IV 384 pod *rutkę siać* NKP III 102. Nie ma jednak niczego z Sychty pod hasłem *koza*, *kraść*, *krawiec*, *kręcić*, *kwiat*, *lis*, chociaż w słowniku Sychty w obrębie tych haseł wyrazowych znajduje się sporo osobliwych faktów. Zupełnie wyjątkowe są samodzielne hasła podyktowane materiałem z Sychty, np. *Krokowo: Lepi, żebě sę krokówka przewrócëła, jak żebě sę szczępta tobaki zniszczëła* NKP II 206, ale akurat tu i hasło powinno być inne (tj. *krokówka*), i powinien się znaleźć odsyłacz do *Kraków* 29 lub *wódka* 12, gdzie *Lepiej, aby się Kraków obalił, niżby się miała kropla wódki rozlać* NKP III 758. Hasło *Kaszuba* wypełniają przeważnie idiomy z Sychty, lecz błędnie, tylko ze względu na ich semantykę je tutaj „podoczepiano”, a od *Kaszëba sëtme* (*dzewiñc*) *dni nie widzy po urodzenim* [...] brak odesłania do *Mazur* 14. Odnosi się wrażenie, że materiały te włączono pośpiesznie, nie chcąc rozbijać ustalonego porządku, m.in. w zakresie odsyłaczy.

W zapisach faktów z Sychty są liczne błędy (por. np. *flądra* 1, *gardło* 9, *garnek* 21), zwłaszcza gdy chciano wiernie oddać fonetyczny zapis autora, później bowiem cytaty transliterowano, zbliżając je do grafii literackiej polszczyzny. Niekiedy w NKP skraca się przysłowia, np. z *małego garka prądze wekipi* NKP I 603 wobec z *mółego garka prędzë wëkipi jak z wielgięgo* Sy I 305 czy *Pieniądz po drogach są kulą* NKP II 874 wobec *Pieniądz po drogach sę kulô, po smiecach sę wôli, pieniądz je w wodze, w lese, na polu, wszëdze, le go trzeba odnalezc* (Kępa Oksywska) Sy IV 250. Pominięto bliższe u Sychty określenie geografii przysłowia, zwykle natomiast przytacza się jego objaśnienie, np. pod *Pomorze*⁴¹, a niepodanie znaczenia czyni określone przysłowie dziwacznym (np. *Nazwisko pani na każdé bani* ‘jesteś przedmiotem plotek’ – z *Borowego Młyna* Sy II 198, NKP II 583) lub niezrozumiałym, np. *Kaszëbi pobilë Krzëżôka, a jesz na bosôka* – w związku z bitwą w 1462 r. pod Świecinem (Bącka Huta) Sy II 144, NKP II 41.

Tyle by ogólnie i w wielkim skrócie powiedzieć można o zakresie i sposobie wyekscerpowania w NKP źródeł kaszubskich, przy czym skoncentrowano się na idiomach o strukturze przysłów, pomijając w zasadzie zwroty i wyra-

⁴⁰ Por. tutaj przypis na s. XXXVIII NKP I, gdzie poinformowano o stopniu wyzyskania O. Kolberga, *Dziela wszystkie*, t. 60 *Przysłowia*, Warszawa 1967.

⁴¹ Wykorzystano artykuł B. Sychty, *Biada Polsce prze Pomorsce*, „Literatura Ludowa” 1960, z. 4-5.

żenia. Wspomniano też przy okazji, jak kwestia ta wygląda u Adalberga. Zaakceptować by trzeba to, że oba dzieła wykazują spore braki, a wielu z nich nie powinno już być w NKP, jeśli jej Redakcja składa deklarację, że zawiera materiały Adalberga, materiały przez niego pominięte i nowo wydane (NKP I, s. XXXV). Adalberg jako purysta odrzucał wszystkie przysłowia obsceniczne, a tego Redakcja NKP nie zweryfikowała zupełnie, choć przyjęła w tym zakresie znacznie liberalniejsze i bardziej życiowe kryteria. W związku z tym jednak tego rodzaju przysłowia z Ceynowy tylko częściowo weszły do *Księgi*, mianowicie pośrednio przez Ropplą, np. *Kiej głowa boli, trzeba spac, kiej zół boli, tej trzeba srac* CeyS I 7, NKP I 645; *Głowa siewieje, a rzec szóleje* CeyS I 9, NKP I 644; *On je w niebie, dze kot sę wësroł i nogą grzebie* CeyS II 21, NKP II 589; *Chto szczy, a nie piardnie, to tak, jak weseli bez muzyki* CeyS II 20, NKP III 375; *Mie sę sniło, że cę w rzęcy gniło* CeyS I 11, NKP III 463.

Prawdą jest, iż w dziele tym Kaszuby są bogato reprezentowane, ale żałować należy, że nie mogły zostać do niego w pełni włączone idiomatyzmy ze słownika Sychty⁴², gdyż one w innym świetle postawiłyby kwestię rodowodu i swoistej geografii wielu przysłów i tzw. wyrażeń przysłowiowych.

Lokalizacja chronologiczna i geograficzna idiomów

O datowaniu faktów – jako nowości (?) NKP względem Ad i wpływie tego zabiegu na ustalenie odmian, a więc pośrednio życia i przemian przysłowia – pisze się we wstępie do NKP, gdzie oświadczono równocześnie, iż „zrezygnować musiano z ich lokalizacji, z oznaczenia, w jakiej miejscowości i od kogo je zapisano. Sprawa to bynajmniej nie bagatelna...” (NKP I, s. XXXVI), niemniej jednak frazeologizmy pochodzące od Redakcji czasem ten element uwzględniają, np. *Daj ci Boże skrzypce* – zwrot małopolski NKP I 160 i *Nie rób łaski, nie śpij z moją żoną* – z okolicy Rokitna w pow. Biała Podlaska NKP II 335, a niekiedy również inne, np. *Na święty Wawrzync s kosą w żeto przyńc* – przysł. kaszubskie NKP III 624. Pesymistycznie patrząc na możliwości zrealizowania tego postulatu i mając na uwadze tzw. wędrówkę przysłów – jak zresztą wielu innych wytworów folkloru, np. pieśni, zagadek – to sygnalizowana mimo wszystko przez autora⁴³ i fonetykę czy leksykę geografia

[⁴² Por. nadto: J. Treder, *Frazeologia w Słowniku Bernarda Sychty*, Zesz. Nauk. Wydz. Hum. UG. Prace Językoznawcze 9, Gdańsk 1985, s. 131-167.]

⁴³ Zachodziłaby w związku z tym potrzeba choćby najzwięźlejszej charakterystyki autora czy źródła, aby wiedzieć, jak ustosunkować się do częstych podejrzeń o przepisywanie jednego zbioru do drugiego, np. *On biegō jak drewniany zajc* – Ceynowa i Pauli NKP I 93; *Na święti Mōrcēn je zēma z dzōtkami ě czelōdką* – Wójcicki, Ceynowa, Pauli NKP II 563; *Macecha dżōblō pocecha* – Ceynowa, Derdowski, Beciński, Sychta NKP II 366; *Na każdą nimoc je pomoc* – Ceynowa, Petrow NKP II 605; *Z nieho leci jak z cėwki* – Ceynowa, Petrow NKP II 282; *Mnożēta sę jak robōki w sērze* – Ceynowa, Petrow NKP II 512 itp.

tego rodzaju tworu językowego także ukazuje jego życie, tj. zasięg i popularność. W takim razie dzieło o znaczeniu NKP nie może się zadowolić tylko odnotowaniem faktu, lecz dążyć musi do możliwie pełnej jego dokumentacji: chronologicznej i terytorialnej, zwłaszcza zaś gdy dotyczyć to będzie tworów mniej lub bardziej izolowanych, a takimi w NKP są przede wszystkim frazeologizmy ze Śląska Cieszyńskiego i z Kaszub. Dopisanie w NKP materiałów z Sychty spowodowałoby w kilkuset przypadkach całkowite lub częściowe pokrycie ich z idiomami cieszyńskimi. Nie może to być li tylko dziełem przypadku i wynikiem mniejszej może reprezentacji w NKP innych regionów, ale wydaje się to przejawem wyraźnych w tym względzie związków Kaszub z tą częścią Śląska i dalej przez Śląsk z Czechami i Słowacją, o czym świadczą na przykład: *jich je jak apostałów* 'dużo' Sy I 24, Ondrusz NKP I 24 i słow. Sm 12; *mróz jaż szindlë pëkają* 'silny' Sy V 257, 307, słow. Sm 42 i *mróz taki, że aż szyndzioly pukają* Ondrusz NKP II 543; *krasc jak sroka* Sy V 143, Ondrusz NKP II 192 i słow. *kradnúť ako sraka* Sm 236. Podam tu jeszcze kilka faktów z Ceynowy, zgodnych z: a) czeskimi, np. *Jak naběl, tak pozběl* CeyS I 16, NKP II 568; *Čhto sę nie leni, temu sę zeleni* CeyS I 6, NKP II 289; *Pies, chtëren wiele łaje, nie kászô* CeyS II 25 (też Sy IV 260), NKP II 902; b) słowackimi, np. *z psa nie mdze słonina, a z wilka baranina* CeyS I 13, NKP II 898.

Częściowo kaszubsko-cieszyńskie zbieżności frazeologiczne pokazują notowane w NKP materiały, np. *Ni ma kącyka bez krzyżyka* NKP II 54; *Idzie to, jakby z kamienia wode cisnół* i *Jidze dręgo, jakbë chto z kamienia wodę żął* NKP II 13; *Porwał się z kopaczkom na miesiόνczek* i *Wërwół sę motëką na kszëżc* NKP II 527; *Póždzie zbiërać gwóździe* i *Ju za pozdze skoblëc gozdze*⁴⁴ NKP I 774.

Geografia a powtarzanie zapisów źródłowych

Tych koneksji, też z innymi obszarami Polski, można by z NKP wysupłać znacznie więcej, chociaż budowanie w tej kwestii jakichś pełniejszych wniosków jest utrudnione z dwu powodów. Pierwszą przeszkodą, pewnie nieprzewidywaną przez Redakcję, łatwo można pokonać, kiedy się nieco głębiej wniknie w omówioną we wstępie technikę przytaczania zapisów źródłowych, szczególnie zaś gdy rozszyfruje się zaciemniające cały problem geograficznego rozkładu przysłowia powtarzanie zapisów, co dla faktów z Kaszub obserwuje się często, ponieważ dublują się tu nie tylko same poświadczenia ze źródeł kaszubskich, ale także spoza Kaszub, zwłaszcza Adalberg, SW, nieraz także SGPKarł, jak np. *Łupi pan chłopa jak skopa, a czort pana jak barana* NKP II 794, co dokładnie z CeyS VII 114 i Ram 88; *Të doch klepiesz jak sta-*

⁴⁴ Zauważę tutaj, że pracę A. Cinciały, *Przysłowia ludu polskiego...* znał G. Pobłocki, powołując się na nią w słowniczku kilkanaście razy, m. in. właśnie przy tym przysłowiu pod hasłem *skoblëc*.

régo króla głupi bréda NKP II 75, co z poematu Derdowskiego. Jako dopiski i dowody zajmowania się pewnymi przysłowiami kaszubskimi przez paremiologów Brücknera czy Bystronia da się pojąć włączone do dokumentacji fakty spod *Luter, Polska* czy *kraść*. Na ogół też jasne są sytuacje, gdy po postaci kaszubskiej danego przysłowia ze źródła kaszubskiego następuje tzw. puste potwierdzenie: 1894 Ad, 1900 SW i SGPKarł, ale nie zawsze rzecz ma się akurat tak i wówczas rodzą się różnego rodzaju w tej materii wątpliwości.

Niechaj powyższą sprawę zilustrują konkretne przykłady. Hasłową postać przysłowia *Kto w błoto bije, temu kał do gęby pryszcze*, pochodzącą ze SW, błędnie w NKP I 117-118 dokumentuje Wójcicki, u którego jest niemal tak samo jak u Ceynowy: *Chto w błoto bije, temu kół do gębę pryszcz* (1852 Cey-Obr 17), ale tego w NKP brak, gdyż nie wykorzystano – podobnie jak Ad – tego źródła. W SW postać *pryszcz* wobec literackiego *pryska* zdradza jednak jego proveniencję gwarową, mimo iż *pryska* występuje też w *ciesz. Kto bije w błoto, temu ono do gęby pryska*. Pomiędzy poświadczeniem (nieprzyczożnym!) Wójcickiego z 1856 r. a podanym ze SW (1900) znajduje się wariant *Chto w błoto bije, temu kół w oczę pryszcz* (z1866 r., tj. CeyS I 9), potwierdzony „pustym” poświadczeniem z Adalberga i skróconym – z powodu odmiennej grafii – zapisem tegoż z Derdowskiego; grafia to zresztą obca oryginałowi, ponieważ Derdowski w ogóle nie używał znaków *ô, ě*. Staje tutaj pytanie: Czy jest to przysłowie wyłącznie kaszubskie, na co wskazują nazwiska Wójcickiego, Ceynowy, Derdowskiego i zapis graficzny wraz z formą czasownika *pryszcz*. Może jest to przysłowie kaszubsko-cieszyńskie, gdyż ma je S. Jarzyna (skrót S. J. S. w NKP), a może ogólnopolskie (literackie), jak wskazywałby SW.

O tym jednak, że SW jakby „spolszcza” fakty kaszubskie, przekonuje się użytkownik NKP z wielu innych przykładów. Hasłowe *Kto z łaski żyje, ten bez buks chodzi* SW powtarza kasz. *Chto z łaski żęje, ten bez buks chodzi* CeyS II 18, zachowując przy tym kasz. *buksě*, ale nie ma tu raczej wątpliwości, że jest to przysłowie kaszubskie NKP II 334. Jeśli jednak przy *Chto wiele gôdô, ten bulě nie kupi* CeyS II 20, jest postać *Kto wiele gada, ten cielőcia nie kupi* Ad i *Kto wiele gada, ten buli (byka) nie kupi* SW, co adaptacją poświadczenia Ceynowy, to powstaje problem, czy identyczne – bez nawiasowego (wariantowego) *byka* – poświadczenie Urzędowskiej z 1956 r. nie jest wzięte właśnie z SW, a więc przeniesieniem na grunt małopolski przysłowia kaszubskiego, co wydaje się tym bardziej prawdopodobne, kiedy wiemy, że wyraz *bula* nie jest notowany poza północnymi i środkowymi Kaszubami⁴⁵, a podstawowy wariant tego przysłowia w brzmieniu *Kto wiele mówi, mało kupi* znany jest tylko gwarom, choć „dopisuje się” do niego również Redakcja NKP II 535. Do powyższego zagadnienia porównaj nadto: *Szëkowny jak Żid do flintě* CeyS I 3, przerobione na *Szykowny jak Żyd do karabina* w SGPKarł, ale Urzędowska ma: *Szykowny jak Żyd do flinty* NKP III 987.

⁴⁵ Zob. AJK, z. II, Wrocław 1965, mapa 67 i na s. 76 komentarza.

Ostatnie przykłady pokazują, iż stosunkowo przy poprzednich czytelny porządek bywa zakłócany „przeinaczeniami”. Hasłem dla kaszubskiego przysłowia *Z głodu ě pies heltkę jé* Pob 25, por. *Z głodu dudyn heltkę je* Derd III, stało się *Z głodu pies i heltkę jé* ze SW, choć pozostaje zagadką, skąd wzięła się w nim taka postać, gdyż nawet najnowsze poświadczenie *Z głodu i pies eltkę żgrze* Sy I 325 świadczy, że *szyk ě* lub *i* jest stały NKP I 666. Podobną kwestię przy hasłowym *Leniwy chłop skrzela sobie nie złamie* SW, gdy obok podano *Gnil, co skrzela nie złómie* (mylnie wobec *Gnil so skrzela nie złamie* Derd V) NKP II 291 łatwiej rozstrzygnąć, jeśli wie się, iż w NKP przeoczone zostało właśnie takie poświadczenie u Pobłockiego (Pob 87), które ma też SGPKarł pod gwarowym wyrazem *skrzel* ‘kość pacierzowa’. Z kaszubskiego *Nie igrôj s kotę, bo cę udrapnie* CeyS II 18 (por. Sy I 234) SW „robi” *Nie sprzeciwiaj się kotu, bo cię udrapie* NKP II 169. Osobliwy jest przypadek, gdy przez ten słownik pod hasłem *kląc na czym świat stoi* NKP II 72 dostało się *klnie mnie od pokonów świata* z poematu Derdowskiego.

Trzeba by tu również powiedzieć, że SW jak gdyby kontynuuje praktykę „adaptacyjną” Adalberga, która nie jest obca Redakcji NKP, znajdujemy bowiem w NKP na przykład *Młóci językiem jak cepami* (Red.), kiedy poza tym wszystkie inne poświadczenia pochodzą z Kaszub (por. także Sy II 90, VII 52), a nawet SW tym razem – w innej grafii – tylko powtarza gwarową formę *On lepi jężekę jak cepami draszėje* NKP I 871. Dopiski Redakcji wskazują niekiedy pewne modyfikacje, np. pod *Gwiazdy i słońce to najlepszy zegar* NKP I 771; *Gwizdał, aż wygwizdał* NKP I 773; *Kto nogami kołysze (bują), ten diabła wozi* NKP I 629, *Im mniejsza wesz, tym bardziej gryzie* NKP III 641; *Ze złodziejem ostrożnie, bo wszystko mu w drodze* NKP III 889. Niekiedy dowodzą one niezrozumienia idiomu, np. przy *To mu leży na sēmieniu jak kam* CeyS II 23, gdzie *sumienie* ‘żołądek’ (por. Pob 85), czy *Jego rëszyło jak po kwasnym mléku* (Roppel) o człowieku lecącym z własną potrzebą, gdzie od Redakcji *Ale go ruszyło* ‘poczuł się dotknięty, urażony’ NKP III 99.

Już Adalberg kasz. *krący sę jak mész* w *sześnicy* CeyS II 25 zaadoptował fonetycznie i leksykalnie na *kręci się jak mysz w pòłogu* NKP II 559. Nie są to wcale zabiegi odosobnione, a o ich konsekwencjach niech świadczy taki choćby przykład: Adalberg dał odsyłaczowe hasło *Kobiecie bez fartucha jak krowie bez ogona* Ad 211, dokumentowane przez *Białce bez szértucha jak krowie bez ogona* CeyS I 9, Ad 18, ale w NKP jest już hasło *Kobiecie bez fartucha...*, poświadczone przez Ceynowę i Adalberga. Pod hasłowym *Pości, gdy nie ma co jeść* ma Adalberg tylko dokumentację z Ceynowy: *On poscy, kiej nic ni mō* CeyS II 17, ale w NKP II 1031 rzecz rozwiązano analogicznie jak w przykładzie przytoczonym wyżej. Niektóre fakty z Ceynowy Adalberg skrócił, np. *Panowie wiele dają, kiedy nic nie biorą* wobec *Panowie wiele dają, kiej nick nie biorą, à wiele dobrého robią, kiej nick złého nie czënią* CeyS I 5, NKP 798 lub *Kto rano wstaje temu Pan Bóg daje: Chto reno wstaje, temu Pón Bóg*

daje, a chto długo spi, temu koza do nosa bzdzy CeyS I 4, NKP III 782, tu może uzasadnione „nieprzyzwoitością” owego rozszerzającego członu. Znajdują się tam i inne przeróbki, np. przestawienie szyku członów: *Gdzie Słowak, tam śpiew, gdzie Madziar, tam gniew* (z Ceynowy), czego NKP II 367 nie prostuje. Dalsze dowody na to tkwią pod *Oczom strach, a ręce zrobią* NKP II 718; *Wziąłeś pieniądze, weź i worek* NKP II 877; *Służba nie tuczy, lecz rozumu uczy* NKP 254; *Gdzie wiele komplementów, tam szczerości mało* NKP III 378. Na tych przykładach tu poprzestanę, podkreślając jednocześnie, iż owe „dopiski” i „adaptacje” nie wychodzą na dobre ewentualnym badaniom geografii frazeologizmów. Wiadomo, że jest to sprawa bardzo trudna, ale niewątpliwie dążyć by trzeba do oddzielenia w tym zakresie pewnych właściwości na przykład Kaszub, Kujaw, Mazowska czy Śląska, czy tego, co niektóre regiony ze sobą łączą.

Geografia a pogrupowanie idiomów

Druga przeszkoda w wyzyskaniu NKP do takich badań jest może poważniejsza i bardziej złożona. Sprowadza się ona właściwie do zarzutu, iż zawarte w NKP materiały nie są ze sobą najlepiej zestawione i powiązane. W ramach generalnie, oczywiście, słusznego układu alfabetycznego według tzw. wyrazów głównych (hasel) konsekwentnie nie zrealizowano zasady łączenia wyrazów bliskoznacznych i podobnych werbalnie w grupy (gniazda, wiązki) wariantowe⁴⁶, których – tu też zdaniem Redakcji – rozbijać nie wolno, by nie zacierać obrazu życia i rozwoju przysłowia. Wbrew tej regule w różnych miejscach i bez odsyłaczy zapisano na przykład: *Chłop jak olbrzym* NKP I 261 i *Mocny jak stolēm* NKP II 513; *Chto się sóm chwoli, bardzo prędko gany potrzebuje* NKP I 299 i *Chto sę chwóli, ten sę gani* NKP I 595; *Dżód rządz torbą, a nié torba dżadem* NKP I 523 i *Torba chce dziadym sporzónźać* NKP III 524; *Gdzie więcej dzieci, tam więcej „Ojcie nasz”* NKP I 529 i *Czym wyńcej duszyczek, tym wyńcej zasługi u Boga* NKP I 508; *Ja głupi na to* NKP I 677 i *Ja na to niemądry* NKP II 422; *Babski lato zaczyna się od południa do dwanostej* NKP I 45 i *To je tak dalek jak od dwunastej do półdnia* NKP I 410; *Dziś o dwa kozuchy cieplej jak wczoraj* NKP II 182 i *Dzys je o jedną suknię cepli* NKP III 348; *Idź prosto za nosym* NKP I 804 i *Na wprost nosa* NKP II 643; *Już mnie kukółka nie zakuka i nie doczekac sę kukówki* (pod różnymi numerami) NKP II 244; *Nieznajomy gość wpisał się na złość* NKP II 940 i tak samo NKP I 718; *Bogaty, a na buksach (spodniach) łaty* NKP I 125 i *Jeden bogaty, na drugim łaty* NKP I 127; a por. w *kieszeni dukaty, a na schodach smaty* NKP I 503; *W źęce zwónc, chleba kónc* NKP I 552, (por. NKP III 992) i *Lubliniec-chleba koniec* NKP II 320; *Tak jóm oświnił, żeby pies kónska chleba od ni nie wzión* NKP II 670 i *Aniby pies kawalka*

⁴⁶ O tej zasadzie zob. NKP I, s. XXXVI i NKP IV 7-8, 10-12.

chleba od niego nie wziął NKP II 886. Przytoczone przykłady znane są z Kaszub i przede wszystkim ze Śląska.

Tego rodzaju faktów jest w NKP moc, a czasem pochodzą one z tej samej gwary, np. *bic, strzelac na cierz* NKP I 86 i *Obaju w jeden kierz strzelają* NKP II 61; *On bē sobie rēchli sztek pōlca urznął, jak komu co dēł* NKP I 408 i *Skąpy rēchli sztek bē se urznął, jakbē komu co dōł* NKP III 207; *Mōsz krzēwi pēšk jak flądra* NKP I 569 i *Tē mōsz pēzōczk jak pomuchla* NKP II 1162; *Daj mu tēż, bo w nim zōlc pēknie* i *Dejże mu tēż, bo sę oceli* (pod różnymi numerami) NKP I 402, a por. *Mysłałem, że we mnie zōlc pēknie* NKP III 965; *Chudy, jakby go wszystkie mory po nocach cycykały* i *Wyglōndo, jakby go mora [całóm noc] dusiła [cycykała]* NKP III 797; *To się zaś farorzowi krowa ocielila* NKP I 561 i *Tymu się zaś krowa ocielila* NKP II 210, a por. *Jak baba umrze [chłopi], to jakby się mu krowa ocielila* NKP I 37; *Dac se do nosa* NKP II 640 i *Dol se do ryla* NKP III 116; *Ziymniok nie chce długiego życia, jyny dobrego bycio* NKP III 872 i *Świnia prawi: nie chcym długiego życia, jyny dobrego bycio* NKP III 493. Pierwsze, jak zdradza zapis, pochodzą z Kaszub, drugie zaś z Cieszyńskiego. Od zwrotu *Cygón mi depce po oczach* (Broda) jest odsyłacz do *Po oczach mi już gdosci depce* (Ondrusz) NKP II 724, ale brak odsyłacza zwrotnego i do: *Góral mi po...* NKP I 725 i *Żyd mi po...* NKP III 988, ale od ostatniego jest odsyłacz do *Cygan* i *Oko*, a całkowicie poza nimi pozostaje: *Już mu Słowiok kurzi do oczy* NKP III 234, do którego można dojść przez indeks wyrazów.

Uchybienia tego typu widoczne są również w odniesieniu do faktów gwarowych i ogólnopolskich, np. *On z głodē nie umrze* i *Nikt jeszcze z głodu nie umarł* (pod różnymi numerami) NKP I 666; *Chto pod panę mieszkō, chce z pana žēc* NKP II 787 i *Kto przed piekłem mieszka, diabła w kumy prosi* NKP II 866; *On ni mō wszētkich swini doma* i *Nie wszyscy doma (w domu)* NKP I 469; *Kręci się jak piard w rzycy* NKP II 203 i *Kręci się jak smród w gaciach* NKP II 204; *Dze sę mięso ostawiło, tē ě gnōtē chce sę ostawic* NKP II 468 i *Kto zjadł mięso, niech zje i kości* NKP II 469; *Chtēžbē wszētkiē gwioźdzē porachowōł* i *Liczyć gwiazdy na niebie* (pod różnymi numerami) NKP I 771; *I za psem nie warto rzucić* NKP II 891 i *To nie je za psem do cēskańiō* NKP II 912; *Stari! Nie robi sę do narē* NKP III 314 i lepiej pod Głupi, tj. *Nie udawaj głupiego*, porównaj bowiem *Nie robi sę do narē* CeyS II 24; *Młōści na młode kości* NKP II 159 i *Chorować na młode kości* NKP I 287; *Ziymnioki ji bydzie w garku rachował* NKP III 872 i *Krupy liczy do garka* NKP II 217. Niekiedy jest to wynikiem nieznajomości gwary⁴⁷, niezbyt wnikliwego wnikięcia w semantykę członów, np. *Nawróżyłem se biydy* NKP I 100 i *Biedy sobie napytać* NKP I 96; *Lezie jak płoszczyca* i *Lezie jak wesz* NKP II 297; *czarny jak sadzelnik* i *czerny jak kominiarz* NKP I 352.

Zauważyć však należy, że częstokroć uda się określone fakty zestawić ze sobą przy pomocy „indeksu wyrazów pomocniczych”, np. *Bismarck w spód-*

⁴⁷ A por. tu krytykę Adalberga w NKP I, s. XXIX.

nicy NKP I 107 i *Metternich w spódnicy* NKP II 435, w typie *biec, lecieć, gonić, pędzić jak szalony; chodzić, wyglądać jak gęś podskubana; długi, wielki jak drabina do piekła*, umieszczonych w NKP pod pierwszymi, wymieniającymi się członami. Nie powiedzie się to jednak na przykład przy typie *Albo biczem, albo niczym* NKP I 83 i *Albo rybką, albo pipką* NKP I 13, *lakuje bez laku* NKP II 271 i *Szklę bez kitu* NKP III 397, *Zaś cielynta nadgania* NKP I 314 i *Kaczki nogami zagania* NKP II 6, a giną w ten sposób fakty, jak *Ma jeszcze kaszę na brzuchu* NKP II 38 (por. *Mleko*) czy *Od Jagi do Magi* NKP II 367 (por. *Annasz*).

Sporo odmianek z kolei domagałoby się wyróżnienia, wydzielenia, zgodnie zresztą z zapowiedzią, np. pod hasłowym *Biały jak śnieg zeszłoroczny* NKP I 83 trzeba by wyróżnić dwa lub trzy warianty, pod *Chodzi jak panna w tańcu* ujęte *Nózkami drobi jak panienka* winno się znaleźć jako samodzielne pod *Drobić*, albo już tutaj jako wariant NKP I 279, a więc analogicznie jak na przykład *Zdech koń* (1696) pod *Zdechł pies* NKP II 914 czy jak – wbrew przyjętej zasadzie⁴⁸ – postąpiono z *banoński piesek* (1696), *angielski piesek* itd. pod *francuski piesek* NKP II 889. Jeśli już rozdzielono *Lëbawi jak wół* (Ceynowa) od *Lyniwy jak wół* (Prymus), to należałoby tak postąpić ze *Zgniły jak wół* (Roppel) NKP II 292, ale tutaj akurat wyróżnienia wariantów być nie powinno. *Olszowy Maciek* z Konopnickiej NKP II 362 należałoby wyłączyć spod *Głupi Maciek*, ponieważ jest *Olszowy Marcin* NKP II 386, do którego porównaj to samo w znaczeniu: ‘wg wierzeń lud. chłopiec wycięty z drzewa, żywiony i pomagający drwalom jako duch opiekuńczy lasów olszynowych’ Sy II 318, a porównaj tu *olszynowy Piotr*⁴⁹. Ponadto od *pusty żołądek mruczy* z Orzeszkowej trzeba oddzielić *Pusty żół je gorszy jak wrzód* (Roppel) NKP III 949.

Większość owych operacji rozdzielających i przegrupowań wynika po prostu z odmiennej semantyki danego faktu językowego niż to zakłada dla niego czy przypisuje Redakcja⁵⁰, co też po części jest rezultatem dość mechanicznego łączenia frazeologizmów o różnej geografii. I tak na przykład zwrot kasz. *zatkać komu gębę* przenieść należy spod *gębę mu zatkał* ‘dał mu łapówkę’ pod *gębę komuś zamknąć* ‘zmusić do milczenia’ NKP I 615; *za jedne pieniądze* znaczy co innego niż *po jednych pieniądzach (być)* NKP II 877; *Woła się nie chwôtô za ogón* NKP III 93 znaczy tyle, co i *Konia się za rzec nie chwôtô, le za głowę* NKP II 125; *Mo masło na głowie* (Ondrusz) odłączyć trzeba od *Nie z masła jesteś...* NKP II 402, ponieważ znaczy raczej to samo, co słowackie

⁴⁸ W NKP IV 16 mówi się, że „przysłowia odnoszące się do imion własnych osób, narodowości, państw, regionów, miast, wsi itp. Wyodrębniono jako hasła oddzielne...”

⁴⁹ K.C. Mrongowiusz, op. cit., s. 294 ma: *olszowy Piotr*.

⁵⁰ W dużej chybą mierze jest to rzeczywiście praca redakcji, gdyż np. u Ceynowy czy Derdowskiego w zasadzie znaczeń nie znajdujemy, a Ondrusz rzadziej je podaje niż Wallis, przy czym aspekt ten „powinien być szerzej uwzględniany” – jak pisze P. Bąk w przedmowie do: „Prace i Materiały Etnograficzne”, t. V, 1960, s. XIX. Tom ten w cz. 1. przynosi przysłowia S. Wallisa, w cz. 2. zaś Ondrusza.

mał masło na hlave ‘nie mieć czystego sumienia’ Sm 131; *Była hrubo skóra do przepijania i przepijać skórę* (Ondrusz) znaczy chyba co innego jak *Jeszcze skóra na niedźwiedziu* NKP III 213-214, w kaszubszczyźnie bowiem znaczy ‘pić wódkę na stypie’ Sy V 56; *koty drzeć* ‘kłócić się’ NKP II 166-167 jest możliwe w potocznej polszczyźnie, ale wariant z Ondrusza i Taciny może znaczyć ‘wymiotować’, a więc jak w kaszubszczyźnie Sy II 218; *Kurzi ta, jakby hudołbny hajcował* ‘bierze mało tytoniu’ (Ondrusz) NKP II 260 może znaczyć to samo, co kasz. *czadzy sę jak ubogimu z komina* Sy I 144, chociaż – być może – zachodzą tu istotnie pewne drobne różnice semantyczne, jak na przykład przy *ona je ju całô mama* ‘taka podobna’ (Ondrusz, Red.) NKP II 404 wobec kasz. *to je ju całô mëmuszka* ‘podłotek’ Sy III 70. Trudno jednak przyjąć, aby *zabzdzić w piecu* odnosiło się do człowieka nieobytego (Ondrusz) NKP II 862, a raczej zestawiałbym to z kasz. *zabzdżć jizbę i ten piéck le tak je zabdzony* ‘słabo napalony’ Sy I 97. Pod hasłowym zwrotem *Ledwie nogi za sobą włóczy* (Red.) umieszczono trzy semantycznie i leksykalnie różne fakty cieszyńskie: *zamiatać nogami, szmatle nogami jak staro krowa i nogi go już nie chcóm nosić* NKP II 630. Inna już sprawa, czy to tylko zwroty cieszyńskie.

O semantyce idiomów w NKP

Trochę na ten temat powiedziałem już wyżej, ale określanie znaczenia idiomów pozostawia w ogóle wiele do życzenia, np. *Wyszedł jak panna z tańca* ‘ze wstydem’ NKP I 808, gdzie m. in. zapis z Ceynowy, ale w znaczeniu ‘nie zabrawszy ze sobą’ Sy V 320. Zwrot *On je wszędzie doma* ‘do wszystkiego się wtrąca’ NKP I 469 znaczy raczej ‘czuje się swobodnie, jak u siebie w domu’. Kasz. *On mdze zębami klekotól* może i ma dalsze metaforyczne znaczenie ‘pozna biedę, głód’ NKP III 838, tymczasem jednak porównaj tu *zwo- nic, glinkotac zębami* Sy VI 24 czy też *grzechotac zębamě* (z zimna) Sy 259. Zwrot *Jemu kukuczka w rękawice nasrô* (Roppel) ma oznaczać szczęśliwy omen NKP II 244, ale porównaj tu *Scygni rękawicę, bo ce w nię nasrô kuka- wica* – o noszącym rękawicę, gdy jest ciepło Sy II 290. Już Adalberg dorobił *Przeskoczywszy przez psa, można i ogon jego przeskoczyć*, objaśniając je: ‘pokonawszy większe trudności, można i mniejsze pokonać’ NKP II 907, gdy tymczasem wzorzec *Kiej przez psa, tej ě przez ogón* S I 6 ma znaczenie: ‘jak już, to już, jak straciłem tyle, to mogę jeszcze więcej stracić’ Sy IV 261. Czasem sam sposób objaśniania jest niejasny, np. *Deszcz je spragły gładě* ‘deszcz zwykle kładzie koniec sztormom, stąd jest spragniony „głady”, tj. łagodnej fali na morzu’ NKP I 421 czy *Kawle puszczałě, a jednak sę oszukiwalě* – ‘tzn. mimo wróżb, oszukali się’ NKP II 48, co ze skróceniem wzięte z Ad 202.

Liczne frazeologizmy nie zostały opatrzone w ogóle objaśnieniem, co czyni je częstokroć całkowicie zagadkowymi, np. *Chodzi kańsi na bóty* NKP I 282;

Ciej dióbel ni mó robotë, tedë pióskem kurzy NKP I 432 (por. tu Sy I 210 o wirach powietrznych przed burzą); *Głowa mu chodzi we mgle* NKP I 640; *Poszedł tam, skąd się nie wraca* NKP I 806 (por. to samo ze znaczeniem: 'umarł' Sy II 71); *Kiwie go ta robota* NKP III 53; *Umi zmiyniać kabot* NKP III 588 (por. słowackie *obracať kabat* 'zmieniać swoje poglądy z byle powodu' Sm 96).

Przy tzw. przysłowiu właściwym brak znaczenia zwykle nie przeszkadza w rozumieniu jego metaforyki, ale dla wyrażen i zwrotów (przysłowiowych) jest ono wprost nieodzowne, aby pojąć idiom i włączyć go do odpowiedniej grupy wariantowej (pola znaczeniowego), semantyka ma bowiem we frazeologii priorytet nad formą. Oczywisty jest przecież fakt braku bezpośredniego związku między znaczeniem idiomu w całości a znaczeniami poszczególnych jego składników leksykalnych. Zdarza się nie tak rzadko, iż identyczny pod względem składu wyrazowego i struktury idiom ma w różnych dialektach (czy językach) różne znaczenie, np. polskie *urodzić się w czepku* 'mieć wyjątkowe szczęście w życiu' wobec kasz. *urodzëc sę w czepku* 'przynieść ze sobą na świat oznaki, że się będzie upiorem'.

Nie ma zatem żadnej pewności, czy można ze sobą identyfikować: (*Tak mądrze*) *gada, aż mu się z głowy kurzy* (Lompa) NKP I 590 i kasz. *łże, jaż mu sę ze łba kurzi* Sy III 15. Niejasny jest też sens przysłów *Nie przerzynôj so jężëciem górdzelë* NKP I 871 czy *Ost-rëbacki tróst* NKP II 748; to drugie pozostaje takim nawet wtedy, gdy przy pomocy słowniczka w tomie IV odnajdzie się poszczególne wyrazy. Jeśli nie rozszyfruje się tą drogą znaczeń wyrazów *gęs*, *stan* i *uzemk*, to ciemne pozostanie znaczenie przysłów: *Gęsë, co je sztorm na morzu usadzi, nie znëkôsz cijem* NKP I 624 i *Stón jak stón, ale uzemk grëbi jak djôcheł* NKP III 305.

Gwoli sprawiedliwości wspomnieć też trzeba, iż nieraz poza samym znaczeniem wskazuje się nawet na genezę idiomu, np. *Jeho trzeba le knëplë, tej on nogi nalëze* – „z gadki kaszubskiej o głuptakach, którym się nogi w wodzie pomieszały” NKP II 629; *Kidzëną krowë nie utëczysz* – „z anegdoty o chłopie, który na przednówku wyprowadził krowę na plażę, zakładając jej zielone okulary” NKP II 208; *Po Tomku nic ni ma* – z kalamburu o potomku lub w związku z kończeniem przez służbę wszelkich prac po św. Tomaszu (21 XI) NKP III 519; przy czym dla ostatniego pewniejsze jest objaśnienie drugie, przyjmując jego odpowiedniość do *Na święty Tomasz już wiesz, co masz* (1894) NKP III 520.

O podręcznym słowniczku i zapisach gwarowych

W zamieszczonym w NKP IV 165-265 „słowniku wyrazów staropolskich, gwarowych i obcych” niektórych wyrazów w ogóle brak, dla innych zaś nie ma określonych znaczeń albo znaczenia sformułowano niezbyt trafnie. Przy

wyrazie *muca* brakuje znaczenia ‘czapka’, w którym funkcjonuje on w przysłowiu *Lepiej mieć wszę w mucę jak w cieszeni* NKP III 642. Bezskuteczne okazuje się szukanie takich wyrazów: *lepa* ‘warga’ zob. *Tłusta jak lepa* NKP III 517; *maryjonek* zob. *Aleś skruszony jak maryjonek* NKP III 221; *odmaryj* zob. *Odmaryj szumno, ale szpyrki w ni kiepski* NKP III 369; *rozpiata* zob. *Lata rozpiata* NKP II 280; *szpagat* zob. *Mieć z kogo szpagat i Mo przed nim szpagat* NKP III 409. Stanowi to uchybienie poważne, analogicznie jak brak w bibliografii i źródłach rozwiązania kilku skrótów, np. E. D o b r u ś, Rkp (a zob. *Wół* 20) czy K o ł o d z i e j (a zob. *Ogień* 35). Nie ma też objaśnienia hasłowego wyrazu *Rebeka* dla *Rebeka przy studni* – o wymiotującym (Estreicher) NKP III 24, w którym można by się dopatrywać imienia własnego, gdy tymczasem jest to 3. os. liczby pojedynczej od *rebekać*, porównaj bowiem kasz. *rébekowac* ‘wymiotować’ Sy IV 308, wątpliwe zatem, czy to połączenie wyrazowe jest w ogóle frazeologizmem. W słowniczku tym nie ma wyrazu *jadwiga*, wyjaśnionego jednak na sposób Adalbergowy, tj. przy haśle *Jadwiga* NKP I 813, ale w porównaniu *To jemu tak jidze jak na Jadwidze* (Ceynowa) omyłkowo imię zapisano małą literą, wobec czego nie ma to nic wspólnego z owym rzeczownikiem pospolitym. Obecność z kolei w słowniczku wyrazu *lëdac* ‘dźwigać’ NKP IV 205 i jednocześnie brak w *Księdze przysłowia Koźdi musi lëdac, co na nieho Pón Bóg włożël* CeyS II 20, które jest w Ad 34 wraz z objaśnieniem *lëdac* ‘dźwigać, nosić’ (lepiej byłoby jednak ‘znosić, ścierać’), dowodzi „zagubienia” przez Redakcję niektórych faktów z Ad, a także budowania omawianego słownika właśnie w oparciu o to dzieło, ale bez jakiegokolwiek weryfikacji.

Błędnych i nieprecyzyjnych objaśnień wyrazów wchodzących w skład idiomów znaleźć można wiele. Dla oszczędności miejsca wskażę tylko na kilka wybranych wyrazów opatrzonych kwalifikatorem „kasz.” (= wyraz gwarowy kaszubski): *biëj* ‘biegnij’ zamiast ‘idź’; *caplëc* ‘rzucać się’ zam. *caplowac* ‘trząść się, wic się, mieć konwulsje’; *cidac sę* ‘giąć się’ zam. *kidac sę* ‘łamać się’; *cknąc* ‘czuć’, ‘śmierdzieć’ zam. ‘wachać, węszyć’; *dek* ‘dach’, ‘ozdobne okrycie konia’ zam. *dak* ‘dach’ oraz *dek(a)* ‘sufit’ i *deka* ‘koc, pled’, ‘narzuta na łóżko’, ‘obrus’; *dechtowny* ‘tęgi’, ‘szczelny’ zam. *dëchtowny* ‘ściśły, gęsty, zbity’; *grzym* ‘grom, piorun’ zam. *grzim* obok *grzëm* ‘hałas, wrzask, huk’; *kricowac* ‘płynąć pod wiatr’ zam. *tricowac* ewentualnie obok *kricowac* ‘ciężko pracować, zwłaszcza ciężko coś nosić, podnieść do góry’; *pëta, póta* ‘łapa, noga’ zam. *pëta* ‘ogon’ i *póta* ‘łapa’, *skolic* ‘skomleć’ zam. *skolëc* ‘jęczeć, stękać’, ‘skowytać’; *stqn* ‘stan’ zam. *stón* ‘dolna część koszuli, sukni itp.’ Przy okazji ukazano tutaj różnice w samym zapisie, tłumaczące się jednak posługiwaniem się przez poszczególnych autorów zbiorów paremiograficznych odmiennymi systemami graficznymi, do czego zobacz np. *zór, żár, żar, żur* NKP IV 265.

Nie będę głębiej wchodził w tę kwestię, zaznaczę jednak w związku z tym, że w słowniczku przy *są* zaznaczono: „w gwarze kaszubskiej pełni funkcję

zaimka zwrotnego 'się'", co brzmi co najmniej dziwnie, gdyż jest to właśnie ten zaimek w kaszubskiej fonetyce, a ponadto przy *uchwacéc* dodano w nawiasie: „w tekstach kaszubskich XIX w. samogłoska *u* jest zapisywana jako *wu*”, do czego dodać by trzeba, iż dotyczyło to tylko takiego *u* na początku wyrazu i po samogłosce wewnątrz wyrazu oraz że w pisano także przed nagłosowym *o*, o czym nie ma już wzmianki np. pod *wóbaju* 'obaj', a przecież Ceynowa ma wiele idiomów rozpoczynających się zaimkiem *on*, stale zapisywanym jako *wón*⁵¹. Koniecznym wydaje się zwrócenie uwagi na liczne błędy (fonetyczne), dość regularnie w typie *skolic* zam. *skolęc*, zobacz bowiem nadto: *urzeszyc*, *uzdrzic*, *zdrzeszyc*, a także w typie *wyciskac* 'wyrzucić' zam. *węcëskac* 'poobrzucać kogo (np. kamieniami, obelgami)'. Błędy te ujawniają się w samej *Księdze*.

I w tym kontekście raz jeszcze wrócić należy do korzystania w NKP ze źródeł. Redakcja oświadcza, że respektowała z reguły odmienne systemy zapisu fonetycznego dla tekstów gwarowych z różnych dzieł autorów XIX i XX w. (NKP IV 17-18), co jest – dla źródeł kaszubskich – prawdą chyba tylko w przypadku Roppla, który poza tym prawdopodobnie jest „autorem” ortografii faktów przejętych z Derdowskiego, a więc również błędów typu *gburszëc* (zob. NKP II 109, IV 187) wobec *gburczec* w przysłowiu *Ciej komornik gburczeje, dobrze mu sę dzeje* Derd VI, które w NKP pojawia się też w wersji *Kej kemornik gburczeje, tej mu sã dobrze dzéjé*, co ze SGPKarł.

Jeśli chodzi o pisownię przysłów z Ceynowy i Pobłockiego, to podane one zostały ze zmianami wprowadzonymi przez Adalberga, a wynikłymi z powodu braku odpowiednich czcionek (zob. Ad, s. XVI). I było to, biorąc ogólnie, rozwiązanie szczęśliwe, ponieważ już w pismach Ceynowy pojawiają się różne ortografie, ale kolejny to dowód, że Redakcja NKP nie korzystała bezpośrednio z dorobku Ceynowy i ze słowniczka Pobłockiego. Nigdzie też nie zostało to ujawnione.

Niemniej jednak przyjęta zasada respektowania różnych graficznych systemów spowodowała konieczność powtarzania przytoczeń (por. na przykład *bloto* 1, *glód* 48, *komornik* 1, *norda* 2, *morze* 71, *płynąc* 9, *ryba* 36, *wół* 20d) dwa, trzy, a nawet cztery razy tylko ze względu na odmienny zapis, co zabrało sporo miejsca, stworzyło wrażenie, że kaszubszczyzna jest jakaś zmienna czy bardzo uzależniona od autora, a ponadto prowadziło to do powtarzania wielu błędów wprost u Ceynowy lub zawinionych przez Adalberga, stwarzając możliwości popełniania błędów nowych, czasem tak znacznych, że zniekształcają sens, np. *Nie wtékaj ręki we wór, bo sę sparzysz*, objaśniono: 'nie bierz cudzego' podczas gdy w oryginale u Ceynowy jest nie *wór*, lecz *vór*, tj. *war* 'wrzątek', przy czym zawinił tu Adalberg (zob. Ad 612). Pośrednio on też zawinił, powielając błędy z Wójcickiego *Jabko sę niedalék wod jablonie*

⁵¹ Właśnie z „o” wyróżnionym kreską w przeciwnym niż „ó” skosie. Ze znaku tego zrezygnowano także w dalszej części artykułu.

wodkucuje Ad 177, NKP I 811, gdy Ceynowa ma na końcu *wodkunjje* ‘poto-czy’, a w przypadku *Na wiardy kloc jesz trzeba wiardszego klina* z Wójcickiego (por. CeyObr 5), ale w CeyS jest już *cwiardzi* i *cwiardszi* NKP I 493. Drobnych, choć dokuczliwych błędów w NKP znaleźć można sporo, np. *Ta baba woszëła, co szewcowi corkę da* NKP I 43 zam. *woszëła* ‘oszałała’ czy *Chto znaje wiëldzé morze, ten wië...* NKP II 522 zam. *Wielkie Morze* ‘Bałtyk’, ale też u Roppla tylko *morze*. Nierzadko błędy pojawiają się już w samych hasłach, np. *bić na cierz*, gdy *cierz* (z Roppla) oddać należało jako *kierz*.

Nie będzie przesady w stwierdzeniu, że w zakresie pisowni i poziomu objaśnienia składników idiomów NKP nie prezentuje się lepiej niż Ad. Jeśli chodzi o słowniczek, to wiadomo, iż posiada on jedynie pomocniczy charakter, ale nie usprawiedliwia to dla przykładu określania wyrazów *bielawa*, *bryza*, *log*, *sześnica*, *takielunek* itd. jako wyłącznie kaszubskich, natomiast na przykład wyrazu *ciapa* ‘niezdara’ jako właściwego gwarze rzeszowskiej, a *czorny* ‘diabeł’ i *darzić się* gwarze cieszyńskiej, kiedy prawdą jest tylko to, że w NKP występują one akurat w idiomach z tych regionów, wobec czego posiadają lokalne cechy fonetyczne. Jednakże i w tym zakresie popełniono sporo pomyłek, kwalifikując np. *hónk* czy *przechlastać* jako cieszyńskie, podczas gdy tkwią one w faktach kaszubskich: z *nieho lecy jak z hónka* CeyS I 2, NKP II 282 i *Letko zarobił, letko przechlasnął* Derd V, NKP II 831, a natomiast *lechciwy* przypisując kaszubszczyźnie, gdy tymczasem *Łechciwy do roboty* jest cieszyńskie NKP II 344.

Z. Brocki policzył⁵², że wyrazów kaszubskich w omawianym słowniczku jest prawie 500, łącznie z tymi, które należą równocześnie do gwar śląsko-cieszyńskich i góralskich. Jest to wszakże wynik mechanicznego liczenia wyrazów według towarzyszącego im kwalifikatora, ale przecież opatrzone nim wyrazy nawet ogólne, np. *bëc* ‘być’, *cëzi* ‘cudzy’, *drëdza* ‘rdza’, *obszëcé* ‘obszycie’, *pocierz* ‘pacierz’, *plënać* ‘plunąć’, *trëcëzna* ‘trucizna’, a to samo można by powiedzieć o wyrazach zaliczanych do innych konkretnych gwar. Słowniczek ten nasuwa jeszcze wiele krytycznych uwag (np. informacje o pochodzeniu wyrazów), z formułowania i dokumentowania których zrezygnuję, konkludując, że nie ułatwia on częstokroć „jasnego i bezbłędnego odczytania poszczególnych przysłów, zwrotów i wyrażeń przysłowiowych” (NKP IV 17), co tym bardziej będzie oczywiste, gdy się pamięta o tym, że znaczenie idiomu nie jest prostą sumą znaczeń zawartych w nim komponentów wyrazowych, a ponadto wiadomo, iż w idiomatyce znajdują się tak osobliwe wyrazy, jak też zgoła nieoczekiwane związki leksykalne, swoiste skamieliny językowe.

* * *

⁵² Zob. Z. Brocki, *Wyrazy kaszubskie w paremiografii*, „Pomerania” XVI (1979), nr 10 (93), s. 46.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że to przez wiele lat opracowywane i wydawane dzieło (od 1954 do 1978 r.), rejestrując olbrzymią liczbę ponad 200 tysięcy przysłów głównych i wariantów (zob. NKP IV 20), posiada poza wieloma zaletami sporo mankamentów, z których przynajmniej częściowo powinien sobie zdawać sprawę każdy odbiorca, szczególnie zaś wiedzieć o nich musi paremiograf i paremiolog. Wszystkie wskazane tutaj niedostatki i braki można było wyeliminować lub ograniczyć do minimum, gdyby Redakcja NKP sumienniej podeszła do wykazywania w spisie źródeł i konsekwentniej zrealizowała trafne w zasadzie rozwiązania metodologiczne i praktyczne, np. układ przysłów wg wyrazów tzw. hasłowych, grupowanie przysłów w wiązki wariantowe i opatrywanie ich różnego rodzaju odsyłaczami.

Gdy chodzi o zawarty w NKP kaszubski materiał paremiograficzny, to powiedzieć trzeba, że jest on bardzo bogaty, podobnie jak śląski czy cieszyński oraz góralski. Umożliwia on stosunkowo dobrą orientację w swoistej idiomatyce kaszubskiej i zestawienie jej z idiomatyką innych regionów Polski. Trzeba wszakże mieć świadomość tego, że setki kaszubskich frazeologizmów, zapisanych już w drugiej połowie XIX wieku, pozostało poza tym dziełem. W przypadku *Słownika* Sychty, zawierającego kilkanaście tysięcy idiomów, w tym więcej niż trzecią część swoistych – pamiętać każdy powinien, iż został przez NKP wyzyskany w sposób minimalny, a o czym nigdzie odbiorcy nie poinformowano.

Idiomatyka kaszubska wymagałaby zatem w dziele tym uzupełnienia. Informowałem na początku o pominięciu słowników Mrongowiusza, zawierających interesujące i ważne materiały frazeologiczne, m.in. gwarowe. Brak ten wypełnia po części zbiór przysłów warmińskich i mazurskich T. Orackiego, liczący⁵³ 1080 faktów, między innymi Mrongowiusza i zebranych przez autora. Pobieżne porównanie materiałów śląskich w NKP ze zbiorów J. Ondrusza i S. Wallisa⁵⁴ wykazuje, że i ten w sumie najlepiej prezentujący się w NKP region ujawnia liczne braki. Niedostatki znajdują się też zapewne inne, np. w wyzyskaniu zbiorów Brzozowskiego czy Paulego.

Dotychczasowe moje doświadczenia w korzystaniu z NKP dowodzą, iż bardzo byłby potrzebny tom uzupełniający, zawierający:

1. Pominięte materiały, przynajmniej do 1967 r., czyli do momentu ukończenia prac nad *Księgą*⁵⁵; koniecznie uwzględnić by trzeba dorobek leksyko-graficzny K.C. Mrongowiusza, a zbiór S. Adalberga byłby zweryfikowany.

⁵³ Zob. przypis 11.

⁵⁴ Por. przypis 50, też NKP IV 103 i 141.

[⁵⁵ Mogłoby się ich zebrać nawet dużo tylko przy pełniejszym wyekscerpowaniu źródeł w NKP cytowanych. O licznych ich brakach z tekstów XVII w. (np. Sz. Szymonowic, S. Niewieski, K. Opaliński) zob. H. Wiśniewska, *Rozkwit paremiografii w XVII wieku*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio FF. Philologiae*, vol. XVIII, Lublin 2000, s. 289-297.]

2. Charakterystykę autorów wyzyskanych w NKP i samych źródeł czy – jak w przypadku Kaszub – całego ich zespołu, aby chociaż najogólniej zasygnalizować: a) ewentualne wykorzystanie przez dane źródło (autora) innych materiałów (jak np. Ondrusz) czy ogólniej: stopień zapożyczania się u drugich (np. Linde a Mrongowiusz, Mrongowiusz a Ceynowa czy Frischbier, Ceynowa a Łyskowski); b) istniejącą w źródle bliższą lokalizację faktów (jak np. u Wallisa); c) jak się ma pochodzenie autora do geografii przezeń zapisanych idiomów (np. u Brzozowskiego czy Paulego); d) fakt podawania lub pomijania znaczeń (jak np. Ceynowa) itd.

3. Wyjaśnienie roli dopisywania się do wielu faktów Redakcji, przy czym często owe postaci dopisane stają się hasłami.

4. Informacje o tym, czy określone źródło było przez Redakcję bezpośrednio ekscerpowane, czy też przez pośredników (np. H. Derdowski).

5. Wyjaśnienie udziału korespondentów terenowych, np. czy dosyłali oni do Redakcji materiały przez siebie zebrane, czy też w „odcinkach” czytali oni maszynopis NKP, dopisując się w odpowiednich miejscach, na co wskazuje pojawienie się faktów Roppla całkowicie obcych Kaszubom.

6. Wyjaśnienie, kto, kiedy, w jaki sposób i dla jakich konkretnie zbiorów modyfikował ortografię zapisów gwarowych.

7. Erratę dostrzeżonych błędów zawinionych przez redakcję czy drukarnię i wykaz filologicznych poprawek ewidentnych błędów w samych źródłach, np. bardzo częstych w kaszubskich przysłowiach opublikowanych przez Wójcickiego;

8. Objasnienie metody budowania pomocniczego słowniczka wyrazów staropolskich, gwarowych i obcych z ewentualnym uzupełnieniem go o wyrazy przeoczone lub znaczenia pominięte i niezbyt precyzyjne.

Byłyby to niezmiernie istotne informacje, uzupełnienia czy poprawki dla uniknięcia powielania w przyszłości pewnych braków czy błędów, zwłaszcza zaś dla serio traktowania badań naukowych o historii czy geografii polskich idiomów, a jak mówią przysłowia: *Z jednego błędu więcej urośnie* (1581) i *Lepiej wrócić, niż dalej w błąd iść* (1632). [Po wielu latach częstego korzystania z NKP dodać muszę, że i tak doskonale rozwiązano pogrupowanie ogromnego materiału i powiązanie określonych jednostek odsyłaczami, a także określenie znaczeń... Niewątpliwie do dalszych badań nie tylko paremiologii polskiej przydałaby się jego wersja komputerowa, na płycie CD.]

NAZWY BIBLIJNE W POLSKIEJ FRAZEOLOGII*

1. Onomastyka w ostatnich latach poszerzyła zakres swoich badań, wchodząc przy tym w bliższe kontakty z innymi dyscyplinami, a tylko wszechstronna analiza konkretnej nazwy czy całego systemu nazewniczego przybliżyć może pełne poznanie istoty nazwy własnej oraz jej stosunku do wyrazu pospolitego, pochodzenia jej i usytuowania w systemie językowym w ogóle.

Niniejszy referat, wyzyskując materiał tkwiący w onomastyce stylistycznej¹, dotyczy przede wszystkim problematyki stosunków między nomen proprium i nomen appellativum, osobiwie zaś procesu apelatywizacji pierwotnych nazw własnych w polszczyźnie ogólnej i jej dialektalnych odmianach² na przykładzie nazw biblijnych. W sposób szczególnie interesuje mnie rola, jaką w tym procesie odgrywać może frazeologia.

2. Na wstępie podam kilka krótkich informacji: a) chodzi mi o nazwy upowszechnione dzięki Biblii, nie zaś o frazeologizmy biblijne, ponieważ uwzględnione połączenia wyrazowe powstać mogły w różnym czasie; b) materiał ekscerpowano zasadniczo z NKP i Kop³, także jednak ze źródeł innych, m.in. słownika B. Sychty; c) wśród wypisanych z nich ok. 190 frazeologizmów, pośród których przeważają wyrażenia i zwroty porównawcze, liczbowo mniej więcej równo rozkładają się fakty historyczne i gwarowe (ok. 80) oraz fakty literackie i potoczne (ok. 15), ale tak gwarowe czy literackie czę-

*Zesz. Nauk. Wydz. Hum. UG. Prace Językoznawcze 11, Gdańsk 1985, s. 87-96. Streszczenie w języku angielskim wydrukowano w Zesz. Nauk. Wydz. Hum. UG. Prace Językoznawcze 10, Gdańsk 1984, s. 199.

¹ Zob. H. Borek, *Nazewnictwo folklorystyczne*, Zesz. Nauk. WSP w Opolu. Seria Językoznawstwo V, 1974, s. 7-17. E. Breza, *Funkcja nazw własnych w ludowej twórczości Kaszubów*, „Acta Facultatis Paedagogicae Ostroviensis”, Series D-19, 1983, s. 169-173; tenże, *Nazwy własne w ludowej twórczości Kaszubów*, [w:] *Materiały sesji naukowej „Świat bajek, baśni i legend kaszubskich”*, cz. II, Wejherowo 1982, s. 123-153. Niniejszy tekst stanowił referat na IV Ogólnopolską Konferencję Onomastyczną w Gdańsku (26-28 IX 1983).

² Przypuszczać należy, że dalsze tomy SGP [zob. rozwiązanie skrótów] przyniosą nowe materiały.

³ Uwaga: Z Kop pominięto wyrażenia *Cereci* i *Feleci* ‘hałastra’ oraz *Medów* i *Persów* prawa ‘niezmiennie zasady’.

ściowo należą również do historycznych; d) we frazeologizmach tych pojawia się łącznie 58 nazw biblijnych: 44 osobowe, 7 terenowych (*Babel, Galaad* – wyżyna, *Golgota* obok *Kalwaria, Jozafata Dolina, Odollam* – jaskinia, *Saron* – równina), 5 miejscowych (*Betlejem, Gomora, Jerycho, Kana Galilejska, Sodomą*) i 2 inne (*Lewita, Samarytanin*)⁴.

3. Występujące zwykle tylko we frazeologii biblijne nazwy nieposiadające od nich pochodnych apelatywów wymienię po prostu, pomijając dokumentację frazeologiczną, jeśli tę znaleźć można w źródłach drukowanych. We frazeologii historycznej, rzadziej gwarowej i literackiej pojawiają się nazwy: *Aaron, Annasz, Babel, Babilon(ia), Holofernes, Jakub, Jozafata Dolina, Saul*, natomiast w faktach wyłącznie literackich: *Baltazar, Belial, Daniel*⁵, *Elias, Lot, Odollam, Saron* – i wyłącznie gwarowych: *Absalon, Ballaam, Barnaba, Elżbieta, Ezaw, Izaak, Jonasz, Kana Galilejska*: kasz. *dzesz bëło czegos jak w Kanie Galilejszczi Ex*, wreszcie w materiałach potocznych: *Abel, Paweł i Szawel*. Rozgraniczenia stylowe, socjalne i chronologiczne mają jednak często charakter względny, a większość tych nazw wchodzi do pojedynczych frazeologizmów, pełniąc w nich funkcję wyłącznie nazywającą, typową dla *nomen proprium*.

4. Przechodzę teraz do nazw biblijnych posiadających pochodne od nich apelatywa – włącznie z imi równymi postacią i brzmieniem – a o semantyce związanej z frazeologizmami, w jakich nazwy te występują.

4.1. W potocznej polszczyźnie i silniej w gwarach zaznacza się ap. *ewa* ‘pierwsza kobieta, matka’, ‘kobieta ciekawska’, ‘naga kobieta’: *Ewa z raju* w licznych frazeologizmach, przeważnie historycznych, gwarowych i potocznych, np. *nie-odrodna córka Ewy; wesole córki Ewy; I pani Ewa nie była ciekawsza; Tako sago Jewa* NKP I 556 i pot. *być w stroju Ewy Ex*, znane m.in. z Kaszub: w *Jewich ruchnach* Lab III 68 obok *w stroju Jewë Ex*, a por. czes. *být v rouchu Evině* Bas 217, słow. pot. *byť v Evinom rúchu* Sm 59 i głuź *kostim Jewiny*, równe rosyjskiemu Trof 93. Do kobiety w ogóle odnosi się nowe *kwiatek dla Ewy*.

Apelatywum *matuzal(em)* ‘człowiek bardzo stary’ i przym. *matuzal(em)owy* ‘o bardzo długim życiu’ SJP IV 524 uchodzą za przestarzałe: *Matuzal(em)*, imię biblijnego patriarchy, występujące m.in. w trzech frazeologizmach: lit. *Matuzal(em)owe lata*, gw. *Nie używaj nadto świata, gdy chcesz żyć Matuzalowe lata* i hist. *Żyć tak długo jak Matuzal(em)* NKP II 417, przy czym ostatnie znane z Kaszub, a por. słow. *starý ako Matuzalem* ‘bardzo stary’ Sm 133.

Do literackiej polszczyzny należy ap. *golgota* ‘męka, cierpienie, zwł. moralne’ Kop 364: *Golgota*, m.in. w zwrocie kasz. *przeńć przez Goltgã Ex* jako

⁴ Potwierdza to sąd W. Fleischera, *Eigenamen in phraseologischen Wendungen*, „Namenskundliche Informationen” 28, 1976, s. 1-6, że we frazeologii najczęściej pojawiają się nazwy osobowe, rzadziej geograficzne.

⁵ Może początek apelatywizacji w (*drugi*) *Daniel* ‘człowiek bystrego, jasnego sądu, lotnego umysłu...’ Kop 196.

wariantowego do przejść przez piekło. Synonimiczne ap. *kalwaria*, przen. 'męka, cierpienie' notuje dopiero najnowszy słownik⁶: *kalwaria*, od której przymiot. *kalwaryjski* 'ubogi, nędzny, odpustowy; chodzący po prośbie' Kop 468 notowany był dawniej, m.in. w wyrażeniu *kalwaryjski dziad* Skor I 202, równym kasz. *kalwarijszi strěch* 'nędzarz, żebrak' Sy II 122.

Od dość dawna w literackiej polszczyźnie istnieje też ap. *samarytanin* 'człowiek litościwy, miłosierny, pielęgnujący chorych', też *samarytanka*⁷, *samarytański* : *Samarytanin* od choronimu *Samaria*, m.in. pot. *ostatni samarytanin* 'ostatni z pocciwych, współczujących' Ex, co z kontaminacji *miłosierney samarytanin* i *ostatni Mohikanin*, a por. tu też *samarytańskie uczynki* 'miłosierne' Kop 862.

4.2. W potocznej polszczyźnie, zwłaszcza zaś w dialektach proces apelatywizacji biblijnych nazw był żywszy, czego dowodzi osiem poniższych przykładów:

abraham 'krzykacz': *drzeć się jak jabraham* (Dąbrowa Tarnowska), 'uroczystość z okazji pięćdziesiątej rocznicy urodzin' (Prudnickie), 'kogut-przewodnik' SGP I 25, też *abrahamowiny* 'uroczystość z okazji pięćdziesiątej rocznicy urodzin': *Abraham, praojciec i przewodnik narodu żydowskiego*, m.in. w zwrotach *pójść do Abrahama (na piwo)* 'umrzeć', *obchodzić Abrahamowiny* (Red.) NKP I 4, a do znaczenia 'kogut-przewodnik' por. może wyrażenie *suchy jak Abraham* (Biał.-podl.) SGP I 25, chociaż może ono dotyczyć Żyda w ogóle, podobnie jak krzykliwość, a Żyda sygnalizuje to imię w zwrotach: *siedzieć w kieszeni u Żydów* (|| *u Abramka*) NKP II 63, *spotkać się z Abramkiem* 'upić się w karczmie' NKP I 4, por. kasz. *Żid kogos oczarził* 'upił się' Sy VI 296 jako równe śląskiemu, szczególnie cieszyńskiemu *Żyd kogo urzekł* NKP III 987; w ostatniej roli pojawia się zwykle derywat *abra(ha)mek*.

adam 'słup podtrzymujący długą belkę idącą pod sufitem' (Domaszew), też *adamek* 'ts' (Jasionna rad.), znaczące także 'wystająca część krtani u mężczyzn' SGP I 33-34, co z uniwerbizacji wyrażenia *jabłko Adama*, nadto *adam* 'człowiek grzeszny' w wyrażeniu *Stary Adam* 'człowiek grzeszny, natura ludzka' (w opozycji do *Nowy Adam* 'Chrystus'): *Dla jabłuszka tylko Adam grzech na nas włożył; Jak na Jadama nań* NKP I 5; także *adam* 'ojciec rodzaju ludzkiego, pierwszy rodzic': *krewny po Adamie (i Ewie), od Adama (i Ewy)* zaczynać NKP I 5-6, daw. *Adama plemię* 'ród ludzki' Skor I 688, przeważnie w ostatnim znaczeniu współ z *Ewa*.

barabasz 'zły człowiek, rozbójnik' (Cieszyn) SGP I 369: *Barabasz*, m.in. w wyrażeniu gw. *stary Barabasz* 'łotr, niecnota' i przysł. *Ogrodnik w zimie – to jak Barabasz w kościele* NKP I 58.

dawid(ek) 'Żyd': *Dawid*, m.in. w hist. *Nie o tym Dawidzie gra idzie*, gw. *Co Żydek, to Dawidek i żałować z Dawidem* NKP I 414-415; por. *pójść z Da-*

⁶ Słownik języka polskiego, pod red. M. Szymczaka, t. I, Warszawa 1978.

⁷ Notabene, słowniki nie notują *samarytanka*, harcerskie 'podstawowe wiadomości i umiejętności z zakresu higieny i medycyny potrzebne harcerzowi'.

widem na harfie grać ‘umrzeć’ wobec pójść do Abrahama, też okrzyk w pieśni malującej hulankę rzemieślników: Dawida! SGP Karł I 315.

kaifasz ‘człowiek nieludzki’, pogardl. ‘żyd’ SGP Karł II 290: *Kaifasz* w zwrocie od Annasza do Kaifasza (wodzić) NKP I 23.

lewitē ‘besztanie, wymyślanie’, tylko w zwrocie kasz. (wě)czētac komus lewitē ‘nawymyślać komuś, zbesztać, zgromić’ (Puckie) Sy VII 152, też czes. číst někomu levity Bas 130, głuź. čitać někomu levity Trof 107 i niem. jmdm die Lewiten lesen: lewita ‘izraelita, potomek Jakubowego Lewi, którego pokolenie było przeznaczone do pełnienia niższych obrządków w synagogach’ SJP IV 106, też kasz. lewita (Jastarnia) Lor I 449, co od *Leui* Kop 571 według struktury *Ismaelita* ‘człowiek poróżniony ze społeczeństwem; wyrzutek’ od *Ismael* Kop 447, Izraelita itp.

mojżesz ‘maleńkie jajko od kury’ (Brusy, Leśno) Sy III 100, arch. *mózes* ‘młodzieniec, którego wyzwalają na rybaka, gdy pierwszy raz wyjeżdża na połów’ (Rewa) Sy III 120: *Mojżesz*, m.in. w hist. *Czas by mu przed Mojżesza; Ja nie Mojżesz, żebym łaską uderzył i miał gotowe źródło* (1899) NKP II 517, kasz. *mądri jak Mózesz* Ram 105, *děřęgowac kims jak Mojżesz z Izraelitami* Łaj 298. Pierwsze znaczenie nawiązuje do jaj przepiórczych zesłanych Żydom, gdy pod przewodem Mojżesza uchodzili z Egiptu do Ziemi Obiecanej, drugie zaś do maleńkiego Mojżesza porzuconego w plecience na Nilu.

samson ‘odludek’, ‘milczek’ Sy V 14: *Samson*, biblijny siłacz, który nie chciał zdradzić żonie przyczyny swej siły, mieszkający jakiś czas w jaskini, m.in. gw. *żyć jak ten Samson* [‘na odludziu’] (Reymont), cieszyńskie *chodzi jak Samsón* NKP III 142 i kasz. *sedzec jak tacji samsón*: [*Sedysz jak tacji samsón, a nic nie gódósz*] Sy V 14; poza tym dość bogata historyczna i gwarowa frazeologia odwołuje się przeważnie do jego siły i walki, np. *siłny jak Samson* NKP III 142, co legło zapewne u podstaw ap. *samson* ‘diabeł’ SGP Karł V 103. Dla znaczenia ‘odludek’ nie bez wpływu pozostało skojarzenie z zaimkiem *sam*, por. tu m.in. *sómny, sómstwo* itp. Sy V 14 i na przykład analogiczne arch. *rudolf* ‘przezvisko człowieka z rudymi włosami’ Sy IV 365.

4.3. Aż 10 apelatywów z pierwotnych nazw biblijnych, mających swą frazeologię, występuje jednocześnie w ogólnej polszczyźnie i dialektach:

cham, obelż. ‘człowiek ordynarny’, obelż. i daw. ‘chłop’ wraz z pochodnymi: *chamski, chamstwo (s)chamieć, odchamić się*, por. kasz. *cham* ‘Kerl’ (Derdowski, Majkowski) Lor I 270: *Cham* w hist. *Chłopi pochodzą od Chama, Żydowie od Jafeta, my, szlachta, od Sema i Nie czyń się, chamie, Jafetem* NKP I 236.

goliat ‘olbrzym, wielkolud, drągal’, ‘osiłek’ Kop 364, też kasz. *golějót*, por. *golējatowé (nodźi)* Lor I 245: *Goliat*, m.in. hist. *Nie każdy długosz serca dobrego i mocy, wszak Goliata Dawid zabił z procy*, pot. *wygląda jak Dawid przy Goliacie* NKP I 696 i kasz. *jic na kogos jak Dawid na Goliata* ‘gdy ktoś niskiego wzrostu zadziera z wysokim’ Ex.

herod 'ciemieżca, gnębiciel, okrutny despota, tyran, potwór' Kop 390: *Herod* w hist. *zła jak Herod*, gw. *baba jak Herod* NKP I 31, 783, też *Herod-baba* 'kobieta despotyczna, kłótniwa' SJP III 60, do czego por. biblijne *Herodiada* 'synowa Heroda'.

jeremiada 'skarga' (z franc.) SJP 404, Kop 455: *Jeremiasz*, por. hist. *skar-gi Jeremiego*, *lamentuje jak Jeremiasz* NKP I 845. Apelatyw ten pełniej reprezentowany jest w kaszubszczyźnie, jeśli prawdziwe są przypuszczenia⁸, że łączy się z nim kasz. *jeremijôsz* 'opryszek, rozbójnik' (Gnieźdzewo, Łebcz) Sy VII 107, *Remiasz*, por. słowińskie *Remijôsz* 'Madej kaszubski' Pob 79 obok kasz. *remijôsz* 'opryszek' (pn.), 'psotnik', 'bumelant' (Puckie) Sy IV 319, gdzie nadto *remijaszyć* 'uprawiać rozbój' (pn.), 'broić, hałasować', 'niedbale pracować' (Puckie), przy czym zmianę znaczenia przypisać by trzeba adideacji np. do arch. *rémus* 'bliżej nieokreślony demon, zły duch', też *remusznik* 'chłopiec dokazujący' Sy IV 319.

judasz 'człowiek fałszywy, zdrajca', 'mały otwór w drzwiach', pochodne *judaszek*, *judaszostwo*, *judaszowski* SJP III 434, Lor I 323-324, Sy II 111, też kasz. *judaszowati* Ex: *Judasz*, np. *fałszywy jak Judasz* Skor I 312, *judaszowe srebrniki*; *całować jak Judasz Chrystusa* NKP I 878-879 obok wariant skróconego kasz. *całowac jak Judôsz* Sy I 113, *chytry Judasz* Kolb 151, kasz. *Judaszowé plemię* 'zdrajcy' Ram 65 (wg *Kainowe plemię*) i zwrot *łazęc jak judôsz* 'unikać innych z powodu wyrzutów sumienia' (pn.) Sy II 153, w którym widać dalsze zmiany semantyczne.

lucyper 'diabeł, szatan', też *lucyperek*, a kasz. też *lęcëpôrz* 'ts' (Puckie) Sy II 342: *Lucyper*, m.in. hist. *I Lucyper był wprzód aniołem* NKP II 320 i *Przed ślubem aniołek, po ślubie lucyperek* SJP IV 212.

łazarz 'człowiek osłabiony przez chorobę lub złe warunki życia; nędzarz, żebrak', przest. *łazarzowy*, pot. *łazarzować* 'chorować' SJP IV 284, kasz. *łazôrz*, fig. 'chuda ryba' (Hel) Sy III 12: *Łazarz*, por. hist. *goły*, *opuszczony jak Łazarz*, gw. *leżęc jak Łazarz* NKP II 338, Sy III 12, 201.

piłat, przest. żart. 'człowiek zanudzający otoczenie powtarzaniem czego, wypytywaniem itp.; nudziarz, piła', daw. 'pręgierz', 'ubikacja' SJP VI 389, gw. *piłat* 'tracz' SGP Karł IV 105 (przez skojarzenie z piłą 'tartak'): *Piłat*, zarządca rzymski przesłuchujący Chrystusa i skazujący go na biczowanie, umywający ręce od wydanego nań wyroku, co m.in. we frazeologii: *A to Piłat 'człowiek nudny, uparty'; umywać ręce jak Piłat*, lit. *jak Piłat w credo* NKP II 930, III 39, kasz. *wodzęc kogos od Pilóda do Heróda* Ex, równe czes. *posilat nekoho od Pilata k Herodesowi* Bas 187, por. niem. *jdn von Pontius zu Pilatus schikken*.

[⁸ Por. SEK IV 178: „Być może na postać wyrazu oddziaływało skojarzenie z biblijnym imieniem *Jeremiasz* (sugerowane już przez Biskupskiego...), na co zdaje się wskazywać lokalna postać *jeremijôsz* i jej wariant *nieremijôsz*...”]

sodoma i gomora: a) 'awantura', b) 'rozpusta' (też Kociewie) Sy VII 295, a w znaczeniu b) równe literackiemu Skor I 252, NKP III 265, gw. *sodóma* 'burza' SGP Karł II 187 i lit. *sodomia* 'stosunki płciowe ze zwierzętami', *sodomita* 'człowiek oddający się sodomii' Kop 900: *Sodoma, Gomora*, m.in. *istna Sodoma i Gomora; Co dom, to Sodoma, co komora, to Gomora* NKP III 265, przy czym pierwsze znaczenie kaszubskie i kociewskie nawiązują bezpośrednio do biblijnego *Krzyk Sodomy i Gomory rozmnożył się...* (1 Moj 18,20), a por. tu ap. *gomon* 'zwada, awantura', gwarowe *sodóma* 'burza' odwołuje się do zniszczenia Sodomy ogniem z nieba.

5. W zebranym materiale frazeologicznym znajdują się także takie nazwy biblijne, które w swej podstawowej postaci nie uległy apelatywizacji, stając się wszakże bazą dla znaczeniowo frazeologią motywowanych derywatów od nich, w tym rzeczownikowych i przymiotnikowych:

5.1. Oto owe derywaty rzeczownikowe:

jezusek 'świętoszek, obłudnik', też *jezuskowy* SGP Karł II 264, Lor I 310, Sy II 102: *Jezus*, m.in. w hist. *Zgadnij, Jezu, kto cię bije; układny jak Jezusek* i pot. *udawać Jezuska* (Red.) NKP I 862, kasz. *przińc jak taczci jezusk* Sy II 102.

tomek 'odludek, dziwak' (Puzdrowo, Lipusz, Przetoczyno), 'człowiek niedowierzający' Sy V 367: *Tomasz* w wyrażeniu *niewierny Tomasz* NKP III 519, kasz. *Po Tomku nic ni ma* (z Ceynowy) NKP III 519 nie musi nawiązywać do biblijnego *Tomasza*; por. też *Tomasz* Kop 982.

betlejemka 'szopa, w której się Chrystus narodził', 'szopka przedstawiająca narodzenie Chrystusa', 'jasełka', fig. 'mała uboga chata lub szopa kryta słomą' (Kamienica Szl., Stężyca) Sy I 36: *Betlejem*, m.in. w gw. *zazerac jak diôbeł do Betlejem*⁹ (Kartuzy, Kobysewo) Sy I 210 obok *zazerac jak diôbeł do betlejeczki* Sy I 36, równe śląskiemu i cieszyńskiemu *zagłada jak diabeł do Betlejem(u)* NKP I 77 i kasz. *sedzec jak diôbeł w Betlejem* 'dąsać się' (Pomieczyno) Sy I 211 jako wariantowe wobec śląskiego *chodzi jak diabeł koło Betlejemu* NKP I 77. Formant *-ka* tłumaczę wpływem struktury *szopka*, przy czym por. tutaj inne rodzajowo z podstawami niezgodne derywaty, np. *Otałżynek* : *Otałżyno*, *tónk* : *tóna* Sy V 367.

Przypomnieć tu trzeba wyżej omówione derywaty *abra(ha)mek* obok *abra(ha)m* : *Abraham* i *dawidek* obok *dawid* : *Dawid* (zob. 4.2.), a por. może jeszcze *judek* : *Juda* w przysł. *Judek – nie dudek* 'sprytny, chytry' (1851) NKP I 878, a do znaczenia 'Żyd' nadto *kaifasz*. W ramach ogólnej polszczyzny rozpatrywać by należało książk. *jeremiada* jako derywat od *Jeremiasz* z formantem *-ada* (zob. 4.3.).

5.2. Przystępując do zreferowania derywatów przymiotnikowych, powiem od razu, iż w grę wchodzi przytoczone *matuzal(em)owy* : *matuzal(em)*, *sama-*

⁹ O tej częściej na Kaszubach nazwie zob. J. Treder, *Nazwy importowane w toponimii Kaszub*, „Onomastica” XXVI, 1981, s. 64.

rytański : *samarytanin* (zob. 4.1.), kasz. *golëjôtowi* : *golëjôt*, nadto *judaszowy* i *judaszowski* : *Judasz*, *łazarzowy* : *łazarz* (zob. 4.3.), motywowane istniejącymi już odnazewniczymi apelatywami, a znaczeniowo osobliwy przymiot. *kalwaryjski* podano przy *kalwaria* (zob. 4.1.). Interesują mnie tutaj zatem:

hiobowy ‘pełen bólu i cierpienia, smutny, rozpaczliwy, przerażający, katastrofalny, tragiczny’ SJP III 74: *Hiob*, por. lit. *Hiobowa wieść* NKP I 784, Kop 395 i wariantowe kasz. *Jobowé nieszczęscé* Ram 65, ciesz. *siedzi jak Job na kupie gnoja* NKP I 784 równe kasz. *sedzec jak Job na kupie gnoju* Sy II 299 (zob. Hb 2,7-8). Podane wyżej znaczenie należałoby nieco zmodyfikować, dodając fakt pogodzenia się z owym cierpieniem, co w związku z hist. *Jobowa cierpliwość* jako wariantowym wobec kasz. *cerplëwi jak Job* Sy I 129 obok gw. *śluchać jak Job cierpliwy* NKP I 784 (zob. Hb 12 i Jak 5,11).

jerychoński ‘silny, głośny (dźwięk)’ SJP III 404, ‘łatwo rozpadający się w proch (mur)’, ‘głupawy’ Kop 455: *Jerycho*, por. hist. *jerychońskie mury*, pot. *trąba jerychońska* ‘głuptas, dureń’ NKP I 845; widać tu silną zależność znaczenia od frazeologicznego kontekstu, bo np. podwójnie rozumiana być może *trąba jerychońska*.

kainowy ‘bratobójczy’ SJP III 466: *Kain*, por. hist. *Kainowe plemię*, por. lit. *piętno Kaina* NKP II 8.

salomonowy ‘bardzo mądry i sprawiedliwy’ SJP VIII 20, kasz. też *salomóńszci* : *Salomon*, np. *I sam Salomon nic mądrego by nie wymyślił; mądry jak Salomon; sąd salomonowy; Trzeba mieć do tego salomonowa głowę* NKP III 139-140.

6. Wspomnieć też wypada przynajmniej nazwy biblijne, które w języku ogólnopolskim lub w dialektach posiadają wprawdzie odpowiedniki apelatywne, nie mające jednakże bezpośrednich powiązań semantycznych z określoną nazwą występującą we frazeologii. Podam tutaj dwa przykłady, zaznaczając, że dochodzi w nich do zakłócenia funkcji nazywającej i znaczącej.

W potocznej polszczyźnie istnieje rubaszny zwrot *napędzić komuś pietra* Skor I 676, daw. też *napędzić komuś Piotra* SJP VI 399, a istnieje nadto zwrot mieć pietra (Piotra), gdzie *pietr* || *Piotr* ‘strach’ jako wtórnie wobec franc. *pe-trifier* ‘przerażać, strachem doprowadzać do stanu osłupienia’, a to w wyniku adideacji do łacińskiego *petra* ‘skała’, co przez biblijne *Piotrze, ty jesteś opoką...* powiązано ze św. Piotrem, do czego przypomnieć można, iż ów Piotr z bojażni trzykrotnie zaparł się Chrystusa, por. może cieszyńskie *Niech je zgoda jak z Pietrym u Heroda* NKP II 936. W gwarze cieszyńskiej *pietr* ‘człowiek nieorientujący się w czymś’: *Jo je z tego Pietrym* NKP II 934, a por. ciesz. *Wojtek*, ogólnopol. (*głupi*) *jasiu*, kasz. (*głupi*) *Macku*, ale por. kasz. przezwisko *Popieter* dla przemądrzałego mężczyzny, czyli pierwszego po św. Piotrze (Kiełpino) Sy IV 287, a także chełmińskie *piotr* ‘krzyż w oknie’ Pob 137, też kasz. i koc. *pioter* Sy IV 287.

Kasz. *józk* ‘włóczęga’ (Strzelno) Lor I 322, *józefk* ‘przenośny piec żelazny’ (pn.), ‘placek z ziemniaków na fajerkach’ (Łebieńska Huta), ‘dziewczynka przypominająca zewnętrznym wyglądem chłopca’ (Wybrzeże) itd. Sy III 110, zwłaszcza ostatnie z przytoczonych znaczeń nawiązywać może do przedstawiania na obrazach św. Józefa, opiekuna i patrona rodziny, do czego por. gw. *Na sw. Jopa gdownë i dzéwczãta proszã o dobrego chłopã* (Połczyn) Sy II 109 z wariantowym wkpl. *Modli się do św. Jopa, żeby miała dobrego chłopã*, a też rozszerzonym kasz. *Do sw. Jopa modlë sã o dobrego chłopã, do sw. Elżbiëtë o dobrã kobiëtã* NKP I 784. Drugi przykład reprezentuje przeważnie derywat z *-ek*, czyli jak w typie *jezusek* (zob. 5.1.), a więc podobnie jak w *michalek*, zwykle *michalki* ‘żart. ‘drobnostki’, przest. ‘manatki, graty’ SJP IV 622, a por. młpl. *michalki* ‘łyki, hausty’: małe *michalki* czynić ‘pić wolno’ SGPKarł III 146 i kasz. *michôł* ‘zły duch’ Pob 48, Sy II 165, aczkolwiek nie mają one nic wspólnego z biblijnym Michałem, który pojawia się w kasz. *wëgarbowac komus skórã jak sw. Michôł diôblu* Sy I 211, V 55 jako rozszerzonemu zwrotowi (wy)garbować komuś skórę Skor I 229.

7. Podsumowanie zacząć trzeba od stwierdzenia, że udział frazeologii w apelatywizowaniu się biblijnych nazw nie może być kwestionowany.

7.1. Przedstawiony wyżej w skrócie materiał ukazuje, iż frazeologię należy uznać za czynnik motywujący część apelatywów od nazw własnych, co nie znaczy, że nazwa posiadająca swą frazeologię musi się zapelatywizować i że apelatywizują się tylko nazwy mające frazeologię. Imiona *Ewa* i *Adam* tworzą bogatą, w połowie wspólną frazeologię, a tymczasem dość słabo (lub zbyt ogólnie) się zapelatywizowały w pewnych odmianach socjalnych języka, gdy z kolei występujące w składzie trzech frazeologizmów imię *Matuzal(em)* wytworzyło w przeszłości apelatyw, dowodząc pośrednio dawności samego procesu, kiedy na przykład *Kalwaria* potwierdza aktualność tego procesu. Z występujących razem w jednym zwrocie imion *Annasz* i *Kaifasz* tylko drugie w dialektach uległo apelatywizacji. Na wstępie (zob. 3.) przytoczono zresztą aż 26 nazw bez swych odpowiedników apelatywnych, przy czym podkreślić muszę, iż są to – poza *Aaron*, *Abel*, *Babel*, *Daniel* *Jozafata Dolina* – nazwy utrwalone w pojedynczych frazeologizmach.

Dla interesującego nas procesu istotne ponadto wydają się jeszcze trwałość i stopień upowszechnienia utrwalonych we frazeologii obrazów, czego dowodzą pośrednio istniejące w języku derywaty przymiotnikowe *hiobowy*, *jerychoński*, *kainowy*, *salomonowy* z semantyką silnie uzależnioną od frazeologii, a czego już zupełnie nie ma w przymiot. *kalwaryjski* ‘nędzny’ i ‘odpustowy’ w wyrażeniu *kalwaryjski dziad*. Dla omawianego zjawiska łatwo zauważyć następujące sprzężenie: określony obraz biblijny wywołał ongiś odpowiednie ujęcie frazeologiczne, które następnie ufundowało nową jednostkę językową: wyraz pospolity.

7.2. Nazwa własna, jak się przyjmuje, nie ma znaczenia, choć istnieją przecież nazwy o jasnej motywacji, np. *Zabłotne*. Biblijne nazwy i pod tym

względem dla przeciętnego odbiorcy pozostają nieczytelne, ale dzięki utrwaleniu się w obrazach-frazeologizmach nabrały one wtórnego znaczenia związanego już z obiektem nazywanym w Biblii¹⁰. Efekt tej swoistej reinterpretacji zaczyna często funkcjonować w języku jako nowy apelatyw, który żyje potem według zasad właściwych tym jednostkom języka, np. może zmieniać znaczenie, stawać się wieloznaczny, urabiać derywaty itd.

Imię *Ananiasz* (DzAp 5,3-5) może sygnalizować kłamcę, lecz nie znaczy wprost: 'kłamca', gdy znak *Abraham* raz symbolizuje protoplastę narodu żydowskiego lub Żyda w ogóle, innym razem – w dialektach – znaczy już: 'krzykacz', 'kogut-przewodnik', 'uroczystość z okazji pięćdziesiątej rocznicy urodzin'. Przy używaniu znaku *Ananiasz* nie dochodzi do kolizji funkcji nazywającej z oznaczającą, co ma miejsce przy znakach typu *Abraham*: *abraham*, aczkolwiek w różnym natężeniu w zależności od odmiany języka i stopnia oddalenia się apelatywu od wartości konotacyjnej nazwy, np. niewielkiego w przypadku *barabasz* 'zły człowiek, rozbójnik', znacznego przy *piłat* 'pręgierz', 'tracz', 'ubikacja'. Nazwy niezapelatywizowane pełnią bowiem tylko funkcję nazywającą, apelatywizujące się i już zapelatywizowane z semantyką związaną jeszcze z tzw. wartością konotacyjną nazwy (utrwaloną we frazeologii) mogą też oznaczać, a do ostrej kolizji funkcji znaków dochodzi wtedy, kiedy wartość konotacyjna nazwy przeciwstawia się znaczeniu istniejącemu w danej odmianie języka apelatywu o niezależnej genezie, np. *pietr*.

7.3. Z charakterystyki materiału wynika, że: a) istnieją apelatywa równe brzmieniem i postacią nazwie biblijnej, do których wliczałbym lit. *samarytanin* i kasz. *lewitë*; b) część owych apelatywów urobiona jest od owych nazw formantami, np. *-ow-* wśród derywatów przymiotnikowych, *-ek* wśród rzeczownikowych, od razu przez to żartobliwych czy ironicznych; osobliwe *-ka* w *betlejemka* tłumacząc wpływem typu *szopka*, co tym prawdopodobniejsze, gdyż same zwroty z tym wyrazem wywodzą się z jasełek, przy okazji czego zaznaczę, że warto przyjrzeć się roli dawnej obrzędowości ludowej (np. *herody*, *judaszki*, *Stare Józefy*) w tworzeniu się określonej frazeologii, a dalej niektórych apelatywów, np. *herod*, *piłat*, *pietr*.

Stopień apelatywizacji nazw oceniać można m.in. po tym, czy apelatyw jest izolowany, nie licząc może potencjalnego przymiotnika, czy tworzy gniazdo etymologiczne, np. *cham*, *judasz*, *łazarz*, *samarytanin* i kasz. *remi-jôsz*, świadczyć o tym także może zróżnicowanie semantyczne tak powstałych apelatywów, np. *abraham*, *betlejemka*, *piłat* po 4 znaczenia, *samson* 3, a *judasz*, *kaifasz*, *łazarz*, *mojżesz*, *sodoma* i *tomek* po 2, podobnie jak i *adamek*, ale tu wyraźnie różne tego przyczyny, a przy wszystkich wymienionych

¹⁰ Idzie o tzw. wartość konotacyjną, czyli utrwalony w świadomości społecznej zbiór sądów i wyobrażeń o denotacie nazwy, o czym zob. Cz. Kosyl, *Forma i funkcja nazw własnych*, Lublin 1983, s. 14.

uwzględnić by trzeba, iż nazwa własna pełni we frazeologii podobną rolę, jak wyraz istniejący wyłącznie we frazeologii, np. kasz. *lewitë* znaczą coś tylko w zwr. (*wë*)*czëtac komus lewitë* ‘zwymyślać kogoś’, a z kolei nazwa własna o jasnej lub reinterpretowanej etymologii (ludowej) może mieć analogiczną funkcję we frazeologii jak wyraz pospolity, np. *Samson* w zwrocie *sedzec jak tacji samsón*.

Żywotność procesu apelatywizacji inna jest w języku ogólnym potocznym i literackim oraz w jego odmianach dialektalnych, gdzie wykazuje on zwykle większą intensywność i dalej idące rezultaty, co wyraża się m.in. w tym, że znaczenie apelatywu mocno odbiega od wartości konotacyjnej nazwy i że tworzy on rodzinę wyrazową. W polszczyźnie literackiej w szerszym zakresie apelatywizowały się nazwy z kręgu mitologii greckiej i rzymskiej, w dialektach natomiast procesowi temu podlegały nazwy biblijne, co posiada szersze uzasadnienie pozajęzykowe.

Zaznaczyć chciałbym wreszcie, iż z omówionych tutaj apelatywów tylko w kaszubszczyźnie istnieją *betlejemka*, *mojżesz*, *remijôsz*, *tomek*, a *samsón* łączy chyba Kaszuby z Cieszyńskiem. Apelatywum *judosz* wykazuje w kaszubszczyźnie wahania semantyczne, a *łazarz* fig. ‘chuda ryba’, zapewne jakaś adideacja, jak np. *gomora* do *gomon*, skąd *sodoma* i *gomora* ‘awantura’, czy *piłat* ‘tracz’, bo *piła* ‘tartak’, a por. nadto młpl. *goliat* ‘golas’¹¹.

Podobny proces zaszedł też w innych językach, np. w języku rosyjskim istnieją wyrazy pospolite *cham*, *goliat*, *herod*, *salomon* w znaczeniach znanych w języku polskim, gdy *ewa* ‘kobieta ciekawska’, *piłat* ‘kunktator’, a istnieją tam ponadto na przykład *iskariot* ‘sprzedawczyk’ czy *kain* ‘bratobójca’¹². Interesujące zatem mogłyby być wyniki analizy porównawczej tego zjawiska w językach słowiańskich.

¹¹ Zob. M. Kucała, *Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich*, Wrocław 1957, s. 204.

¹² Zob. D.S. Mgeładze, N.P. Kolesnikow, *Ot sobstvenom imion k naricatelnyh*, Tbilisi 1970. [Por. też K. Długosz-Kurczabowa, *Apelatywizacja biblijnych nazw własnych w języku polskim*, Wrocław, 1990; L. Zaręba, *Frazeologia onomastyczna związana z Biblią i tradycją antyczną (Polsko-francuskie studium porównawcze)*, [w:] *Problemy frazeologii europejskiej*, I, red. A.M. Lewicki, Warszawa 1996, s. 125-130.]

NAZWY WŁASNE W ZACHODNIOŚLOWIAŃSKIEJ FRAZEOLOGII*

Między frazeologią i onomastyką zachodzą liczne zbieżności już choćby dlatego, że są to dyscypliny językoznawcze, których przedmiotem badań są w dużej mierze skamieliny językowe w postaci – odpowiednio – frazeologizmu i nomen proprium, tworzących w języku podsystemy szerszego systemu leksykalnego, a zatem frazeologizm i nazwa własna należą przede wszystkim do leksykologii. Obie te dyscypliny posługują się tymi samymi metodami: filologiczną, porównawczą, geografii lingwistycznej, systemowości (modelowości)¹ itd. Gdy onomastyka wyzyskuje zasady słowotwórstwa historycznego, to z kolei frazeologia korzysta z metod i doświadczeń etymologii oraz podpatruje słowotwórstwo dlatego, że frazeologizm podobnie jak derywat wzbogaca ogólny słownik, posiadając przy tym zwykle odpowiednik jednowyrazowy, niekiedy wprost utworzony na podstawie frazeologizmu, co znacznie częstsze w dialektach niż w językach ogólnych i dlatego wskażę tu na przykłady kaszubskie: *buksowac*² ‘wypróżniać się’ (pn.) ≤ *latac z buksama* ‘często chodzić z potrzeba własną’; *stożęc* ‘zmyślać, łajać, przechwalać się’ ≤ *stawiac stogi* (Puzdrowo, Strzebielino); *szerszenic sã* ‘ciskać się, złościć’ ≤ *zli jak szerszeń*; *zãbotac* ‘kpić, drwić z kogoś’ (śr.) itp. ≤ *zãbë lemic* czy *wzyc kogos na zãbë*; *żëdowic sã* ‘irytować się, złościć, krzyczeć’ ≤ *wrzeszczec jak żid na tōrgu*; dodam jeszcze przykład kaszubsko-kociewski: *kepkowac* ‘naśmiewać się z kogoś’ ≤ *strojic z kogo kepki* (Zabory, Kociewie), ale można by je mnożyć w nieskończoność. Frazeologizm może więc być podstawą derywatu³, analogicznie

* Gdańskie Studia Językoznawcze, IV, 1988, s. 131-159. Por. nadto: J. Treder, *Typy sobstwiennych imien wo frazeologii*, w: *Resimees der Vortrage und Mitteilungen*. XV Internationaler Kongreß für Namenforschung, Karl-Marx-Universität Leipzig 13-17 August 1984, s. 195.

¹ Por. m.in. prace: V.M. Mokienko, *Slavjanskaja frazeologija*, Moskwa 1980; L.A. Ivaško, *Očerki russoj dialektnoj frazeologii*, Leningrad 1981.

² Przykłady kaszubskie, zapisywane różnie w różnych źródłach, przytacza się tu w uproszczony sposób, zasadniczo zgodny z *Zasadami pisowni kaszubskiej*, oprac. E. Breza i J. Treder, wyd. II, Gdańsk 1984. [W niniejszej wersji artykułu za literę ę wprowadzono ǣ.]

³ Zob. N.M. Šanskij, *Frazeologija sovremennogo russkogo jazyka*. Moskwa 1969. [Por. w niniejszym tomie: J. Treder, *Frazeologizm jako podstawa słowotwórcza*, s. 181-188]

jak nazwa własna, np. dla przymiotnika odmiejscowego, nazwy mieszkańca, żony, córki itd. Kiedy chodzi o składnię, to nazwa (jednowyrazowa lub w postaci zestawienia) funkcjonuje jako określony człon syntaktyczny, a podobnie frazeologizm, który jednak jest zawsze co najmniej dwuwyrazowy, przy czym wyrażenie frazeologiczne może być elementem zwrotu, zwrot składnikiem frazy, ta zaś dopiero odpowiednim członem syntaktycznym.

Frazeologizm i nazwa własna, frazeologia i onomastyka wykazują różnorodne dalsze podobieństwa⁴. Otóż gdy nazwa własna prawie całkowicie traci swoje znaczenie pierwotne, przejmując funkcje li tylko oznaczania, to frazeologizm ulega tzw. idiomatyzacji, a więc uniezależnia się od znaczenia pierwotnego, tj. w luźnym połączeniu wyrazowym, silnie jeszcze związanym z poszczególnymi składnikami wyrazowymi. W ten sposób nazwa i idiom stają się w zasadzie nieprzetłumaczalne na inne języki, pomijając oczywiście wypadki szczególne: w onomastyce typu *Góra*, niem. *Berg*, ang. *Mountain* czy *Biała Rzeka*, niem. *Weisfluss*, ang. *Whiteriver*, we frazeologii zaś w rodzaju w *cztery oczy*, czes. *mezi čtyřma očima*, niem. *unter vier Augen*, a zatem gdy są to jeszcze nie w pełni idiomatyczne połączenia. Potwierdzają to w onomastyce fakty typu *New York* i *Nowy Jork*, a we frazeologii fakty wywodzące się ze wspólnego źródła, np. mitologii, Biblii, literatury światowej. Procesy onomatyzacji i idiomatyzacji prowadzą w konsekwencji do zatarcia podstawy nazwania czy związku frazeologicznego, przy czym same podstawy w jednym i w drugim wypadku mogą poza tym w języku zupełnie nie występować, np. *Gdynia* : **gъd-*, *przepaść z kretesem* : *kretes*, *przyjść w sukurs* : *sukurs*, kasz. *brac na oszczep* 'łupać drzewo' : *oszczep* (Puckie). Pierwotne znaczenia czy podstawy widoczne być mogą ledwie częściowo, czyli szczątkowo, stając się wtedy podstawą do różnorodnych reinterpretacji, wtórnych etymologii (ludowych), dalszych przekształceń semantycznych czy formalnych. Nazwy własne mogą być używane metaforycznie, najczęściej w połączeniach frazeologicznych, stąd proces ich apelatywizacji, np. *ewa* 'kobieta w ogóle' w wyrażeniu *kwiatek dla Ewy*.

Nazwa i frazeologizm wymagają żmudnych badań etymologicznych, prowadzonych według analogicznych zasad (np. zestawiania możliwie pełnego materiału porównawczego z różnych języków i ich odmian socjalnych, konfrontacji z rzeczywistością pozajęzykową), w wyniku których dochodzi się do wniosków o rodzimości lub zapożyczeniu, czasie powstania bądź zapożyczenia czy o pierwotnej formie i znaczeniu nazwy lub frazeologizmu (tzw. przedtoponimicznych czy przedidiomatycznych), w efekcie zatem do źródeł (motywacji) pozajęzykowych nazwy (np. właściwości fizjograficzne terenu) i frazeologizmu (np. zwyczaje kultowe). Od razu zauważyć też można, iż tak dla frazeologizmu, jak i dla nazwy istotną w tym rolę odgrywają dane z szeroko rozumianej etnografii. Pracę etymologa utrudniają różnorakie przekształcenia

⁴ Wyzyskano pracę: C. Kosyl, *Forma i funkcja nazw własnych*, Lublin 1983.

w płaszczyźnie formy (np. skrócenia czy rozszerzenia składu) lub znaczenia (np. przeniesienia do innego pola semantycznego) frazeologizmu, czego pełną analogię znaleźć można w sferze badań nazw własnych, np. przechodzenie zestawień w zrosty czy złożenia, procesy substantywizacji, zmiana nazw patronimicznych w dzierżawcze itp., a wspomnieć również wypada o zmianach w zakresie związku nazwy z obiektem nazywanym w wypadku tzw. importu czy ponowienia nazwy⁵.

Teoretycznie rzecz biorąc, pierwotnie nazewnictwo danego obszaru było w zasadzie jednolite z punktu widzenia genezy elementów językowych (podstaw i afiksów), z czasem dopiero przedostawały się doń elementy obce, m.in. w wyniku rzeczzonego eksportu. Podobnie rzecz się miała także we frazeologii, gdzie obok frazeologizmów zrazu całkiem rodzimych (dziedziczonych) pojawiać się zaczęły obce (np. biblijne, mitologiczne) lub tylko z obcymi komponentami w składzie, w tym też nazewnictwami, co pozostaje w ogóle w związku z szerszym zapożyczaniem wyrazów i adaptacją obcych nazw.

Nazwa i frazeologizm, zwłaszcza idiom, istnieją dzięki reprodukowaniu z pamięci w tej samej postaci i w odniesieniu do tego samego desygnatu (obiekta bądź sytuacji), a za tym postępuje leksykalizacja onomastyczna i leksykalizacja frazeologiczna, te zaś mimowolnie przyczyniają się do przekształceń nazw czy frazeologizmów. W związku z tym dany frazeologizm może być realizowany w postaci nawet dość licznej wiązki wariantów (np. *mieć pieniędzy jak piasku* i *mieć pieniędzy jak lodu*, ostatni też na Kaszubach, a por. kasz. *mieć pieniãdzy jak plëw* || *...jak gnoju* || *...jak (koza) bobków* itd.) i może posiadać ekwiwalenty, np. *biédny jak mész koscelnô* (=lit.) obok *biédny jak kozě* w *Juszkach* czy *biédny jak diôbel na zymku*. Odpowiednią sytuację znajdujemy także w nazewnictwie, w którym stwierdza się istnienie wariantów graficznych, fonetycznych i słowotwórczych oraz odmianki (ekwiwalenty): nazwa starsza wobec nazwy młodszej, rodzima wobec obcej, urzędowa wobec ludowej itd.

Warianty i ekwiwalenty frazeologiczne czy nazewnictwa wynikają z ewolucji, a więc wiążą się z określonymi etapami historycznymi, przy czym w systemie nazewnictwa warunkowane są one przede wszystkim czynnikami zewnątrzjęzykowymi, podczas gdy w systemie frazeologicznym wypływają z konieczności odnowienia ekspresywności, leżącej u podłoża każdego frazeologizmu. W danych środowiskach (kręgach) są one ze sobą bezbłędnie identyfikowane, oznaczając ten sam obiekt (tu: warianty lub ekwiwalenty nazewnictwa) lub ten sam obraz (tu: warianty lub ekwiwalenty frazeologiczne), jednakże poza kręgami dogłębnie wtajemniczonymi w określony system nazewnictwa czy frazeologiczny odbiera się je jako fakty odrębne. Podczas gdy frazeologizmy wykazują różnicowanie stylistyczne (książkowe, potoczne,

⁵ Zob. J. Bubak *Nazwy przeniesione w polskiej toponimii*, „Onomastica” X, 1965, s. 50-73, XI, 1966, s. 43-61; J. Treder, *Nazwy ponowione wśród przeniesionych*, „Onomastica” XXIV, 1979, s. 19-43.

regionalne, gwarowe, żargonowe), to nazwy różnić się mogą stopniem rozpowszechnienia i zakresem użycia.

Warto wspomnieć także o pewnych różnicach w omawianym zagadnieniu. Otóż kiedy frazeologizmy z natury swej są nacechowane ekspresywnie, to nazwy są zwykle pod tym względem neutralne, aczkolwiek chyba pierwotnie ekspresywny charakter miała przynajmniej część imiennictwa osobowego (np. przezwiska), a współcześnie obserwuje się to w odniesieniu do części nazw geograficznych, mianowicie tzw. żartobliwych (przezviskowych), chociaż może to być częstokroć interpretacja wtórna, wynikająca z dodatkowych, wtórnych skojarzeń. Jeśli nazwy własne oznaczają, to nie mogą one być polisemiczne, choć zachodzą sytuacje, iż jedna i ta sama nazwa oznacza większą liczbę obiektów, za czym postępować może ich dyferencjacja formalna (np. pole i pagórki *Studzienki* pod Wierchucinem na Kaszubach, potem górki *Studzienki*, pola zaś zwane *Studzieńskie Pole*), co ma analogie w sferze frazeologii, gdzie powstają coraz to nowsze warianty.

We frazeologii polisemia jest silnie ograniczona, w sumie więc niewiele jest frazeologizmów wieloznacznych, przy czym liczba znaczeń zwykle nie przekracza dwóch (przeważnie znaczenie bliższe pierwotnemu i przedidiomatycznemu i znaczenie wtórne idiomatyczne). Im bardziej dane połączenie wyrazowe jest sfrazeologizowane, czyli oderwane od znaczenia pierwotnego, tym więcej może mieć znaczeń, ponieważ wtedy łatwiej dokonuje się proces przeniesienia do innych kręgów znaczeniowych, na co podam przykłady kaszubskie: a) z nazwiskiem: *jic* w *Labudowā*: 1. 'doznawać niepowodzenia' (pn., śr.), 2. 'zbaczać z tematu' (śr.), 3. 'odczepić się od kogoś' (śr.-zach.); b) z etnonimem: *wieczny żyd*: 1. 'żyd wieczny tułacz', 2. 'człowiek często podróżujący', 3. 'człowiek wałęsający się po wsi', 4. 'guzdrała, maruda'; c) z nazwą fikcyjną realistyczną: *gāsė górė*: 1. 'pierzyna, łóżko', 2. 'próżnowanie', 3. 'daleka przyszłość'. W dziedzinie homonimii między nazwami i frazeologizmami zachodzą spore analogie.

Z przypominanych wyżej faktów – skądinąd oczywistych – wynika potrzeba badania tych problemów zarówno przez frazeologa jak i onomastę. Podejmowane niżej zagadnienia zrodziły się w czasie gromadzenia i potem konfrontowania ze sobą zachodniosłowiańskich frazeologizmów, zwłaszcza o strukturze wyrażen i zwrotów, zawierających w sobie jako składnik (komponent) nazwę własną.

Literatura w podejmowanej kwestii jest jeszcze stosunkowo uboga i raczej przygodna. Nie ma w tym, oczywiście, nic dziwnego, że nomen proprium wchodzi w skład frazeologizmu, jest ono bowiem częścią ogólnego słownika, podobnie zatem jak nomen appellativum, ale zachodzi pytanie, jak nazwa własna i jej szczegółowe rodzaje we frazeologii funkcjonują. W. Fleischer zauważył większą we frazeologii częstotliwość użycia antroponimów, szczególnie imion, mniejszą zaś toponimów, zwłaszcza mikrotoponimów, tj. nazw mniej-

szych obiektów fizjograficznych⁶. Nazwy występujące w omawianych niżej frazeologizmach należą ponadto także do onomastyki literackiej i folklorystycznej, które H. Borek sugeruje ujmować w obrębie nadrzędnej onomastyki stylistycznej⁷. W twórczości ludowej Kaszubów, m.in. we frazeologii kaszubskiej, którą się tutaj cytuje, E. Breza rozdzielił nazwy autentyczne od fikcyjnych, stwierdzając nadto, iż nazwy w folklorze mogą pełnić jedną z czterech funkcji: kreacyjną, symboliczną, dydaktyczną i humorystyczną⁸.

Zebrany materiał frazeologiczny z zachodniosłowiańskich języków literackich, zawierających zapewne część frazeologizmów zarazem dialekalnych, i z polskich dialektów⁹ znacznie poszerza dotychczasowe ustalenia w tej materii, inne natomiast pozwala pogłębić, uściślić czy wręcz uzupełnić. Umożliwia on również spojrzenie na istniejące, a zawsze onomastę frapujące, stosunki między *nomen proprium* i *nomen appellativum*. Analiza niniejsza pośrednio wskazywać może na dalsze kierunki badań w tym przedmiocie.

1. Nazwy obce a nazwy rodzime we frazeologii

Przeprowadzona na dość bogatym materiale i w miarę szerokim tle porównawczym analiza frazeologizmów z komponentem onomastycznym za najistotniejszy – z punktu widzenia frazeologii, funkcjonowania i rozprzestrzeniania się frazeologizmu – przyjąć każde podział tych nazw na obce i rodzime.

1.1. Na użytek tejże frazeologii przez **nazwy obce** rozumieć się będzie po prostu nomina propria powstałe poza interesującymi nas tutaj językami zachodniosłowiańskimi. Wydzielenie tak najzwyczajnie rozumianych nazw obcych pozwala stwierdzić, iż nazwy ze starożytnej mitologii, literatury i historii, z Biblii, chrześcijańskiego kultu religijnego, historii i geografii powszechnej wspólne są zasadniczo wszystkim językom, nie tylko zresztą zachodniosłowiańskim, przy równoczesnym zwykle posiadaniu przez te języki tychże samych frazeologizmów. Oto ich przykłady spośród licznie ograniczonych i wyrosłych z **mitologii, literatury czy historii starożytnej**: *pięta Achillesa* (1859) = czes. *Achillova pata* = słow. ks. *Achillova päta*; (*wyczyścić*) *stajnię*

⁶ W. Fleischer, *Eigennamen in phraseologischen Wendungen*, „Namenkundliche Informationen” 28, 1976, s. 1-6.

⁷ H. Borek, *Nazewnictwo folklorystyczne*, Zesz. Nauk. WSP w Opolu. Seria Językoznawstwo V, 1974, s. 7-17.

⁸ E. Breza, *Funkcja nazw własnych w ludowej twórczości Kaszubów*, „Acta Facultatis Paedagogicae Ostroviensis”, Series D-19, 1983, s. 169-173; tenże, *Nazwy własne w ludowej twórczości Kaszubów*, [w:] *Materiały sesji naukowej „Świat bajek, baśni i legend kaszubskich”*, cz. II, Wejherowo 1982, s. 123-153.

⁹ Poza kilkoma przykładami własnymi autora (skrót: Ex) i kilkoma z innych źródeł cytowany materiał wyekscerpowano z następujących dzieł [zob. rozwiązanie skrótów]: NKP, Skor, Bas, Sm, Sy, SyK, nadto: *Slovník slovenského jazyka*, red. Š. Peciar, t. I-VI, Bratislava 1959-1965.

Augiasza (1875) = czes. ks. *vyčistit Augiášův chlív* = słow. ks. *vyčistit' Augiášov chliev* obok *vyčistit' Augiášovu maštal'* (por. łac. *Augiae cloacos purgare*); *komuś nad szyją* (|| głową) *wisi miecz Damoklesa* (1854, ale bez imienia od 1584) = czes. *nad hlavou mu visí Damoklův meč* = słow. ks. *Damoklov meč visi nad hlavou*; *rozciąć gordyjski węzeł* (1855, samo wyrażenie od 1638) = czes. *rozetnout gordický uzel* = słow. ks. *roz'tat' gordický uzol*; *Janusowe oblicze* 'o człowieku dwulicowym' (1854) = słow. *mať jánusovsku tvár*; *dosiąść Pegaza* (1609) = czes. *osedlat Pegaza* [= słow. *osedlat' si Pegasa*]; *Pyrrusowe zwycięstwo* (1891) = słow. ks. *Pyrrhovo víťazstvo*; *przejść Rubikon* (1814) = słow. ks. *prekročit' Rubikon*; *przejść między Scyllą i Charybdą* (1856) = czes. ks. *propłout mezi Scyllou a Charybdou* [= słow. *pohybovať sa medzi Scyllou a Charybdou*]; *milczeń (tajemniczy) jak Sfinks* (1893) = czes. *mlčet jako sfinga* [obok słow. *záhadný ako sfinga*]; *koń trojański* (1568) = słow. ks. *trójsky kôň*.

Wśród powszechnie znanych nazw mitologicznych i frazeologizmów z nimi dominują wyraźnie antroponimy i zbliżone do nich nazwy istot boskich czy demonicznych (personifikacji), np. *Achilles*, *Apollo*, *Bachus*, *Demostenes*, *Diogenes*, *Ikar*, *Midas*, *Pandora*, *Penelopa*, *Syzyf*, *Tantal*, *Wenus*, znacznie natomiast rzadsze są już choronimy, np. *Arkadia*, *Attyka*, *Olimpia*, *Sparta*, czy hydronimy, np. *Leta*, *Rubikon*, do których zaliczyć można *Scyllę* i *Charybdę*, przy czym pierwszy odnosi się do skalnego przylądka, drugi do wiatru, choć to nazwy żeńskich potworów morskich. Brakuje właściwie nazw miejscowości (por. w Grecji miasta-państwa), a inne typy są rzadkie i wyzyskiwane we frazeologizmach ekspresywnych, np. *dosiąść Bucyfala i drała* (1862), tj. nazwa konia Aleksandra Macedońskiego weszła w strukturę typu *dosiąść Pegaza*. Wyjątkowo w wyrażeniu *łoże Prokrusta* (1881) wystąpił przydomek attyckiego rozbójnika Damastes (zob. niżej *Madejowe łoże*).

Dane te pochodzą przede wszystkim z materiałów polskich, o czym warto pamiętać, ponieważ w zebranych frazeologizmach widać także, iż niektóre nazwy i frazeologizmy z nimi charakterystyczne są tylko niektórym językom, np. pol. *koszula Dejaniry* (1839), słow. ks. *danajský dar* 'dar, uczynek przynoszący nieszczęście' [...] ¹⁰, czes. ks. *jablko Eridino* obok zwykłego *jablko sváru*, jak też w języku słowackim ¹¹, odpowiadającego dokładnie pol. *jablko niezgody* (mitologiczna Eris, bogini niezgody). Zauważyć można, że najstarsze poświadczenia z wiszącym gołym mieczem obywateli się bez nazwy *Damokles(ów)*. Podkreślić również trzeba ich występowanie przeważnie we frazeologizmach dawnych (np. *Argusowe oczy* 1674, *Midasowe uszy* 1542, *róg*

¹⁰ [J. Skladaná, *Slová z hlbín dávnych vekov*, Bratislava 1999, 42-43 słusznie tłumaczy to wyrażenie – jak zresztą W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1985, s. 193: *dar Danaów*, pierwotnie: drewniany koń trojański – Homerowymi Danaami, pokonującymi Trojańczyków dzięki podstępemu darowi znanemu jako *koń trojański*.]

¹¹ J. Skladaná, op. cit., s. 78-79 nadto: *Paridovo jablko* i *Eridino jablko*; do pierwszego por. pol. *sąd Parysa*.]

Almatei 1620 [słow. *roh hojnosti*]), przestarzałych i rzadkich, książkowych, np. pol. *nosić sowy do Aten* 'o czymś niepotrzebnym' i także czes. *nosit sovy do Athén* i słow. *nosit' sovy do Atén*. Większość wszakże poświadczeń tychże w języku polskim pochodzi z XIX w., zwłaszcza z drugiej połowy, np. *I ja byłem w Arkadii, nierozdzielni jak Kastor i Polluks, letejska woda, Syzyfowe prace, Tantalowe męki*. Powstawały one w środowiskach twórczych, artystycznych i w tych kręgach były w użyciu. Obserwacje te razem wzięte tłumaczą równocześnie i to, dlaczego niemal zupełnie nie przedostały się one do frazeologii dialektalnej.

W pewnym zakresie nazwy te, mające często we frazeologii metaforyczne znaczenie konotacyjne, przeszły w **nomen appellativum**, które przejęło znaczenie całego frazeologizmu, gdzie nazwa występuje, np. *arkadia* 'raj ziemski', daw. *bachus* 'pijak' (bo: *Bachusowa praca* 'pijaństwo' 1696), *herkules* (bo: *Herkulesowa praca* 'praca wymagająca siły' 1850), *krezus* (bo: *bogaty jak Krezus* 1891), *ksantypa* (bo: *zła jak Ksantypa* XIX w.) itd. Efekty tego procesu całkowicie wyjątkowo, przy pośrednictwie języków literackich, mogły się ujawnić w dialektach, np. kasz. *Przed ożenkę ribka, po ożenku ksantipka*¹², do czego por. czes. *vzal si Xantipu*. Nigdy natomiast apelatywizacja taka nie dokonała się w gwarach samoistnie.

Ogólne i przeważające zgodności w zakresie znajomości nazw mitologicznych w składzie frazeologizmów wielu języków wynikają ze stykania się użytkownika z gotowym już frazeologizmem bez szerszego poznawania jego kulturowej otoczki lub kontekstu, a tego rodzaju zawężenie percepcyjne nie mogło pobudzić wyobraźni do kreowania terytorialnie zróżnicowanych nowych stałych połączeń wyrazowych, czyli idiomów.

Jakże na tym tle inny jest obraz funkcjonowania we frazeologii **nazw biblijnych**, aczkolwiek i one w większości wspólne są wielu językom, np. *pójść do Abrahama* 'umrzeć' (1564) = czes. *odejít k Abrahámu* obok czes. *ks. spatřit Abraháma*, a kasz. *wzerac do Abrahama*; pot. *być w stroju Ewy* = czes. *být w rouše Evině* = słow. pot. *byť v Evinom rúchu* i kasz. *(bęc) w Jewich ruchnach*, a por. głuź. *kostim Jėwiny* i ros. *kostjum Ewy*; *żyć (długo) jak Matuzal(em)* i słow. pot. *stary ako matuzalem* = kasz. *stôri jak Matuzalem Ex*; *wleźć jak Piłat w credo* (1844) = czes. *dostat se do nečeho jako Pilát do Kréda* = słow. żart. *dostat' sa do niečoho ako Pilat do kréda*¹³; *mądry jak Salomon* (1851) = słow. *múdry ako Šalamún*; *niewierny Tomasz* (1677) = słow. *neveriaci Tomáš*.

I w tej grupie wyraźnie przeważają antroponimy, a toponimy są nieliczne (np. *Betlejem, Babel, Jerycho, Jozafata Dolina, Sodoma i Gomora*), szcze-

¹² A. Budzisz, *Zemja kaszëbskô. Utwory wybrane*, Gdańsk 1982, s. 132. [Por. J. Skladanà, op. cit., s. 22-23: *Bola Xantipa naozaj Xantipou?*]

¹³ Por. J. Matesić, *Ići od Poncija do Pilata* (Посылатъ от Понтия к Пилату), [w:] *Problemy frazeologii europejskiej, II. Frazeologia a religia*, red. A.M. Lewicki i W. Chlebda, Warszawa 1997, s. 163-165.]

gólnie zaś rzadkie choronimy (por. *egipskie ciemności* = czes. arch. *egypstská tma*; *egipskie plagi* (1859) = słow. ks. *egyptské rany*) i etnonimy, np. *Sarmarytanin*, do których por. związane z legendą *włóczyć się jak (Wieczny) Żyd* (1780) = słow. ks. *tílaťsa ako Ahasver* i kasz. *łazęc* (|| *wieczno žęc*) *jak Wieczny Żid*. Ich użycie we frazeologii ujawnia wszakże liczne osobliwości w poszczególnych językach, np. pol. daw. *czysty jak Abel* (1902) i pot. *mieć Abła* ‘o wielkim zmartwieniu’ i kasz. *dostać Abła* ‘oszałeć’ Ex, daw. *jak Daniel we lwiej jamie* (1853) i słow. ks. *ako Daniel v jame levovej*, czes. *myslí, že spolkł Šalomuna* (por. pol. *myśli, że wszystkie rozumy pozjadał*), czes. *hledět jako Belzebub* ‘spode łba’, słow. pot. z *Krista Pána plášť by strhol* ‘tak jest chciwy’ i pot. żart. *čo stojiš ako Pontský Pilát?* ‘bezradnie’.

Już wyżej podane przykłady dowodzą istnienia tego rodzaju faktów w dialektach, a czego dalszymi przykładami niech będą nadto: pol. *zaczynać od Adama* ‘od początku’ (1566) = czes. *začínat od Adama* = słow. pot. *začínat’ niečo od Adama* = kasz. *od Jadama rozpoczënac*, co też śl.-ciesz.; czes. *posílat někoho od Piláta k Herodesovi* i kasz. *od Pilóda do Heróda*¹⁴ (por. niem. *jdn von Pontius Pilatus schicken*). Język czeski i słowacki wydają się w tym względzie bardziej ludowe, gdyż jako takie funkcjonują w nich wyrażenia *Adamovo jablko* ‘grdyka, krtań’, kiedy pol. *jabłko Adama* zabarwienia takiego nie ma.

Jeszcze inne frazeologizmy występują aktualnie wyłącznie w gwarach, np. kasz. *jic do swiätého Piotra* ‘umrzeć’, wlkpl. i śl. *zazdrośny jak świętego Piotra matka* (1864) i kasz. *zôzdrośny jak Piotrowô mac*; gwarowe *całuje jak Judasz Chrystusa* (od 1830) z wariantem kasz. *całowac jak Judôsz*; gwar. w *górach żywieckich Kain palkę zgubił* (1853) i kasz. w *Bórku Kajm zgubił półkã* – aluzje do bijatyk szczególnie gdzieś częstych; z Cieszyńskiego i Kaszub znane są np. *siedzi jak Job na kupie gnoja* i *sedzy jak Job na kupie gnoju*, *krynci się jak Jónasz we wielorybie* i kasz. *sedzy (w przë) jakno Jónasz w wielorëbie*¹⁵, *Pieter pierzine witrzepuje* i *Piotrowi są pierzyna rozdarła* ‘pada śnieg dużymi płatami’, kasz. *swiāti Pioter beczczy kulô* ‘grzmi’. Dorzucić tu można fakty znane wyłącznie z Kaszub, np. *wëgarbowac komus skórã jak swiāti Michôł diôblu* ‘mocno zbić kogo’, *ze swiätim Piotrã cos na pół zrobic* ‘byle jak co wykonać’, *swiāti Pioter kamienie zwólô* ‘grzmi’, *Izaków wid* ‘słaby wzrok’, *czegos dze je jak w Kanie Galilejszi*. Historyczne (z 1833 r.), znane jest współcześnie tylko cieszyńskie wyrażenie *od Jagi do Magi*, zawierające imiona biblijne protoplastów narodów nieczystych (Goga i Magoga).

Z przekazanych dotąd informacji widać, że rzadko są to frazeologizmy tzw. książkowe, częściej potoczne i żartobliwe, jak na przykład ze św. Piotrem w składzie. Podobnie jak wśród omówionych mitologicznych wiele ich

¹⁴ Zgodnie to z relacją ewangelisty i odzwierciedlone w przebiegu trasy wejherowskiej Kalwarii (tzw. pętla) z poł. XVII w.

¹⁵ Derd 35.

w języku polskim zarejestrowanych zostało dopiero w XIX w., lecz o wiele więcej tu faktów starszych, np. *być za Aarona* (poł. XVI w.), *jak na Jadamana* (1632), *od Annasza do Kajfasza* (1522), *wieża Babel* (1664), *uczta Baltazara* (1568), *cnotliwy Józef* (1617), *Kainowe plemię* (1621), *czas by mu przed Mojżesza* (1568), *jak w Arce Noego* (1603), *I Samuel między prorokami* (1696). Część ich należy już tylko do historii. Widać także, iż w niektórych semantycznie identycznych frazeologizmach wymieniają się członki imienne, np. *Abraham*, *Mojżesz*, *św. Piotr* we frazeologizmach o czyjejś śmierci. Proces apelatywizacji w obrębie tych faktów przebiegał szerzej i głębiej, m.in. samoistnie w dialektach, np. kasz. *judôsz* 'odludek' (bo: *łazęc jak Judôsz* 'unikać innych ludzi'), *mojżesz* 'maleńkie jajko od kury' czy *tomek* 'niedowiarek' i 'odludek'¹⁶.

Przekazane wyżej obserwacje na temat nazw biblijnych we frazeologii zachodniosłowiańskiej, zwłaszcza co do ich lokalnych różnicowań i dialektałnych osobliwości czy produktywności oraz procesu przechodzenia nomen proprium do nomen appellativum, są z pewnością efektem rozleglejszego i różnorodniejszego kontaktu ludu nie tylko z nazwą i ewentualnie frazeologizmem, lecz z szerszym tekstem-obrazem, który został emocjonalnie przeżyty wewnątrz, np. w czasie jasełek, z którymi wiązać chyba można śl.-ciesz. *zagląda jak diabeł do Betlejem(u)* = kasz. *zazêrô jak diôbeł do Betlejem* (|| *betlejemczy*).

Omawiane tutaj nazwy obce tkwią ponadto we frazeologizmach (książkowych), wywodzących się z **historii powszechnej i geografii** ogólnej. I wśród nich sporo jest takich, które znane są szeroko, np. *jajko Kolumba* 'proste rozwiązanie pozornie trudnego zagadnienia' (1872) = czes. *Kolumbovo vejce* = słow. ks. *Kolumbusovo vajce*; pol. pot. *odkryć Amerykę* 'nic nowego nie powiedzieć' = czes. *objevit Ameriku* = słow. iron. *objaviť Ameriku*; *udać się do Kanosy* (1879) = słow. ks. *ist' do Canossy*. W tej dziedzinie ujawniają się znaczne różnice w poszczególnych językach, np. pol. pot. *ruski rok* 'bardzo długi okres', a czes. i słow. *uherský rok* obok rzadszego słow. *turecký rok*; pol. *mówić po chińsku* 'niezrozumiale' i por. *mowa do chińskiego ludu* (1956) obok czes. *mluvit tatarsky* i kasz. *gadac po żędowsku*. Wynika to z odmiennych doświadczeń historycznych ogólniejszego charakteru, np. *Bismarck* (*Metternich*) w *spódnicy* 'kobieta władcza' (1902, 1892), lub lokalnego, np. słow. ks. *Potemkinowe dediny* 'fałszowanie rzeczywistości dla lepszego efektu', kasz. *mieć pësk jak Môrcëna Lëtra rzëc* (1868) obok *mieć pësk jak tërecczi swiãti rzëc*, do czego por. *goły jak święty turecki* oraz *siedzieć jak na niemiec-*

¹⁶ Zob. J. Treder, *Nazwy biblijne w polskiej frazeologii*, Zesz. Nauk. Wydz. Hum. UG. Prace Językoznawcze 11, 1985, s. 87-96; w niniejszym tomie s. 43-52. [Por. o tym procesie na materiale slangowym: A. Belchnerowska, J. Ignatowicz-Skowrońska, *Frazeologizmy onomastyczne we współczesnym slangu młodzieżowym*, [w:] *Słowo. Tekst. Czas VI. Nowa frazeologia w nowej Europie*. Mater. VI Międzynarodowej Konferencji Naukowej (Szczecin, 6-7 IX 2001, Greifswald, 8-9 IX 2001), pod red. M. Aleksiejenki, W. Mokijenki, H. Waltera, Szczecin – Greifswald 2002, s. 458-464.]

kim (|| *tureckim*) *kazaniu*. Niektóre z podanych faktów są wyraźnie młode, ale część ich pochodzi z odległych czasów.

Bardzo podobne zdyferencjowanie przedstawia obraz frazeologii z członami nazewniczymi, wywodzącej się z **literatury pięknej**, przy czym i tu przeważają nazwy osobowe, np. *lampę Aladyna mieć w ręku* 'o czarodzieju' (1902), *wiek balzakowski* 'około 30 lat' (1910), *pleść banialuki* (1830), *żyć-mać się jak Don Kichot na wietrzne młyny* (1870), *dusić (grosz) jak Harpagon* (1877) obok *skąpy jak Harpagon*, *coś popsulo się w państwie duńskim* (1873), *ostatni Mohikanin* (1850) = słow. *posledny mohykán*. Z rzadka za pośrednictwem ogólnej polszczyzny mogą one przenikać do gwar, a łatwiej od poprzednio omówionych się apelatywizują, np. *banialuka* 'brednia', *donkiszot* 'idealista', 'człowiek wysoki i chudy', *harpagon* 'skąpiec'. W jakiejś mierze można je traktować jako związane z historią. W wypadku *pleść banialuki* zauważyć należy, że apelatyw funkcjonuje w pluralis, a mówiący posługują się nim bez znajomości samej nazwy¹⁷.

Historycznie lub oddaleniem geograficznym uwarunkowane są na przykład następujące nazwy jako składniki frazeologizmów: *zamki* (|| *wsie*) *hiszpańskie* 'urojenia' (1770) i słow. *to je (pre mňa) španielska dedina* 'o czymś egzotycznym' = czes. *to je pro mě španělská vesnice*; kasz. *jachac* (|| *jic*) *do Hanolulu* 'kłaść się spać' (por. dziecięce: *jic haaa* 'iść spać' i *robic kululu* 'kłaść się, obalać się' oraz słynne z turystyki i plaż *Honolulu* na Hawajach); przezwiskowe *tě krowo holenderskô* (por. XVII-wieczne osadnictwo holenderskie na Pomorzu Gdańskim¹⁸).

Historia lub geografia uzasadnia obecność w danym języku frazeologizmów z określonym **etnonimem** w składzie. Socjologicznie i w powiązaniu z osadnictwem rozpatrywać trzeba frazeologizmy z członami *Żyd* i *Cygan*. Frazeologia dokumentuje w tym wypadku różnorodne obserwacje. Na polskim obszarze językowym, zwłaszcza w dialektach, zdecydowanie dominuje frazeologia z członem *Żyd*, np. kasz. *Żędów wozęc* (|| *liczyć*) 'drzeć', *targować sã jak Żid*, *smierdzieć jak Żid*, *szwargotać jak Żid*, *ten bẽ choc Żeda oszukôł*, *głosny jak Żid w bóżnicy* (obok *trzôsk jak w bóżnicy* i *wrzeszczec jak Żid na tórgu*), do czego por. czes. *je to tu jako v židovské škole* 'o hałasie' (por. hist. pol. *krzyki jak w szkole żydowskiej*), *czuwać sã jak Żid na popiele* 'drzeć' (te też jako pol. hist. z XIX w.), *dziwić sã jak Żid skwarkóm* i *ciesz. dziwo się jak Żyd do szpyrek*, *szekowny jak Żid do flintě* i *włkpl. zgrabny jak Żyd do karabinu*, *jesc (w czôpce) jak Żid* (też z Cieszyńskiego), *Żid kogos uroczył* (|| *urzekł*) 'o pijanym' (też cieszyńskie od 1855 r.), *mieć brodã jak Żid wobec*

[¹⁷ Imię bohaterki bajki H. Morsztyna, *Historia ucieszna o zacej królownie Banialuce w szodniej krainy* (ok. 1650), kojarzone z miastem *Banja Luka* w Bośni.]

¹⁸ Znalazło to również odzwierciedlenie w toponimii pomorskiej, np. *Holendry* jako oboczna nazwa wsi *Karwieńskie Błoto* w Puckiem, o czym zob. J. Treder, *Toponimia byłego powiatu puckiego*, Gdańsk 1977, s. 35-36.

hist. *brodaty jak Žid* (1894) i słow. pot. *zarastený ako žid, hańdlowac (sã) jak Žid* = hist. i ciesz. *targuje się jak Žyd* = słow. pot. *trhuje sa ako žid, polschi Žid* wobec antonimu *prôwdzëwi Žid* i zwrotu *to je prôwdzëwi Žid* oraz czes. *je na žida* ‘ma głowę do interesów’, *Žëda obudzëc* ‘potknąć się o kamień’, *Žëda z kogos wëńëkac* ‘o łechtaniu pod kolanem’, *Žid komus palec z nosa wëtikô* ‘o świeczce pod nosem’, *cos bë choc chori Žid* (|| *Židka*) *jôdl* || *jadla* ‘o czymś smacznym’, *Žëdowi brodã sprzedac* ‘ogolić się’, *znac sã na czims jak Žid na oranim* ‘wcale się na tym nie znać’, *lubic kogos jak psë Žëda* (1852). Nowszych czasów dotyczy chyba porzekadło kasz. *lëj go, bo to Žid*, stosowane dziś w różnych sytuacjach, a do niego por. *bij go, bo to Niemiec* (1894).

Niektóre z powyższych frazeologizmów znane są językowi czeskiemu, częściej jednak słowackiemu, a z gwar polskich – cieszyńskiej, gdzie jednak częstszy jest chyba *Cygan* i *Góral*, człony wymieniające się w części frazeologizmów z *Žyd*, np. *Cygan* (|| *Górol* || *Žyd*) *mi depce po oczach* ‘chce mi się spać’, a por. nadto: *chwali się jak Žyd dziećmi* (1894) obok *cieszy się jak Cygan dziećmi* (1894), ciesz. *handluje jak Žyd szkucinami* obok *handluje jak Cygan kobyłami*, co też hist. (od 1589), i kasz. *hańdlëje jak Cëgón koniami*. Człon etnonimiczny *Cygan* wyraźnie ustępuje etnonimowi *Žyd*, ale zajmuje w nieco młodszej frazeologii drugie miejsce, np. kasz. *(to je) stôri Cëgón* = czes. *starý cihán, cëganic* (|| *łgac*) *jak Cëgón* wobec ciesz. *Cygóna ocygani, rãdi jak Cëgón* = ciesz. *zwinny jak Cygan, Cëgónka jã zgubiła* ‘o czarnowłosej i śniadej córce’ i ciesz. *Cygónka go w galopie straciła*; nadto ciesz. *chytry jak Cygón* i *Cygóni jadóm* ‘o chmurze deszczowej’ czy rzeszowskie *Cyganowi z worka uciekl* ‘o urwisie’, hist. i gwar. *czarny jak Cygan* = czes. *černý* (|| *snědý*) *jako cihán*, a są też osobliwości poszczególnych języków, np. słow. pot. żart. *ci-gáni mu w bruhu wychrávajú* (|| *klince kujú*) ‘o szmerach w kiszkaach z powodu głodu’ (a por. kowalstwo domowe jako sfera działalności Cyganów).

Chińczycy czy Murzyni nie osiedlali się w krajach zachodniosłowiańskich w większych skupiskach, ale znani w nich byli niejako pośrednio, utrwalając się we frazeologii. Świeżej daty jest kasz. *wëdrzec jak Chińczik* ‘o człowieku z żółtą cerą’, starsze zaś (od drugiej połowy XVIII w.) z członem *Murzyn*, np. *czarny jak Murzyn* = czes. *je jako černoč* = kasz. *czôrny jak Murzin*, czes. *ocnout se v roli mouřenina* jako ekwiwalent *Murzyn zrobił swoje, Murzyn może odejść*, stare *biały Murzyn* ‘robotnik wyzyskiwany’ (1860) i *traktować kogo jak Murzyna* (1890) czy pot. *opalić się na murzyna*, ale też nowe i osobliwe *zdawać egzamin na Murzyna* ‘za kogoś’ (po 1945 r.). *Chińczyk* i *Murzyn* utrwalili się we frazeologii przede wszystkim dla koloru skóry, *Murzyn* ponadto w związku ze swoją rolą w dobie kolonialnej, gdy z kolei *Grek* w kontekście obyczajów i egzotyki mowy: *udawać Greka* ‘udawać nieznanącego się na rzeczy’ (1873). Wyjątkowe i oryginalne jest ciesz. *zarobić jak Telijan* ‘mało’, co powstało zapewne przez skojarzenie brzmienia *Talión* (≤ *Italianin*) z ciesz. *tela, tele, teli* ‘tyle’.

Różnorodne fakty historyczne uzewnętrznia stosunkowo bogata na polskim obszarze językowym frazeologia z członami *Szwed*, *Tatar* i *Turek*, przy czym przytacza się tutaj tylko osobliwsze przykłady, zwłaszcza z wymiennymi wzajemnie członami nazewniczymi: *siedzieć jak na niemieckim* (1618) || *tureckim* (1880) *kazaniu, spał się jak Tatar* (1896) obok *spał się jak Niemiec* (1898), wklpl. *czerwony jak Turek* ‘o zdrowej cerze’ (1878) i kasz. *czerwiony jak těr* obok *czerwony jak Rusin* (1900) i kasz. *czerwiony jak Rusk*, kasz. (?) *leży komuś na żołądku jak Turcy pod Wiedniem* (1955), słow. *fajčit’ ako Turek* ‘dużo’, oryginalne kasz. *za tatara* ‘tak dużo’ (Jastarnia i Bór), *pustki jak po Tatarach* (1830) obok kasz. *jak po Szwédach tu wëdrzi* (też Kociewie).

Historyczna frazeologia знаła więcej faktów z członem *Szwed*, np. *jak były Szwedy* ‘bardzo dawno’ (1889), *po starych Szwédach* ‘bardzo starzy’ (1864), co widoczne też we współczesnej frazeologii kaszubskiej: *jidze komus jak Szwédóm pod Oliwą* ‘ktoś przegrywa’, *Szwédzë miela krëpë* obok *Szwédzë skubią gãsë* ‘pada śnieg’, *Szwédzë už wożq* (|| *wëwiozlë*) [zbożë] ‘deszcze już (nie) padają’. W pamięci Kaszubów silniej wryły się wojny ze Szwedami, a poza tym wierzą oni, iż od nich przychodzą wiatry i opady, co niezwykle mocno obchodzi przede wszystkim Kaszubę-rybaka. Kaszubi zapamiętali wszakże wcześniejsze epoki, czego dowodzi niżej przytoczony zwrot *pocho-dzëc od Krzëżôków*.

Rzadziej we frazeologii pojawiają się obce **choronimy**, których kilka wymieniono już przy faktach związanych z historią czy geografiją, a także współ z etnonimami, tutaj natomiast dodać jeszcze można: *wynieść się po angielsku* (1900) = czes. pot. *zmizet po anglicku*, kasz. *anielskô dôka* ‘o mgle’, *noga jak u meklemburskiej szkapy* (1894). Prócz choronimów obszarów znacznie oddległych, np. pot. (*mieć z kimś, czymś*) *siedem światów (i pół Ameryki)* Ex, *Niderlandy komuś ofiarować* (1886), występują również choronimy terenów sąsiednich czy leżących wewnątrz danego obszaru, np. *ciesz. to było za starej Austryje* ‘bardzo dawno’ obok kasz. *cos bëło za Stôrëgo Frëca* (|| *Niemca* || *Wilelma*), *austriackie gadanie* (1879) czy *żyć jak Pan Bóg we Francji* ‘rozkosznie’ (1894) = czes. arch. *žit jako pánbůh ve Frankrajchu* i kasz. *żëc jak Pan Bóg we Frańcëji*, przy czym w ostatnim człon Francja tłumaczyć trzeba tożsamością *Francja* = *Gallia*, a to bliskobrzmiące z *Galileq* jako prakolebką chrześcijaństwa i krainą biblijnego raju.

W zakresie etnonimów i choronimów – poza omówioną wymianą członów w związku z historycznymi odrębnościami lokalnego charakteru – dość pospolity był proces przechodzenia omawianych nazw do kategorii nomen appellativum ze znaczeniem odpowiednich frazeologizmów, np. ogólnopolskie *cygan* ‘kłamca, oszust’, ‘włóczęga’, *murzyn* ‘człowiek do ciężkiej pracy’, *grek* i *turek* ‘człowiek nieorientujący się w czymś’, a także w dialektach, np. w kaszubszczyźnie *cëgón* ‘oszust, złodziej’, *rusk* ‘człowiek silny, zahartowany’, *żid* ‘człowiek z żyłką handlarską’. Kaszubski apelatyw *těr* i wklpl.

etnonim *Turek* w porównaniu *czerwony jak Turek* wywodzą się jednak pierwotnie chyba z *tur* i *turoń* w folklorze, np. w obrzędzie karnawałowym człowiek w masce¹⁹, a także w związku z występowaniem we frazeologizmach typu *wyglądać jak tur* 'zdrowo' (1896) i kasz. *mocny jak tur*, *chłop jak tur*; ostatni też w *Krzyżakach* H. Sienkiewicza. W gwarze cieszyńskiej występuje też m.in. *szwob* 'wrzód', np. *mo szwoba na mózgu* (wobec kasz. *mieć wrzód na mózgu* 'być narwanym').

Powyższy przegląd nie wyczerpuje oczywiście problematyki nazw obcych we frazeologii zachodniosłowiańskiej, pozostają bowiem m.in. stosunkowo rzadkie **nazwy miejscowości i nazwy osobowe**, np. *pojechać do Rygi* 'wymiotować' (1874) jako bliskobrzmiące z *riga(ć)*, *wszystkie drogi prowadzą do Rzymu* (1817) = czes. *všechny cesty vedou do Říma*, wyjątkowo w dialektach, np. kasz. *dze Rzim*, a *dze Kokwin* (za pol. *Gdzie Rzym, gdzie Krym*) czy *ciesz. ciś do Amsterdamu muchy doić* 'odczep się' obok *ciś do Amsterdamu kozy kuć*, *mo Hitlera na dupie*, do czego por. wyżej zwrot z członem *szwob*. Z powojennych przytoczmy tu *robić z siebie Napoleona* czy *wiek Simpsonowski*. Starsze jest porównanie *bogaty jak Rotszyl*d (1894) [= słow. *byť bohatý ako Rot-schild*]. Wyjątkowo ulegają one apelatywizacji, np. czes. pot. *filip* w zwrocie *ten ma filipa* 'ma olej w głowie'.

Niektóre z tych nazw znalazły się we frazeologii raczej przypadkowo, np. w rymach w funkcji kreacyjnej: *życie jak w Madrycie*, *Zosia samosia*, z czym spotykamy się też w wypadku nazw rodzimych, np. pot. *do wielki Anielki* (eufemistyczne względem *do ciężkiej cholery*), a co zachodzi zwykle w języku potocznym i często w gwarach, np. kasz. *Marta czarta warta* (aż potrójny rym), może w niezbyt jasnym *cos komus jidze po Jadwidze, a po Trudze lepi pudze*, chociaż wydają się one nawiązywać do niżej omówionych nazw kalendarzowych.

1.2. Za **nazwy rodzime** – dla naszych potrzeb – przyjąć należy nazwy utworzone przez społeczność (rozumianą historycznie), która upowszechniła je zarazem we frazeologizmie. Wyjątek trzeba uczynić dla spopularyzowanych przez chrześcijaństwo i zasymilowanych przez poszczególne języki imion chrześcijańskich, jeśli nie wchodzi one w skład frazeologii inspirowanej bezpośrednio Biblią. Takie wąskie pojmowanie rodzimości nazw pozwala ostro widzieć skupiska osobliwej frazeologii je zawierającej i lokalne odmianki frazeologizmów z takim komponentem.

W tej grupie równoważy się częstotliwość użycia antroponimów i toponimów, te drugie zatem są tu częstsze niż wśród obcych, przy czym frazeologizmy niniejsze są bardziej zindywidualizowane, tj. różne w poszczególnych językach. Nawiązując do materiałów frazeologicznych z nazwami obcymi, przytoczyć najpierw można kilka faktów wyrosłych z narodowej historii,

¹⁹ Zob. MG III 136-141.

np. *coś jeszcze Piasta pamięta* (1894), *coś było za króla Augusta* (1856), kasz. hist. *pokolenie Mszczuga do secë i pługa*, gwar. *złapali Kościuszkiego* (1898), *spisał się jak Chłopicki na dyktaturze* (1831), a ponadto także z wierzeń i folkloru czy z kultu, np. *Madejowe* (1837) || *Remiaszowe* (1887) *łóże* (por. wyżej mitol. *łóże Prokrusta*), hist. *Tadeusza śpiewać* 'być w nędzy' (1806) jako aluzja do pieśni żebraczych o św. Tadeuszu i zwrotu *cienko śpiewać*, kasz. *Borowô Cotka* 'duch opiekuńczy borów i lasów' w zwrocie *cos je od Borowi Cotczy* 'o gościńcu dla dzieci', *bożi Jan* 'nieborak', *klic walātińszimë diôblamë* 'siarczyście', *Olszewi Mórceń* 'chłopiec z drzewa, ożywiony i pomagający drwalom jako duch opiekuńczy lasów olszynowych' i hist. *olchowy Piotr* 'niezdara' (1632-1900), kasz.-kociewskie *to prawdziwi Iwan* (od 1887).

Część **nazw osobowych** nie zawiera już tego rodzaju podtekstów, np. kasz. *brac cos jak Frącyłk Žěda* obok *jachac jak Frącyłk ze Žědā* 'śpieszyć się', *najadli jak Martinków bôt wodë* 'mocno najedzony', *cotka Ferdinandowô* 'uosobienie wiatru południowego', *Budžeszczëno pôłnië* 'spóźnione', *buszny jak Zelinczëna krowa* 'bardzo dumny', *miec wiwolańce* (tj. zachcianki) *jak Merónków kot*, *bojec sã jak Bojanów kot* 'mocno' (wraz z aluzją do *bojec sã* 'bać się' w nazwisku *Bojan*), *jic* w *Czajowe* (|| *Labudowe*) *chróstë* 'zbaczać z tematu', *robic wieczerczã jak cotka Rozalia z Budyzszã* 'bardzo późno', *jic Pęczowã drogã* 'zmarnieć'; także w innych gwarach, np. kasz. *dichawiczny jak Witków kón* = *dychawiczny jak Kapiców kón*, ciesz. *zapiyro się jak Kołdrów kón*, kasz. *mądry jak Mówińszëgo kot* i małop. *mądry jak Maćków kot*, co *świeckę zjod*, a po *ćmoku* chodził obok kasz. *sedzec o cemnicã* *jak Bojów* (|| *Bojanów*) *kot*.

Świadomie wyszedłem od materiałów gwarowych, gdyż te mogą jeszcze rzucać światło na genezę innych faktów, np. *wińc na czims jak Poblocczi* (|| *Zablocczi* || *Zabrocczi*) *na miedle*, co też z *Zablocki* od 1844 r. szerzej, nadto z wymianą członu nazwiskowego: *zarobić jak Zubrzycki na mydle* (Kolbuszewskie), *zarobić jak Soltan na gęsiach* (1874), *wyszedł jak Tański na sieczce* (1894) i *zarobić jak Trentowski na jajach* (1874), wywodzące się z anegdoty, podobnie zresztą jak kasz. *miec kogos w Žôczkowim basu* 'mieć kogoś w nosie'. Taką motywację mieć mogą również: *pić po łączycku* 'tego' (1851), czes. *nouza naučila Dalibora housti* 'potrzeba matką wynalazków', *plést si to s Radeckým* 'trafić kulą w płot' (skojarzone z *radą*), pot. *koukat na něco jako Filip na jelito* czy *ten ma filipa* 'główka pracuje', pot. v *nouzi franta* (tj. Franek) *dobry* 'na bezrybiu i rak ryba', *poradit se s Vaňkem* (tj. Wackiem) 'wziąć nogi za pas'. Przykłady czeskie pokazują, że określone nazwy osobowe apelatywizują się, a apelatywa przejmują ich znaczenia symboliczne (konotacyjne), np. *filip* 'bystrość', *franta* 'lekkoduch', a więc podobnie jak np. kasz. *józefk* 'penis' ze zwrotu *Józefka wësadzëc* 'oddać moc'.

Inaczej funkcjonowały nazwy we frazeologizmach żywych: to jest dopóty, dopóki trwała pamięć o samej osobie, np. *istny Karmeluk* (1901) – od rozbój-

nika na Podolu; *Zagac cię porwie* (1903) – od nazwiska rozbójnika w okolicach Poznania; kasz. *bęc gorszi jak Kos* – od rozbójnika z okolic Sierakowic.

Czytelna jest motywacja włączenia nazwisk do zwrotów: *duży jak Łokietek* ‘o małym’ (1830), *uciąć Malinowskiego* ‘upić się’ (1935), *maże się jak Mazepa* (1830), gwar. *ma we łbie Kopernika* ‘jest pijany’ (1886). Najczęściej genetycznie czytelne nazwisko zostało ściśle związane ze znaczeniem całego frazeologizmu, rzadziej nazwisko konkretnej historycznie postaci (*Kopernik*) wyzyskuje się w określony sposób, co częstsze w niżej omawianych nazwach miejscowych i nazwiskach fikcyjnych.

Gdy chodzi o **antroponimy**, to w dialektalnej frazeologii częściej pojawiają się przezwiska (np. kasz. *Dalecki z Mielna tego nie wziął* ‘o rzeczy zaginionej’, *biół do Stórego Fręca sã užalęc* ‘odczep się’, też wyżej fakty z *Fręcylk* i *Martink*), a nazwiska wyraźnie przeważają nad imionami, spośród których interesujące są na przykład kasz. *Barësza*, *Frana*, *Mark*, kasz. i mazurskie *Kasza*, *Mack* || *Maciek*, ciesz. *Jan* i *Wojtek* w funkcji symbolizującej (konotacyjnej) lub w znaczeniu apelatywnym ‘głupi(a)’, mianowicie w wyrażeniach i zwrotach typu *głupô Barësza* (1868) i *głupô Frana* czy *głupi Mack*, *być z czego Janym* (|| *Mackã* || *Wojtkiem*) ‘nie pojmować czegoś’ = czes. *jsem z toho matěj*, *zrobić z kogoś Jana* (|| *Macka* || *Wojtka*) ‘oszukać kogoś, zapędzić w kozi róg’ i *robić się* (|| kasz. *sztelowac sã*) *Janym* (|| *Mackã* || *Wojtkiem*) ‘udawać głupiego, nieorientującego się’. Wyrażenie *głupia Kasia* znane jest z Kaszub i Mazur (XIX w.), a ten typ wyrażen odnosić się może do człowieka nieokrzesanego (np. kasz. *dzëwô Léna*) czy ślepoty (np. *slepi Bartku!*). Imiona funkcjonowały w tej roli także w dawniejszych czasach, np. *jestes Maciek z Wrotkowa* ‘prostack’ (1894) i *Maciek z Wilanowa* (1894), do czego por. słow. pot. *fujas matias* ‘zniknąć’. Z użycia zdaje się wychodzić zwrot *mieć michałki w głowie* ‘o niezbyt mądrym’ (1897), a z wierzeniami ludowymi, mianowicie z nocną marą, wydaje się łączyć *Marek* w wyrażeniu *nocny Marek* ‘o kimś, kto długo w noc pracuje’ (1922) i zwrot *tłuc się jak Marek po piekle* (1618). Zauważyć wreszcie trzeba, że również niektóre nazwiska coś konotują, np. kasz. *Labuda* symbolizuje w ogóle coś negatywnego, szczególnie biedę: *Labuda ju w chëczë zazérô* – lub niepowodzenie: *jic w Labudowã* ‘iść źle’. Imiona te czy nazwiska przechodzą do grupy rzeczowników pospolitych o swoistym rozkładzie geograficznym. Sytuację analogiczną obserwuje się w sferze imion i nazwisk obcych.

Imiona pojawiają się jeszcze często w związanych z kultem chrześcijańskim nazwach kalendarzowych, częstych ongiś w ogólnej polszczyźnie, później już tylko w dialektach w dziedzinie określania pory roku i innych okresów, zwłaszcza w obrębie pomijanych tutaj prognostyków i formuł meteorologii ludowej, kształcących m.in. pamięć, a z którymi wydaje się wiązać na przykład kasz. *jak na świętego Jana mdze lód* ‘nigdy’, co według wzoru *na świętego Adama* ‘nigdy’ (1618), i z ewentualnym wpływem oryginalnie kasz. (*bęc*) *długi jak na*

swiāti Jan dzén ‘o wysokim człowieku’, a do którego porównaj jeszcze *długi Jan* ‘przednówek’. Do tej kategorii frazeologizmów wchodzi nadto nazwy świąt z kalendarza chrześcijańskiego. Historyczne pol. *leci jak szewc na Boże Ciało* ‘śpieszy się’ (1894), dla którego „logiczniejszą” wersję pierwotną stanowi kasz. *węstrojił sã jak nocny stróż na Bożé Cało* ‘nadmieranie ciepło się ubierać’. Nazwy te funkcjonują we frazeologizmach o zabarwieniu humorystycznym, podobnie jak w znanym z Kaszub i Wielkopolski wyrażeniu *na żydowskie Trzy Króle* ‘nigdy’, utworzonym według *na Cztery Króle* (1895) wraz z podchwyceniem odmienności praktyk kultowych wśród Żydów, antagonistycznej grupy narodowościowej i religijnej. Tego rodzaju fakty stoją chyba u podłoża narodzin *fikcyjnych nazw*, np. w oryginalnym wyrażeniu kasz. *swiāti zwodzjôsz* ‘dzień 1 kwietnia’ (jak apelatywa *nierobijôsz*, *niegodzějôsz* i antroponimy typu *Matyjôsz*), do którego por. przysłowie *pirszy kwiecień to zwodziciel* (1890).

Nieco żartobliwy charakter mają frazeologizmy wyrosłe ze zwyczajów, np. słow. pot. *najedol sa ako sedliak na hody* (|| *na Vianoce*) ‘objeść się’, kasz. *chodzëc obwieszony jak takô chojinka na Bożé Narodzenie* ‘o różnorodnie ubranym’ (por. pot. *obwieszony jak choinka* Ex i kasz. *węzdrzec jak gwioźdzka*, co z dziwnego stroju postaci gwiazdki w pochodzie maszkar), wlkpl. *ustroił się jak wół na Zielone Świątki* (1864) – od majenia bydła (por. kasz. przysłowie: *Na swiātého Jana ustrój barana*), czego pogłosem zdaje się przekształcone kasz. *węzdrzec jak zajc w Zelóné Świątci*. Tę nazwę spotykamy w wyrażeniu *na Zielone Świątki* ‘nigdy’ (1618), które staje się bardziej zrozumiałe w wersji szerszej: w *grudniu*, w *dniu Zielonych Świątek* (1857).

Najciekawsze są chyba frazeologizmy z tego rodzaju nazwami, nawiązujące do zwyczajowych terminów przyjmowania lub zwalniania służby (sezonowej), np. *śluga od św. Anny* ‘robotnik krótkoterminowy’ (1894), *kucharka od św. Marka* ‘niedobra’ (1858), *świętojański grosz* ‘zadatek przy przyjęciu do służby’ (1564). Z czasem wszystkie te fakty zepchnięte zostały do dialektów lub stylu potocznego. Z Pomorza interesujący jest kaszubsko-kociewsko-warminski zwrot *zrobic mōrcynči* ‘rzucić pracę przed terminem, tj. 11 XI’ z wariantami kasz. *zrobic Mōrcëna* i *zrobic mōrcynską*, a także zwrot kasz. *zrobic michalską* ‘odejść ze służby przed św. Michałem, tj. 29 IX’, prawdopodobnie związany z odprawianiem służby żeńskiej. Do tych zwyczajów zdaje się nawiązywać oryginalny zwrot kasz. *to mu tak jidze jak na jadwidze* (1868). Widać z przykładów, mianowicie *michalskô*, *mōrcynskô* i *mōrcynči* ‘zwyczaj zawierania rocznych kontraktów’, że i one przechodziły do nomen appellativum lub zatrzymywały się na pograniczu.

Rodzime **nazwy miejscowe** pojawiają się we frazeologii ze względu na:

a) szerzej lub wężej znane informacje o samej miejscowości, np. o kiepskiej dawniej poczcie: *pisuj na Berdyczów* (1891) lub *pisuj na Machnówkę* (1894); o cmentarzach czy zakładach psychicznie chorych: *machnąć kozła na Bródno* (1900), *dezterter z Powązek* (1855), *pensjonariusz z Tworek* (1957);

o więzieniach: *wyjechać do Kozienic* ‘dostać się do więzienia, kozy’ (1852); o słynnych solankach: *słono jak w Ciechocinku* ‘drogo’ (1902). Nieraz wyyskuje się powszechniej znany zwrot, np. *patrzy na Powązki* ‘jest bliski śmierci’ (1890) według *patrzeć na księżą oborę*. Takie zastosowanie nazw jest procederem starym, np. *sól do Bochnie nosić* (1696) i *wozić ryby do Lwowa* (1696), szeroko wyzyskiwanym w gwarach, np. *ciesz. być z Blyndowic obok blyndowskóm omastóm go czuć* (Błędowice na Zaolziu słyną z uprawy czosnku), *ciepło jak w Starych Hamrach* (opuszczone huty żelazne na Zaolziu), *mo szłape* (tj. stopę) *wielkóm jak Stónawa* (wieś na Zaolziu), *kasz. jedz do Smažěna na odpust* ‘odczep się’ (w tej wsi nie ma odpustów), *chtos je czerwióny* (na gãbie) *jak Puck* – od zabudowań z czerwonej cegły, zwłaszcza fary (por. *czerwony jak Jansborg* (1894) – na Mazowszu; *czerwienić się jak Łęczycza* (1852) i *czerwony jak kościół odechowski* (1887), *běc z Kosókowa* ‘o kobiecie z wydatnym biustem’ (od wsi, której nazwa została przeniesiona na mleczarnię w Gdyni), *biôj do Stajszewa kôltón zjmac* ‘odczep się’ (kobiety ze Stajszewa miały się tym trudnić).

Częstokroć tło to się już całkowicie zatarło, np. *stary jak Chorzele* (miejscowość w Przasnyskiem), *kasz. gdzie je czegoś na Bórk i Lemaně* ‘dużo czegoś’ [wsie pod Sulęcynem], *běc z Kwidzěna* ‘nie orientować się w lokalnych stosunkach’ (odległa miejscowość?), *rozmiszłac, wiele masło kosztó w Bětowie* (miejscowość targowa?). Niekiedy człon nazewniczy bywa dodawany wyłącznie w celach ekspresywnych, np. *głupi jak (ościstowskie) cielę* (1885). Pochodną tegoż jest tzw. znaczenie konotacyjne nazwy, np. *bięda jak w Juszkach, zbożę jak na Piechucach* (por. *ma wąsy, brodę jak rabsztyńskie żyto* ‘o słabym zaroście’ (1894)), w *Mscěszejcach* (|| *Zdënicach*) *kot na pięcku zmiórzł* ‘o biedzie’ i kociewskie w *Śliwiczkach krowa zmarzła*, *kasz. ko mē nie jesmě z Tuszków* (wieś ośmieszana). Zjawisko to znane dawniej i szerzej, np. *Anglik z Kłaja* (1956) obok *Anglik z Kołomyi* (1852), *Francuz z Mokotowa* (1852) obok *Francuz z Mosiny* (1864), *arystokrata z Pacanowa* (1902), *paryżanka z Pińczowa* (1894), *elegant z Pocijowa* (1900) obok *elegant ze Smorgoni* (1862) i *elegant trocki* (1894). Stare i powszechnie znane jest wyrażenie *sprawa jak w Osieku* (1632), w którym *Osiek* przysłowiowym siedliskiem głupców.

b) etymologiczną reinterpretację nazwy, za czym idzie tzw. gra słów, np. *będziesz w Błędowie* (1632) obok *pojechać do Błędowa* ‘o omyłce, błądzeniu’ (1861), *był w Łowiczu* ‘nauczył się łowić, tj. kraść’ (1852), *elegantka ze żmijewskiej parafii* (1885), *kasz. běc z Cechocěna* ‘milczeć’, *běc z Dërgolewa* ‘drzeć z zimna’, *běc z Zăblewa* ‘opowiadać głupstwa (por. *zăbotac, zăbolëc* itp. oraz *zăbë z kogos wëkôlac* ‘drwić z kogoś’), *jic do Zachăcěna na jabka* ‘odczep się’, *méster ze Żabna* ‘nieudolny rzemieślnik (por. *tim nožă może zăbë wërzěnac* ‘o tępyim nożu’), *przez Păpowo do Głódowa* ‘przejeść majątek’ (dwie miejscowości pod Gdynią), *jachac do Srakojc przez Puzdrowo* ‘iść do ubikacji’ (wieś Puzdrowo pod wsią Sierakowice) obok *jechać przez Ząbkowice*

do Rygi (1957), *jic do Wěspowa*, a hist. *zabierać się do Leżajska* (1852), posiadające starszy wariant z 1674 r., słow. pot. żart. *ist' do Spiša (na ucho)* i czes. *jít do Hajan*, do którego porównaj wśród nazw obcych kasz. *jic do Hanolulu*.

Z którąś z tych dwu grup łączą się czeskie frazeologizmy: *chovat se, jako kdyby utekl z Kateřinek* 'jakby się szaleju napił' (por. wyżej *Tworki?*), (*přišel*) *ze Zlámané Lhoty* 'przyszedł z Pipidówki, Pacanowa, dziury zabitej deskami', *táhne se to jako Lovosice* 'bardzo długo', *rytíř (||pán)* *z Nemanic* 'o chudopachołku', *je jako w Jiříkově vidění* 'jakby spadł z nieba', *poznat, zač je v Pardubicích perník* 'dostać za swoje'. Rozstrzygnięcie kwestii nie jest trudne, ale trzeba posiadać pewne dodatkowe informacje o tych miejscowościach czy ich nazwach.

Występują również we frazeologii nazwy, których tak się wytłumaczyć nie da, np. kasz. z *Pucka* (||ze *Sławoszëna*) *na Karwiã* (||*Kartuzë*) *do Gduńska jachac* 'jechać gdzie okrezną drogą, długo coś załatwiać' (1868) i hist. *jechać z Krakowa do Warszawy na Lublin* (1830) obok znanego w okolicach Łęczycy: *droga jak na Bałdrzychów do Rzymu* (1852), kasz. *jeden na Glincki, a drëdzi do Lësewa* [dwie wsie w Puckiem] jako ekwiwalent ogólnopol. *jeden do Sasa, drugi do Lasa*. Typowe są warianty w rodzaju *Kraków* (||*Gdańsk*) *widzec przez chleba* 'o cienkiej skibce', kasz. *chcesz widzec Puck* (||*Gduńsk*) obok małopol. *widziałeś Kraków* 'przy podnoszeniu dziecka za głowę' (1863) (zabawa), też na mniejszym obszarze, np. kasz. *pic po stajszewsku* (||po *zãblewsku*) 'każdy za swoje'. Niekiedy użycie określonej nazwy wynikać może tylko z chęci uzyskania rymu, charakterystycznego dla przysłów, np. kasz. *dze Rzim, a dze Kokwin*, w którym zamiast *Krym* wymienia się nazwę pojedynczej chaty pod Sierakowicami.

Podkreślić jeszcze warto, że wiele nazw (także zresztą obcych) pojawia się we frazeologii w **formie pochodnej**, zwłaszcza przymiotnikowej, np. *cegła jak toruński piernik* (1852), *częstochowskie rymy* (od 1852), *panna jak skawińska wiśnia* (1854), kasz. *tuszkowski spiëw* 'przeciągły', *opowiadać o sëlëcczych wrëkach* 'bajdurzyć', też od etymologicznie obcych, np. *głupi jak szimbarskô owca* (wieś Szymbark słynąca kiedyś z hodowli owiec), *swiëcëc czims jak rozewskô bliza* (tj. latarnia morska w Rozewiu). Poza tym nierzadkie są derywaty w postaci nazw mieszkańców, np. kasz. *głupi jak tuszkowion*, *zalecac cos jak gduńczón zgnitégo sledza*, patronimicum w kasz. *czegos ani Walkóc kot ni może* 'nic nie potrafić' czy adiectivum od imienia, np. kasz. *marinczënë buksë* 'mężczyzna z kobiecymi właściwościami charakteru' lub 'wykrzyknik zdziwienia'.

Szczególne uwagi należy się we frazeologii spotykanym **nazwom terenowym**, ponieważ pojawiają się one bardzo rzadko wśród obcych i w ogóle rzadziej, a jeśli gdzieś ich jest więcej, to właśnie we frazeologii dialektalnej, gdzie nazwy terenowe dla lokalnych obiektów mogą być w miarę szerzej znane i „rozumiane”, np. kasz. *krewny jak Łëska z Chochołatką* 'o braku pokre-

wieństwa (a nazwy gór pod Gostomiem i Tuszkowami w Kościerskiem), *orkestra ze Słodczego Rowu, sédem chłopów na swinim cěcu* 'zła kapela' (a nazwa rowu w Somoninie w Kartuskim), *stôri jak Napoleonów dąb* (według Kocięwiaków dąb ów w Borkowie i Żurze), *stôri jak pielgrzimszczi las* (1868) obok *stôri jak brzińszci* (|| *golubszci* || *oliwsczi*) las 'bardzo stary', *mieć pësk jak gduńskô bróma* 'o pyskatej kobiecie' a hist. *gęba jak Floriańska Brama* (1866), nadto *jechać na Łysa Górę* 'uprawiać czary' (1806), *Baba w czepcu* 'O Babiej Górze we mgle jako zapowiedź deszczu' (1895). Związane z wierzeniami *jezdźć na lësq górã* 'uprawiać czary', znane też z 1806 r., interpretować można analogicznie jak *sprawa jak w Osieku*, ponieważ Łysych Gór jest kilkanaście na samych Kaszubach, a zatem w Polsce będzie ich mnóstwo, w tym słynna w Kieleckiem. Niektóre nazwy terenowe mają charakter aluzyjny, podobnie jak nazwy miejscowe czy nazwiska, np. *jic pod Gąsa Krziwdã* 'iść spać' z nazwą *Gęsia Krzywda* za *gęsie góry*, a jest zwrot *jic w gąsę górę* 'spać'.

Szczególnie rzadko we frazeologii rejestruje się **hydronimy**, np. złośl. *cep zza Buga* (po 1945, w czasie przesiedleń na Ziemię Zachodnią), *Antek znad Wisły* (1933) obok *Antek z Powiśla* (|| *Bugaja*) 'urwis', *posyłać kogoś za Dunaj* 'bardzo daleko'²⁰ (1903), *kręty jak Pilica* (1836), *bystry jak Tyśmienica* (1894; wolno płynący dopływ Wieprza), *Wisła się pali* 'do śpieszącego się' (1902), *zawracać kijem Wisłę* (1916), *kapryśny jak Wisła* (1901), kasz. *wiselnô woda* 'mętna', *Gduńsk na Wisle stoi* 'leży nad nią i z tego czerpie korzyści', ciesz. *toć się też chyba Olza ku góróm obróci*, słow. *liat vodu do Dunaja* 'o pracy zbytecznej' i czes. *byť krteny Vltavou* 'być rodowitym prażaninem', pot. *jechać na Bałtyk* 'wymiotować'.

Etonimy i choronimy obce omówiono, rzecz jasna, wcześniej. Rodzimych jest więcej i są one różnorodniejsze, np. *a to Kozak* (1886) = kasz. *to je kozôk* 'śmiały, żywy', choć też kasz. *kozacczi mack* 'niedołęga', co z dominacji symbolicznej roli zapelatywizowanego imienia *Maciek*, o czym była mowa wcześniej; nadto: *grać Kozaka* 'udawać bohatera'. Zwroty te uchwyciły temperament, gdy inne duchowe usposobienia określonych nacji rejestruje przysłowie *Gdzie Madziar, tam gniew, gdzie Słowak, tam śpiew* (1868) obok *Gdzie Słowianin, tam i pieśń* (1894). W ciesz. *już mu Słowiok do oczy kurzi* 'zасыpia' człon *Słowiak* wymienia się z *Góral*, jak wyżej dokumentowano. Antagonizmy narodowościowe leżą u podłoża *bij go, bo to Niemiec* (1894), a kasz. *niemieckô* (|| *gdańskô*) *klótnia* 'bez powodu' powstało w związku z niemiecką kłótniowością, szukaniem zwady. Do (zdrowej) cery odnosi się *czarny jak Żmudzin* (1896), *czerwony jak Rusin* (1900) i kasz. *czerwony jak Rusk* (a por. wyżej o Turku), gdy do cech charakteru porównania *uparty* (|| *zawzięty*) *jak Kaszuba* (1895) || *...jak Litwin* (1894) || *...jak Rusin* (1830) || *...jak Moskal* (1893) || *...jak Żmudzin* (1894), *chytry jak Litwin* (1886) || *...jak Rusin* (1913)

[²⁰ *Dunaj* w folklorze oznacza odległą wodę, granicę ziemi oswojonej itp., o czym zob. *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, red. J. Bartmiński, t. I. *Kosmos*, cz. 2. *Ziemia, woda, podziemie*, Lublin 1999, s. 254.]

(zob. wyżej o Cyganie). Z frazeologii odczytać można typowe cechy poszczególnych nacji, np. *chytry, fałszywy, skryty, uparty, zawzięty jak Żmudzin*. Do wzrostu, postawy odnosi się zwrot kasz. *pochoźc od Krzëżóków*, a porównaj tutaj *wyglądać jak Hucul* (1870) || *...jak Jadźwinga* (1830) || *...jak Mołdawan*, a także inne omówione wśród nazw obcych motywowanych historycznie. Do sąsiadów nawiązuje frazeologizm kasz. *łazęc jak tacz kosznajdroch* ‘o kołyszącym chodzie’, w którym *kosznajdroch* urobione od etnonimu *Kosznajder*²¹. Z kolei rodzime etnonimy pojawiają się we frazeologii określającej wewnętrzne podgrupy etniczne, np. *gruby Kaszuba* (1674) obok *Grobkaszëba* jako antonim do *Fajnkaszëba* ‘północny, bardziej kaszubski (w mówieniu)’, kasz. *cwiardzi* (|| *dãbowi*) *Kaszëba* ‘uparty’, *powolny* : *letczy* : *piãkny Kaszëba* ‘od temperamentu’, *tluc jak Torfkaszuba* ‘silić się na mowę ogólnopolską’.

Zrozumiałe zupełnie, iż o wiele rzadsze w tej grupie nazw będą choronimy, których kilka wymieniono wyżej wśród faktów związanych z historią, np. *aby Polska nie zginęła* ‘aby zbyć’ (XIX w.), *mówi jak Mazur* ‘mazurzy’ (1846), *zbójca z tucholskiego lasu* (1882) obok *świętokrzyski* (|| *komesznicki*) *zbójca* (1830), *mazowiecki pacierz* ‘wódka’ (1614), kasz. *narobic pomorsczy* ‘nawarzyć piwa’ (o Pomorzu Zachodnim), w *Pomorsce chowają ju słuńce do skrzëni* ‘słońce zachodzi’, arch. *mô nogã jak podolszczi złodziej* ‘duża’ wobec hist. *ma nogę jak u podolskiego złodzieja* (1856) i kasz. *czãżczy jak podolszczi wół* obok hist. *tęgi jak podolski wół* (1894), a por. tutaj nadto *kieszeń jak u poleskiego złodzieja* ‘głęboka’ (1894).

Ta frazeologia oraz etnonimy i choronimy w nich były tak żywotne, że doszło do przejścia wielu nazw do kategorii rzeczowników pospolitych ze znaczeniem jak dany frazeologizm, np. w ogólnej polszczyźnie i kasz. *kozak* ‘żywy i śmiały chłopak, dziewczyna’, kasz. *krzëżók* ‘legendarny olbrzym kaszubski’, *rusk* ‘człowiek zdrowy, zahartowany’.

Sporadycznie we frazeologii obecne są i **inne nazwy** rodzime, np. żart. *masz pozdrowienia od Hali Mirowskiej* (1956) – gra słów, a chodzi o halę targową na Mirowie w Warszawie, nazwy gazet w ogólnopol. *tak to bywa* w „Życiu Warszawy” (1956), ciesz. *parszywy jak „Nasz Ślęzak”* (od gazety antypolskiej po I wojnie światowej), *wybiylili jak w „Kresówce”* (tj. w „Gazecie Kresowej” na Zaolziu; 1902), kasz. *grac z „Gazëtë Ludowë”* ‘z pamięci’. W zwrocie w *Zygmunta dzwonią* ‘jest wielkie święto’ (1866) mamy nazwę dzwonu, w wyrażeniu *gruba Berta* – nazwę moździerza, a w *hukała pani Maciejowa, że aż w niebie było słyhać* (1901) – nazwę olbrzymiego działa w Kamieńcu Podolskim. Rzadko we frazeologii pojawiają się nazwy herbowe, np. *Niedorajda herbu Gamajda* (1903) z funkcją kreacyjną nazwy, częściej nazwy ulic, szczególnie warszawskich, np. *panna z Nowego Światu* ‘lekkich obyczajów’ (1933), *rycerz z Rycerskiej ulicy* ‘rozpustnik’, ‘opryszek’ (1903).

²¹ Zob. J. Treder, *Pochodzenie Pomorzan oraz choronimów i etnonimów z obszaru Pomorza Gdańskiego*, Gdańsk 1982, s. 25-27.

2. Nazwy autentyczne a nazwy fikcyjne we frazeologii

Liczną grupę nazw uznanych za rodzime podzielić można na autentyczne i fikcyjne. Wyżej omówiono nazwy autentyczne. Autentyczne są też nazwy obce, a także na przykład mitologiczne.

2.1. Nazwy autentyczne to nazwy rzeczywiście istniejące dla realnych obiektów (desygnatów). Dominują one we frazeologii nie tylko języków zachodniosłowiańskich, jak świadczą o tym poprzednio podane przykłady. Autentyzm przymiotnik, częstych we frazeologii dialektalnej (np. *drawi Michôl* 'kobieta stale się śpiesząca', *jesc jak Martinków bôt* 'objadać się'), trudny jest najczęściej do udokumentowania, a podobnie niemożliwe jest zwykle dociec, kto się konkretnie kryje pod danym nazwiskiem, co zresztą dla samego frazeologizmu jest obojętne, np. kasz. *jic w Czajowe wręczi* 'odczepić się', 'zbaczać z tematu', *zaprăżac sâ jak Papaszkowa krowa* ['patrzeć spode łba']. Pierwotna motywacja bywa jeszcze nieraz czytelna dla nazw miejscowych, a wówczas pojawiają się określone reinterpretacje etymologiczne, wyzyskiwane we frazeologii, jak o tym już tutaj wspomniano, np. *gluchy by od Szamotuł* (1837), do którego por. *gluchy jak zdun* i *cegła szamotowa*, stosowana przy budowie pieców. W związku z tym, że nazwiska i nazwy miejscowe powtarzają się na różnych terenach, motywacja ich ulega we frazeologii całkowitemu zatarciu lub znacznemu osłabieniu, wobec czego przytoczone wyżej wyrażenie porównawcze *sprawa jak w Osieku* 'o braku sprawiedliwości' (1620) czy zwrot *jeździć na Łysą Górę* 'uprawiać czary' (1806) mogą być traktowane jako z rodowodem lokalnym wszędzie tam, gdzie istnieją obiekty o nazwach *Osiek(i)* i *Łysa Góra*.

Tkwiąca we frazeologizmie nazwa, pozbawiona nawet swej pierwotnej motywacji, może świadomie lub przypadkowo zawierać jakąś aluzję, np. w rodzaju *był w Łowiczu*, tj. nauczył się łowić 'kraść' (1852) czy *ma we łbie Kopernika*, tj. kręci się mu w głowie z opilstwa (1886). Tego typu nazwy i ich frazeologiczne użycia powołują do życia całe serie frazeologizmów, zawierających nazwę z określoną aluzją, w czym realizuje się humorystyczna funkcja nazw, nie tylko nazwisk i nazw miejscowych, jak w powyższych przykładach, lecz także na przykład choronimów, np. *dostać po Portugalii* 'dostać po portkach, tj. otrzymać lanie' (1957), *spuścić do Portugalii* 'ukraść (z portfela)' (1879), do czego por. nadto *spuścić do Kiszyniowa* 'do kieszeni (z portfelem)' (1874). Zauważmy wreszcie, iż zainteresowanie stroną brzmieniową i semantyczną nazw przez użytkowników jest właściwe tak w przypadku nazw literackich, jak i folklorystycznych.

2.2. W taki to sposób rodzi się wiele – występujących wyłącznie w odpowiednich frazeologizmach – nazw fikcyjnych, zbudowanych jednak według schematu onomastycznego właściwego danemu obszarowi czy systemowi językowemu, modnych zaś szczególnie w twórczości ludowej, przede wszystkim

w zakresie nazwisk i nazw miejscowych, np. *żyje jak Antałowicz* ‘pije (z antała)’ (1894), *uciąć Chrapickiego* ‘spać’ (1874), *wyszedł jak Ciemniwski na rakach* ‘źle’ (1894) ([raki chwyta się o ciemku i] por. tu przysłowie: *Z głupim poszli na raki, a on żaby chwyta*), *wyrwał się jak Konopacki* (1875) (por.: *wyrwał się jak filip z konopi*), *zobaczyć się z Malinowskim* ‘upić się’ (1879), *Niedojad z Mrzygłoda* (1903), *Lepszy To-masz niż Ja-dam* (1702), *bodaj cię Winiarska obmyła* (1852), *spisał się jak Zabawski w tańcu* (XIX w.), co według *wyjsć jak panna z tańca* ‘ze wstydem, z niczym’ [i ewentualnie *wyjsć jak Zabłocki na mydle*].

Żywotniejszy jest typ *lepszey Odbieralski niż Wydawalski* (1894), bo por. *ciesz. Niech nie będzie Wydawalski większy niż pan Dochodalski* oraz słow. *Dobry Dajko, ale zły Vracajko*, a do hist. *Kupniowskiego w tym użyć trzeba, Darmowskiego prosię zaniechać* (1675) por. słow. *Umrel darmodaj, narodil sa kúpsi*. Nazwiska typu *Odbieralski*, czyli tzw. nazwiska mówiące produktywnie były ongiś w literaturze pięknej²², istniejąc też w twórczości ludowej, np. *książę na Gołoszyszkach Gołopiętski* (1901) i kasz. *szlachcic Nitka-Głodkowski z Głodnicy* ‘przymierający głodem szlachetka’, a żartobliwe wyrażenia w rodzaju *panna Guzdralska* (1806) czy *pan Kręcicki* ‘o niespokojnym’ (1894) tworzone są ad hoc po dzień dzisiejszy. Ironiczne z kolei twory typu *Graf de Socha* i *Hrabia de Golis* (1933) oraz *Hrabia de Mortus* (1957) i *Hrabia Wal go deską* (1956) naśladują strukturę nazwisk obcych.

A oto tego rodzaju nazwy miejscowe: *bywał on widać w Bywalicach* ‘o człowieku bywałym’ (1852), *alboś z Głuchowa?* ‘czy nie słyszysz?’ (1632) oraz *ciesz. czyś z Głupczyc* i kasz. *bęc z głupkowa* ‘o nierozumiejącym czegoś’, *ciesz. idź do Pyrczyc* ‘odczep się’ (od *pyrczeć* ‘gadać’), *Jak ci chybi, pójdziesz do Zbytkowa* (od *zbytek*), *iść do Łózkowic (na bal) pod Pierzynowice* obok kasz. *jic do Spatkojc na bal* czy *jic do Leżuchowa* (|| *Łózkowa* || *Łózkowic*) i *jic pod Piórkowo* obok *jic pod Pierzynowo na Płachtowo* (pod wpływem typu *jechać z Krakowa do Warszawy na Lublin*), a także pol. daw. *wybrać się do Snowia* (1874), *czes. (jdi) do paďous* ‘odczep się’, *přijít z Nouzova do Netřeb* ‘wyjść z biedy’, *přišel ze Zlámané Lhoty* ‘zapadłej wsi’, *jít* (|| *táhnout*) *do Chudobic* ‘schodzić na psy’, *rytír* (|| *pán*) z *Nemanic* ‘o chudopachołku’. Niektóre takie nazwy miejscowe tworzy się li tylko dla rymu wewnątrz frazeologizmu, np. kasz. *Obrăblewo* w zwrocie *jic z Obrăblewa do Zăblewa* ‘kpić, drwić z kogoś’. Omawiane nieautentyczne nazwy (nazwiska i nazwy miejscowe) w pełni zgadzają się z modelem słowotwórczym nazewnictwa danego języka czy dialektu, czyli są to tzw. nazwy realistyczne²³.

Wyjątkowo w ludowej twórczości pojawiają się fikcyjne choronimy, np. kasz. *bęc z Darmacji* ‘chcieć wszystko za darmo, bardzo tanio’ i ekwiwalent

²² Por. J. Węgier, *Język komediopisarzy oświecenia. Słowotwórstwo, słownictwo, frazeologia*, Warszawa 1973.]

²³ Termin wprowadzony przez A. Wilkonía, *Nazewnictwo w utworach Stefana Żeromskiego*, Wrocław 1970.

słów. *był z lacného kraja*. W mikrotoponimii występują niekiedy fikcyjne nazwy terenowe, np. *gapié górě* w zwrocie *cos je w gapich górach* 'bardzo daleko'. Niektóre nieautentyczne nazwy mogą się czasem w mikrotoponimii urealnić, np. kasz. *Fikak* w Dębogórze pod Gdynią czy nazwa *Fikakowo*²⁴ dla części wsi przy Grabowcu i Zelewie w Wejherowskim.

Przede wszystkim jednak we frazeologii gwarowej żyją liczne uosobienia o strukturze nazwiska, np. kasz. *Grzenia* i *Lenca* 'uosobienia snu' w zwrotach *Grzenia kogos bierze* i *Lenca kogos rządy*. Nie tylko z Kaszub znane są uosobienia cmentarza czy śmierci typu *Murawski*, *Zieliński* i *Zielonka* w zwrotach *ożenic sã z murawską*, *jachac do murawskiego* (*|| zelińskiego || zelónczy*), składają bowiem znane są: *pani Piasecka* 'żart. określenie śmierci' (1874), *pójść do Piaseckiego* (*|| Murawskiego*) 'umrzeć' oraz *ożenić się z Łopacińską*, *wyjsć za Łopacińskiego* (1874), do których porównaj zwroty *dostać łopatą* (w zadek) i *uciec grabarzowi spod łopaty*. W kaszubszczyźnie popularne są uosobienia zjawisk atmosferycznych, np. silnego mrozu *Mrózk* i *Mrozewsczi* w zwrotach *mrózka gonie* 'o dzieciach przebywających na mrozie', *Mrózk ju zazérô do chęczy*, *mrozewsczi wrócył z wojně* 'nastał mróz' z antonimem *mrozewsczi jachôł na wojnã* 'mróz zelżał', też wyrażenie *pón mrozewsczi*, według którego także *pón czadzewsczi* 'uosobienie zamieci śnieżnej' w zwrocie *pón czadzewsczi przeczadzył*. Według tych z kolei powstają inne, np. *pón rzemińsczi* 'dyscyplina, różga' w zwrocie *znajesz tã pana rzemińsczego?* 'chcesz łanie?', do którego porównaj hist. *poznasz się z panią Brzozowską* 'dostaniesz różgi' (1894). Tego rodzaju twory powstają nieraz doraźnie, a istnieją one również w innych językach zachodniosłowiańskich, np. czes. pot. *chytá se ho lenora* 'o leniwym' (por. też imię *Lenora*), do którego por. kasz. *zgniłi* 'leń' *kogos opanowól*. Zachodzi tutaj analogia do niektórych nazw mitologicznych, np. *Morfeusz* w wyrażeniu: w *objęciach Morfeusza* 'spać' (1872).

3. Nomen proprium a nomen appellativum we frazeologii

Zaprezentowane wyżej nazwy fikcyjne, wspierane częstokroć przez identyczne nazwy autentyczne, stoją zwykle na pograniczu z nomen appellativum, co zgodne jest z odczuciami choćby części zwykłych użytkowników i znajduje odbicie m.in. w dwójakiej nieraz pisowni, mianowicie dużą lub małą literą²⁵, np. czes. *hajany*, *lenora*, *paďousy*, słow. *darmodaj*, *kúpsí*, *lacný kraj*, pol. *murawski* i *piasecki*, kasz. *fikak*, *gãsé górě*, *głupkowo*, *zelińsczi*²⁶. Wyrażenia ga-

[²⁴ Por. E. Breza, *Kaszubskie Fikakovo i wyrazy pokrewne*, JP LXXV 1995, s. 346-347.]

[²⁵ Por. S. Bąba, K. Skibski, *O pisowni nazw własnych i ich derywatów we frazeologii-zmach*, JP LXXXIII, 2003, s. 288-293.]

²⁶ W słowniku B. Sychty znajduje się więcej faktów traktowanych jako apelatywa, chociaż to nazwy własne, ale te z kolei jako powszechnie na danym terenie znane mogły być rozumiane

pie górě i *gāsę górě* w zwrotach *cos je w gapich górach* 'bardzo daleko' i *jic w gāsę górě* 'iść spać' strukturą i zestawem leksykalnych członów i całych frazeologizmów sugerują, iż są to nazwy terenowe, których pełno w toponimii każdego terenu, analogicznie też wyrażenie *niepokrētō wies* w zwrocie *jidzē do niepokrētē wsē* 'odczep się' przez kontekst z frazeologizmami typu *jidzē do Bólszewa (na reczi)* i dodatkowo ze względu na człon *wieś*. Człony rzeczownikowe w zwrocie *jic pod Pierznowo na Plachtowo* 'kłaść się spać' odnoszą się do łóżka, jakby to były miejscowości, nie tylko typową dla nich strukturą na *-owo*, ale także dzięki funkcjonowaniu w zwrocie typu *jachac z Pucka na Karwiā do Gduńska* 'okrężną drogą'. W dialektalnej leksyce i frazeologii jest takich tworów niemało, np. kasz. *měrgowo* w zwrocie *jachac do mērgowa* 'coire' czy *jic do rēboszewa* 'iść do lasu jako drwal', przy czym do drugiego przykładu por. autentyczną nazwę przysiółka *Rēboszewo* w Kartuskim. Człon *zaspą* w zwrocie kasz. *bēc w zaspach* 'zaspać' kojarzyć można z *zaspąć*, *zaspą* (śnieżna) i *Zaspą*, kiedyś wieś na peryferiach Gdańska, dziś dzielnica tego miasta. Uwagi powyższe odnoszą się również do niektórych uosobień, np. uosobienia snu w zwrocie *joachimczik kogos urządził* 'zasnął', porównaj bowiem imię *Joachim(ek)*.

Przypomnieć można zapelatywizowane nazwy typu: ogólnopolskie *judasz*, *sodoma* i *gomora*, kasz. *rusk*, *těrk*, *ciesz. szwob*, *czes. filip*, *franta*, *sfin-ga*, słow. pot. *matias* (w *fujas matias* 'uciekli'), a także imiona stojące na pograniczu nomen appellativum, np. *ciesz. jan(ek)* i *wojtek*, kasz. *mack*, do którego por. *czes. matěj* w zwrocie *jsem z toho matěj* 'jestem na to za głupi'. Wtórnie należy tu również kasz. *kasper* 'głupiec', pojawiające się w zwrotach *zrobic cos na kaspra* 'być jak', *žęc na kaspra* 'o konkubinacie', *robic ze siebie kaspra*, *wińc na kaspra*, *wędrzec jak kasper* i *na kaspra wēstrojic kogos* 'wystrychnąć kogoś na dudka', pierwotnie związane chyba z młynarstwem (por. *kasprowi* 'razowy', *kasprowac* 'mleć zboże na mąkę razową', choć rzeszowski: *wyzer się jak Kacper siałony suki* (1901)).

Trochę nazw fikcyjnych istnieje również wśród przezwisk czy przydomków, np. pol. *za króla Ćwieczka* (|| *Gwoździka*) i *czes. za krále Holce* (|| *Ječminka*) 'bardzo dawno', co budowane według *to było za Piasta* (*za króla Augusta*), a może także typu *na świętego Adama* 'nigdy', ponieważ nie ma takiego świętego, a do tego porównaj fakty w rodzaju kasz. *na swiāti Fic* (1852), *wkpl. na św. Hic* (1861) i *chełmińskie na św. Fryc* (1878), *daw. na św. nigdy* (1618), a do tego kasz. *na sw. nigdēs* i *na žėdowszczę nigdē* i *czes. bude to na Svātého Dyndy* i słow. *na Svātého Vida*, *co nebude nikda* = *ciesz. Na swiyntego Dygdy*, *nie bydzie to nigdy*, a nadto słow. *bolo to za starého Vida*, do czego por. może: *Oddam ci na św. Wit, jak nie będzie wiedział nikt* (1894). Wszystkie wymienione przykłady pozostają też w łączności z sygnalizowanym proce-

jako wyrazy pospolite, o czym zob. J. Treder, *O onomastyce w „Słowniku” Bernarda Sychty*, Zesz. Nauk. Wyd. Hum. UG. Prace Językoznawcze 6, 1979, s. 138.

sem przechodzenia *nomen proprium* do *nomen appellativum*, do którego do-
rzucić to można słow. *pride Mikuláš i dostať bohatého mikuláša* 'o podarku
6 XII', a czego odwróceniem niejako byłoby przytoczone wyżej kasz. *swiāti
zwodzyjôsz*.

* * *

Zbierając w zakończeniu najważniejsze wnioski, podkreślić najpierw należy
zasadnicze różnice między frazeologią z nazwami obcymi i nazwami rodzi-
mymi, a mianowicie:

1. pierwsze wchodzą w skład liczebnie ograniczonej ilości frazeologizmów
wspólnych wielu językom, drugie zaś tworzą grupę otwartą z bardziej różno-
rodnymi (niepowtarzalnymi) nazwami (miejscowości, osób, krajów, grup et-
nicznych) i bardzo zindywidualizowaną frazeologią;

2. w pierwszych zdecydowanie przeważają antroponimy, zwłaszcza imio-
na (mitologiczne i biblijne), chociaż nazwiska częściej we frazeologii odwo-
lującej się do historii i geografii powszechnej, gdzie z kolei rośnie liczba topo-
nimów, w drugiej natomiast toponimy równoważą się z antroponimami, przy
czym te reprezentują w większym stopniu nazwiska i przezwiska, szczególnie
we frazeologii dialektalnej; toponimami tymi – poza nazwami miejscowymi
– są nazwy terenowe (wraz z hydronimami), przy czym mikrotoponimy wła-
ściwe są frazeologii dialektalnej;

3. nazwy obce są autentyczne, gdy nazwy rodzime reprezentują również
nazwy fikcyjne, ale z tzw. realistycznych;

4. frazeologia gwarowa z nazwami obcymi to niemal wyłącznie biblijna,
kiedy z kolei z nazwami rodzimymi obejmuje (poza imionami) różne typy
nazw, w większym wszak stopniu niż frazeologia ogólna nazwiska i przezwi-
ska, nazwy terenowe, a wśród nazw fikcyjnych różne personifikacje;

5. przechodzenie nazw w apelatywa o znaczeniu frazeologicznym w grupie
nazw obcych zachodzi częściej w językach literackich, poza nazwami biblijnymi
i etnonimami, gdzie dokonuje się to także w dialektach, w których jest to częste
również we frazeologii z nazwami rodzimymi, a w tych z kolei nadto częściej się
pojawiają fakty z pogranicza *nomen proprium* i *nomen appellativum*.

Nazwy obce mitologiczne, z historii i literatury starożytne, Biblii, historii
i geografii powszechnej znajdują się we wspólnych wielu językom frazeolo-
gizmach, przy czym wśród antycznych i biblijnych dominują imiona. Fraze-
ologizmy wywodzące się ze starożytności, notowane w języku polskim dość
masowo w drugiej połowie XIX w., są w dużym procencie archaiczne i o za-
barwieniu książkowym. Powstawały one w kręgach inteligenckich i arty-
stycznych, zwłaszcza literackich. Biblijne notowane są w języku polskim od
XVI i XVII w., mają one charakter potoczny, żartobliwy, gwarowy, np. z czło-
nem św. *Piotr*. Wiele z nich wywodzi się wprost z mowy ludu, np. *Izaków*

wid ‘słaby wzrok’, *wzerac do Abrahama* ‘drzemać’. Z użycia wyszło sporo frazeologizmów z nazwami biblijnymi, nieco mniej z nazwami mitologicznymi czy etnonimami i choronimami. Część ich zapisał tylko Adalberg (1894), niemało poświadczonych jest z drugiej połowy XIX w. lub z początku XX w. Sporo wśród nich gwarowych, w tym również historycznych, np. słowińskie *stôri jak pielgrzimszczi las*.

Etnonimy i choronimy we frazeologii nie są zbyt liczne, przy czym częstsze są etnonimy, które umożliwiały uogólnianie różnych obserwacji o określonych grupach etnicznych i utrwalanie ich we frazeologii. Etnonimy obce posiadają wspólną wielu językom frazeologię, właściwą też gwarom. Popularny jest zwłaszcza we frazeologii człon *żyd*, potem człon *Cygan*, a pierwsze są młodsze, drugie starsze. Etnonimy i choronimy rodzime wykazują znaczne zróżnicowanie frazeologiczne, wiążąc się częstokroć ze sobą, lecz zależąc ostatecznie od położenia i sąsiedztwa danego zespołu etnicznego lub stosunków narodowościowych wewnątrz określonego obszaru, co widać wyraźnie w wymianie członów nazewniczych w danych frazeologizmach.

Wymienność członów nazewniczych we frazeologii oddaje charakterystyczne lokalne różnice, warunkujące zrozumiałość i niezbędną frazeologizmowi ekspresję, np. zwrot z Kaszub i Kociewia *tu wędzrzy jak po Szwédach* nawiązuje do wojen szwedzkich, gdy gdzie indziej w tym znaczeniu używano *pustki jakby po Tatarach* (1830), a zatem odwoływano się do dawniejszych najazdów tatarskich na Polskę, czego ślad tkwić może także w kasz. *za tata-ra* ‘tak wiele’. W dialektalnej frazeologii bardzo silnie odbija się historia, porównaj bowiem kaszubskie frazeologizmy z nazwami *Krzyżak*, *Szwed*, *Holender*, *Niemiec*, też *Stôri Fręc* i *Wilhelm*, a także ujawniają się wewnętrzne podziały etniczne, np. stare *Grobkaszëbi* i *Fajnkaszëbi* czy *thuc jak Torfkaszuba*, wreszcie swoista ocena najbliższych sąsiadów, np. kasz. *łazęc jak kosznajdroch* jako związane z historycznymi Kosznajdami na południu Kaszub. Dokumentowana przez frazeologię ocena nie jest wcale aż tak złośliwa, raczej wykazuje pobłażliwość i zabarwienie humorystyczne. We frazeologii z etnonimami i choronimami w składzie może się częściowo realizować funkcja etniczno-narodowa nazw we frazeologii.

Niektóre frazeologizmy rejestrujące zaobserwowane cechy współziomków czy sąsiadów zawierają derywat od etnonimu lub derywat od nazwy miejscowej. Ciekawa jest część materiałów z wymianą członów *Turek* i *tur*, w których widoczna jest wtórność etnonimu, pierwotność zaś apelatywu, funkcjonującego w dwu odniesieniach: albo do wymarłego dawno zwierzęcia, symbolizującego siłę i zdrowie, albo szczególnie do postaci z obrzędowego pochodzenia maszkar. Przy tej okazji przypomnieć trzeba historycznie polskie, nadto kaszubskie i czeskie *żyć jak Pan Bóg we Francji*, w którym – jak się zdaje – choronim *Francja* wynikał z utożsamienia *Gallia* ‘Francja’ i *Galilea*. Niżej zresztą podaje się trochę więcej przykładów na rolę różnych skojarzeń, m.in. dla

bliskości brzmienia, tutaj zaś zauważmy jeszcze nowszą warstwę w grupie frazeologizmów z etnonimem, np. z członem *Chińczyk* dla koloru skóry, do czego formalnym i znaczeniowym wzorcem służyć mogły starsze frazeologizmy z komponentem *Murzyn*.

W ludowej frazeologii nie ma w zasadzie antycznych nazw mitologicznych, mogą zaś być nazwy związane z lokalnymi mitologiami słowiańskimi (np. kasz. *Borowa Cotka*), a dużo w niej nazw biblijnych oraz nazw liturgicznych świętych i świąt z kalendarza chrześcijańskiego, które odgrywały znaczną rolę w ludowym roku obrzędowym, a zatem także w zwyczajach. Dialektalną frazeologię reprezentuje spore wyzyskanie zatartych, a więc etymologicznie nieczytelnych przezwisk i nazwisk oraz nazw terenowych drobnych obiektów i lokalnej wartości desygnatów (np. *mądry jak Mówińskiego kot*, *krewny jak Łeska z Chocholatka*), które pełnić mogą w określonym środowisku właściwą im funkcję dlatego, że są w nim właśnie jakoś jeszcze motywowane. Jako „własne” przyjmuje lud frazeologizmy z nazwą genetycznie z innych stron, ale znaną na „jego” terenie, np. *sprawa jak w Osieku* czy *jeździć na łysą górę* na Kaszubach. Koniecznością posiadania tej motywacji przez nazwę tłumaczyć trzeba wymianę członów nazewniczych we frazeologii (nazwisk, nazw miejscowych, etnonimów i choronimów), co rodzi całe serie wariantów frazeologizmów. Ten proces jest raczej mocno ograniczony w wypadku nazw obcych, zwłaszcza mitologicznych i biblijnych.

Wymiana członu nazewniczego zachodzi zatem w typie *wyjść na czymś jak Pobłocki* (|| *Zabłocki* || *Zabrodzki* || *Zubrzycki*...) *na mydle*, w typie *czerwony jak Puck* (|| *Łęczyca* || *Jansborg*), w typie *ruski* || *uherski* || *turecki rok* czy *chyttry jak Cygan* || *Litwin* || *Rusin* i *noga jak podolski* (|| *poleski* || *złodziej*, a także w typie *wygląda* (|| *wystroił się* || *jak zając* (|| *wół* || *na* || *Zielone Świątki*, i z nazwami fikcyjnymi, np. typu *jechać do Murawskiego* (|| *Piaseckiego* ||) czy *iść do Leżajska* (|| *Łózkowic* ||). Można z tego wysnuć interesujące i ważne wnioski dla problemu tzw. inwariantu frazeologicznego²⁷, np. kasz. *chtos bë nêkôł za dëtkã celã od Gduńska do Slëpska wobec ciesz. za grajcar gnałby wesz do Wiednia*. Zwróćmy przy okazji uwagę na fakultatywność członu nazewniczego w pot. *siedem światów (i pół Ameryki)*, kasz. *wëgarbowac komus skórã (jak świãti Michôł diôbłu)* czy *ciemno jak (u Murzëna)* w rzeczy, w czym widzieć można proces skracania bądź rozszerzania – ze względu na ekspresję – frazeologizmów. Podkreślić przy tym trzeba, że częściej występuje zwrot skrócony *umywać ręce* wobec *umywać ręce jak Piłat*, a aż prawie 300 lat – jak dowodzą zgromadzone zapisy – w zwrocie pol. *nad czyjąś głową wisi miecz Damoklesa* brakowało członu *Damokles*. Wreszcie w języku czeskim występuje wyrażenie książkowe *jablko Eridino* obok zwykłego *jablko sváru*, co też

[²⁷ Por. J. Treder, *O wariantach i innowacjach idiomów (na materiale gwarowym)*, [w:] *Stalność i zmienność związków frazeologicznych*, red. A. M. Lewicki, Lublin 1982, s. 79-90. Abstrahuje się tu od chronologii, geografii i motywacji konkretnych wymian.]

w słowackim = pol. *jabłko niezgody*. W wyrażeniu z nazwą *Augiasz* w języku polskim występuje człon *stajnia*, w czeskim i słowackim *chlév*, ale w słowackim też *maštal*.

W języku słowackim większość tych frazeologizmów ma charakter potoczny i ekspresywny, o czym informują odpowiednie kwalifikatory w słownikach. Nomina propria z zasady są może i bez ekspresji, choć na pewno ekspresywne są przezwiska czy nowsze humorystyczne nazwy geograficzne (np. *Wygwizdowo*), frazeologizmy zaś genetycznie są nacechowane ekspresywnie. Takie z całą pewnością są frazeologizmy z nazwami fikcyjnymi, co dotyczy pośrednio i samej nazwy, chociaż ta najczęściej poza frazeologizmem nie występuje.

Frazeologii literackiej i gwarowej wspólne są zainteresowania nazwą własną jako taką, czyli ich metajęzykowa funkcja, prowadząca do reinterpretacji etymologicznych, za którymi idzie wykorzystanie nazw do tzw. gry słów i przeróżnych skojarzeń, np. *Ryga* i *riga(ć)* 'wymiotować' w *pojechać do Rygi*, *Kozienice* i *koza* 'więzienie' w *wyjechać do Kozienic*, *Telijan* i *te-li* 'mało' w *zarobic jak Telijan*, *Błędowo* i *błąd* w *być w Błędowie*, *Ząblewo* i *zābē* z *kogos wēkōlac* czy *zābotac* 'drwić' w *jic z Obrāblewa do Zāblewa* czy *Žabno* i *žabē wērženac* 'kastrować' w *méster z Žabna*, w konsekwencji zaś tworzeniem nazw fikcyjnych realistycznych w rodzaju *Antałowicz*, *Gadulska*, *Spatkowice*.

O nazwach autentycznych powiedzieć by trzeba, że rzadkie są wśród nich zoonimy (np. antyczny koń *Bucefał* czy rodzaje nazw psów w zwrotach: *pod (zdechłym) Medorem* (1908), *Brysiem*, *Azorkiem*; *Nie każdemu psu Łysek* (1851), *Bryś*, *Burek*, *Bosek*, *Grywko*, *Mucek*), nazwy ulic (warszawskich), demonów, ciał niebieskich (np. wtórne *nierozdzielni jak Kastor i Polluks* (1872)), gazet, herbów, dział itd. Nie ma właściwie we frazeologii wśród nazw obcych przykładów nieautentycznych, podobnie jak wśród rodzimych hydronimów, sporo ich zaś w innych typach nazw rodzimych, zwłaszcza wśród nazw miejscowych, nazwisk i niektórych uosobień, wyjątkowo wśród imion (np. typ *Fic* czy *zwodzějōsz*), etnonimów, choronimów i mikrotoponimów. We frazeologii zdecydowanie przeważają nazwy realistyczne, tj. utworzone zgodnie z zasadami językowymi danego systemu onomastycznego, przy czym najczęściej mają one nie tylko swoje wzory w nazwach autentycznych (np. *Darmacja* według *Karwacja*), lecz wprost konkretne odpowiedniki (np. *ręboszewo* : *Ręboszewo*, *grzenia* : *Grzenia*).

Dużo nazw własnych podlega procesowi tzw. apelatywizacji, tj. przechodzi do nazw pospolitych. Dotyczy to przede wszystkim tych nazw, które posiadały w języku znaczenie konotacyjne. Nowe apelatywa przejmują zwykle owo znaczenie, właściwe też dla frazeologizmu lub wszystkich frazeologizmów z danym członem nazewniczym. Zaakcentować by tu trzeba występowanie derywatów typu *jezusek*, np. *układny jak Jezusek* (1806), czy kaszubsko-kociewskie

marcinki obok kasz. *marcyńskô* i *Michalskô*. Nasilenie tego procesu różne jest w poszczególnych typach nazw i odmianach języka. W dialektach apelatywizacja jest procesem własnym w zakresie nazw biblijnych, etnonimów i nazw kalendarzowych. Proces ten wiąże się z reinterpretacjami nazw, np. typ *To-masz* i *Ja-dam*. Za nim następuje wtórnie, choć to w onomastyce zwykła droga, uznanie apelatywu za nazwę własną, np. wyrwać się *jak filip z konopi* wobec *wyrwać się jak Konopacki* (1875). Część materiałów znajduje się na pograniczu nomen proprium i nomen appellativum, przy czym dotyczy to części nazw fikcyjnych, szczególnie tzw. personifikacji.

Na koniec podkreślić należy, że wiele kwestii nadal pozostaje w sferze hipotez i domysłów, a więc konieczne są w tym zakresie dalsze szczegółowe badania. Taki stan rzeczy wiąże się zresztą przede wszystkim ze znajomością i dostępnością materiałów frazeologicznych. Obecnie w miarę dobrze znane są odpowiednie materiały polskie (literackie i gwarowe, historyczne i współczesne), gdy z innych języków słowiańskich są one zbyt ułamkowe, co widać zwłaszcza w dziedzinie frazeologizmów z etnonimami i choronimami czy nazwami kalendarzowymi w literackim języku czeskim i słowackim, nie mówiąc już wcale o danych z ich dialektów. Najmniej posiadamy materiałów łużyckich. Pamiętać przy tym trzeba, iż jest to materiał zmienny w czasie, np. *Benito fenito* (po 1945 r.).

Zbadać by należało m.in. różnice w występowaniu nazw we frazeologii literackiej i gwarowej, a w twórczości ludowej zróżnicowanie w funkcjonowaniu nazw w pieśniach, podaniach, zagadkach i przysłowiaach, np. wpływ rymu w słow. *Beta povie Bete, a tá to rozniesie po celom svete* lub *Najprv fara, potom Mara*, chociaż częściowo spotykane to w zwrotach, np. pot. *do wielki Anielki*. Niezwykle interesujący jest proces apelatywizacji nazw, uzależniony od pewnych czynników, np. typu nazwy, funkcji jej we frazeologii, stopnia przyswojenia czy odmiany socjalnej języka. Ważne byłoby przebadanie poszczególnych frazeologizmów z członem nazewniczym, aby wyjaśnić, dlaczego akurat taka nazwa w nim się utrwaliła, np. *osioł dardanelski* (1806) i zapożyczone kasz. *dardańszci osel* (|| *wół* || *niekara*) a *Dardanele*, kasz. *Krësztöfa* (|| *Goska*) (w *rzęc*) *kusznąc*, gdzie *Krësztöf* 'posąg Neptuna w Gdańsku', ale stare flisackie *babę* (w *dupę*) *całować* 'o nowicjuszach, frycach', czy dlaczego czes. i słow. *chválit Dávída* 'dławić się, krztusić', a pol. *Florek go w pysk bije* 'wymiotuje' (1779). Dla skuteczności owych badań szczegółowych wskazane są i potrzebne się wydają wstępne opracowania natury ogólniejszej.

POMORSKIE NAZWY GEOGRAFICZNE WE FRAZEOLOGII*

Przez frazeologię rozumie się charakterystyczne dwu- lub wielowyrazowe połączenia, reprodukowane z pamięci w tej samej bądź bardzo podobnej postaci i ze znaczeniem globalnym niewynikającym bezpośrednio ze znaczeń pojedynczych wyrazów w ich składzie, np. *gdańska robota* – o starannej pracy (1806 r.) obok *krakowska robota* (1901 r); *spuścić do Gdańska*, tj. trwonić, stracić (1838 r.); kasz. *gęba jak gduńsko bróma* (1897) obok *gęba jak krakowska brama* – o szerokich ustach (1866), dawne *Gdańsk – koniec państw*, tj. podróż do Gdańska były intratne, ale też sporo kosztowały (1603), czy *Wrocław – co przywozisz, to ostaw* – według prawa miejskiego polscy kupcy nie mogli wracać ze swoimi towarami (1603).

Posługiwanie się tego rodzaju utartymi, choć mającymi odmianki, obrazowymi wyrażeniami, zwrotami i porównaniami przysłowiowymi czy samymi przysłowiami wymaga niewątpliwie odpowiednich predyspozycji, przede wszystkim wszakże ich przyswojenia. Cytowanie przysłów, powiedzeń, sentencji i maksym łacińskich było kiedyś rozpowszechnione. Prócz frazeologizmów występujących w różnych językach, czyli tzw. internacjonalizmów (np. tłumaczenia z literatury światowej, z mitologii, Biblii), istnieje też wiele związków wyrazowych właściwych tylko danemu językowi, czyli tzw. idiomów, które nie dają się przetłumaczyć, a tylko ewentualnie zastąpić innojęzycznym ekwiwalentem, np. pol. *deszcz leje jak z cebra*, ang. *Its rains cats and dogs* (dosłownie: deszcz pada kotami i psami), niem. *Es regnet Bindfaden* (dosł.: deszcz pada sznurkami), do którego por. głuź. tłumaczenie *dešč šnórki přeǵe*. Sporo osobliwych frazeologizmów tkwi również w dialektach, m.in. w kaszubskim czy kociewskim.

Frazeologizmy spełniają w języku ważną funkcję, wpływając na obrazowość, dosadność i ekspresję wypowiedzi. Dawniej odgrywały także ważną rolę społeczną, kształcącą i wychowawczą, ponieważ zawierają pewne pouczenia,

* „Jantarowe Szlaki” R. XXXI 1988 nr 2(208), s. 41-44. Artykuł ma charakter popularny, ale zamieszczono go tutaj (z niewielkimi zmianami), ponieważ uzupełnia poprzednie, m.in. o materiał paremiologiczny.

syntetyzujące i wartościujące sądy, określone nakazy i zakazy, ogromną wiedzę z różnych dziedzin, np. wierzeń, obyczajów, stosunków społecznych, wydarzeń historycznych itd. Najprostszym tego dowodem mogą być przysłowia tzw. kalendarzowe, tj. prognozy meteorologiczne. Dla tych wartości były one skrętnie zbierane. Największym ich zbiorem jest *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich* (zob. skrót NKP), ogarniająca ok. 200 tys. takich połączeń. Ich zapamiętywaniu sprzyjało posiadanie rymu, co pospolite w przysłowiach i porzekadłach.

Najogólniejsze źródła frazeologizmów zasadzają się na: 1. tzw. związkach naturalnych, tj. obserwacjach zjawisk natury, przyrody i człowieka, np. kasz. *Czejbë Kaszëbë nie bëłë puklatë* 'pagórkowate', *bëłëbë bogatë*; 2. tzw. związkach konwencjonalnych, tj. wynikających z zajęć rolniczych, przemysłowych, handlowych, z rozwoju cywilizacyjnego (np. druk, literatura, wierzienia, zabawy) i historii (np. wojny, odkrycia), np. *Pszenica pańska płynie do Gdańska* (1894), kasz. *Kaszëbi pierszi spiëwelë: Jeszcze Polska nie zginęła* – aluzja do J. Wybickiego, który pochodził z Będomina na Kaszubach. Większość starych frazeologizmów ma ludowy rodowód, a zatem jest anonimowa, a tylko część porzekadeł i sentencji, zwłaszcza maksym, ma indywidualnych autorów, wtedy też znany jest bliżej czas ich powstania, np. *Ni ma Kaszub bez Polonii, a bez Kaszub Polski* (1880, H. Derdowski) wobec anonimowego *Dobrze Polsce przë Pomorsce, a i Pomorsce niezle przë Polsce*. Często udaje się ustalić ich chronologię drogami pośrednimi, np. *Biada Polsce przë Pomorsce*, tj. przy Pomorzu Zachodnim zajęty przez Brandenburgię i Niemców, co dokonało się po śmierci ostatniego księcia zachodniopomorskiego, Bogusława XIV w 1637 r. Data najstarszego poświadczenia ostatecznie o tym nie przesądza. Wiele zapisanych dawniej frazeologizmów wyszło z użycia. W momencie powstania przysłowia czy inne frazeologizmy stanowiły aluzje do spraw i sytuacji kiedyś powszechnie znanych, dzisiaj czytelnym właśnie dzięki takim połączeniom wyrazowym. Nieraz trudno rozsądzać ich genezę, a zatem wielu nie rozumiemy. Nie pojmujemy często też sensu niektórych wyrazów w nich występujących, np. *Gdańsko – chłańsko* (od 1595 do 1806), gdzie daw. *chłańsko*, tj. otchłań, miejsce pochłaniające wszystko, co aluzja do Gdańska jako portu.

Utarty charakter frazeologizmów prowadził do skostnienia w nich pewnych członów wyrazowych, wśród których mogą się pojawiać również nazwy własne. Niektóre odmianki frazeologizmów wynikły zapewne z nierozumienia owych członów, gdy inne powodowane były częstymi zabiegami aktualizacyjnymi, np. *jechał z Krakowa do Warszawy na Lublin* (1830), a kasz. *jachol z Pucka na Kartuzë do Gduńska* (1868). Jeszcze inne mogą być efektem przenoszenia ich z jednego terenu na drugi, a więc potrzeba adaptacji, np. *gęba komuś lata jak kołowrot* (1650), a kasz. *gęba komus lôtô jak gduńszci babie* (1868). Często jednak w takich przypadkach chodzi po prostu o równo-

ległe, niezależne od siebie uformowanie się frazeologizmu w ramach pewnej ogólnej struktury, np. *Mazur ślepo się rodzi, ale jak przejrzy, to i przez deskę zobaczy* (1894), a kasz. *Kaszëba sëtme dni nie widzy po urodzenim, ale jak on téż przezdrzi, to on bez dābowi dël widzy obok Gôchë slepo sã lāgnq, dopiëru sôdmëgo dnia widzq jak kotë*.

Jako członki frazeologizmów funkcjonują nazwy: **1. rodzime**, np. *Żeby morze było koło Samborza, a Bieszczą około Gdańska* – mówił Krzysztof Zbaraski w 1627 r. na sejmie, upominając się o prawa wyznaniowe dla Rusinów; *Sambor* – miasto w byłym woj. lwowskim; **2. obce**, np. *odkrywać Amerykę*, tj. mówić o rzeczach znanych jak o rewelacji. Mogą to być poza **nazwami geograficznymi** także **nazwy osobowe**, np. kasz. *jic w Labudowā* – o niepowodzeniu; koc. *Jiwanem jidzie*, tj. szybko; kasz. w *Koscérznie miôł sã Judôsz powiesëc*; w *Bórku Kajn zgubił półkã* (por. wieś Borek w pow. kartuskim, słynąca z bijatyk); *pokolenie Mszczuga do secë i do pługa* – o Pomorzanach, Kaszubach (1897 Derdowski, 1905 Majkowski). Nierzadko pojawiają się wyrazy od nazw pochodne, jak przymiotniki czy rzeczowniki odmiejscowe, np. *gduńskô klótnia* obok *niemieckô klótnia*, tj. zwada bez powodu; *zalecac cos jak gduńszczôn zgnitégo sledza*, czyli usilnie coś polecać.

Wśród nazw rodzimych wyodrębnić można:

a) dominujące we frazeologii nazwy autentyczne i nazywające obiekty rzeczywiste, np. koc. *Taki szik jak w Osieku*; *u kogo wiglóna jak pod Osiekam*; *taki porzóndek jak w Osieku, szterzech na furze, a jedan w sāsieku* – o bałaganie; chodzi tu o ośmieszany Osiek pod Skórczem, ale por. dawne *sprawa jak w Osieku* – o braku sprawiedliwości (od 1632 r.). Niekiedy wykorzystuje się wtórną interpretację nazwy, np. kasz. *bëc z Cëchocëna*, tj. być cicho (por. nazwę *Ciechocino* dla części Redy); *bëc z Dërgolewa*, tj. drzeć z zimna (por. *Dargolewo*, przysiółek Strzepcza i kasz. *dërgolëc* ‘drzeć’); *bëc z Zāblewa*, tj. bajdurzyć (por. wieś *Zęblewo* w pow. wejherowskim i kasz. *zābolëc* ‘kpić, drwić’); zwrot *bëc z Kosôkowa* – o kobiecie z dużym biustem – zawiera aluzję do mleczarni o nazwie „Kosakowo”, która pochodzi od nazwy wsi na Kępie Oksywskiej;

b) rzadsze nazwy nieautentyczne dla obiektów fikcyjnych, nazwy jednak w pełni zgodne z lokalnym systemem nazewniczym, np. *możesz jachac do Zachācëna na jabka*, tj. odczep się (por. *zachęta*); *bëc z Głupkowa*, tj. nie rozumieć czegoś, por. cieszyńskie *być z Głupczyc*; z tejsze gwary też *iść do Łózkowic pod Pierzynowice*, tj. zabierać się do spania, jako równe kasz. *jic do Łózkowic* || *Łózkowa* || *Leżuchowa* || *Spatkowic* obok *jic pod Piórkowo* || *Pierznowo na Płachtowo* czy *jic do Wëspowa* wobec dawnego (z innych terenów) *zabierać się do Leżajska* (1852), gdzie autentyczne nazwy *Wyspowo* pod Wejherowem i *Leżajsk* w dolinie Sanu.

Nazwy fikcyjne wprost nawiązują do autentycznych, jak np. kasz. *jic do Rāboszewa*, tj. iść do pracy w lesie jako drwal (por. przys. *Rēboszewo* w pow.

kartuskim), *przez Pāpowo do Głodowa*, tj. przejeść majątek (por. *Głodowo* w pow. wejherowskim i *Pepowo* w pow. kartuskim); *jachac do Srakowic przez Puzdrowo*, tj. iść do ubikacji (por. wsie *Sierakowice* i *Puzdrowo* w pow. kartuskim, też kasz. *puzdro* ‘pośladki’), do których porównaj *jechać przez Ząbkowice do Rygi*, tj. wymiotować, wobec potocznego *jechać do Rygi* (1874) i *jechać nad Bałtyk* (1956); w ostatnim z aluzją do skutków choroby morskiej. Należy tu też wymienić rymujący się zwrot kasz. *jic z Obrāblewa do Zāblewa*, tj. kpić, drwić z kogoś. Wyjątkowo pojawiają się we frazeologii fikcyjne nazwy terenowe, np. kasz. *cos je w gāsych piórach*, tj. bardzo daleko; samo wyrażenie *gāsē pióra* oznaczać może: ‘łóżko’, ‘próżnowanie’ lub ‘daleką przyszość’.

Wśród utrwalonych we frazeologii nazw osobowych występują rodzime i obce imiona, nazwiska, przezwiska, określenia istot boskich i mitologicznych czy demonów. Warto tu przytoczyć kasz. zwrot z członem *Krēsztōf*, oznaczającym mityczną postać nagiego mężczyzny, stojącą w mieście na rynku i czekającą na hołdowniczy pocałunek; w Gdańsku jest nią posąg Neptuna. Chodzi o zwrot *Krēsztōfa kusznąc w rzęc*, eufemistycznie bez członu *w rzęc* lub z zastąpieniem go członem *kąsk niži pleców*. W innych dialektach (np. kociewskim i kieleckim) ma on brzmienie *pocalować babę w dupę* – przy pierwszym przejeździe przez most lub pierwszym pobycie w mieście. Wywodzi się on ze starego zwyczaju flisackiego. Na Kaszubach znaczy on wtórnie również: ‘odczep się ode mnie’.

Przysłowia zwane przez J. Krzyżanowskiego topograficznymi, które omówił częściowo na dawnych przykładach J.S. Bystron w dziele *Przysłowia polskie* (1933), zawierają: 1. nazwy krain i ludów; 2. nazwy miejscowości, 3. nazwy obiektów terenowych lądowych, np. pól, gór, lasów; 4. nazwy obiektów wodnych, np. mórz, jezior, rzek. Sporo ich notuje wymieniona *Nowa księga przysłów...*¹, więcej zaś rejestrują lokalne zbiory, jak na przykład słowniki kaszubski i kociewski B. Sychty (zob. Sy i SyK), skąd przytacza się tutaj odpowiednie materiały, czerpane nadto z pracy L. Roppla *Z księgi mądrości Morzan* (zob. skrót: RopKMM).

1. Z **nazw krain i ludów** rzadko we frazeologii pomorskiej pojawiają się nazwy *Polska* i *Polak*, np. kasz. *Niech to je, jak chce, czej le Polskô je*, tj. można zrezygnować z wszelkich dóbr, aby żyć w wolnym kraju; zapewne powstało po 1918 r.; *Koźdi Kaszëba je dobrim Polôchã*. Rzadko też występuje w niej nazwa *Pomorze*, bo poza przytoczonymi dwoma przysłowiami z członem *Pomorskô* dodać można kasz. *narobic pomorsczî*, tj. nawarzyć piwa, i *W Pomorach* (tj. Pomorzu Zach.) *ju zjachelë ze slunëszkã za las*, tj. słońce zaszło. Najczęściej spotyka się nazwy *Kaszuby* i *Kaszuba*, mianowicie we frazeologizmach nawiązujących do:

¹ Częściowo wyzyskano też materiały RopKMM.

a) ukształtowania terenu, bogactw ziemi i zajęć ludności: *Bez rëbë i grzëba umarlë Kaszëba obok Chlëbka Kaszëbë to rëbë i grzëbë; Kaszëbskô nôterà cygnie do rib i do zôróbeczku* (1897);

b) charakteru ludu i jego mowy: *Kaszëbie gwësnie ‘zapewne’ nôlëpi w ojczë-znie* (1897); *Kaszëba mô cwiardą mowã, ale mitczë serce; cwiardi || dãbowi Kaszëba*, tj. wytrwały; *po kaszëbsku zacësnąc zãbë*, tj. uprzeć się, zaprzeć się; *uparti jak Kaszëba* (por. *uparty jak Litwin, Żmudzin*); przysł. *Chitri Żid, chitrzësi Kaszëba* (1897) czy *Muszi ten reno wstac i pozdze jic spac, chto chce Kaszëbã oszëkac* (1850);

c) historii: *Kosë i cepë to Kaszëbów brón; Kaszëbi pobilë Krzëžôka, a jesz na bosôka* – aluzja do zwycięstwa wojsk polskich P. Dunina w jednej z największych bitew wojny 13-letniej w 1462 r. pod Świecinem w pow. puckim. Do tych czasów nawiązuje zwrot *pochodzëc od Krzëžôków* – o wysokim mężczyźnie, do którego por. *cos i mocnego ricerza przetrzimô* – o czymś trwałym.

Nazwy mniejszych regionów Kaszub funkcjonują m.in. w przysłowiach: *Rëbôcë żëją z rib, Lesôcë z grzib*, a więc o Kaszubach nadmorskich i mieszkających na obszarach leśnych; *Na Gôchach wiedno je jôchim ‘bieda’, gdyż Zemla na Gôchach nie je nigdë doma* – o lotnych piaskach w pow. chojnickim, gdzie ongiś żyli tzw. Kosznajdrzy, utrwaleni w porównaniu *lazëc jak kosznajdroch* – o kołyszącym chodzie, przysłowiu *Choc kosznajdroch, wiedno je chłop* – i niezbyt jasnym porzekadle *Kukuk! Kaszuba Kosznajdra utłukł* (1897), może z utożsamiania go ciągle z Niemcem? Z innych sąsiadów Kaszubów rzadko we frazeologii występują nazwy *Kociewie* i *Kociewiak*: kasz. *Kaszubë nie przindą do zgubë, ale Kocewiaki przindą do psy sraki*; początek nawiązuje do zdania z refrenu *Hymnu kaszubskiego* H. Derdowskiego: *Nigdë do zgubë nie przindą Kaszubë*. Z. Gloger zapisał „powszechne w Wielkopolsce i na Pomorzu przysłowie: *Zbójca z tucholskiego lasu*”; w Borach Tucholskich kryli się ongiś słynni opryszkowie².

Z nazw krajów i ludów sąsiadujących z Kaszubami najczęściej we frazeologii występują nazwy *Niemiec* i *Szwed*, co naturalne, zważywszy na to, że z tymi narodowościami mieli Kaszubi kontakty bezpośrednie i doświadczenia przeważnie przykre. Do różnic wyznaniowych nawiązuje wyrażenie *niemiecki || lëtersczy post*, tj. bieda na przednówku, i przysł. *Niemiec do pócërza jak kot do maslônczi ‘niechętny’* (1897), gdy *To bëło tej, czëj Miemcë tëch ksãzi chwôtalë* – zawiera aluzję do Kulturkampf. Z rybackich obserwacji zjawisk atmosferycznych wynikały zwroty kasz. *Szwëdzë skubią gãsë*, tj. śnieg pada dużymi płatkami; *Szwëdzë mielą krëpë*, tj. pada drobny i suchy śnieg; *od Szwëdów jidze złe*, tj. nadciąga sztorm, choć ostatni może być echem dawnych wojen, podobnie jak *Szwëdzë jidą*, tj. zanoszą się na deszcz; *Szwëdzë ju wożą (zbożë)*, tj. już pada; *Szwëdzë ju wewiozlë*, tj. zboże zamokło, co pewne w przysł. *To je nasza całô biëda, jakbë przeszedł przez nas Szwëda* (por.

² Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. IV, Warszawa 1978, s. 387.

Szwedy narobiły w Polsce biedy, 1864) czy w zwrocie *dzes wëdzrzi jak po Szwédach*, znanym też z Kociewia. W jednym zwrocie człon Szwed wymienia się na *Francuz: komus jidze jak Szwédóm* || *Francuzóm pod Oliwą*, tj. ktoś przegrywa, który nawiązuje raz do bitwy morskiej pod Oliwą w 1627 r., drugi raz do nieudanego lądowania księcia Contiego w 1692 r. Nazwa *Francja* występuje w ciekawym zwrocie kasz. *žęc jak Pón Bóg we Frańcëji*, tj. mieć się jak w raju, znanym też w języku czeskim, a por. niem. *leben wie Gott im Frankreich*.

Inne nazwy tego rodzaju obiektów zawierają frazeologizmy: kasz. *cos leži komus na żołądku jak Turcë pod Wiedniã*; w Polsce jak *chto chce*, a w Rusji *kôždi muszi*; ruskô *biëda* – o Rosji carskiej; kasz.-koc. *czerwony jak Rusk* || *Tërk* – o zdrowej cerze (por. dawne *czerwony jak Rusin*, 1800). Związek z Tarami może mieć kasz. *za tatara*, tj. tak dużo czegoś.

2. Ocenę miast zawiera dawne przysł. *Gdańsk bogaty, Królewiec wielki, Toruń piękny, Elbląg obronny* (1745); analogicznie: *Słupsk to miasto przedniejsze, Łębork o wiele mniejsze, Bytów zaś tylko mieścina, a Łeba – istna kpina* (1902)³. Z kaszubską obrzędowością godową wiąże się przysł. *Gwiôzdzka ze Słëpska mô sã do dëpska*, tj. nie jest nic warta [, preferuje bicie?]. Nazwa miasta *Łębork* tkwi w dawnym porzekadle *Chwała Bogu, w Łëborgu na rogu* – gdy komuś przypada miejsce na rogu stołu, a targowego miasta Bytów w zwrocie *rozmiszlać wiele masło kosztó w Bëtowie*, tj. drzemać na ławie, i przysł. *w Miastku skowrónk wstôjô, a w Bëtowie on chodzi spac*, [nawiązujące do wczesnego wstawania lub późnego zasypiania, a więc jak skowronek]. Z rymu wynikało przysł. *w Łëbie bëlôbë jak w niebie, czej bë łëbianie dëszë mielë*. Z większych miast utrwaliły się też we frazeologii nazwy *Kwidzyn* i *Toruń*, mianowicie w kasz. *bëc z Kwidzëna*, tj. nie orientować się w lokalnych sprawach, czy *bëc w Toruniu, a nie przëniesc piernika* (według: być w Rzymie, a nie widzieć papieża), analogicznie *Wrócëc ze Swôrów, a nie przëwiezc mutków*, ponieważ w Swornychgaciach uprawia się rybołówstwo (por. kasz. *mutka* ‘drobna ryba’).

Nieco więcej przysłów odnosi się do Pucka: *Puck to je kaszëbskô komora* – aluzja do urodzajnej ziemi w pow. puckim; *Chto sã na morzu chce dobrze napic, muszi do Pucka jachac* – miasto to słynęło z produkcji piwa; *Co nowého? Ful Puck mądrého; Jak trzech sã w Pucku zeńdze, to rink je ful* (por. w Płocku już jest wielki ruch, gdy się razem zejdzie dwóch, 1894). Zwrot *czerwony (na gãbie) jak Puck* nawiązuje do starej i widocznej dobrze (zwłaszcza od zatoeki) fary puckiej, zbudowanej z czerwonej cegły; ma on wcześniejsze wzorce w porównaniach *czerwony jak Jansborg* (1894) || *Łęczyca* (1852), czyli z nazwami miejscowości na Mazowszu lub nad Bzurą. Nazwa *Puck* pojawia się

[³ Por. spór o to, które miasto jest stolicą Kaszub w żartobliwym wierszyku modernistycznej poetki M. Wolskiej: *Siedem miast od dawna klóci się ze sobą/ Które z nich wszech Kaszub głową:/ Gdańsk miasto liczne/ Kartuzy śliczne, Święte Wejrowo,/ Łębork, Bytowo,/ Cna Koscierzyna/ I Puck perzyna.*]

wymiennie z *Gdańsk* w zwrocie kasz. *Puck* || *Gduńsk widzec*, tj. ścisnąć kogo za głowę, kładąc mu ręce na uszy i podnosząc go do góry, tożsamym znaczeniowo z małopolskim *widzieć Kraków* (1893).

Znaczną frekwencję we frazeologii wykazuje nazwa *Gdańsk*⁴, bo poza dotąd przytoczonymi także kasz. *przez chleba* || *przez niego je Gduńsk widzec* – o cienkiej skibce chleba, a to samo z nazwą *Hel*, a por. również *Kraków przez co zobaczyć* (1879). Człony *Gdańsk* i *Kraków* wymieniają się w przysł. *Tak chutko Gduńska nie zbudowelë* (według *Nie od razu Kraków zbudowano*, 1618) i *Nie od razu Kraków zbudowelë, ale Gduńsk od razu zburzëlë*, miałowicie w 1945 r., a także w zwrotach *na tim tãpim nożu może do Gduńska zajachac wobec na tym ostrzu choć do Krakowa zajechać* (1825). Z nazwami *Warszawa* czy *Wisła* wymienia się *Gdańsk* w zwrocie kasz. *jego brat we Gduńsku goli*, porównaj bowiem inne o tępym nożu (ostrzu): *jego brat za Wisłą goli* (1894) i *jego brat za Warszawą Żydom brody golił* (1901).

Żartobliwy charakter mają przysł. *Gdańsk lubi pościć, bo ma swoją Oliwę* czy kasz. *Gduńsk to je takô wies, dze nie trzeba wodë pic* (1868), z którym wiąże się *Wódka pańska ze Gdańska* (1901), czyli tzw. goldwasser, chwaloony w *Panu Tadeuszu*: „Wódka to gdańska, napój miły dla Polaka. Niech żyje! krzyknął Sędzia, w górę wznosząc flaszę, Miasto Gdańsk, niegdyś nasze, będzie znowu nasze! I lał srebrzysty likwor w kolej, aż na końcu zaczęło złoto kapać i błyskać w słońcu.” (ks. IV, wersy 820-825). Obecne w tym cytacie przysłowie o Gdańsku stało się sloganem politycznym, popularnym szczególnie przed II wojną światową, podobnie jak przysłowie *Gdańsk bez Polski, a Wisła bez wody – to jedno* (1939), posiadające znaczeniowy poprzednik w przysł. *Polska bez Gdańska i Wieliczki niewarta tej świeczki* (1895), pochodzącym z czasów Królestwa Kongresowego i Rzeczypospolitej Krakowskiej. Oto inne przysłowia z aluzjami do historii: *Rozgniewał się burmistrz* (współcześnie kasz.: *szôltës*) *gdański na króla polskiego* (1696) – o buncie gdańszczan przeciwko Stefanowi Batoremu (1577); *Droga do króla bez kuńca, a mę blisko Gduńska obok Pón Bóg je wësok, a Gduńsk blisko* (por. tu chińskie: *Góra jest wysoka, a cesarz daleko*); *Dwa lwë czekają w Gduńsku na jednégo, żebë go obedrzec i zjesc* – aluzja do herbu miasta; *w Gduńsku bëlë polsczé ulice, a niemiecczé kamienice* – zapewne o mieście hanzeatyckim. Niezbyt jasne jest przysł. *Król się nam uśmiechał i wysycrzył ząbki jako gdańskie organy na kościół* – o kokietowaniu (1612); notabene, słynne organy oliwskie pochodzą z XVIII w. Do położenia nawiązuje przysł. kasz. *Gduńsk na Wisle stoi*, do bogactwa zaś dawne porównanie *wystrojona jak lalka gdańska*.

Z podania o zatopionym mieście Hel i dzwonach kościelnych, które można słyszeć w pierwszy dzień Wielkanocy, wywodzi się żywy jeszcze zwrot kasz. *të mdzesz hëlsczé zwonë czuł* (1868) – o siarczystym mrozie lub uderzeniu w twarz, o zbiciu kogoś. Stojąca na cyplu półwyspu latarnia morska z tzw.

[⁴ Por. w niniejszym tomie s. 123-126.]

buczkiem przeciwmgłowym legła u podstaw zwrotów kasz. *podług tego hël-skô bliza mdze stojąla; ceszi sã, jakbë hëlską blizã widzôł we mgle; rikac jak hëlszczi bula ‘byk’* – o głośnym płaczu, obocznie też *rëczec jak rozewsczi bula*, a więc w związku z latarnią w Rozewiu, jak też *swiëcëc czims jak rozewskô bliza*, np. o gołej części ciała. Może po uzyskaniu przez Jastarnię praw miejskich (1972) straciło aktualność złośliwe przysł. *Jastarnia to swiniarnia, a Bór to królewsczi dwór*, raczej tylko dla rymów. Obecnie Bór stanowi integralną część Jastarni, kiedyś ta wieś należała do Helu, a wraz z nim w pewnych okresach do Gdańska. Stara nazwa *Wielka Wieś* odnosi się dziś u miejscowych Kaszubów do starej części miasta Władysławowa: *Wielgô Wies téż czedës bëła mólô*. Młode miasto (od 1967 r.) Reda jako wieś tkwi w przysł. *Przed żniwami sëtme gburów ‘gospodarzy’ z Redë może sedzec na jednym stółku, a po żniwach jeden na dwóch*, gdy z kolei nieco starsze (od 1954 r.) miasto Rumia w przysł. *Na zymku ‘wiosnę’, czej grónczi bëłë pustë, tej rëmiôn gôdôł po polsku* (tj. po kaszubsku), *a po żniwach, czej grónczi bëłë ful, tej rëmiôn bël Niemcã*; mieszkano tam zresztą sporo Niemców.

Nazwy wsi kaszubskich i kociewskich występują najczęściej we frazeologizmach o negatywnej treści. Wiele z nich sprowadza się do ogólnego znaczenia: ‘odczep się’, np. *jedź do Sëlëcëc* (tj. Sulęcic w pow. puckim) *we wrëczi ‘brukiew’ obok jachôj z cebulą w piątk do Sëlëcëc; możesz jachac do Bólszewa* (wieś pod Wejherowem) *na reczi || do Smażëna na odpust* (w Smażynie w pobliżu Wejherowa nie było odpustów); *możesz jachac do Srakowic na jarmark* (wieś Sierakowice słynęła z targów); *biëj ‘idź’ pod Puzdrowsczi Mlin żabë chwatac; lepi żebës szedł do Stajszewa* (tj. Staniszewa pod Sierakowicami) *kołtun zdjëmac* (tym miały się trudnić tamtejsze czarownice); *możesz jic do Pãpowa pod most gulë ‘indyki’ dëszëc; możesz jic po pãpowsczi most knarzë wiskac ‘wieprze iskać’*. Zwrot *knarzë wiskac na Grabówku* (dziś część Gdyni) odnosi się do wałęsania się, próżnowania, zapewne pod wpływem *bąki zbijać*.

Charakterystyczną i zasobną grupę stanowią frazeologizmy mówiące o piaszczystej glebie, biedzie i żebraniu, np. w *Kaliszu pieprz rośnie; w Sëtnie biëda wëtnie* lub w *Sëtnie pulkami strzelają*, bo nie mają czym innym; *biëda jak w Juszkach* lub *biëdny jak kozë w Juszkach; zboże jak na Piechucach*, tj. marne, obok *Szlachetné Piechuce* (tj. Piechowicie), *co mila to sztiga ‘snopy w rzędach’, co gón to snop; Jedna korka ‘chodak’, jeden bót, w Swornigacach wiedzłi glód; chtos mô taką wigodã, że z Nokli* (wieś w pow. bytowskim) *wodã nosy*, tj. nie ma wygód; *Cziczkowiaci || Trzebuniacy, nieboracy, przyszli do Wysoki* (wieś na Zaborach) *na żebraki; Maca mączci, stów maslónczy, to je posóg cziczkowionczy* (por. *Cały posąg Kujawianki: łyżka masła i maślan-ki*). Ciekawą ich podgrupę tworzą przysłowia o zimie i zimnie (z biedy), np. w *Mścëszajcach || Zdënicach na piëcku kot zmiôrł* – o kaszubskich wsiach Mściszewice, Zdunowice, gdy koc. *W Mërmecie zmarł chłop przy kobiecie;*

W Strichu (pod Kaliskami) kot na piecku zmarł u piekarza obok u kogoś tak ciepło jak w Strichu; W Śliwiczkach krowa zmarzła.

Wieś Staniszewo słynęła z czarownic, skąd przestroga: *Niech nicht nie bierze białczy 'żony' ze Stajszewa*. Wsi takich było więcej, podobnie jak „diabelskich”, o których mówią: wyrażenie *roczitnik z Roczitk*, tj. zły duch wywołujący wiatr z aluzją do rokitnicy (roślina), w której przebywa diabeł; porzekadło *W Lëni diòbel sã slëni* czy przysł. *W Gostomie ni ma diòblów skromnie; W Parchowie diòblë sã na chowie* ‘utrzymaniu’. Jedną z najbardziej ośmieszanych wsi były Tuszkowy: *głupi jak tuszkowiôn; tuszkowskô robota*, tj. niedorzeczna; *tuszkowsczi spiëw, spiewac po tuszkowsku* lub *spiëwô, jakbë tuszkowiôcë bika wcągalë na dak* – o przeciągłym i piskliwym śpiewie. W tej grupie mieszczą się ponadto: *głupi jak szimbarskô owca* (wieś Szymbark w pow. kościerskim słynęła z hodowli); *W Gostomku kotë kują; W Płocëcach kozë kują* (por. *W Pacanowie kozy kują*). Zbliżoną wymowę ma przysł. *To je taczi mëster ze Żòbna* (wieś w pow. chojnickim), *zrobił dłutko do gówna* – mówią o nieudolnym rzemieślniku, zapewne w związku z kasz. *żabë móglbë czims wërzënac* ‘kastrować’ – o tępych narzędziach. Wykpiwano też mieszkańców Gnieźdźewa pod Puckiem za to, że chcieli rzekomo w stawie hodować węgorze, skąd poszło porównanie *wëzdrzec* ‘wyglądać’ *jak gnieźdźewsczi wăgorz*, w którym wyrażenie *gnieźdźewsczi wăgorz* to przezwisko przeniesionego do Pucka gnieźdźewiaka⁵.

Do bajdurzenia odnoszą się zwroty: kasz. *opowiadac o sëlëcczych wrëkach* i koc. *gadac po bobowsku* jak też przysł. *To je taka mowa jak z Bobowa*. Wymowę zakończenia *-alë* jako *-elë* wyszydza porzekadło kasz. w *Mechelińdze* (tj. Mechelinkach nad zatoką) *grelë, a na Rewie tańcowelë*. Do osobliwszych należą zwroty: koc. *zrobić coś po pączewsku*, tj. zjeść i pójść sobie, nie czekając na innych (por. wieś Pączewo pod Starogardem) i kasz. *pic || palëc || zażëwac po stajszewsku || po zâblowsku*, tj. za swoje pieniądze lub nie częstując innych; *jic w Kablowo*, tj. zbaczać z tematu (od kaszubskiej nazwy wsi Borowy Las pod Gowidlinem), przysł. *Jeden na Glincozi, drëdzi do Lësewa*, tj. *Jeden do Lasu, drugi do Sasa*, nadto *Dze Rzym, a dze Kokwin* (osada pod Sierakowicami) według *Gdzie Rzym, a gdzie Krym*, kiedy dawne *Jô jem z Pużëc* (wieś pod Lęborkiem), *co chce swiata užëc* (1868) odnosi się do wyrwania się w świat lub wynika tylko z chęci rymu, jak np. porzekadło kasz. *W Lesnie je smiesznë; Cëchô zdëchô* (por. zaginiony przysiółek pod Łubianą) czy koc. *W Rudnie je cudnie*.

Wartościowanie wsi zawierają przysł. *Pëszny Reduń, pijany Trzebuń, głodny Rolbik* czy *Do Lipusza po tatusza, do Sëlëczëna na sw. Antonã o dobrą pannã*, co w związku z odpustami w tych wsiach. Tutaj należą nadto koc. *W Rudnie sã dziewczëta cudne, a w Iwicznie srodze śliczne; Drzycim wiglón-da za niczim, a Sierosław to, Panie, pobłogosław; Garc nie jest za piëckam*, bo głośny z tego, iż wedle przysł. *W Garcu biją sia kosami, a w Rajkowach noża-*

⁵ Por. J. Patock, *Fjigle gnieźdźewskich gburów*, Gdańsk 1920.

mi. Tego rodzaju ocena leży może u źródeł przestrogi koc. *Z Królówlasu uciekaj zawczasu*. Niedobłą opinię ma też Osiek, jak dowodzą wcześniej podane przysłowia, choć sami mieszkańcy mówią: *Osiek – matka nasza*. Główne miasta kociewskie występują w przysłowiach, przytaczanych w odpowiedzi na uwagę, że ktoś się pogniewa: *Twój Gniów, a mój Tczew*, lub gdy dwóch się kłóci: *Wola Twoja, a Paplin mój*. Nazwa wsi Wola pod Pelplinem tkwi w przysł. *To je lichy, jak chto Wola ma, a eszcze Maciejewo*. Aluzję do samej nazwy wsi wyszukuje przysł. *Ludzie z Pieców to piecuchi, mają zawdi głodne brzuchi*.

3. **Nazwy terenowe lądowe** pojawiają się we frazeologii rzadko. Nazwy to mało znane, co powoduje niezbyt szerokie rozpowszechnienie frazeologizmu. Nie przeczy temu wyjątkowe przysłowie kasz. *Spiėjwają fale, że dosyglë cël, bo ni ma zôkątka piäkńego jak Hël*, a więc z nazwą Półwyspu Helskiego. Inne przykłady taką konkluzję tylko potwierdzają, np. dawne *Lepi z młodu brac po skôrze, jak na starosc wisec na Gałężny Górze* (1897), czyli zostać powieszonym w znanym kiedyś miejscu kaźni pod Lęborkiem⁶; *bęc krewnym jak Łëska z Chochołatką* (nazwy gór pod Tuszkwami) – o bardzo dalekim pokrewieństwie; *stôri jak Napoleónów dąb*, przy czym Kociewiaczy dąb ów umiejscawiają w Borkowie i Żurze; *U Wilczówka* (cmentarz przy tak zwanej łące w Brzeźnie Szl.) *kôźdi swój mól dostónie*. Bardzo interesujące wydają się być porównania: słowińskie *stôri jak pielgrzimski las* obok kasz. *stôri jak brzińszci || golëbszci || olëwszci las*, zawierające autentyczne kiedyś nazwy lasów (części dawnej puszczy nadmorskiej).

Trudno jednoznacznie orzec, czy we frazeologizmach: *cos je w gapich górach*, tj. jeszcze bardzo daleko; *jic pod gāsa krziwdą*, tj. iść spać, i *możesz jic sã kulac po gāsy krziwdze*, tj. odczep się, obok to samo znaczącego *możesz jic na lësq górã*, a por. wreszcie *jezdżec na lësq górã*, tj. uprawiać czary, znane też dawniej (1806) – tkwią nazwy fikcyjnych czy autentycznych obiektów, w dodatku zapelatywizowanych. Na Kaszubach są bowiem obiekty o nazwach *Gapie Góry*, *Gesia Krzywda* i *Łysa Góra*. Nazwą tego typu jest chyba *Słodki Rów* w porównaniu *orkestra ze Słodczégo Rowu, sédem chłopa na swinim cëcu* – mówią o miernej kapeli.

4. Podobnie wyjątkowo we frazeologizmach funkcjonują lokalne nazwy wodne, np. kasz. *na Żôbińc czôjka przëlecy*, tj. na pewno tak będzie, m.in. w przysł. *Chocbë nôwiąkszo krżekwa ‘zamieć’ w zôpustë bëła, to na Żôbińc (staw w Puzdrowie) czojka przëlecy*; koc. *Wëgermucą kogoś puścić* – o nic nie wartym człowieku, też w porzekadle *Jano jich w miech związać i Wëgermucą (rzeka w Pelplinie) puścić*. Częściej pojawiają się nazwy większych obiektów, np. *Gduńsk na Wisle stoi* czy *Palëcą Wislë nie obrócymë*, równe *zawracanie biegu wód Wisły kijem* (1916); *Chto choc za Bôltëk wëcygnął nos, ten mô prawo głosu na Wiku* czy *Na Wiku choc we spiku, na Wiëdżim Morzu*

[⁶ Notabene, miejsc o nazwie *Gałęźna Góra* jest więcej.]

le po pôcerzu oraz Wëszedł z Atlantiku, a dól sã złowic na Wiku – o węgorzu; *Wik* to kaszubska nazwa Zatoki Puckiej, *Wieldzé Morze* nazwą Bałtyku. Początek raczej literackiego kasz. *Ochrzczony jem Bôltëku wodą, do szkołë jem chodzył w Atenach nad Płutnicą*, tj. w Pucku – przypomina czes. *být křtěný Vltavou*, tj. być rodowitym pražaninem.

Z przedstawionego materiału frazeologicznego wynikają ogólniejsze wnioski o różnicach ilościowych i jakościowych typów nazw funkcjonujących we frazeologii pomorskiej czy o zależnościach między zasięgiem nazwy a stopniem znajomości frazeologizmu. Im starszy i bardziej znany obiekt, tym szersza o nim wiedza i tym częściej wykorzystany bywa w tego rodzaju twórczości. Tłumaczy to zarazem rzadkość nazw terenowych we frazeologii. To też może warunkować powstawanie odmianek frazeologizmów, zawierających inne nazwy geograficzne w zależności od regionu używania frazeologizmu.

Większość omówionych frazeologizmów wyraża przede wszystkim stosunek człowieka do sytuacji i zdarzeń, w jakie uwikłany jest dany obiekt (np. topografia, historia, zajęcia i sposób życia ludności), ale istnieją też frazeologizmy, zwłaszcza o żartobliwej wymowie, ukształtowane pod wpływem samej nazwy, wtórnie interpretowanej przez lud czy wykorzystywanej tylko w celach uzyskania rymu. W obu tych przypadkach ujawnia się wiedza ludu, jego intelektualne i literackie zdolności. Dowodzą tego również nazwy fikcyjne.

Językoznawcy i folklorysty wyodrębniają takie funkcje nazw własnych w twórczości ludowej, jak kreacyjna (np. w rymach), symboliczna (np. frazeologia charakteryzująca mieszkańców), humorystyczna (np. nazwy fikcyjne) czy dydaktyczna (np. w prognozykach pogodowych)⁷. Między nazwami własnymi a rzeczownikami pospolitymi granice często są dość płynne. Wśród nazewnictwa wyzyskiwanego we frazeologii płynność tę pogłębiają nazwy fikcyjne i przechodzenie niektórych nazw autentycznych do roli rzeczowników pospolitych (por. np. *gęsie góry, gęsia krzywda*).

Materiał ukazuje wreszcie większe bogactwo frazeologii tego rodzaju w dialekcie kaszubskim. Widoczne są również pewne podobieństwa między frazeologią kaszubską i kociewską.

⁷ Por. E. Breza, *Funkcja nazw własnych w ludowej twórczości Kaszubów*, „Acta Facultatis Paedagogicae Ostroviensis”, Series D-19, 1983, s. 169-173; tenże, *Nazwy własne w ludowej twórczości Kaszubów*, [w:] *Materiały sesji naukowej „Świat bajek, baśni i legend kaszubskich”*, cz. II, Wejherowo 1982, s. 123-153.]

ODDZIAŁYWANIE JĘZYKA POLSKIEGO NA FRAZELOGIĘ KASZUBSKĄ*

1. Badania polszczyzny regionalnej Pomorza winny objąć również wpływ języka polskiego na kształt języka rozwijającego się intensywnie od połowy XIX w. piśmiennictwa kaszubskiego i na różne podsystemy dialektów i gwar Pomorza¹, a więc także na frazeologię. Te kwestie rozważyć trzeba między innymi w związku z konstatacjami różnych językologów, że język zabytków pomorskich z XVI-XVIII w. reprezentuje nieznacznie tylko dialektyzowaną ówczesną polszczyznę literacką, przy czym stopień owej dialektyzacji zależy od społecznej i artystycznej rangi tekstu². Rodzi się tu bowiem uzasadnione pytanie, na ile jesteśmy w stanie precyzyjnie określić interferencje między dialektami pomorskimi a ogólną polszczyzną, jeśli nie znamy bliżej normy ówczesnej polszczyzny ani kondycji owych dialektów w tamtych czasach. Z genetycznego przecież punktu widzenia polszczyzna stanowi syntezę spontanicznie ewoluujących dialektów, które potem z kolei coraz silniej były modulowane przez tę specjalnie już uprawianą polszczyznę; oczywiście to sprzężenie zwrotne.

W związku z tą banalną prawdą powstał niniejszy artykuł, nawiązujący częściowo do cyklu studiów H. Popowskiej-Taborskiej³. Uzupełnia on materiałowo i komentuje serię szkiców⁴, zawierających próbę określenia stosunku frazeologii kaszubskiej do ogólnopolskiej literackiej w przeszłości i współ-

**Polszczyzna regionalna Pomorza (Zbór studiów)*, 3, pod red. K. Handke, Wrocław 1989, s. 87-103.

¹ Na te zagadnienia wprost nie wskazała K. Handke, *Polszczyzna regionalna – problematyka i stan badań*, [w:] *Polszczyzna regionalna Pomorza*, t. I, pod red. K. Handke, Wejherowo 1986, s. 18-19.

² Por. H. Popowska-Taborska, *Polszczyzna kancjonalów wydanych na Pomorzu w XVII wieku*, [w:] *Polszczyzna regionalna Pomorza...*, t. I, s. 27 i 28.

³ H. Popowska-Taborska, *Kaszubszczyzna jako sfera oddziaływań pozostałego polskiego obszaru językowego*. I. *Bohemizmy*, SFPS 20, 1981, s. 11-19; II. *Wpływy ogólnopolskiej normy literackiej w wieku XVI-XVIII*, SFPS 21, 1983, s. 67-83; III. *Formy mazurzące*, SFPS 22, 1984, s. 42-45.

⁴ J. Treder, *Ze studiów nad frazeologią kaszubską (na tle porównawczym)*, Gdańsk 1986; na s. 40 mowa o potrzebie takiej analizy.

czeńście, z uwzględnieniem zarazem jej relacji do innych dialektów polskich. Szczegółowa analiza ok. 10 tys. jednostek wydobytych z różnych źródeł wykazała, że: a) ok. 38% to kaszubskie idiomy; b) ok. 15% to frazeologizmy zbieżne z innogwarowymi; c) ok. 47% to związki zgodne z ogólnopolskimi oraz wariantowe, w tym ok. 40% – z literackimi, ok. 4% – z potocznymi i ok. 3 % – z historycznymi. Dane to oczywiście relatywne, zależne od kompletności ekscerpowanych źródeł. Wynika z nich, iż ilościowo wyraźnie przeciwstawiają się oryginalne frazeologizmy kaszubskie i wspólne z ogólnopolskimi, chociaż wśród ostatnich znajduje się sporo dialektalnych, gdy z kolei wśród idiomów kaszubskich niejeden posiada wspólne z ogólnopolskim tło i model obrazowania, a zatem jakościowo przeciwieństwa te nie muszą być wcale tak ostre.

Tak rozumianą różnorodność złóż frazeologicznych danej odmiany językowej ilustrują przykłady z pola semantycznego 'szyfowa praca' (zob. 2.), tutaj zaś warto podkreślić, że cały zbadany materiał, zwłaszcza wyrażen i zwrotów tzw. przysłowiowych⁵, dowodzi działania w kaszubskiej frazeologii dwóch zasadniczych czynników: a) wewnętrznej ewolucji odziedziczonych z prasłowiańszczyzny – i często wspólnych z ogólną polszczyzną – zasobów frazeologicznych oraz modeli ich kreacji; b) wpływu innych dialektów i ogólnej polszczyzny, szczególnie jej odmiany pisanej, co wydaje się konsekwencją izolacji w niemieckim otoczeniu językowym (przed 1920 r.), powodującej większy wpływ języka używanego w kościele, języka książek i czasopism polskich, a może też wreszcie silnie polonizującego w sferze leksyki i frazeologii piśmiennictwa kaszubskiego. Kaszubszczyzna skutecznie broniła się przed naciskiem niemieczyzny⁶ i przed zdominowaniem przez wielowiekowe oddziaływanie polszczyzny, która przekazała jednak kaszubszczyźnie niejednen frazeologizm i która inspirowała ewolucję wielu innych, co odzwierciedla między innymi znaczna liczba wariantów (ok. 50% zbieżności z ogólną polszczyzną), przekonujących nie tylko do koegzystencji obu tych frazeologii, lecz dokumentujących nadto ekspansywność odziedziczonych podstawowych modeli i wcześniej wytworzonych zasobów idiomatyki kaszubskiej oraz różne sposoby adaptacji frazeologizmów ogólnopolskich.

Wysoki stopień idiomatyczności kaszubskiej frazeologii tłumaczy się wieloma przyczynami: a) peryferyjnością kaszubszczyzny, czego wynikiem jest między innymi rozwój w izolacji, niepartycypowanie w formowaniu ogólnej

⁵ W rozumieniu S. Skorupki, *Przysłowia a wyrażenia i zwroty przysłowiowe*, PF 32, 1985, s. 359-364.

⁶ Problem wpływów niemieckich na kaszubską frazeologię czeka na zbadanie, ale nie są one zbyt silne, zwłaszcza jeśli od ściśle frazeologicznych oddzielić inne leksykalne i gramatyczne, np. *Co cë felėje?* Sy VII 63 = germ. *Co ci brakuje?* Skor I 114; taka analiza wymagać będzie szczególnej ostrożności w takich wypadkach, jak np. *krótko kogos trzëmac* Sy II 261, Skor II 360 i niem. *jemand kurzhalten* Lor III 619. [Por. J. Treder, *Kaszubska i pomorska frazeologia pochodzenia niemieckiego (na tle słowiańskim)*, [w:] *Problemy frazeologii europejskiej* I, pod red. A. M. Lewickiego, Warszawa 1996, s. 131-146.]

polszczyzny⁷ i wewnętrzne jej różnicowanie się; b) nakładaniem się na siebie różnych warstw chronologicznych frazeologii w związku z ciągłością etniczną, osadniczą i wyznaniową jako źródłem konserwatywności, której towarzyszy wręcz imponująca innowacyjność; c) zdolnością asymilowania frazeologii z innych dialektów, z ogólnej polszczyzny i języka niemieckiego; d) różnorodnością źródeł obrazowania, np. prócz zajęć rolniczych szeroka działalność na morzu, e) typem umysłowości Kaszuby, w tym między innymi celowej twórczości językowej⁸. Na przedstawiony obraz tej frazeologii rzutuje również ekscerpca dzieł kaszubskiej literatury, charakteryzującej się zapożyczeniami frazeologizmów ogólnopolskich.

Samo jednak stwierdzenie, iż ok. 47% kaszubskiej frazeologii to frazeologizmy tożsame lub wariantowe z ogólnopolskimi nic nie mówi o ich relacjach między jednostkami wspólnie dziedziczonymi a późniejszymi zapożyczeniami z języka polskiego, jak też o drogach ich przechodzenia do kaszubszczyzny. Te istotne z różnych względów zagadnienia nie powinny opierać się wyłącznie na intuicji, a zatem należałoby wesprzeć ją jakimiś kryteriami oceny. Można by do nich zaliczyć informacje płynące z: a) charakteru i wiarygodności źródła; b) kwalifikatorów chronologicznych i geograficznych w źródłach; c) stopnia ekwiwalencji: strukturalnej, stylistycznej, leksykalno-semantycznej i typowości danego pola semantycznego. Dodatkowych wniosków na ten temat dostarczyć może sposób traktowania w tłumaczeniach tekstów kaszubskich na język polski. Konkretnymi przykładami⁹ zasady te dokumentuje niniejszy artykuł.

2. Genetyczną lub wtórną symbiozę frazeologizmów wywodzących się z różnych odmian językowych zobrazować można zarejestrowanymi w kaszubszczyźnie sposobami określania 'szyfowej pracy', tj. czynności bezcelowej i daremnej¹⁰, a więc wycinka zasobnego we frazeologię pola 'praca', między innymi: 'dużo i mało pracy', '(nie) być pracowitym', 'wolno i szybko pracować', 'źle i dobrze pracować', 'porzucić pracę' itd.

⁷ Przy okazji można zauważyć, iż materiał frazeologiczny raczej nie upoważnia do twierdzenia, aby nieuczestniczenie kaszubszczyzny w kształtowaniu literackiej polszczyzny (pomorskiej) powodowane było jej małą aktywnością, znaczne zaś starsze i nowsze zbieżności zdają się przeczyć i temu, żeby wynikać to mogło „ze zbyt wielkiej «niepolskiej» odrębności systemowej”, jak sugerował A. Furdal w dyskusji, por. *Polszczyzna regionalna Pomorza*, t. I, s. 152.

⁸ Por. H. Popowska-Taborska, *O pewnych specyficznych odrębnościach leksykalnych południowozachodniej kaszubszczyzny*, SFPs 7, 1967, s. 174. Potwierdza to frazeologia karciańska [J. Treder, *Kaszubska frazeologia karciana (na tle porównawczym)*, Zesz. Nauk. WH UG. Prace Językoznawcze 14, Gdańsk 1988, s. 169-183], a por. np. *szkoden goden* (Hel) Sy V 259 wobec pot. *szkoda gadać i stulting mording* (Puckie) ibid. wobec wulg. *stul morde*.

⁹ Uzupełniają one egzemplifikację w pracy cytowanej w przypisie 4. i przytaczane są według analogicznych sposobów; rozwiązanie stosowanych skrótów na końcu.

¹⁰ Ale nie już np. niemożliwej czy niedorzecznej (por. z *gówna batug kręcć* Sy I 22, II 240 i inne gwary NKP I 84 wobec *kręcić bicz z piasku* Skor I 99).

2.1. Frazeologizmy wspólne z aktualnymi ogólnopolskimi: a) *koszã || rze-szo-tã wodã nabierac* Sy I 63, II 214, VI 93; b) *wozëc || nosëc wodã do mo-rza* Sy III 111, VI 102; c) *szëkac jiglë w sanie || w kopicë sana* Sy II 105, 202; d) *szëkac jiglë w morzu* Sy II 105 i *szukać wiatru w polu || po lesie || po świe-cie* NKP III 655; e) *budowac na lodze* Sy II 371, NKP III 824; f) *pisac na wo-dze* Sy IV 297, NKP II 940; por. niżej *pisac na wia-ter*.

2.2. Jednostki zgodne z ogólnopolskimi historycznymi, notowanymi zwy-kle w gwarach, a zatem może kiedyś regionalnymi; a) *pisac na wia-ter* Roppel NKP III 940 wobec *писаць якбы на вятры* (1647) i pod wpływem *gadac na wia-ter*; kaszubszczyzna nie zna *писаць на піску* NKP II 940 czy hist. z *wia-trem wojna* NKP III 657 i liter. *wiatr karmić* 1900 Żeromski według biblij. *paść wiatry* NKP III 656; b) *wozëc drzewo || sziszczu do lasa* Sy I 250, II 332, V 254, NKP I 490, tylko w przysł. Skor I 375; wariant z *szyszka* od 1595 r. Klo-nowic NKP III 426, a zatem może wielkopolski?; w kaszubszczyźnie wtórnie w wierzeniowym zwrocie o bujaniu nogami, por. Sy I 250 i np. *diôbłu drzewo wozëc* czy *wozëc ceglã do piekła* Sy IV 247; c) w *koszu || rzeszoce wodã no-sëc* Sy II 214, III 219, IV 387, VI 93, NKP III 738; d) *wodã do stëdni dolewac* Sy V 160, NKP III 738; e) *puscëc || wëbrac sã bez wiosłów || wiosła na morze* Sy III 111, IV 231, NKP III 712; f) *dmuchac na zëmnë* Sy I 220, VI 214, NKP I 442 bez określenia znaczenia, które ‘o człowieku ostrożnym’ Skor I 172; g) hist. *szëkac krëszk na jabłonce* Ram 58 wobec *na wierzbie upatrować gruszki* 1696 i *na wierzbie szukać gruszek* NKP I 752.

2.3. Przykłady wyłącznie gwarowe: a) *rãbic gównu seczerã* Sy IV 300, V 32 = *ciesz*. NKP I 726; b) *wëbrac sã ze seczerã ma muchi* Sy III 135 wobec *ciesz. zagiyrzył się siykiyróm na muche* NKP III 188, por. hist. *wypuścić się z kuszą || armatã na wróble* NKP III 777 i *wybrać się z toporkiem na ryby* NKP III 789 itp.; c) *wërwac sã z motëkã na ksãżëc* CeyObr 11, CeyS I 6 wobec *ciesz. Porwoł się z kopaczkom na miesiõnczek* i liter. *por(y)wać się z motykã na słońce* NKP II 526; d) *uczëc ksãdza pócërza* (z przysł.) Sy 281, Ex wobec *nie ucz...* NKP III 577, gdzie też: *Niedobrze, jeśli księdza plebana chcã uczyć dzwonniki* 1825 Mickiewicz; e) *uczëc ojca dzecë robic* Roppel, inne gwary i Redakcja NKP III 577; f) arch. (?) *jic las bielëc* (Kujaty) Sy I 103 z gwarowego przysł. *Głupich ni ma, poszli las biylić* NKP I 679 i Sy I 103, a por. hist. *śnieg bielić* NKP III 464, *Murzyna bielić* NKP II 552 i *ceglę wymywać* NKP I 233.

2.4. Znane poza tym tylko z kaszubszczyzny frazeologizmy o takim zna-czeniu podzielić można na posiadające (por. niżej od a) do l)) i nieposiadające (por. od ł) do z)) wzory historyczne bądź współczesne: a) *jic z batugã na mo-rze* (Bór) Sy VII 169; por. 2.3.c); b) *chcec batugã nabic morzu* (Żarnowiec) Sy VII 169; por. wyżej i rozkaz Kserksesa I o wysmaganiu Hellespontu; c) *po miesãc sëgac na niebie* Sy III 227; por. 2.3.c) i np. *sięgać (za) wysoko, się-gać po laury* Skor II 113; d) *uczëc rëbã plëwac* Sy IV 304, NKP III 577, por. 2.3.d); e) *to je woda w koszu* ‘coś daremnego’ Sy II 214, VI 93; por. 2.1.a);

f) *łowic rëbë w zôbińcu* Sy VI 265, por. przysł. *Próżna rzecz w lesie ryby łowić* Skor I 409 i *Ryby w stawie łowia, a żaby w kałuży* NKP III 111 itp.; g) *kozła dojic* Sy II 224, por. przysł. *Kozła doić próżno* NKP II 181; h) *plewë sôc* Sy IV 77, por. *siać kăkol 'zło krzewić'* Skor III 108, a kasz. to samo w znaczeniu 'złe gospodarzyć' Sy II 229; i) *szëkac bani na leszczënie* Sy II 359, por. *szukać gruszek na wierzbie* i 2.2.g); j) *szëkac klósków na chójce (?)*, dziś we wtórnym znaczeniu 'chcieć sobie poprawić byt' (śr.) Sy V 306; por. wyżej; k) *drobic mak* Sy III 38, a więc też wtórna semantyka wobec białorus. *mak przebierać* || *tluc* 'próżnować lub wykonywać czynność niepopłatną' 1898 NKP II 373; l) *z kamienia wodã węcëskac* Sy VI 93, w tym znaczeniu zwykle z przeczeniem, lecz to samo bez przeczenia i ze znaczeniem 'o powolnie postępującej pracy' Sy II 125, a por. *ciesz. Idzie to, jakby z kamiynia wodę cisnół* NKP II 13; ł) hist. *szëkac miოდë u osë* Ram 228; m) arch. (?) *wsadzac wszë za kolniërz* z przysł. *Nie wsadzôj wszów za kolniërz, bo same wlëzq* Sy II 190; n) *wëbrac sã ze szrôtã na dzëka* (pn.) Sy V 290; por. *Łowić ryby przetakiem – strzelać wilków makiem* NKP III 106; o) *szrôtã strzelac* Sy V 290, por. wyżej; p) *sôc piotrëszkã lësëmu na głowã, żebë mu włosë urosłë* (pn.-zach.) Sy IV 287; q) *w wodze masło czerzniac* Sy V 290; por. *w wodzie ognia szukać* NKP III 416; r) *mëszë gówna w kłafłë ustawiac* Sy III 77; por. *ciesz. wiatër do sztusa* (tj. stosu) *ukłodać* NKP III 655; s) *chcëc wilka od miãsa odnãcëc* 'natura ciągnie...' Sy II 25; t) *pëtac głupëgo o rozëm* Sy IV 346; por. *Głupiego próżno uczyć* NKP I 675; u) *za psëm (gównã) jachac* Sy II 70; w) *jic po gównu z miechã* Sy I 348, III 158, IV 93; z) *biegac jak pies za lësã* Sy II 356; ż) *lësã gonic* Sy II 356, por. wyżej i typ *gonic roztrãbarcha* (zabawa młodzieży, rodzaj prima aprilis) Pob 142, 157, Sy IV 357 i *motyla gonić* || *łapać* NKP II 527.

3. Analiza źródeł do badań kaszubskiej frazeologii¹¹ inaczej każe traktować poszczególne słowniki, kolejne zbiory paremiograficzne i utwory różnych pisarzy. Część notowanych w nich materiałów należy już tylko do historii, gdy inne nie zostały nigdzie zapisane.

3.1. Najwiarygodniejsze są oczywiście słowniki. o najstarszym skromnym słowniczku G. Pobłockiego (1887) trzeba powiedzieć, że zawiera leksykę przeważnie z okolic Lini w Wejherowskim i częściowo z Kępy Oksywskiej¹². Z dzieła F. Lorentza – i to nie tylko z tomu I – należy oddzielać przykłady w pełni ludowe od przejętych z literatury, np. *on nie je w cemiã biti* (Derdowski) Lor I 84 = pot. Skor I 142. Nieobecność w monumentalnym *Słowniku* B. Sychty wielu oczywistych wspólnych frazeologizmów kaszubsko-polskich dowodzi – wbrew zamierzeniom autora – dyferencyjności tego dzieła, które może zatem nawet dezinformować w wypadku ustalania konkordancji kaszubsko-

¹¹ Blżej zob. J. Treder, *Ze studiów...*, s. 51-126.

¹² Może to wynikać ze wspomnień J. Pobłockiego, *Na Kaszubach przed 100 laty* [1877], Gdańsk 1974, s. 37 i nn.

-polskich i zmian zaszłych w leksyce kaszubskiej na przestrzeni ponad 100 lat, tj. w porównaniu z Ceynową, Pobłockim, Ramułem i Derdowskim.

3.2. Tytuły zbiorów paremiograficznych F. Ceynowy (por. CeyObr i CeyS) i L. Roppla (por. RopKMM) sugerują wzorowanie się na S. Rysińskim i G. Knap-skim, na co wskazuje też stosunek Ceynowy do obscenów i ogólny układ jego zbiorów, Roppel bowiem nawiązywał już do NKP, której był korespondentem terenowym. Trudno przesądzać o przejmowaniu przez niego konkretnych przykładów (por. u Ceynowy *Strach nie brat* 1852 z Rysińskiego NKP III 328), ale widoczne polonizowanie w sferze leksyki i frazeologii języka pism kaszubskich Ceynowy ujawniać się może również w zawartości jego zbiorów, na co oburzał się Pobłocki: „Tak to Cenowa w nieskończoność pod szumnem nagłówkami przemycy powszechnie znane rzeczy za kaszubskie...” (Pob XIII). Z kolei S. Adalberg stwierdzał: „Prace Cenowy, Pobłockiego dostarczyły poważnej liczby przysłów kaszubskich. Wobec gorącej dziś dyskusji nad językiem kaszubskim, może komu zaliczenie przysłów kaszubskich do zbioru polskiego wyda się zbyt śmiałym, kto jednakże porówna przysłowia te z polskimi pod względem ich treści i języka, przyzna, iż do tego nie potrzeba było wielkiej odwagi” (Ad, s. VII). Nie znaczy to wcale, że Ceynowa nie utrwalił oryginalnych frazeologizmów. Przy okazji warto zauważyć spolszczenie niejednego przykładu przez Adalberga, np. *Pości, gdy nie ma co jeść* według *On poscy, czej nic ni mô* CeyS I 17, NKP II 1030. Dla zwiększenia liczby kaszubskich związków wyrazowych o tematyce morskiej Roppel przejął niejedną ogólnopolski, np. *cisza przed burzą* RopKMM 10, lub urobił je według wzorców wywodzących się z treści lądowych, np. *mieć abã w miészku* RopKMM 7 wobec *mieć suchoty w kieszeni* NKP III 347, *wolny jak rëba* RopKMM 47 wobec *wolny jak ptak* czy *budowac na wodze* RopKMM 48 wobec *budowac na piasku*. Ponadto we wskazanych zbiorach brak najczęściej definicji znaczeniowych.

3.3. W interesującym nas celu ostrożnie wyzyskiwać należy materiały z kaszubskiego piśmiennictwa i literatury, choć na pewno dużo tam autentycznie ludowych frazeologizmów, przypadkowo bez innych poświadczeń. Ekscerptor zdany jest na samodzielne wydzielenie ich z tekstu wraz ze znaczeniami, musi więc bardzo dobrze znać kaszubszczyznę; tłumaczenia na język polski mogą mu w tym pomóc (zob. 6.).

Warstwa leksykalna kaszubszczyzny Ceynowy – z piętnem północno-kaszubskim – wydaje się świadomie spolonizowana, a dwie różne próby kaszubszczyzny literackiej H. Derdowskiego i A. Majkowskiego wychodzą z mowy domowej pisarzy, tj. kaszubszczyzny południowej, która wskazuje i nowsze wpływy polskich dialektów kontynentalnych i ogólnej polszczyzny, widoczne między innymi we frazeologii. U pisarzy jednak, zwłaszcza urodzonych już w XX w., trzeba się dopatrywać dodatkowych, a więc jeszcze większych wpływów polskich, co przejawia się np. u A. Łajming czy J. Drzeżdżona, wykorzystujących wszakże mowę Kaszubów z najbliższych okolic własnego urodzenia.

4. Kwalifikatory chronologiczne i geograficzne bezpośrednio spotkać można właściwie tylko w *Słowniku* Sychty, lecz poza tym pośrednio tkwią one w życiorysach autorów oraz w datach opublikowania zbioru, słownika czy utworu. I chociaż informacji tych nie wolno absolutyzować, to mogą one mieć istotne znaczenie przy rozważaniu możliwości zapożyczenia.

4.1. Wskazówki chronologiczne Sychty są wszakże zbyt rzadkie, np. neolog. międzywoj. *stalany ptôch* (śr.) Sy IV 214 = *stalowy ptak* Skor I 784 czy nowsze pod wpływem jęz. pol. *miewac zagrania* Sy VII 366. Kwalifikatory takie powinny mieć inne frazeologizmy, jak *bęc komus solą w oku* Sy III 309, *bęc w sódmim niebie i przerastac kogos o calé niebo* Sy III 227, *kląc jaż uszë wiãdną* Sy VI 13, 126. Należałyby się one również przykładom w innych źródłach: *chcącë niechcącë* Lor I 271, *cëcho jak w grobie* Lor I 233, *wieczny sen* Lor I 225, *krecó robota* '?' Lor I 370. Jako takie opisać by trzeba liczne frazeologizmy potoczne (zob. 4.2.). Wśród poświadczeń z XIX w. znajdować się mogą nowe wtedy zapożyczenia, np. *wet za wet* CeyObr 2, Sy VII 349.

4.2. Frazeologizmy dialektalne mają swoistą geografie. Przy rozpatrywaniu możliwości pożyczki inaczej trzeba podchodzić do występujących w wielu dialektach, inaczej zaś do ograniczonych do jednego. Rozeznanie w tej sprawie utrudnia często brak materiałów porównawczych. Z informacji Sychty wynika, iż ogólnopolskie są między innymi: *budowac jak farmazyn* 'stale budować' Sy I 82, 279; *on mie kaczków || gąsy z wodë nie zajmie* 'nie boję się go' Sy I 310, II 110, 116 wobec hist. NKP II 6; *przëszëc sobie rozëm* 'o przyszowaniu sobie czegoś bez zdejmowania z siebie ubrania' Sy IV 347 = ciesz. NKP II 420. Podać by tu można sporo innych związków wyrazowych powszechnych w dialektach Pomorza¹³, nie zawsze jednak wiadomo, czy należą one do północnopolskiej odmiany polszczyzny regionalnej.

Nierzadko poza tym frazeologizmy mogą mieć węższy zasięg geograficzny w obrębie jednego dialektu¹⁴, co częściej sygnalizuje ich archaiczność niż nowość. Otóż poza frazeologizmami ogólnie kaszubskimi (por. 4.1.) są również obejmujące: a) północne Kaszuby lub ich część: raczej nowe *obleżnie chori* Sy III 271, *jachac na ówsnym gazu* 'o woźnicy szybko jadącym' (Puckie) Sy III 350 wobec pot. *jechać na podwójnym gazie* 'o pijanym kierowcy' Ex, *po oczach robic* (Hel) Sy III 310 wobec *robić co dla oka* i pod wpływem *widać co po oczach*, może też *wzerac, gdzie są z kominą kurzi* (dziś też o autostopowiczach) (Wejherowskie) Sy II 193, NKP II 109; raczej arch. *wzác kogos na sëtł i spëtł* Sy V 41 wobec dawn. *wziąć na spytki* Skor II 191; słowiń. *plëwac jak ołojanô kacza* Lor III 709 = kasz... *jak ołowianô kaczka* CeyS I 9 wobec *plywie jak ołowiany ptak* NKP II 969; *okrāt obalił są z robotamë* 'mieć dużo roboty' (Przymorze) Sy VII 208 wobec *szkuta z gośćmi się rozbiła* NKP

¹³ Por. J. Treder, *Ze studiów...*, s. 232-233.

¹⁴ Nie chodzi wszak o typ *chodżëc w trurze* (Puckie) Sy VII 328 jako adaptacji *chodżëc w żalobie* Sy VI 270, Skor I 134.

III 403; *trzëmac sã wiatrë* (Puckie) Sy VI 121, NKP III 655; b) centralne Kaszuby lub ich część, np. arch. *strasznô, żebë jë rek nie jãł* 'o ubraniu' Sy II 110 wobec *racy by się go nie jeli* NKP III 19, *jakbë mie chtos nóz w serce wsënął* Sy III 224, V 37, NKP III 160, *czasac wszëszczich jednim grzebieniã* 'pogardzać wszystkimi' (Sierakowice) Sy I 375, NKP I 756; c) południowe Kaszuby lub ich część: nowe *mieszkac jak w jaju* 'wygodnie' Sy II 73 wobec *...jak w raju, miec czelbie we łbie* (Zabory) Sy II 318, *jerzmo małżeńszcë* (Zabory) Lor I 311; arch. *kotë cygnąc* 'zabawa pasterska z przeciąganiem liny' (Łubiana) Sy II 219, NKP II 161, *nasrac nadżëmu w keszën* 'o rzeczy niemożliwej' Sy V 139, NKP II 575.

Archaiczny jest też frazeologizm o zasięgu północnym i centralnym *przënalôżëc sã do biédë jak wãgorz do dzercô* Sy I 263, VI 61 = *przywyknąc jak wëgorz do odarcia* 1834 Mickiewicz NKP I 263, neologizmem natomiast *dostac kogos miedzë* || *w swoje skrâtë* (pd., śr., Kociewie), gdzie *skrâtë* 'nogi' tylko w zwrocie Sy V 60, wobec *dostać w swoje ręce*.

Geograficzne zdyferencjowanie frazeologii odzwierciedla kaszubskie piśmiennictwo, jak dowodzi porównanie globalne materiałów z utworów A. Budzisa i J. Drzeżdżona (północ) z takimiż H. Derdowskiego, A. Majkowskiego, J. Karnowskiego i A. Łajming (południe), np. raczej arch. *zamczy lëftowë* Budz 72, NKP III 824 czy *niemi jak rëba* Budz 65, NKP II 605 i raczej neolog. *cos komu czãzi czëj olów* (Karnowski) Lor III 709, NKP I 325, por. *ciężki jak olów* Łaj 218, czy *dludzi pôcurz wërachowac komus* Maj 61, Skor I 634. Stabilność zasięgów geograficznych może dokumentować np. *w lëb kobëli zwo-nic* 'o zmarłym nie cieszącym się dobrą opinią' (pd.) Sy VI 257, DerdCz 25, por. NKP III 326.

Niektórych przykładów nie da się trafnie w tym względzie opisać, zwłaszcza w wypadku: a) sytuacyjnych okazjonalizmów, jak *chocbë sã na głowã boską postawił* (Puzdrowo) Sy I 327 wobec *postawić się na głowie* i pod wpływem *na miłość boską*; b) ewentualnych indywidualizmów autorskich, jak *niech go kulindzi biją* Maj 444, por. *kuling* 'kania' za bliskobrzmiące *kule*, lecz czy do nich należy np. *niech ce zares grónk trzasnie* (Patock) Lor III 610, gdy też *niech ce grónchi trzasną* Sy I 367 i *...gromë* || *piorën trzasnie* CeyS I 12?

5. Prawdopodobieństwo zapożyczenia odczytywać można ze stopnia ekwiwalencji strukturalnej, stylistycznej, leksykalno-semantycznej czy typowości pola semantycznego rozpatrywanego frazeologizmu.

5.1. Wariantowość strukturalna dotyczy przeważnie różnic szyku członów, kategorii liczby i składni rzędu porównywanych frazeologizmów. Nie zawsze jednak istnieje pewność, czy nie są one pochodną wyłącznie systemów gramatycznych odmian językowych, z których zestawia się związki. Wyrażenia o innym w kaszubszczyźnie szyku niż przydawka (przymiotna) + rzeczownik podejrzewać trzeba o nowsze pożyczki z polszczyzny, np. *biédny jak mész koscelnô* Sy II 213, gdyż kaszubszczyzna od dawna zna adaptacje typu *celëczy*

móźdzk Ram 102 wobec *móźdzek cielőcy* Skor I 142. W zwrotach szyk wydaje się swobodniejszy, np. *na zěmné dmuchac* obok *dmuchac na zěmné* Sy I 220, VI 214, często też zgodny z ogólnopolskim, np. *biółkowac sã ze žęcym* Sy I 98 wobec *mocować się ze śmiercią* Skor II 309, lecz nierzadko czasownik w kaszubszczyźnie stoi na końcu, np. *zemiã grężc* Sy VI 221 i posp. *gryżć ziemię* Skor I 268, II 797 (por. 6). Kiedy indziej o szyku decyduje odmiennosc postrzegania zjawisk, np. *robic z biółłego czórne* 'przesadzać' Sy I 99 wobec *robić z czarnego białe* 'przekręcać'.

Liczba różnicuje w sumie niewiele związków, np. *spiewac jak dżód pod koscolem* Roppel wobec *...jak dziady...* NKP III 466, *mieć dlęgu po uszë* Sy VI 13 wobec *...długów...*, *uder za uder* (też pn. Kociwie) Sy VII 333 wobec *udry za udry* Skor II 436 i według struktury typu *wet za wet*. Ostatni przykład zdradza nadto odrębności redakcji, zapewne wskutek kontaminacji, podobnie jak np. *jic z kims w udrë* Sy VI 11 wobec *...na udry* Skor II 436, Sy VI 11 i według *żyć z kim w niezgodzie*. Starszą składnię mają zwroty kasz. *dostac brzëch* Sy I 77 wobec pot. *dostać brzucha* Skor I 118 i *utrzec komus nos* Sy III 217 wobec *utrzyć komu nosa*. Nie bez wpływu jest tu nienormalność dialektów.

5.2. Nie można mechanicznie przenosić na dialekty stosunków panujących w literackiej polszczyźnie w dziedzinie ekspresywności frazeologizmów. Stosunkowo rzadko spotykane u Sychty kwalifikatory typu *pieszczotl.*, *pogardl.*, *złośl.*, *żart.*, *iron.*, podobnie jak w słownikach języka polskiego np. *rub.*, *posp.*, i *wulg.*, określają bliżej właściwe każdemu związkowi frazeologicznemu nacechowanie, co jest szczególnie charakterystyczne dla dialektów. W polszczyźnie mogą one pośrednio sygnalizować zróżnicowanie stylistyczne, którego w zasadzie nie znają dialekty, choć porównaj tu język folkloru. Pamiętać však należy o włączeniu tutaj materiałów z kaszubskiego piśmiennictwa, gdzie widać większy udział frazeologii – przeważnie zapożyczonej – ze sfery intelektu czy ograniczenie użycia wulgaryzmów. Dopiero jednak porównanie z ogólnopolskim¹⁵ pokazuje, że frazeologizm dialektalny odpowiada: a) podniosłemu, np. *oddac Bogu dëcha* Sy I 195, Skor I 109, (*leżec*) *na smiertelnym łóżku* Sy V 113, VI 237, Skor I 410; b) książkowemu, np. *mieć wiarã* 'ufać' Lor III 907, Ex, Skor II 537, *miono wëmazac* 'umrzeć' Sy III 174 wobec *wymazać z listy żyjących* Skor II 666; c) przenośnemu, np. *oczoma kogos odprowadzëc* (śr.) Sy III 310, Skor I 567; d) potocznemu, np. *stôrô biëda* Sy I 104, Skor II 208, *chodzëc z brzëchã* Sy I 77, Skor I 118, *ni mieć co do garka wsëpac* Sy I 303 wobec *...włożyć* Skor I 230, *mieć cyka* Ex wobec *mieć cykorie* NKP I 347, żart. na sw. *nigdôcz* (Puckie) Sy VII 195 = *na św. nigdy*,

¹⁵ W *Słowniku Skorupki* (Skor) kwalifikatory te sporadycznie i nie zawsze chyba trafne, dlatego bowiem np. pot. *nie bój się czy nie myśl o sobie*, a wulg. *dać komu w pysk* Skor I 93, 465, 788, kiedy bez nich np. *pijany jak bela*, *biegać jak kot z pęcherzem* Skor I 97, 101. Często opis ten uzależniony jest od członu frazeologizmu, np. pot. *traktować kogo jak bydlę*, gdy bez – z członem *bydło* Skor I 125.

młoc jãżekã Sy III 89 = *mleć*... Skor II 413, *zdechnąc pod płotem (jak pies)* Sy IV 90 wobec *zdechnąć jak pies* i *żebyś pod płotem zdechł*; f) *rubasz-nemu*, np. *sedzec na pieniądzech* Sy V 27, Skor. I 668, *cos nie je wórt ani przẽ tobaczi* || *ani ostrzẽgłich klatów (z głowẽ)* Sy V 358, Skor II 509; g) *wulgar-nemu*, np. *wołowô dupa* Sy VI 99 wobec *dupa*... Skor I 194, *wẽpuscẽc komus kaldun* Sy II 123 wobec *flaki komu wypruć* Skor I 222.

Kaszubska frazeologia dialektalna winna być bliższa ogólnopolskiej potocznej, a tymczasem wyraźnie przeważają zgodności z literacką (zob. 1.), co tylko częściowo wyjaśnia ogólna nieostrość granic między frazeologiami różnych odmian językowych i uwzględnienie w analizie frazeologii z utworów kaszubskich. Większość kaszubskich połączeń frazeologicznych odpowiada ogólnopolskim bez jakiegokolwiek w słownikach kwalifikacji, ale wśród nich właśnie może się znajdować najwięcej pożyczek, np. *gasnąc w oczach* Sy I 307, Skor I 231, *wẽdrzec sobie oczẽ za kims* (śr.) Sy III 309, Skor I 594, *obrócẽc oczẽ w słup* Sy III 278, V 88, Skor II 150, *maklac oczami kogos* (Puzdrowo, Potęgowo) Sy VII 160; niektóre wykazują węższy zasięg.

Podkreślić wreszcie warto, iż dialektalne poświadczenia frazeologizmów w XIX i na początku XX w. ważne być mogą dla zbadania genezy niejednego frazeologizmu potocznego bez innej dokumentacji.

5.3. Kaszubska leksyka różni się znacznie od ogólnopolskiej i innych dialektów, a zatem im większa zgodność w składzie wyrazowym porównywanych frazeologizmów, tym większe prawdopodobieństwo jego całościowego zapożyczenia. Najwyraźniej widać to we frazeologicznych cytatach w kaszubskim piśmiennictwie, np. *utczywszẽ uszẽ* CeyS I 18 = książk. Skor II 419, *dac so w kaszã dmuchac* DerdCz 23, Skor I 172, *prochu nie wẽnalezc, pól go szesc i (zdatny) do tańca i do rózańca* Karn 36, 40, *papierkowô robota* Lab II 3, *dac komus bobu* Łaj 188, Skor I 109. Nieraz trudno przesądzać o tym, czy dany frazeologizm nie występował w żywej mowie jako wspólne dziedzictwo, np. *ni miec do czegos ucho* CeyS II 19, NKP III 570, *chodzẽc jak po lodze* CeyS I 6, NKP I 802. Nie może decydować o tym brak poświadczenia w dawnych i współczesnych słownikach, np. *bojec sã jak diôcheł swiãcony wodẽ* Łaj 40, *leciuchnô jak ciej pajãczẽna* DerdCz 17¹⁶ i *wet za wet* CeyObr 2, Sy VII 349, przy czym Sychta podaje, że *wet* tylko w tym połączeniu.

Fakt ograniczenia użycia wyrazu do frazeologii może być ważnym kryterium oceny zapożyczenia: a) dawniejszego, np. *chłop jak tur* Sy VI 410 i b) nowszego, np. *dostac figã z makã* (pn.) Sy I 290. Niekiedy można mieć wręcz wątpliwości, czy dany wyraz rzeczywiście w kaszubszczyźnie występował, np. *sójka* w por. *wẽbrac sã jak sójka za morze* CeyObr 19 z obocznymi adaptacjami *wẽbrac sã jak cziwotka*... Roppel NKP III 789 i *...gapa w ceplẽ kraje* Sy I 65, kiedy poza tym aktualnie *sójka* tylko w okolicy Przodkowa Sy V 120, inaczej *hupk* (pd., rzadziej śr.) Sy III 31.

¹⁶ Też W. Reymont, *Chłopi*, Warszawa 1975, t. I, s. 106 (w opisie jarmarku).

Z powodu przejętych z polszczyzny wyrazów do niewątpliwych pożyczek należą m. in. frazeologizmy: *dzëwowac sã jak rôrodzie* DerdCz 82 i *wzyc kogos w obrotë* DerdCz 128, Sy III 277. Niedawne muszą być zapożyczenia: *stulëc uszë* Maj 163, *przez łowczë objëże* Maj 257, *ubarnic sã w stojicką cerplëwotã* czy *zëc w celibace* Lab I 15, 19. Dodatkowo wskazuje na to występowanie w piśmiennictwie czy wypełniane pole semantyczne (zob. 5.5). Nie wolno dać się zwieść licznym adaptacjom, np. *na pierszi blôs oka* („Gryf”) Lor III 703 obok *wezdrzenië* || *wezdrok* || *wezdrôtë* (śr.) Sy VI 87; *klepac jak starego króla głupi brëda* DerdCz 99 wobec *blazen starego króla* NKP I 112; *mieć w głowie swięcã* MajStr 12, 26 wobec *...olej*; *schowac kogos w miech* MajStr 32 wobec *...w kieszeń*; *cësk kogos bierze za kims* (pn.) Sy I 131 = *tësknota*... Skor II 369. Należą tutaj liczne adaptacje fonetyczne, morfologiczne i leksykalne, w tym pełne repliki (kalki) i całe mnóstwo wariantów z alternacjami członów, rozszerzeniem lub skróceniem składu, np. *zwąchac* || *poczuc* || *zmiërkowac pismo nose* CeyS IX 138, DerdCz 66, Karn 36.

5.4. Wskazówką możliwości zapożyczenia może być również nieadekwatność semantyki formalnie w kaszubszczyźnie i polszczyźnie identycznych frazeologizmów, przy uwzględnieniu nawet zasygnalizowanych poprzednio adaptacji¹⁷. Najczęstsze są przykłady z rozszerzonym, wtórnym znaczeniem, chociaż wieloznaczność w obrębie frazeologii jest o wiele rzadsza niż w leksyce w ogóle: *wieczny Żid*: a) 'Żyd wieczny tułacz...'; b) 'ten, kto często podróżuje'; c) 'człowiek wałęsający się po wsi ...'; d) 'guzdrała' Sy VI 297, gdy a) Skor II 902; *pokaz(ow)ac komus piãtë*: a) 'uciec' Sy II 152, Skor I 677, też 'odmówić czego' Sy VII 200 pod *obwrëjôrz* i 'zbałamucić i porzucić dziewczynę' Sy VII 309; *jic na trôwkã*: 'stracić posadę'; b) 'odczepić się' Sy V 380, gdy a) Skor II 386; *w kominie cos zapisac*: a) 'o czym niebywałam'; b) 'o nieuczciwych wierzycielach' Sy II 193, gdy a) Skor I 337. Za pożyczką przemawia dodatkowo węższa geografia, np. *podpierac scanë*: a) 'próżnować'; b) 'o dziewczynie niemającej powodzenia na zabawie' (pd.) Sy V 21, gdy poza b) Skor II 294 też: 'stać pod ścianą w zatłoczonej sali z braku miejsc siedzących'. Nierzadko w kaszubszczyźnie znaczenia te wskazują odmienną geografę np. *jesc z jedné misci*: a) 'chodzić do dziewczyny lekkich obyczajów' (pn.); b) 'przyjaźnić się' (śr.-zach.) Sy III 172, gdy b) Skor I 310, ale por. NKP II 494; *nózka pón*: a) 'mężczyzna udający pana' (Podjazdy, Sulęczyno); b) 'tchórz' (Zabory) Sy VII 184 wobec hist. o uciekającym NKP II 635, a zatem por. *nózka pón* 'uciec' Maj 34, 281 i (pd.) Sy III 213.

¹⁷ I przy odpowiedniej korekcie słownikowych definicji znaczeniowych, np. *strzelac bez prochu* 'zmyślać, kłamać' Sy V 184 wobec 'twierdzić co bezpodstawnie' Skor I 750 czy *nagnac komus kota* 'zemścić się' (Zabory) Sy II 218 wobec wiech. *pogonić*... 'przegnać skąd' Skor I 351 czy 'nastraszyć' NKP II 165. Pomiąć należy luźne połączenia kasz. *mokrô robota* 'praca związana z posługiwaniem się wodą' Sy VII 268 wobec frazeologizmu posp. środ. 'napasać, przy której dochodzi do zranienia lub zabójstwa' Skor II 36 czy idiom kasz. *chodzëc na szkułdach* 'wynosić się nad innych' Sy V 260 wobec luźnego połączenia *chodzëc na szczudlach*.

Węższe znaczenie mają zwroty kasz. *dac głowã* 'ręczyć' Sy I 183, 327, gdy też 'zginać' Skor I 243; *mieć kogos na karku* 'utrzymywać kogo' Sy II 138, też 'być przez kogo gonionym' Skor I 318.

Zgoła inną semantykę mają m.in. *gurkowi czas* 'przednówek, bieda' Sy I 385 i *ogórkowy...* 'martwy sezon' Skor I 151; *swinię ucho* 'osoba ciekawa' Sy V 202 i *świńskie...* gw. żoń. 'pogardliwie o rekrucie' Skor II 332; *bal komus wësztelowac* 'popęlić niezręczność, zbroić co' Sy VII 317 i iron. *wyprawić...* 'zrobić awanturę...' Skor I 94; *zabôczęc o bożim swiece* 'żyć beztrósko' Sy V 195 wobec liter. 'nie interesować się' Skor II 767; *jic rãkã* 'układać się pomyślnie' Sy IV 302 i daw. *iść rękã współcz. iść komu na rękę*. Szerszą geografie mają np. *smiôc sã w piãsc* 'cieszyć się' (też Kociewie) Sy VII 293 wobec ... *w kułak* 'kpić sobie z czego potajemnie'; *nie wiedzec o bosczim swiece* 'o pijanym lub śpiącym' (też Kociewie) Sy I 51 wobec liter. 'nic nie wiedzieć'. Z kolei węższą geografie posiadają np. *rodzi komus przëprawic* 'o człowieku niedobrym' (śr.) Sy IV 163, 334 wobec liter. 'o żonie: zdradzać męża' Skor I 779; *cenëtinko przisc:* a) 'skąpić, głodzić'; b) 'być bliskim śmierci' (pn.) Sy I 126 wobec *cienko prząc:* a) 'być w biedzie'; b) 'być pokornym' Skor I 142; *zazdrzec komus w miészku* 'wydać pieniądze' (Puckie) Sy VII 372 wobec *zajrzeć komu w kieszeń* 'być na cudzy koszt' Skor I 733.

5.5. Określenie typowości pola semantycznego, reprezentowanego przez dany frazeologizm w porównywanych systemach językowych, może stanowić istotną zasadę wykrywania jego literackiej lub dialektalnej proveniencji, czyli kierunku zapożyczenia. Jeśli przy ścisłym powiązaniu formy i znaczenia we frazeologizmie dominuje znaczenie, a nadto – w porównaniu z wyrazem – wyraża on zwykle stosunek mówiącego do rzeczywistości, to oczywisty wydaje się fakt, iż odpowiednie dziedziny ludzkiej aktywności z odbiciem w języku w różny sposób limitują ilościowo-jakościowe proporcje we frazeologii. Ze zrozumiałych powodów istnieją w tym zakresie wyraźne różnice między odmianą ogólną języka a dialektem.

Pole semantyczne 'syzyfowa praca' (zob. 2.) ukazuje, że prócz frazeologizmów występujących tylko w jednym dialekcie istnieją także wspólne wielu dialektom, poza tym wspólne dialektom i ogólnej polszczyźnie (historycznie i współcześnie), jak również właściwe wyłącznie językowi polskiemu. W badaniu oddziaływania języka ogólnego na frazeologię dialektalną mało przydatne są materiały dla dwóch pierwszych zasięgów, a więc na przykład kaszubskie odnoszące się do przypalonej potrawy, uosobień biedy na przednówku, ciąży pozamałżeńskiej czy deszczu przy jednocześnie świecącym słońcu – z podłożem wierzeniowym¹⁸. Obu rozpatrywanym tutaj odmianom językowym właściwe są między innymi frazeologizmy z zakresu wynoszenia się nad

¹⁸ Warto może przy sposobności zauważyć, że w obrębie frazeologii wierzeniowej kaszubszczyzna wykazuje jeszcze większy stopień idiomatyczności, a zbieżności z ogólną polszczyzną sięgają w tej płaszczyźnie ledwie ok. 22%.

innych, dokuczania innym, dawania komu nauczki, upierania się, złości i dąsania się, wałęsania i próżnowania, (nie)szczęścia, (nie)powodzenia, (nie)posiadania bogactw, posiadania czego mało lub dużo itd.; z reguły bardziej rozbudowane są w dialektach (?) określenia negatywne.

Największą jednak wartość wydają się mieć przykłady z takich ostatecznie wspólnych dwu systemom pól, które w odmianie dialektalnej reprezentuje niewiele jednostek, jak: a) wojsko i wojna – wśród kilku w kaszubszczyźnie większość z polszczyzny, np. *jic do żółniérzi* Sy VI 272 wobec ...*wojska*; przenośnie (*le*) z *miecza žęc* Sy VI 96 pod *wojsko* wobec *żyć z wojaczki*; dodatkowo przemawia za tym szyk członów i geografia, np. *admiralsczy okrāt* (Jastarnia) Lor I 2, III 698, Skor I 597, czy występowanie tylko w literaturze, np. *dotrżemac komus placē* CeyR I 11, *remiā prawa* Maj 315; b) prawo, sądownictwo, więzienie – nieco bogatsze we frazeologię, ale wiele jednostek ogólnopolskich, np. *ława przegrodzonō* (Kępa Oksywska) obok *ława sądowō* Sy III 11 wobec *ława oskarżonych*; *chodżec po sądach* Ex; *oddac do sądu* Sy I 183 z wariantem *oddac w sąd* Sy V 125 (według *oddać w pacht*); *jic w prawo* Sy IV 161; *bęc pod kluczem* Sy II 170; *sedzec za krôtami* Sy VII 133; tylko z literatury znane są np. *obrona włôsnō* Maj 280; *wějćacē spod prawa* CeyS XI 169; wtórną semantykę ma zwrot *mieć z kims sprawā* 'procesować się' Sy V 134 wobec liter. 'mieć z kim do czynienia' Skor II 182; c) przyjaźń, przyjaźnić się – w kaszubszczyźnie reprezentowane przez niewiele związków, lecz w polu 'być jednego zdania, nie być od kogo lepszym' nawet dość dużo, w tym wyjątkowo wspólne z polskimi, jak *dmuchac w jedną trąbā* Sy V 381 wobec *trąbić w ...* NKP III 531; zwrot kasz. *jesc z jedné misczi* ma szersze znaczenie (zob. 5.4.); d) nauka, uczenie się – mało w kaszubszczyźnie frazeologizmów, zwykle w dodatku ogólnopolskich, np. *mieć pojātńą głowā* Sy VII 232; *cos komu cāżko* (w *głowā*) *jidze* Sy I 116; *klasc komus łopatą do głowē* Sy II 25; por. z piśmiennictwa *wěžszō plaskacēzna wiadē* Lab II 46, tj. wyższy stopień wtajemniczenia; e) wierzenia chrześcijańskie – wśród setek frazeologizmów wiele oryginalnych (nawet biblijnych), mnóstwo też ogólnopolskich, o czym świadczy w dodatku szyk członów, np. *zrządzenē boszczē* Sy VI 250; *obraza boskō* Sy III 275, jak również występowanie wyłącznie w piśmiennictwie, np. *zemia obiecānō* Maj 57, *krziż Pańszi* Ram 82, *w moklężnie skarni* Maj 37 obok *w zmoklężnie czôlna* Lab III 52 = *w pocie czola* NKP II 1032; f) treści intelektualne – przeważnie wyrażane są związkami frazeologicznymi zgodnymi z polskimi, np. *czôrnō owca* Sy I 149 = *parszëwō owca* (Ceynowa, Bilot) Lor I 613, Skor I 150, 650; *mojim zdaniem* Sy VI 199, *ni ma dwuch zdań* Sy VI 199; *plēnąc po piôsku* 'zmyślać, kłamać' Sy IV 87; *biôtkowac sã z mēslami* Sy I 98; *łamac sobie głowā* Sy I 327, III 6; *jic po rozēm do głowē* Sy I 327, IV 346, VII 271; dużo pochodzi z kaszubskiego piśmiennictwa, np. *klamka zapadła* CeyR I 20; *rej wodżec* CeyS VI 89; *nie zaspac krēsżk*

w *popiele* CeyObr 19, CeyS I 11; mieści się w tym część z właściwym dla kaszubszczyzny szykiem członów, np. z *kwitkã kogos odprawic* CeyR I 25 i w *žěć cos wprowadzëc* CeyS III 46.

6. Tłumaczenie kaszubskiego tekstu literackiego na język polski traktować można jako sprawdzian żywotności i adekwatności określonego frazeologizmu w ogóle czy tylko jego struktury i znaczenia globalnego bądź jego członów składowych, ponadto jako sprawdzian jego nacechowania ekspresywnego i zastosowalności stylistycznej, wreszcie jako narzędzie wydzielania frazeologizmu z tekstu (zob. 3.3.). Warto tę problematykę zilustrować tutaj wybranymi przykładami, nie wchodząc wszakże w sprawy kompetencji tłumacza i oceny artystycznych efektów tłumaczenia.

Większość tożsamyh frazeologizmów kaszubsko-polskich tłumacze powtarzają zgodnie z oryginałem, np. *wzqć nodzi za pas* Maj 13 || 13¹⁹, *marnota nad marnotami* Budz 9 || 20 = *marność nad marnościami*. Można nieraz podejrzewać, iż kiedyś pewne frazeologizmy miały nieco inną postać, jak np. *dobrze jak Jadamowi w raju* Maj 21 || 18 wobec *dobrze jak w raju* NKP III 17. Powtarzają oni również wiele wariantów, np. *wëszëkowac komus bótë* Maj 11 || 12 wobec *uszyć, skroić, sprawić...* NKP I 217, Sy I 62 i *sedzec jak pączk w masle* Budz 7 || 18 wobec *miec się, żyć* ... NKP II 840. Takie warianty zewnętrzne bliskie są jednostkom z wymianą identycznych znaczeniowo składników, np. w *szkodã wlezc* = ...*wejść* Maj 26 || 21; *rosc jak na młodzach* = *rosnąć jak na drożdżach* Budz 6 || 17; *łeb jak bania* = ...*dynia* Budz 13 || 24, Skor I 299. Do właściwych wariantów należą już np. *miec cos za prôwdã* i *przyjãć* ... Budz 13 || 24 czy *boleć jak szwernot* i ...*jak nieszczęście* Maj 49 || 34 zamiast *boleć jak diabli, lichu* Ex. Ciekawsze są warianty leksykalno-strukturalne typu *berło trzymac* wobec *dzierżyć berło* Maj 3 || 7, tj. z alternacją semantycznie identycznych komponentów, i typu *dużima oczoma patrzec na kogos* wobec *patrzeć na kogoś szeroko otwartymi oczami* Maj 13 || 13 i *flabã rozewrac jak wrota* wobec *otworzyć usta...* Budz 12 || 23, a por. *otworzyć gębę, pysk...* NKP I 620. W przytoczonych przykładach widać odmienność szyku czasownika, do czego nadto np. *ze szopką chodzëc* wobec *chodzić...* Maj 5 || 8; *z kurami wstajac* wobec *wstawac...* Maj 6 || 9; *kozła wëwrocëc* wobec pot. *wywrócić...* Maj 31 || 24. W tekstach Budzisa zdarza się to rzadziej. Zmiana szyku przydawki wpływa nieco na znaczenie porównania *ustka jak wiśnie czerwone* wobec *usta czerwone jak wiśnie* Maj 21 || 18, por. *zaczerwienić się jak wiśnia* NKP I 372 i *czerwony jak wiśnia* Skor I 153.

Znacznie rzadsze są przypadki zmiany frazeologizmów, np. *uszama strzic i nadstawić uszu* Maj 35 || 26; *nóżka pón obok w nodzi* Maj 34 || 25 (por. 5.4.), częstsze chyba zmiany frazeologizmu na opis, np. *dawac bôczenie* = *pilno-*

¹⁹ Cyfra pierwsza wskazuje na stronę oryginału, druga zaś na stronę tłumaczenia, podane go w rozwijaniu skrótów.

wać Maj 38 || 27, Skor I 93 obok *dac obacht* = zwrócić uwagę Budz 7 || 19; *mieć strach* = bać się Budz 10 || 21, gdy pot. *mieć stracha* Skor II 222. Zdarzają się też całkowite opuszczenia frazeologizmów, np. *na odlów (sã pitac)* Maj 35 || 26 i *mieć prosto* 'mieć rację' Budz 5 || 16.

Tłumaczenia tekstów sprzyjać mogą upowszechnieniu frazeologizmów wybitnie kaszubskich, np. (*chmurë*) *żółté jak sarka* = ...*siarka* Maj 27 || 21; *prosto nosa (jic)* Maj 35 || 26, NKP II 643; *chłop jak opoka* Maj 46 || 32; *klôr jak bursztin* = *klarowny...* Budz 7 || 18; *wiedzec choc, dze zajc jaja niese* = *wiedzieć, gdzie...* Budz 14 || 25. Uzyskały one w ten sposób większe szanse wzbogacenia frazeologii ogólnopolskiej, analogicznie zresztą jak frazeologizmy znane poza kaszubszczyzną także w innych dialektach, np. *to kot na ogonie uniese* Maj 36 || 26, por. to z Kępy Swarzewskiej Sy II 218, czy *wëzdrzec jak czarownica* Budz 14 || 25, NKP III 792.

Wyjaśniają się tak niektóre drogi ewolucji kaszubskiej frazeologii, a przynajmniej wspomnieć tu należałoby o stylizowanych na kaszubskie utworach N. Rydzewskiej, A. Necla, F. Fenikowskiego, J. Piepki czy A. Łajming²⁰. W powieściach Necla znajduje się sporo frazeologizmów z polszczyzny literackiej, w tym też dawno już zapomniane historyczne²¹, natomiast u Rydzewskiej i Fenikowskiego poza literackimi występują liczne kaszubskie idiomy. Piśmiennictwo kaszubskie i kaszubska literatura piękna oddaje przeto w przybliżeniu stosunki stwierdzone dla wszystkich związków frazeologicznych, wynotowanych z wielu różnych źródeł (zob. 1.).

7. Praktyczna przydatność omówionych kryteriów może być różna, na pewno większa w wypadku możliwości zastosowania jednocześnie dwóch lub trzech, np. *wzyc na nogã* 'uciec' Karn 65 jako pochodzący tylko z kaszubszczyzny literackiej o podłożu południowym wariant leksykalno-strukturalny z kontaminacji kasz. *wzyc nodzi na remiã* Sy IV 319 i pot. *dać nogę* Skor I 162. Nie pomogą one rozwiązać wszystkich z tym związanych trudności, jak np. dla raczej arch. *kochac sã jak ubodzi w prosëcu* 'przywiązać się do czego' Sy IV 172 i to samo 1632-1894 NKP II 92, chyba wspólne dziedzictwo, czy też nowszego *chodźc na rzãdach* 'o pijanym: tarzać się' Sy IV 377 i to samo 1948 Andrzejewski NKP III 122, drugie zapewne z potocznej polszczyzny jak *chodźc na uszach* 'dokazywać' (Zabory) Sy II 43, a więc z węższą geografią i zmienioną semantyką wobec *chodźc na uszach* 'o pijaku' 1947 Wiech NKP III 567. O rozstrzygnięcia łatwiej w wypadku tzw. związków konwencjonalnych (por. zwyczajowe *dac komus kosza* (Karnowski) Lor I 420 i wariant ...*sromotného kosza* Sy V 144 czy *dac czipã* Pob 31), trudniej zaś przy tzw. naturalnych, np. *zwinnny jak jaskółka* Sy VI 260, Skor II 883. Jeśli chce

²⁰ Por. J. Treder, *Ze studiów...*, s. 103-126.

²¹ Trudno odpowiedzieć na ewentualne pytanie, w jakim zakresie jest to zasługa F. Fenikowskiego i L. Bądkowskiego, którzy teksty te opracowywali literacko.

się jednak poznać kierunek stale przecież zachodzących między różnymi odmianami języka interferencji, wówczas nie da się uniknąć analizowania tych kwestii, ponieważ np. kasz. zwrot *lezc z kims per pôch* Łaj 122 zdradza znajomość pol. *mówić z kim per ty* Skor II 410 (kontaminacja z kasz. *jic pod pôchã* Sy IV 8 = *iść z kim pod rękę*).

[P.S.: W rozdziale pt. *Frazeologia kaszubska*, [w:] *Kaszubszczyzna. Kaszëbizna*, red. E. Breza, Opole 2001, s. 225-241 – zapisałem dalsze przykłady oddziaływania frazeologii polskiej na kaszubską: a) ze *Słownika Sychty*, np. *smiôc sã do rozpãku* (Wejherowskie), *od sédem bolescy, niebieszczé stworzenie, woda ognistô* ‘wódka’ (pd.), *wërzucëc kogos na zbiti łeb* (Kościerskie); *oczë obrócëc w słup*; b) z piśmiennictwa kaszubskiego, np. *od desczi do desczi, rozmëszlac o niebieszczich migdałach* (Ceynowa), *smarowac cholawë, płakac jak bober* (Majkowski), w tym też próbkę z tłumaczeń Biblii na kaszubski. Zawarłem tam również takie, które mimo wszystko podejrzewałbym o proveniencję polską, np. *bëc komus cërznia w oczach, cygnąc kogos za jãzëk, miec dëszã na remieniu* oraz *oczë wszëtczim zbieleją* (Zabory) (Sychta), *strzec jak jabłuszko w głowie* (Lorentz), *wzãc komus wiater z żagli* (Roppel). Oczywiście, nie wyczerpuje to listy frazeologizmów przejętych przez Kaszubów z polszczyzny.]

LEKSEM ALLELUJA W POLSKIEJ FRAZEOLOGII

Do frazeologii wielu języków weszło – nierzadko z całą otoczką kulturowo-zwyczajową – niemało elementów terminologii kościelnej, m.in. tej nazywanej częścią mszy, jak np. *ewangelia*, *kapitel* || *lewity*, *kazanie* – przyśpiewy mszalne, np. *gloria* – czy modlitwy i nabożeństwa, np. *godzinki*, *litanie*, *pater noster*, *pacierz*, *różaniec*, *zdrowaśki*. Nie zbadano dotąd pełniej, jak do nich weszły i jak funkcjonują, ale już na pierwszy rzut oka widać w tym spore różnice między językami czy odmianami stylowymi danego języka, na przykład ogólnopolskiego i gwar polskiego obszaru językowego¹, co niżej przede wszystkim sygnalizuję.

Leksem *alleluja* charakteryzuje literacką polszczyznę, znacząc w niej: 1. ‘przyśpiew radosny w kościelnych pieśniach wielkanocnych’; przenośnie: ‘Święta Wielkanocne’; 2. kultowe ‘w liturgii rzymskokatolickiej część mszy zawierająca wersety z Psalmów (po graduale a przed ewangelią)’; z łac. *alleluja* ‘chwalenie Pana, wyraz hebr. *halelu* ‘chwalcie’ + *Jah* ‘Bóg’ SJP² I 90. Szczególnie popularny jest on w przyśpiewie kończącym mszę i w pieśniach okresu wielkanocnego.

Z ogólnej odmiany języka przeniknął – przez obrządki religijne – do gwar, w których z czasem się zadomowił, ulegając nieraz nie tylko przeobrażeniom wymawianiowym, ale również semantycznym, jak to pokazuje np. mazurskie: *alleluja* ‘radosny przyśpiew...’ – ilustrowane wyłącznie tekstami kościelnymi (Elk) SGOWiM I 121, ale też jako *aleluja* tylko w zwrocie *chodźć po alelujach* – czy zwłaszcza kaszubskie: *aleluja*, -e, f., zwykle w zwrocie: *jic v alelujq* 1. ‘przepadać, tracić’: *To šło v alelujq. Terå jak mu całå xova pozdëxa, to on sã z tã aleluje ñe vëcigñe* (śr.); 2. ‘schodzić na złą drogę’: *Ten jize v alelujq*

**Problemy frazeologii europejskiej* II, pod red. A.M. Lewickiego i W. Chlebdy, Warszawa 1997 [druk 1998], s. 331-334. Por. nadto: J. Treder, *Człon alleluja w polskiej frazeologii*, [w:] *Frazeologia a religia*. Tezy referatów międzynarodowego sympozjum naukowego Opole, 4-6 września 1996, pod red. W. Chlebdy i S. Kochmana, Opole 1996, s. 93-94.

¹ Por. J. Treder, *Frazeologia kaszubska a wierzenia i zwyczaje (na tle porównawczym)*, Wejherowo 1989, s. 138-145.

² Zob. Rozwiązanie skrótów. Nie objaśniam skrótów zastosowanych w innych źródłach, szczególnie NKP i SGP.

(Karwia) Sy I 4; z drugiego cytatu pod 1. słusznie wyodrębniono znaczenie: 'trudna sytuacja, kłopot' SGP I 99. Nadto z innych gwar przywołać tu jeszcze można: *allelujki* 'jaskółcze ziele; inaczej *sapun*' (Siołkowice) SGP I 99 czy *alela* || *xalela* (Kramsk, Domaniewek) czy *alelalela* (Domaniewek) – okrzyki używane przy odpędzaniu gęsi SGP I 93-94 i *aleluja* – okrzyk zdziwienia, radości w porzekadle: *Aleluja, kot zjād wuja!* (Puzdrowo) Sy I 4.

Wyraz *alleluja* wszedł potem do porzekadeł i paremiografii: *Nie śpiewaj alleluja aż po Wielkim Piątku* 1830 (Wójcicki) || ... *aż po Wielkiejnocy* 'nie raduj się za wcześnie' 1898 (Zieliński) NKP I 15; por. kaszubskie *Prążé ñe spévâj alleluja, jaż bôdô Jastrë* 'Wielkanoc' Sy V 137. Nadto por. *Alleluja wdowulinkom, rekwije babkom* SGPKarł V 20. Z nich z kolei przeszedł do frazeologii, także dialektalnej. Jednak współczesny język polski (zob. Skor) nie zna żadnego stałego połączenia z wyrazem *alleluja*. Inaczej wszakże mogło być w przeszłości, co zdają się dokumentować relikty frazeologii historycznej, jak też wcale bogate poświadczenia gwarowe, w tym m.in. aktualne, zwłaszcza pomorskie, również tylko kaszubskie. Dowodzić tego także może stan w innych językach słowiańskich, np. czeskie i słowackie pot. (*až*) *do aleluja*.

Oto dostępne materiały frazeologiczne z niezbędnym komentarzem:

1. Dialektalne:

a) ze znaczeniem nawiązującym do „wielości”, tj. długiego powtarzania *alleluja* w kościelnym przyspiewie: cieszyńskie *do aleluja* [*jest czegoś*] 'w dużej ilości' SGP I 99; *Jest tego do aleluja* 1954 (Ondrusz) NKP I 15; tu należy czeskie i słowackie (*až*) *do aleluja* 'wiele, nad miarę';

b) ze znaczeniem wyraźnie nawiązującym do płaczu, krzyku z bólu, a więc do przeciągłego śpiewu, złośliwie lub ironicznie ocenianego jako wycie: lubelskie (z ok. Lublina) *śpiewać aleluja* 'krzyczeć z bólu podczas chłosty': *uoćec* [...] *ći zašpyvo aleluja za to...* (Prace Filol. V 692) SGP I 99; to samo: *śpiewać alleluja* 'krzyczeć z bólu (podczas chłosty)' 1900 (SGPKarł) NKP I 15; możliwy tu wpływ zwrotu *kazanie komuś* (s) *prawić*, jak świadczy myślenickie (z Więciórki): 1. 'skrzyczeć kogo, ukarać', 2. 'powiedzieć coś przykrego': *Ale nqm zašpyvâl aleluja* 'kazał płacić rachunek w krótkim terminie' SGP ibidem; a tu do drugiego znaczenia por. zwroty typu *powiedzieć komu długi pacierz*, *dać komu paternoster*, co zresztą sugeruje rzeszowskie (z Hyżnego): *pokozać komu aleluja* 'zbić kogo, grozić komu': *Cekei, io ći pokoże aleluja*;

c) ze znaczeniem wyzyskującym ludową obrzędowość: suwalskie (z Bilwinowa): *xożić z alelujo* || ...*po allelujax* 'odwiedzać domy w okresie Wielkanocy z życzeniami i pieśniami, co połączone jest z otrzymywaniem datków' SGP I 99; por. to z okolic Ełku SGOWiM I 299: 'obrzędowe: obchodzić domy w okresie Wielkanocy' obok: *chodźć po rogalach* (Warmia) || ...*po smaganiu* (Mazury zach., pow. mragowski, giżycki) || *zlaniu* (pow. ostródzki, nidzicki, mragowski) || *wykupie* (Mazury) || *jajkach* (pow. giżycki, elcki, olecki).

2. Historyczne (i gwarowe?): w domu *alleluja* 'pusto, nie ma nikogo' (1894 Adalberg i powtórzenie z 1900 r.) NKP I 15; raczej zdefektowane w znaczeniu: 'nie ma nikogo w domu', gdyż domownicy *łażą po wsi*, tj. (po)szli (w) *alleluje*?

Do ostatniego raz jeszcze należy przywołać frazeologizmy *kaszubskie*: *jic v aleluja* 1. 'przepadać, tracić' [słuszniej w SGP I 99: 'marnować się']; 2. 'schodzić na złą drogę'; *jic v aleluja* 'źle się prowadzić': *Ten jize v aleluja* Sy II 103. Materiały kaszubskie zdają się dowodzić autentyczności i archaiczności zwrotu z 1894 r. Uzupełnić je można następującymi: *xtos są z aleluje nie věcigñe* 'ktoś nie podniesie się z upadku materialnego (lub duchowego?)' (śr.), co według zwrotu *ktos z biedy się nie wygrzebie*; *velganocne aleluja* 'chwała, uznanie' (= *gvāzdkovė gloŕa*) w zwrocie: *mec na zeñi velgānocne aleluja*, zwłaszcza w przysłowiu: *On bē xcāl mec na zeñi gvāzdkovė gloŕa i velgānocne aleluja, a o zemskix pōtkax on żabēł obok Gvāzdkovė gloŕa a velgānocne aleluja bōże dopēre v ñeñe* (Odargowo) Sy I 394.

Skąd poszły tak osobliwe znaczenia frazeologizmów, przede wszystkim kaszubskich, z wybitnie literackim i kościelnym leksemem *alleluja*? Otóż wydają się one być wynikiem wpływów innych grup frazeologizmów, zresztą o tejże strukturze i tymże znaczeniu: 1. typu *jic v długo* 'wałęsać się, uciekać z domu' Sy I 218, II 103; por. germanizm kaszubski i kociewski *jic* || *jiśc lang* Ex i niem. *in die Länge und Breite (gehen)* 'iść, gdzie oczy poniosą' czy też może *er schlug [fiel] längeland [lang, der Länge nach] hin*; por. kociewskie: *jiśc na łofri* 'wałęsać się', chełmińskie *chodzić na łofry* i kasz. *jic na łoprē*; por. niem. *Lauferei* 'bieganie'; 2. typu *jic ve ves* Sy VI 136, VII 144, *brōnowac po wsē* 'łazić bez celu, wałęsać się' Sy VII 141, 185; 3. typu *jic na orexi* Sy III 336, *jic na plaxądrē* Sy VII 225 itp.; 4. typu (czegoś je) *do djaxła, do groma, do smolōna* 'wiele' itp., a por. *do Boga ma pieniędzy* 1621 || ... *doktorów* 1806 NKP I 160 czy też *jest tego do cholery* || *diabla i troche* NKP I 285, 432; samo przeklinanie, ujęte zostało w zwrocie *rzucić, sadzić diabłami*.

Można zatem stwierdzić, że leksem *alleluja* najpierw – pod wpływem wymienionego typu frazeologizmów³ – uległ odpowiedniej adaptacji znaczeniowej: 'radosne długie pośpiewywanie, nawoływanie', 'przeciągłe zawołanie, wycie', ogólniej: 'wiele, długo'. Rzadko jednak znaczenia te występują samodzielnie, tj. poza frazeologią; zresztą użycie tego leksemu w dialektach ogranicza się zwykle do frazeologii (i paremiografii). Następnie wyparł on z nich odpowiednie człony leksykalne, aby w całości owe (pierwotne) frazeologizmy odświeżyć, uczynić bardziej ekspresywnymi. Na Kaszubach i Kociewiu czy w ogóle na Pomorzu nie można przy tym tak zupełnie wykluczyć wpływu frazeologii niemieckiej. Tym jednak, co wpływ ów i zmiany w ogóle umożliwiło, był sam osobliwy charakter kościelnego przyspiewu, który zwa-

³ O uwarunkowaniu znaczeń kontekstem frazeologicznym por. m.in. J. Treder, *Nazwy biblijne w polskiej frazeologii*, Zesz. Nauk. Wyd. Hum. UG. Prace Językoznawcze 11, Gdańsk 1985, s. 87-96 [Por. tu przedruk na s. 43-52.]

cał na siebie uwagę i bywał różnie komentowany, także w sposób deprecjujący. Otóż zgodnie z dawnymi zwyczajami w koloraturze (instrumentalnej i wokalistycznej) ostatnią głoskę, tj. *a* w owym *alleluja* przeciągało się bardzo długo z różnymi modulacjami głosu bądź owo *alleluja* wyodrębniało się w osobne, samoistne zwrotki, czasem refreny, śpiewane również w różnej tonacji i bardzo długo⁴. Niektórzy serio, inni żartobliwie lub złośliwie traktowali to jako fałszowanie, „schodzenie” z linii melodycznej, skąd drugie, geograficznie zawężone znaczenie kaszubskie: ‘schodzić na złą drogę’, jednak równocześnie nie bez rozłożenia owego *alleluja* na: *ale* [to je] + *luj(a)* ‘człowiek postępujący nieetycznie, sprośny’.

Wyraz *luj*, *luja* (por. *niechluj* i daw. *niechluja* SJP V 26) znany jest z gwar pomorskich, m.in. z obszaru Kaszub, w wyżej podanym znaczeniu, a por. nadto np. warmińskie *luj* ‘zawadiaka, awanturnik, nierób, łazęga’ Stef 77 czy malborskie *luj* ‘chuligan’, z holenderskiego *luj* ‘leniwy’ Gór I 217. Jego znaczenia wyraźnie nawiązują do znaczeń rozpatrywanych tutaj frazeologizmów, nowszych i raczej o dość wąskim zasięgu geograficznym, zwłaszcza środkowokaszubskim i częściowo północno-wschodnio-kaszubskim (Karwia).

Zauważmy, że pośrednio w referacie chodziło o przypomnienie postulatów gromadzenia i leksykograficznego opracowywania, a potem szerszego uwzględniania w rozważaniach teoretycznych (np. derywacja, wariantywność, semantyka, etymologia, geografia) czy normatywnych dialektalnych zasobów frazeologicznych, częstokroć wraz z nieodzownym i specyficznym ludowym tłem kulturowym, co może mieć jednocześnie znaczenie m.in. dla etnografów, których interesować by tutaj mogło to, czy na Kaszubach istniał kiedyś zwyczaj *chodzenia po allelujach*?

⁴ Podobną motywację ma człon *gloria* w kasz. *chodźć jak gloria* ‘o kobiecie: chodzić dumnie, wyniośle’ [por. *chodzić w glorii*]; przyśpiew *gloria* czy *hosanna* śpiewa się długo w zmiennej tonacji, nadto w postawie stojącej wiernych.

ŚWIĘCI W POLSKIEJ FRAZEOLOGII*

Frazeologizmy z imieniem świętego w składzie i inne

Oczywista to prawda, że w języku utrwalają się poglądy człowieka na świat i życie. Najpełniej przejawia się to w warstwie słownikowej, zwłaszcza zaś frazeologicznej. W niej m.in. widać, jak religijne widzenie i rozumienie świata chrześcijan zderzyło się z widzeniem religijnym pogan i jak częściowo oba te widzenia się zmieszały, że trudno je nieraz oddzielić¹, np. patron rybaków św. Piotr w frazie kasz. *to dlô sw. Piotra* – mówi się, wyrzucając z sieci do morza małe ryby (RopKMM² 35) może mieć związek z dawnym zwyczajem „karmienia” żywiołu wodnego (Mosz II 1, 246), gdy wyrażenie kasz. *sw. Piotra toniô* ‘obfity połów’ stanowi oczywiste nawiązanie do przekazu ewangelicznego (Łk 5, 7-8).

Interesuje nas tutaj ta część bogatej frazeologii polskiej, również dialektalnej, o podłożu ogólnie chrześcijańskim, związana z kultem świętych, tj. czci, wstawiennictwa, wzywania i naśladowania zasłużonych przodków, którzy żyli i umarli w opinii świętości³, kulcie wyrażanym od dość dawna w ogólnych frazeologizmach *być, zostać świętym i przyjąć w poczet świętych* ‘kanonizować’, *Święci Pańscy* ‘święci’, przedstawianych m.in. na obraz(k)ach, co utrwała zwrot por. *patrzeć w kogo jak w święty obrazek*, zgodny znaczeniowo z *czcić kogoś jak świętego, modlić się do kogoś jak do świętego*. Samo spojrzenie na zgromadzony materiał wystarcza do istotnego spostrzeżenia. Otóż jeśli pominąć należące do paremiografii i paremiologii przysłowia (np. *Każdy święty ma swoje wykrety*) – zauważmy: mające często formę i charakter prognoz pogodowych i wróżb (np. *Jaki Jakub do południa, taka zima też do grudnia*), zwykle z zastosowaniem gospodarczym (np. *Św. Jan przyniesie oleju dzban*) – to wbrew pozorom jednostek takowych nie ma wcale zbyt dużo⁴, a poza tym należą one w większości bądź do przeszłości, bądź do zasobów dialektalnych.

**Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*, red. B. Kreja, Gdańsk 1999, s. 213-222.

¹ Nieco więcej o tym zob. J. Treder, *Frazeologia kaszubska a wierzenia i zwyczaje (na tle porównawczym)*, Wejherowo 1989.

² Zob. rozwiązanie skrótów.

³ H. Fros, F. Sowa, *Twoje imię. Przewodnik onomastyczno-hagiograficzny*, Kraków 1975, s. 20-51.

⁴ Nie uwzględniono tu kilku tworów pośrednich, jak np. *gregorianki* ‘święto szkolne z młaskaradą’: *ubral się jak na jakie gregorianki* 1830 NKP I 763; *Brama Floriańska: gęba jak Flo-*

1. Analizę materiału zaczniemy od przykładów zawierających w składzie tylko ogólny wyraz *święty* (zob. NKP III 486-488, Skor II 330-332), a więc bez imienia świętego; część przykładów wymieniono wyżej. Pozwoli to pośrednio rozeznąć się w charakterze całego zgromadzonego materiału frazeologicznego w różnych jego aspektach, jak: chronologia, wariantowość, geografia, odmiany stylistyczne, a także co do podłoża tej frazeologii; omawiane tu wyrosły z treści mówiących ogólnie o samej świętości.

Otóż hist. zwrot *śnađ by zwiodł i świętego* (1558) odnowiono w war. pot.: *i świętego zgorszyć potrafi czy skusi i świętego* Skor. Podobnie dawne *i święty tam nie wysiedzi* (1558) odświeżono w zwrocie lit. *i święty by nie wytrzymał* || *straciłby cierpliwość* (1895) z war. dialektalnymi, np. kasz.-koc. *cos bē choc swiātęgo zagorżało* Ex, SyK II 21 i kasz. *cos bē choc swiātęmu dogrężło* || *dogorzęło* Sy VI 312, a por. kiel. *św. by się s kim spszykszyło* Szym 957. Święty jawi się w nich jako ideał odporny na pokusy i cierpliwy w przewycięzaniu zła, por. tu wyrażenia *święta cierpliwość*, *święty człowiek*. Na tym tle potwierdza się zwrot pot. *nikt nie jest świętym*, stwierdzający, że święci należą do wyjątków; jest on też poświadczony w gwarach, m.in. w wariantcie ciesz. *żodyn ni ma świyn-ty*. Z kolci wyłącznie gwarowy jest zwrot por. ciesz. *je barży świyn-ty niż sóm Pómbóg*, z ogólniejszym wariantem pot. *bardziej katolicki niż sam papież* NKP II 817. Nie wymagają one komentarzy. Historycznymi już tylko mogą być też jednostki dialektalne, np. zanikły zwrot ciesz. *już zaś jest święty* 'upił się' (1885), nawiązujący do ikonograficznego przedstawiania świętego w aureoli, niby dymku, a zatem do frazeologizmów o podchmielonych: *kurzy mu się z głowy jak z browaru* (1681) || *kurzy się komu z czupryny* (1861) || *ze łba* 1878 NKP II 340; rozpatrywane tu frazeologizmy gwarowe często są żartobliwe.

Z gwary do stylu potocznego zdają się przechodzić wyrażenia ciesz. *świyn-ty z gipsu, stoi jak św. z gipsu* obok pot. *święty, ale z gipsu*. Wyzyskuje się tu sposób fizycznego prezentowania świętych; por. *malowany król, władca* itd. czy *malowana lala* 'kobieta piękna, ale próżna' itd. W gwarach powstają też interesujące frazeologiczne war., np. lit. *przysięgać* || *zaklinać się na wszystkie świętości* 1855, 1874 NKP II 74, ale kasz. *prześać na wszytćch swiātęch* 1893 Ram 175, w którym *świętość* jako zbyt abstrakcyjna zastąpiona została mimo wszystko konkretniejszym *świętym* (w liczbie mnogiej).

Istnieją też oryginalne frazeologizmy gwarowe. Do atrybutu świętego, tj. aureoli nawiązuje kasz. *mieć korunā na swiece* 'powodzić się' (pn.) Sy II 210, zbudowane wedle *mieć koronę na głowie*. O dążeniu do aureoli świętości mówią zwroty o świętoszku, wyrosłe z praktyk kościelnych: kasz. *swiātīm pólce obgręzac* *ě nokce kuszkać* Sy II 310 obok z *wóltórza swięce obgręzac* Sy VI 52,

riańska Brama 1866 NKP I 613; *Jakubówka* 'św. Jakuba': zwrot por. *leje* || *placze jak na Jakubówkę* 1894 NKP I 821; *świętopietrze*: a *podrwił świętopietrze* (1582) czy *pomieszał świętopietrze z kołędą* 1860 NKP III 486; także niejasne kasz. *to jemu tak jidze jak na jadwidze* 1868 NKP I 813, może tylko dla rymu, bo por. *jakby ciąg dalszy: po Trudzie* || *po udze lepi pudze* Ex.

a więc ogólnie wedle hist. zwrotu pol. z *oltarza by brali* 1549-1900 NKP II 732 czy kasz. *robic sã swiätim* Ex = ciesz. *robić się świętym* (1885) z war. *udawac swiätęgo* Sy V 195 = lit. (pot.?) *udawać świętego* Skor, gdzie też *zrobić z kogoś świętego*, a por. tutaj też częściowo *święty człowiek* 'dobry, cierpliwy', *świętej pamięci* 'o kimś nieżyjącym', *święty za życia* 'chwalony, czczony'.

Idiom kasz. *swiäti Pańszi wiedzą* 'nie wiadomo' Sy V 196 powstał wedle wzorca *czart wie* (1543) || *wie to Pan Bóg* 1557 NKP III 668. Do miejsca przebywania świętych i ich roli patronalnej odwołują się gwarowe zwroty: kasz. *mieć swiätëch w niebie* 'nie bać się piekła' Sy IV 247 : ciesz. *mo świyntego w niebie*. Patrona w niebie ma się zwykle jednego, a w przekornym widzeniu ludowym nie zawsze jest on dość gorliwy, co dało powód powstaniu wyrażenia kasz. *spiący patrón* 'człowiek niedbały' Sy IV 44, wedle lit. *święty patron* 'w rel. kat.: święty obierany za opiekuna kogoś lub czegoś'.

Frazeologizmy gwarowe zawsze przenikały do polszczyzny pot., np. ciesz. *uwidzisz wszystkich świyntych* 'o mocno bitym' NKP I 404, III 488 = kasz. Ex = pot.? Podłoże jego nie jest zbyt jasne, ale wygląda na wtórny wobec *wszystkie gwiazdy widziałem (na niebie)* (1856, 1896) czy *aż ci gwiazdy w oczach zaświecą* NKP I 773, Sy II 374, VI 169; łącznikami między nimi było to, że męczenników bito i torturowano oraz że gwiazdy i święci są niepoliczalni.

Na pograniczu tych frazeologizmów i poniższych z imieniem świętego wymienić trzeba wyrażenie: por. lit. *goły jak św. turecki* 'bez grosza' – przenikające do gwar, np. kasz. *goli jak tärecczi swiäti* 'bardzo ubogi' Sy V 344 – wywodzące się z pierwotnych połączeń *chudy derbisz* (1655), *chudacek jak święty turecki* (1873), *goły jak dervisz* (1735) || *św. turecki* (1780); u jego źródeł tkwią półnadszy derwisze, zadziwiający podążających do Jerozolimy pielgrzymów NKP III 549. Notowane jest też wyrażenie żart. *kandydat na św. tureckiego* 'o zagrożonym ruiną majątkową' Skor II 332. Wyrażenia *zimni święci* 'Pankracy, Serwacy i Bonifacy' (1957) obok *źli na ogrody chłopacy* (1856) czy też *ostatni dworacy* (1877) obok *wielcy dziwacy* 1930 NKP II 810 odnoszą się do aury, mianowicie chłódów i przymrozków.

Nazwa 2. osoby Boskiej z członem *święty* pojawia się w trzech zwrotach, raczej pot., notowanych od Prusa: *liczyć* || *czekać na natchnienie Ducha Św.* (1878) i *(nie) być Duchem Św., aby...* 1885 NKP I 498); oba też występują w gwarach.

Niżej zostaną omówione frazeologizmy z imieniem konkretnego świętego w składzie. W porównaniu z omówionymi wyżej wyrażają one treści konkretniejsze i bardziej zindywidualizowane.

2. **Historycznych** jednostek frazeologicznych tego typu nie ma zbyt wiele. Dawniej mogło ich być więcej, ale nie wiadomo, ile z nich było tylko „uczonymi” czy „papierowymi” efemerydami i ile ich nadal żyje w dialektach, może nawet w nowszych wariantach. Znaczeniowo i funkcjonalnie podzielić je można na dwie grupy:

a) nawiązujące do dnia patronalnego w funkcji wyznaczania pory roku i związanych z tym okresem zwyczajów (jak w przysłowiaach kalendarzowych):

Od pradawna w życiu społeczności wiejskiej istotną cezurę wyznaczało wiosenno-letnie zrównanie dnia z nocą, tj. dawne sobótki i dzień św. Jana Chrzciciela (NKP I 826-830). Do samej aury tego czasu odnosi się zwrot por. *umilkł jak kukulka na św. Jan* (1696), wymienny z *umilkł jak słowik na św. Wita* (15 VI) 1696 NKP III 718, może w nawiązaniu do męczeńskiej śmierci św. Wita⁵, o czym w przyszł. *Będiesz bit jako święty Wit*. Przednówek charakteryzują frazeologizmy gwarowe (zob. p. 5.).

W cyklu gospodarczym ważne znaczenie miał zwyczajowy termin tzw. godzenia służby. Na tym podłożu wyrosły frazeologizmy: *świętojański grosz* 'zadek potwierdzający kontrakt' (1564) obok *grosz || pieniądz św. Jana* (1779, 1894) NKP I 829; zwrot por. *ze lba mu się kurzy by o św. Janie* 'upił się przy zawieraniu kontraktów' (1558); *po św. Janie* 'nigdy' (1894), bo dni tych wiele. Na ich tle zrozumiałe stają się wyrażenia określające przygodne czy krótkoterminowe zatrudnienie: *sługa od św. Anny* 1894 NKP I 22 i – z rymem – *szwaczka od św. Jacka* 1894 NKP I 812; nie były to stałe pory zawierania kontraktów.

Na wsi dawniej w okresie jesienno-zimowym istotny był też dzień św. Marcina (11 XI), utrwalony m.in. w zwrocie por. *takaś biała jak noc św. Marcina* 1894 NKP II 390, do którego zob. kasz. *biōli jak marcyńskō gās* 'aluzja do kości grzbietowej, która u gęsi bywa jesienią biała' Sy I 310; z koloru tej kości wróžono, jaka będzie zima, o czym w przyszł. *Pierś z Marcinowej gęsi jeśli biała, to zima dobrze będzie statkowała* (1666), a por. tu także ogólniejsze: *Święto Marcina dużo gęsi zarzyna* (1840).

Inny charakter ma zwrot por. *modlić się jak szewc do św. Jacka* 1894 NKP I 812 o niezbyt oczywistym znaczeniu, ale pozostający raczej w związku z treścią przyszł. *Na św. Jacek jest w mieście jarmacek* (1865) i starego zwrotu por. *spiesz się by szwiec z boty na targ* 1618 NKP III 393.

Do tej podgrupy frazeologizmów należą wyrażenia: *na św. Adam* 'nigdy' (1618), bo nie ma św. Adama; *zakoń (św.) Adama* 'stan małżeński'⁶ 1684 (oba powtarzane do 1900) NKP I 7; one i wyżej przytoczone *po św. Janie* wydają się treściowymi wzorami dla frazeologizmów z fikcyjnymi świętymi (zob. p. 6.).

b) nawiązujące do specyficznych funkcji patronalnych samego świętego i ewentualnie z tym związanej otoczki wierzeniowo-folklorystycznej:

Zwrot por. *drzeć kogoś ze skóry jak św. Bartłomieja* zawiera aluzję do utrwalonej legendy o obdzieraniu apostoła żywcem ze skóry 1830 NKP I 65, a do tegoż odwołuje się fraza *nie rób Bartka z chleba* – mówiono, gdy ktoś odrywa skórkę z chleba, zostawiając tylko miękisz 1894 NKP I 66, raczej z łaciny: *Panem sume meum, sed non fac Bartholomeum* (MG I 77).

⁵ H. Fros, F. Sowa, op. cit., s. 532.

⁶ Por. znane mi z Kaszub porzekadło: *Zakoń św. Augustyna, cztery buty (|| nogi), jedna pierzyna* Ex, nawiązujący do dziejów św. Augustyna, o czym zob. ibidem, s. 118.

O św. Franciszku mówimy *biedaczyna z Asyżu* i do niego nawiązuje izolowane dawne wyrażenie *pokora Franciszka świętego* 1620 NKP I 576.

Zwrot *musi mieć ćwieczek świętego Ignacego w głowie* 'bez piątej klepki' łączy się z przesądem, iż św. I. Loyola, znany z gorliwości apostołskiej i umiłowania założonego przez siebie Towarzystwa Jezusowego, mieszał rozum temu, kto z zakonu występował 1806, 1894 NKP I 795; widać, że jest to wtórnie rozszerzony zwrot *ćwieczek musi mieć w głowie* 1783 NKP I 647.

Osobliwy zwrot *na niego św. Jan pojrzał* – jak mówią na wsi o tzw. chłopskich filozofach – stanowi aluzję do orła, symbolu św. Jana Apostoła 1902 NKP I 825, zbudowany wedle *na kogoś z góry spojrzeć*, ale nadający chrześcijańskie treści wyrażeniom typu kasz. *Bożi Jan* 'człowiek politowania godny, nieborak' (okolice Luzina) Sy I 52, por. *boże ciele* Skor I 108 i *głupi Jasio* NKP I 823 jako pozostałości poglądu o ujemnych wartościach moralnych ludzi ułomnych (Mosz II 1,582) lub naznaczonych przez Boga, do czego por. ros. *bożij čelovek, boževolnyj, brus. ludzi bożyje* itp.⁷

Św. Jerzy utrwalił się w tradycji i ikonografii jako rycerz na koniu, skąd wyrażenie por. *tęgi jak koń św. Jerzego* 1894 NKP I 847. Pogłębioną, ale i ironiczną interpretację tegoż obrazu przynosi por. *nabożny by św. Jerzego koń* (1618) = kasz. *nabożny jak swiātého Jerzého koń* CeyS I 7 z pierwotnie szerszego brus. *nabożny jak św. Jurija koń; jon da kaścioła, a jon da kabýły* NKP I 846; jego nowsza wersja ma postać: *Święty Jerzy do kościoła, a koń do karczmy*.

Do Piotra Apostoła odnoszą się dwa zwroty por.: izolowany *poszedłby za nim jak Piotr do Ogrojca* 1903 NKP II 936, wg Mt 26, 37 i raczej tylko literacki *jak Piotr Chrystusa zaparł się* 1858 NKP II 935, wg Mt 26, 34; z drugim wtórnie kojarzy się stary zwrot, dziś łagodniejsze przekleństwo: *(już) kur zapiał* XVI w. NKP II 252, bo w ludowym ujęciu pianie koguta sygnałem końca nocy, metaforycznie ostatecznego terminu, a Piotr zaparł się Chrystusa „za nim kur zapiał”.

Św. Piotr w tradycji funkcjonuje m.in. jako niebieski klucznik⁸, co uzasadnia zwrot por. *chodzi z kluczami jak święty Piotr* 1894 NKP II 935 i zwrot *jechać z listem od włodyki do św. Piotra* (1597) – z prawosławnego obyczaju zaopatrywania zmarłych w listy polecające do św. Piotra NKP II 936. Treści te wyzyskiwane są w nowszych zwrotach: kasz. *klepac do św. Piotra* 'o bliskim śmierci' Sy II 164 obok *jic || przinć do (sw.) Piotra* 'umrzeć' Ex = ciesz. *poszoł do swiyntego Pietra*, zapewne aktualizacje starego zwrotu *pójść na łono Abrahama*.

Wyrażenie *choroba || niemoc św. Walentego* 1598 NKP III 611 dowodzi uznania tego świętego w zwyczajach i folklorze m.in. za patrona epileptyków, a zatem jak też św. Wita, występującego m.in. w składzie frazeologizmów *tańiec św. Wita* 1806; *tańczy, jakby go św. Wit nawiedził* 1898 NKP III 718;

⁷ Por. J. Treder, op. cit., s. 53.

⁸ Klucze, symbol władzy wręczył mu Chrystus, zob. Mt 16, 19 i H. Fros, F. Sowa, op. cit., s. 447.

a por. *Bodaj cie św. Walenty ciskał* i ludowe *jakby ją Walanty trząsał* (1612), gdzie ów *Walanty* synonimem diabła jako sprawcy epilepsji (MG III 152-156).

3. Tzw. **literackich** frazeologizmów z imieniem świętego we współczesnej polszczyźnie nie ma⁹. Zauważyć tu można, iż legendę o św. Marcinie, który podzielił się z biedakiem swym płaszczem (por. hist. wyr. *szczodry Marcin* 'o lekkomyślnej hojności' MG II 128 i przysł. *Wie św. Marcin, dlaczego płaszcz dał* 1618), kojarzy się niekiedy wtórnie ze zwrotami, ale bez jego imienia: lit. *ostatnią koszulę oddałby biednemu* (1887) obok *zdejść ze siebie ostatnią koszulę* 1888 NKP II 153 i war. kasz. *ze se koszlã scygnąc i drędźemu dac* 'o hojnym' Sy II 215 oraz antonim. *ostatnią koszulę zdarł z niego* (1674), znany też w gwarach, m.in. kasz. Sy II 215.

4. **Potocznych** i dziś znanych frazeologizmów tego typu jest bardzo mało:

Jako takie rzadko występuje dawny typ określania czasu, np. *na św. Jan '24 VI'*, a nowe wyrażenie [*święto*] *Matki Boskiej pieniężnej* 1956 Jabłonowski NKP III 410 niewątpliwie ma odniesienie w kulcie M. B. w Pieniężnie.

Zwrot por. pot. (trywialny?) *objechać || obsztorcować jak św. Michał diabła* 1937 NKP II 444 jest wtórnie rozbudowanym o człon religijny starym zwrotem *wygarbować, złoić komu skórę* i posiada war. kasz. *wëgarbowac komus skórã jak sw. Michôł diôblu* Sy I 211, V 35. Uchodzący za wodza wojsk niebieskich archanioł Michał stracił do piekła zbuntowanych aniołów, a nadto jest aniołem sprawiedliwości i sądu, łaski i zlitowania¹⁰. Nawiązują do tego dwa krakowskie zwroty *poszedł do wojska św. Michała* (1919) i *modli się do św. Michała* (1933), oba stąd, że w budynku poklasztornym pod wezwaniem św. Michała w Krakowie mieściło się więzienie NKP II 444.

5. **Dialektalnych** frazeologizmów, w tym lokalnych gwarowych idiomów (np. kaszubskich i cieszyńskich) w zebrany materiał jest najwięcej, a niektóre z nich stoją na pograniczu historycznych i potocznych (stąd nieraz w NKP notowane przez Red.), a podzielić je można – jak w punkcie 2. – na dwie grupy:

a) nawiązujące do dnia patronalnego, wyznaczającego porę roku i związane z nią zwyczaje (jak w przysłowiach zwyczajowych czy tzw. kalendarzowych):

Zagadkowe zrazu wyrażenie *św. Jacku z pierogami* 1852 obok zwrotu *św. Jacek z pierogami jedzie* jako żartobliwy wyraz zdumienia – używany także, gdy grzmi 1886 NKP I 813 – konserwuje już średniowieczne kultowe skojarzenie z pierogami, jak w przysł. *Na święty Jacek z nowej pszenicy placek* 1856 NKP I 812. Nawiązanie to do legendy o cudownym uratowaniu zboża zbitego gradem wę wsi Kościelec, skąd też św. Jacek stał się opiekunem głodnych, a że jego święto przypada na koniec żniw (17 VIII), wedle podania po przednówkowym głodzie przychodzi św. Jacek z pierogami¹¹.

⁹ Pomijamy terminologiczne *krzyż św. Andrzeja* jako określenie znaku drogowego, co od charakterystycznego kształtu krzyża, z którym jest przedstawiany męczennik św. Andrzej Apostoł.

¹⁰ op. cit., s. 416.

¹¹ *Słownik folkloru polskiego*, red. J. Krzyżanowski, Warszawa 1965, s. 141.

Dokuczliwości wiosennego przednówka oddają idiomatyczne wyrażenia por.: wlkpl.(?) *pusty jak chłopska stodoła na św. Jan* 1862, 1864 NKP II 1155, będące rozszerzonym war. *pusto jak w stodole* (1712), i kasz.-koc. *chudi jak skocz na sw. Jan* Sy II 58, SyK III 68¹². Niewątpliwie w związku z wiosennym przednówkiem wyrażenie *dludzi zymk* (pn., śr.), dosłownie: 'czas poprzedzający żniwa' (= *głodny zymk* i *chudi zymk* Sy VI 316), nabrało nowego znaczenia, mianowicie: 'uosobienie biedy na przednówku', a owo uosobienie wyobrażają sobie jako wysokiego i chudego mężczyznę, który odwiedza chaty przed żniwami i prosi o schowane dlań zapasy żywności (Sy I 218). Poza tym Kaszubi znają wyraz *jôchim* 'przednówek', 'uosobienie biedy' (pd.) i 'brak pieniędzy' (Brzeźno Szl.), powstałe jako spieszczenie (por. np. *Jach* od *Jan* Sy II 79) i używane jako eufemizm czy z racji tabu; por. nadto *jôchimeczik* (Borowy Młyn) (Sy II 73). W znaczeniu 'uosobienie biedy' funkcjonuje ono w wielu oryginalnych zwrotach, np. *jôchim zazérô komus w brzuch* (Lipusz), *jôchim komus do dwierzi zazérô* (Borowiec), *jôchim włôł za pieck i tam mô sédem młodich* 'o wielkiej biedzie' (Borzyszkowy) czy *na jôchima ostawic* 'zrobić zapasy na czas przednówka' (pd.) oraz *jôchima węgóniac* (Stężycza) obok *jôchima wëpãdzëc* 'wwieźć pierwsze zboże do stodoły' (Wiele), a por. przysłowie *Na Gôchach wiedno jôchim je* (Sy II 72). Pod wpływem tego nacechowanego i frazeologicznie „aktywnego” rzeczownika wyrażenie *dludzi zymk* uległo przekształceniu w lokalny idiom kasz. *dludzi jôchim* 'przednówek' (Parchowo) = *dludzi Jan* (Brodnica, Czaple, Ramleje) Sy I 218-219; notabene, północnym Kaszubom przednówek doskwierał najbardziej około św. Jakuba (25 VII), skąd *jakubnik* 'przednówek' (Kępa Swarzevska i Żarnowiecka), do czego por. *jakubnik-skubnik* 'bieda na przednówku' (Chłapowo) Sy II 77.

Najważniejszym zwyczajowym terminem jesiennym – por. wyrażenia o babim lecie: *lato świętomarcinkowe* (1806) obok *Marcinkowe lato* (1895) – tzw. godzenia służby był dzień św. Marcina (11 XI) (NKP II 387-390), mniej św. Michała (29 IX), co utrwaliło się we frazeologizmach: ironicznym młpl. *koncepta mu się roją jak pszczoły koło św. Marcina* (1895); hist. *(jakby) po św. Marcinie* 'zbyt, za późno' 1894 NKP III 943 i mazow.(?) por. *wygląda jak jagoda po św. Marcinie* obok *młody* || *stary jak grzyb po św. Marcinie* 'niemłody' (oba 1858), nadto wlkpl. *wybroł się jak baba po św. Marcinie na kłosie* 'za późno' (1956).

Najciekawsze wydają się zwroty o porzuceniu pracy przed terminem: kasz. *zrobic Môrcëna*; kasz., koc. i warm. *zrobic môrcynczi* Sy III 48, Stef 80, kasz. *zrobic môrcyńską* Sy III 49 obok *zrobic michalską* Sy III 166. Odchodzącą służbę na Kaszubach żegnano *môrcyńszima klóskama*, występującymi w idiomatycznym zwrocie *nie jesc môrcyńszich klósków* 'opuścić pracę przed św. Marcinem' Sy III 49, a zatem według *nie doczekać wiosny* 'umrzeć'.

¹² Notabene, optymistyczniejsze w wymowie przysłowia ze św. Wojciechem (23 IV), o dziwo późne, bo dopiero z poł. XIX w., nie zdołały ich zdominować, np. *Na św. Wojciecha dla rolnika pociecha* 1840 NKP III 743.

Mazow. wyr. *kucharka od św. Marka* 'przygodna, zła' 1858 NKP II 392 dowodzi, że dzień św. Marka (25 IV) nie był takim zwyczajowym terminem.

b) nawiązujące do specyficznych funkcji patronalnych danego świętego i związanej z tym otoczki wierzeniowo-folklorystycznej, tutaj typowo ludowej:

Najpopularniejszy jest w nich św. Piotr (NKP II 935-937), w folklorze ludowym postać komiczna (MG II 303). Z ludowej legendy wyrósł zwrot por. rzeszowski *darzy się nieborakowi jak św. Piotrowi* (1956) czy zwroty: *ciesz. świnynty Pieter to robi za ciebie* (1954) i *kasz. ze sw. Piotra cos na pól zrobic* 'byle jak wykonać' jako *war. kasz. (z)robic co na pól z rzęcą* Sy IV 381. Z legend o matce apostoła powstało *mazow. por. rzuca się jak Piotrowa mać* (1851) i *włkpl. zazdrosny jak św. Piotra matka* (1864), wyzyskującego stare przysł. *Przed 'przez' zazdrościć w niebie nie być* 1618 NKP III 835; wedle legendy matka św. Piotra została w piekle właśnie z tego powodu (MG I 302). Znaczeniowo przewrotnym wydaje się *por. dobrze jak św. Piotrowi w Rzymie* (1830).

Do zjawisk atmosferycznych odnoszą się zwroty: *kasz. Piotrowi są pierzna rozdarła* 'śnieg pada dużymi płatami' Sy IV 258 i *ciesz. Pieter pierzine wytrzepuje*, a *por. też święci pierze drą* 1888 NKP II 594 i *kasz. sw. Pioter w niebie krępe szróteje* 'pada suchy śnieg' Sy V 290; *kasz. sw. Pioter kamienie zwólô || karęje* 'grzmi' Sy II 126, 135 z *war. sw. Pioter beczki kulô* Sy II 293 = *ciesz. NKP III 488* czy *sw. Pioter z kołóczami jedze* Sy II 190 wobec *Pan Bóg kołacze wiezie* 1896 NKP I 180 i omówionego wyżej *św. Jacku z pierogami*. or. *sw. Pioter w korkach po niebie chodzi* 'grzmi' ma ekwiwalent *ciesz. Pieter beczki kulo obok świnyńci w niebie w kręgle grajóm* NKP III 488, a *por. także* jedyny tu przykład z biskupem praskim: *św. Wojciech brodę rozwija* – „wg Adalberga tak mawiali murarze o niestałej wiośnie” 1894 NKP III 744, wyzyskujący ten sam typ ludowego obrazowanie i nawiązujący do ikonograficznych wyobrażeń świętego.

Zwrot *por. włkpl. stoi jak św. Jan od Warty* 'o nieśmiały, w pokornej postawie' 1864 NKP I 830 jest motywowany licznie nad rzekami stawianymi figurami J. Nepomucena, na pamiątkę jego męczeńskiej śmierci w Wełtawie – wedle tradycji za obronę tajemnicy spowiedzi; w całej środkowej Europie uchodzi za opiekuna mostów, gdzieniegdzie też za patrona dobrej sławy¹³.

6. Na koniec warto zebrać frazeologizmy z fikcyjnymi świętymi, mianowicie: *Fic || Fryc, Nigdy, Migdy, Dygdy, Jury* jako wyraźnie ludowymi i ukształtowanymi w folklorze, poniekąd wedle wzoru *na św. Adam* 'nigdy' czy *po św. Janie* 'nigdy' i *chełm. na św. Jury* 'nigdy' 1878 NKP I 847, *por. przysł. Dam na św. Jerzy, jak rak świśnie* (1841), czy *młpl. na cztery Króle* 1895 NKP I 580 i *w maju będzie* 1894 NKP II 370, jak też typu *kiedy zakstą kije* (MG I 110).

Najstarszym wydaje się wyrażenie *na święty Nigdy* (1618), też żart. Skor II 332 lub gwarowe (np. *włkpl. i ciesz.*), z *hist. war. na świętego Migdy* (1894)

¹³ H. Fros, F. Sowa, op. cit., s. 306.

i ciesz. *na św. Dygdy* NKP II 625. Młodsze są kasz.-koc. *na sw. Fic* (, jak będą owce strzyc) 1852 NKP I 580 i *na sw. Fic, czej bądźze czas wilka strzic* Sy VI 153, wlkpl. *na święty hyc* 1861, chełm. *na św. Fryc* 1878 NKP I 580.

W podsumowaniu prezentacji materiału i niniejszej analizy podkreślić należy, iż:

1. pomijając cały materiał ściśle paremiograficzny, frazeologizmów związanych z kultem świętych w sumie nie zapisano zbyt dużo, zwłaszcza tych właściwych odmianie ogólnej polszczyzny (a por. krakowskie *poszedł do wojska św. Michała*), przy czym większość powstała (została zapisana?) na gruncie rodzimym, licząc też warunkowane *Biblią*, jak np. kasz. *sw. Piotra toniô* 'obfity połów'. Wyraźnie obce, łacińskie jest *nie rób Bartka z chleba*, a kalwinowi Rysińskiemu z Białorusi zawdzięczamy zapis por. *nabożny by św. Jerzego koń*¹⁴. Wnioskowanie o chronologii frazeologizmów, podobnie zresztą jak o geografii, na podstawie NKP może być tylko orientacyjne, ale warto zauważyć, że trochę ich przynoszą teksty z XVI i XVII w., większość zaś z 2. poł. XIX, zwłaszcza dzięki zbiorom materiałów ludowych, jak np. Kolberga;

2. większość owych frazeologizmów należy już do dość odległej przeszłości, w tym nawet wyłącznie dialektalnych, a ich wyjście z użycia jest konsekwencją erozji i zaniku ludowego zwyczaju i folkloru; odpryski ich w niektórych gwarach – zwłaszcza na peryferii północnej i południowej, tj. na Śląsku Cieszyńskim i na Kaszubach – są całkowicie sfrazeologizowane, np. *robic marcinczi*, kasz. *mariczném(u) Józku* Sy VII 1 || *maricz(ě)né buksë* Ex wobec ogólnego *Maryjo (i), Józefie święty!*

3. frazeologizmy z imieniem świętego w składzie odnosiły się:

a) liczniej do rodzimych zwyczajów wiejskich i ludowego folkloru określonej pory roku, wykazując ścisły związek z przysłowiami tzw. kalendarzowymi i prognostykami meteorologicznymi; o ich ludowej proveniencji świadczą nie tylko przykłady z imieniem *św. Piotr* czy z fikcyjnymi *św. Adam*, *św. Fic* itp., ale też np. *zimni święci wobec ostatni dworacy* (1877) itd.; pełniły ważne funkcje w komunikacji i wykazywały znaczną trwałość;

b) rzadziej do specyficznych dla każdego świętego funkcji patronalnych. Pojawiło się tu chyba sporo okazjonalnych efemeryd, np. *pokora Franciszka świętego* (1620), *drzeć ze skóry jak św. Bartłomieja* (1830), tylko literackie z *Biblii*, np. *jak Piotr Chrystusa zaparł się* (1858). Widoczne to szczególnie przy rozszerzonych war. typu *musi mieć świeczek świętego Ignacego w głowie* : *świeczek musi mieć w głowie*; kasz. *węgarbowac komus skórã jak sw. Michôł diôbłu* : *wygarbować komuś skórę*; *pusty jak chłopska stodoła na św. Jan* : *pusto jak w stodole*. Zwrot *na niego św. Jan* *pojrzał*, jeśli

¹⁴ Potwierdza to A. Івченко, *Польско-українські фразеологічні контакти: змагання за ієроуродство*, w: *Матеріали міжнародної славістичної конференції пам'яті професора Костянтина Трофимовича (1-3 квітня 1998 року)*, t. 1, Львів 1998, s. 352-357.

w ogóle nie jest sztuczny, powstał tylko dzięki istnieniu kiedyś lud. *Boży Jan*. Ze św. Marcinem łączy się wtórnie lit. *ostatnią koszulę oddałby biednemu*. Symbioza ludowej interpretacji zjawisk z przekazem biblijnym, ewentualnie na tej interpretacji opartej, zachodzi w XVI-wiecznym zwrocie (*już*) *kur zapiał*. Do zmieszania podłoża obrazowania dochodziło zresztą w obrębie faktów chrześcijańskich, przeważnie z powodu ludowych przekazów hagiograficznych¹⁵, np. Walenty i Wit jako patronowie epileptyków czy w zwrocie św. *Jacek z pierogami jedzie* itp.

4. frazeologia ta była dość żywotna, wykazywała bowiem zdolności odnawiania się, widoczne w powstawaniu wariantów czy ekwiwalentów typu: dawne *poszedł przed Abrahama* 1564 NKP I 4 zastąpiło nowsze kasz. *jic* (*||przińc*) *do (św.) Piotra* Ex czy *ciesz. poszoł do św. Pietra* NKP II 936, a por. tu jeszcze hist. *zobaczysz się ze św. Trójcą* 'umrzesz' 1846, 1930 NKP III 534. Zwrot por. *umilkł jak kukulka na św. Jan* był używany wymiennie (oba z 1696 r., ale czy na tymże terenie?) z *umilkł jak słowik na św. Wita* (15 VI). Odwołać się tu można wreszcie do licznych związków frazeologicznych o grzmocie czy padającym śniegu, powstałych przeważnie w wyobraźni ludowej.

5. trudno na tej podstawie powiedzieć coś pewniejszego o „głębi” kultu świętych, raczej jednak dość powierzchownego, a jeśli już występującego, to raczej w otoczu ludowym i żartobliwym, nawet ironicznym. Jakieś głębsze wnioski w tym zakresie mogłaby dać analiza tejże frazeologii w językach innych narodów, mniej lub bardziej katolickich.

¹⁵ Św. Wojciech tak rzadko pojawia się w frazeologii, zwłaszcza ludowej, gdyż raczej takiej hagiografii nie miał, mając współczesne przekazy Kanaparza czy Bruna z Kwerfurtu, o czym zob. m.in. G. Labuda, *Świętość biskupa Wojciecha w wyobrażeniach hagiologicznych i praktykach hagiograficznych wczesnego średniowiecza*, Studia Warmińskie XXX 1993, s. 23-35.

GDĄŃSK WE FRAZEOLOGII*

Można postawić pytanie, jak milenijne miasto Gdańsk¹ i jego starożytna nazwa zaznaczyły się we frazeologii, wiadomo bowiem, że wiele miejscowości weszło nie tylko do przysłów², por. bowiem np. *krakowskim targiem* 'kompromisowo' (1618), *częstochowskie kadencje* (1779) || *rym* 'liche wiersze' (1852). Zgromadzenie w jednym miejscu interesujących nas materiałów pokazuje, że miasto „znowu nasze”³ i jego nazwa były dość popularne i może nie tak zupełnie przypadkowo wymieniano się często we frazeologii z Krakowem: Gdańsk na północy u ujścia Wisły, Kraków na południu blisko źródeł Wisły. Zestawienie takie pozwala poza tym lepiej określić znaczenie jednostek frazeologicznych, podłoże frazeologii i jej dynamikę rozwojową.

A oto interesująca frazeologia według strukturalnych typów:

1. wyrażenia:

†*mały Gdańsk* 1874 A. Darowski obok *galicyjski Gdańsk*: „nazywano tak dawniej niektóre miasta, np. Łask w Sieradzkim i Ulanów nad Sanem” NKP II 608; oba były targowiskami: Łask – położony⁴ nad rzeką, skrzyżowanie kilku dróg; Ulanów – w widłach Tanwi i Sanu; por. o Bieczu i Krośnie: *mały Kraków* (*parva Cracovia*) 1933 Bystron NKP II 189

†*po gdańsku* '?': *Koło to powinno być okowane gładko, po Gdańsku* [Solsk Geom. 2, 7] 1806 Linde II 33 jako ilustracja †*gdańskim sposobem, auf Danziger Art* '?', gdy w NKP I 607 razem z *gdańska robota*

†*gdańska robota* 'dokładna, staranna' (1900 SW) NKP I 607, a do tego odesłanie od *krakowskiej roboty* '?' 1902 Goldstein NKP II 188

* *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Lublin – Polonia* Vol. XVIII Sectio FF, 2000, s. 273-278.

¹ Por. *urbe Gydanyzc w Żywocie św. Wojciecha* z 997 r.

² Pomijam tutaj należące do paremiografii i paremiologii przysłowia, aczkolwiek niektóre frazeologizmy z nimi ściślej się wiążą, np. *Dobrze Polsce przeź Pomorsce, a i Pomorsce nie zle przeź Polsce*. Por. J. Treder, *Pomorskie nazwy geograficzne we frazeologii*, „Jantarowe Szlaki” R. XXXI 1988 nr 2 (208), s. 41-44; [W niniejszym tomie s. 82-92.]; tu ujęto też przysłowia.

³ Por. A. Mickiewicz, *Pan Tadeusz*, ks. IV, wers 823 *Dyplomatyka i łowy*: „Miasto Gdańsk, niegdyś nasze, będzie znowu nasze!”, też 1957 Red. NKP I 608 jako „slogan polityczny, szczególnie popularny przed II wojną światową”.

[⁴ Miasto powiatowe nad rzeką Grabią.]

†*gduńsko klótnia* ‘bez powodu’ 1955 Roppel NKP I 608; zapewne nawiązanie do przysł. *Burmistrz gdański rozgniewał się na króla Polski, co z tego będzie nie wiem* 1696 Potocki NKP I 608, o którym niżej

mo gębule jak gduńsko brama 1897 Derd, Roppel i *mā pësk jak gduńskā brōma* Sy I 317, RopKMM 14 jako war. *gęba u niego jak brama krakowska* 1886 Rapacki, a z kolei to war. *wobec gęba jak Floriańska Brama* 1866 Łepkowski NKP I 613; wątpliwa niezależność porównań, ale Gdańsk istotnie miastem bram⁵.

2. zwroty:

†*spuścić do Gdańska* ‘roztrwonić, przepuścić, stracić’ 1838 Pauli NKP I 608 ≤ *Te zaś żołądki prowadzą do Gdańska poty cnych kmiotków, a raczej do Chłńska, Stamtąd ma pycha podżogę do zbytku Miasto pożytku* 1595 Klonowicz, *Gdańsko – chłńsko* 1852 Czelakowski NKP I 607; por. jednak dosłowne: *spust do Gdańska obok fryjor do Gdańska* Linde II 33, też pod *fryjor* Linde I 674: ‘wiosenne spuszczenie zwłaszcza do Gdańska’, np. *Trzeba wymłócić pszenicę, na przyszły fryjor do Gdańska*

ta sama pół Gdńska pęgādā ‘o kobiecie pyskatej’ Sy I 316 || ... *potraf i pęgadac* Ex

won jachēl ze Sławoszēna na Karwią do Gdńska ‘okrężną drogą’ 1866 Ceynowa, RopKMM 14, Ex obok *uon jechał z Pucka na Kartuzy do Gdańska* SGP Karłowicza: *jechał z Krakowa do Warszawy na Lublin* 1830 Wójcicki NKP I 837

tym tępyim nożem (abo: *na nim*) *możesz do Gduńska rēdowac* RopKMM 14, *na tępyim nożu możesz do Gduńska rēdowac* 1955 Roppel, Sy III 224, Ex: *na tym ostrzu choć do Krakowa zajechać* 1852 Lipiński NK II 657

je takē xleba, że bez nēgo || *přezeń Gduńsk je vījec* ‘o cienkiej skibce chleba’ Sy I 316, II 33, Ex: *Kraków przez co zobaczyć* 1879 Karłowicz, *Bez tę kromeckę chleba...* NKP III 661

xvalēc cos, jak gdańščōn zghītēguo sleja Lor I 220, *zalecac* ‘zachwalać’ *cos jak gduńczōn zghītēgo sleja* ‘usiłnie, namolnie’ (pn., śr.) Sy II 341; gdańszczanina można było przechytrzyć?

†*tejmość wystrojona jak lalka gdańska* 1806 Linde, analog. 1852 Lipiński: *wystroił się jak lalka* NKP III 331; por. Rop KMM 24: *w Gduńsku są piāknē pupci* ‘lalki, dziewczęta’ i *falszēwē bubci* (abo *bōfci*), a do tego por. *gduńščī bufce* ‘chuligani’ Sy I 317

†*wyszczерzyć ząbki jako gdańskie organy na kościół*: *Król się nam uśmiechał i wyszczerzył ząbki, jako gdańskie organy na kościół* 1612 Per. Maćk. NKP III 842; uśmiechu *pełną gębą* przez aluzję do piszczałek organów, ale nie w katedrze oliwskiej, bo te pochodzą z lat 1763-1788

†*rozgniewał* || *porwał się jak burmistrz gdański na króla polskiego* 1894 Ad, *rozgoił się śāltis gduński na króla polskēgo* Sy I 317 (powszechnie?) ≤ przysł. *Burmistrz gdański rozgniewał się na króla Polski, co z tego będzie nie wiem* 1696 Potocki, *Rozgniewał się burmistrz gdański na król polski, wielka*

⁵ Por. np. J. Samp, *Miasto czterdziestu bram*, Gdańsk 1997.

wojna będzie 1852 Lipiński, *pogniewał się wójt gdański na polskiego króla Gloger, ...na króla polskiego* 1913 Reymont, NKP I 608; RopKMM 24: „Aluzja do buntu gdańszczan przeciw królowi Stefanowi Batoremu”.

3. frazy:

jego brat ve Gduńsku goli ‘o tęym nożu’ Sy I 316 (powszechne?): za *Pilić* z *brzytwy golił* 1855 Sabowski, *Dobry nóż, jego brat za Wisłą goli* 1894 Ad, *ostry, jego brat za Warsiawo Żydom brody gołuł* 1901 Milewska NKP II 656; *człon brat* ‘członek bractwa, cechu’, por. *cechowy braf*?

jemu tak gęba lâtá jak gdąński babie 1866 Ceynowa : war. *jemu tak jężek pęluje jak gdunscij babie* 1897 Derd, Roppel NKP I 608; *jé tak pësk lâtá jak babe gdónské* Sy I 317; por. tu może przysł. *Król się nam uśmiechał i wyszczył ząbki, jako gdańskie organy na kościół* 1612 Per. Maćk. NKP III 842.

Zebrano zatem łącznie 18 jednostek, mianowicie: 7 wyrażen⁶, w tym 1 porównawcze i tylko ono z wyrażen dziś żywe w kaszubszczyźnie; 9 zwrotów, w tym 2 dawne, pozostałe obecnie używane w kaszubszczyźnie, m.in. 2 porównawcze; 2 frazy, w tym 1 porównawcza, obie jeszcze dziś żywe, choć jedna raczej już w zaniku. Nie ma pewności co do znaczenia wyrażenia *po gdańsku* i *gdańskim sposobem*, a w przypadku zwrotu *spuścić do Gdańska* ‘przepuścić, stracić’ trzeba wierzyć, że to frazeologizm wobec luźnego połączenia w znaczeniu ‘spływ barek, statków rzecznych...’ Gdy chodzi o genezę, to pierwotna motywacja wszystkich wydaje się jasna, poza typem *jego brat ve Gduńsku goli*. Jakie fakty się za nim kryją?

Żywotność większości frazeologizmów z leksemami *Gdańsk*, *gdański*, *gdańszczanin* ogranicza się dziś zatem tylko do Kaszub i raczej tak było również w przeszłości; niektóre wariantowe bez tych leksemów mogą występować w ogólnej polszczyźnie lub w innych regionach Polski. Kaszubskie frazeologizmy są zatem argumentem na rzecz rzeczywistego istnienia czy ich używania w przeszłości.

Istotny wydaje się podział na jednostki: 1. Oryginalne (10): †*mały Gdańsk* 1874 (tu wtórne: †*mały* || *galicyjski* Kraków 1933), †*po gdańsku* ‘?’ 1806, †*gdańskim sposobem*, †*gduńsko klótnia* ‘bez powodu’ 1955, †*spuścić do Gdańska* ‘przepuścić, stracić’ 1838, *ta sama pół Gdónska přegadá* ‘o kobiecie pyskatej’ Sy, *xvalěc cos, iak gdańščon zgnitěguo sleza* Lor, *jemu tak gęba lâtá jak gdąński babie* 1866 Ceynowa, *je také xleba, že bez něgo* || *přezeń Gduńsk je vřzec* Sy : Kraków przez co zobaczyć 1879, †*Rozgniewał* || *porwał się jak burmistrz gdański na króla polskiego* 1894; 2. wariantowe (6): †*gdańska robota, mo gębulę jak gduńsko brama, won jachêł ze Sławoszéna na Karwią do Gdąńska, na tęym nożu mozesz do Gduńska řédowac* [‘jechać wierzchem’], *jego brat ve Gduńsku goli*, †*jejmość wystrojona jak lalka gdańska*.

⁶ Recenzent tomu wskazał nadto na wyrażenia *gdańska szafa* Skor II 258 i *gdańska wódka* ‘goldwaser’ Skor II 606; o drugim por. w niniejszym tomie s. 87.]

Kilka oryginalnych jednostek powstało raczej poza Gdańskiem, Kaszubami czy Pomorzem, np. *†mały Gdańsk*, *†spuścić do Gdańska*; tak też chyba wariantowe *†jejmość wystrojona jak lalka gdańska*. Większość jednak powstała na miejscu czy w bezpośrednim zasięgu Gdańska, mianowicie w mowie Kaszubów, np. *†gduńsko klótnia*; *ta sama pól Gdõńska přegãdã*; *xvalēc cos, iak gdańščõn zgñitěguo sleza*; tak też większość wariantów, np. *mo gębulę jak gduńsko brama*; *won jachêł ze Sławoszëna na Karwią do Gdąńska*; *ta sama pól Gdõńska potrafi přegadac*; *na tępym nożu możesz do Gduńska rėdowac*; *bez ñego || przezeń Gduńsk je vřzec*. Fraza porównawcza *rozgořil sã szãltis gduński na krõla polskěgo* dowodzi „dobrej pamięci” Kaszubów, ale ona sama wcale nie musiała zrodzić się wśród Kaszubów. Do jakiej społeczności odnieść np. *†gdańskim sposobem*, *†gdańska robota*, *†po gdańsku* itd.?

Takie aktualizowanie przysłów – twory paremiografów – praktykowane było szeroko, np. *W Gduńsku rozëmu nie kupisz* 1955 Roppel jako war. *Kto rozumu mieć nie będzie, we Włoszech go nie nabędzie* 1570 Fac NKP III 85⁷. W naszym materiale zastanawia adaptacja faktów z innych terenów, szczególnie zaś z pierwotnymi chyba leksemami *Kraków*, *krakowski*, np. *†gdańska robota* ‘dokładna, staranna’ 1900 : *krakowskiej roboty* ‘?’ 1902, *mo gębulę jak gduńsko brama* 1897 : *gęba u niego jak brama krakowska* 1886, *won jachêł ze Sławoszëna na Karwią do Gdąńska* ‘okrężną drogą’ 1866 : *jechał z Krakowa do Warszawy na Lublin* 1830, *na tępym nożu możesz do Gduńska rėdowac* 1955 : *na tym ostrzu choć do Krakowa zajechać* 1852, *jego brat ve Gduńsku goli* ‘o tępym nożu’ Sy : *jego brat za Wisłą goli* 1894. Ile starszych z tymi leksemami, ile zaś z *Gdańsk*, *gdański*?

Na koniec podkreślić należy zasobność frazeologii kaszubskiej, jej archaiczność, żywotność i siły asymilacyjne. To Kaszubom i kaszubszczyźnie Gdańsk zawdzięcza obecność we frazeologii, a także w paremiografii⁸, podobnie jak Słowiańszczyzna znaczną frekwencję leksemu *morze* we frazeologii (por. NKP II 521-524)⁹.

⁷ Roppel asymilował frazeologię i paremiografię ogólną czy „rolniczo-lądową” do potrzeb Kaszub jako krainy nadmorskiej, co szczególnie widoczne w RopKMM.

⁸ Por. *Bodaješ ñie miał chleba inszego jak w Oliwie* ‘bodaješ z głodu umarł’; przymowa do skamieniałego chleba, który w klasztorze oliwskim pokazują 1806 Linde III 546, por. NKP II 731 i literacki opis w: F. Sędzicki, *Baśnie kaszubskie*, Gdańsk 1979, s. 173; baśń pt. *Kamień*. Podstawą ujęcie biblijne: *Gdy któregoś z was syn prosi o chleb, czy jest taki, który poda mu kamień* Mt 7,9 i Łk 11,11.

⁹ Por. J. Treder, *Morze i wiatr w idiomatyce kaszubskiej*, „Nautologia” R. XXII 1987 nr 1, s. 40-51.

WYBRANE FRAZEOLOGIZMY W *TRAGEDII O BOGACZU I ŁAZARZU* z 1643 ROKU

Ten oparty na przypowieści ewangelicznej i adresowany do teatrów szkolnych utwór omówił T. Witczak¹, pisząc o nim m.in.: „... literacko bardzo przeciętny moralitet, wybitnie zyskuje na wartości jako jeden z nielicznych tego rodzaju dokumentów kultury polskiej w siedemnastowiecznym Gdańsku”². Korzysta z motywów w literaturze wcześniej znanych, ale jako całość jest sztuką oryginalną, nie zaś translacją czy przeróbką.

T. Witczak opisał też losy zabytku, jego układ i treść, jednak językowi poświęcił niewiele uwagi. Dobrze zachowany rękopis liczy ok. 1600 wersów (zwykle 13-sylabowców z gramatycznymi rymami parzystymi), zajmujących 34 i pół karty³, z tytułem: *TRAGEDIA o BOGACZU I ŁAZARZU z PIŚMIA ŚWIĘTEGO WYIĘTA I Nowo wierszem opisana Polskim IASNIE WIELMOŻNEMV SĘNATOWI GDANSKIĘMV dedicowana i przypisana in honorem Roku 1643. Miesiąca Stycznia Dnia 22. Łacińska dedykacja Senatowi dowodzi zabiegania o druk czy wystawienie na scenie.*

Czytelne pismo wyszło spod jednej ręki. Autorem tekstu mógł być – wedle A. Brücknera⁴ – Jan Guliński, plebejusz, teolog ewangelicki, od 1633 r. profesor języka polskiego w gdańskim Gimnazjum Akademickim, który opuścił miasto z powodu niedostatku w 1644 r. Należał do płodnych wówczas pisarzy, a pisał wiersze i prozę po łacinie i po polsku, m.in. dziełko o języku polskim. Rękopisy ich częściowo zaginęły. Wiele przemawia też za autorstwem Marcina Gremboszewskiego (ok. 1600-1658), muzyka miejskiego, kompozytora i wierszopisa gdańskiego⁵.

¹ T. Witczak, *Gdańska „Tragedia o bogaczu i Łazarzu” w rękopisie z r. 1643*, Pam. Lit. 1952, z. 1-2, s. 574-595; tenże, *Teatr i dramat staropolski w Gdańsku*, Gdańsk 1959, s. 48-64 (z cytatami).

² T. Witczak, *Gdańska...*, s. 592.

³ Ponumerowanych później *recto* ołówkiem kart jest 44, w tym 9 ostatnich czystych.

⁴ A. Brückner, *Polnisch-russische Intermedien des XVII Jahrhunderts*, „Archiv für slavische Philologie”, t. 13, 1891, s. 406-407; tu pierwsza wiadomość o zabytku.

⁵ Z. Rynduch, *Kilka słów o zapomnianej przeróbce polskiej „Dystychów” Katona*, „Mestwin”, dod. nauk. lit. „Słowa Pomorskiego”, 1930 nr 15 z 9 IX, s. 7. Pierwszeństwo oddaje mu T. Witczak, *Teatr...*, s. 62. Hasła takiego nie ma w *Nowym Korbutie*, gdzie w t. I, s. 208-209 powtórzono informacje za Witczakiem.

Ogólna polszczyzna osiągnęła w XVI w. wysoki poziom m.in. w wyniku działania prądów Reformacji, która dopuściła do liturgii języki narodowe. F. Lorentz pisał: „Języka, który duchowni ewangeliccy sobie stworzyli, dla celów światowych nikt nie używał. Ale bardzo podobnym językiem posługiwał się pewien anonimus – według mniemania A. Brücknera [...] – w drugim intermedium swojego w roku 1643 senatowi gdańskiemu poświęconego dramatu *Tragedia o bogaczu y łazarzu* [...] (rękopis w gdańskiej bibliotece miejskiej pod nr. Ms. 2429), w którym występuje Kaszuba, mówiący swoim ojczystym językiem, tj. polszczyzną przeplataną niektórymi wyrazami pomorskimi.”⁶

Zabytek ten niedawno wydałem⁷. Zanalizowałem jego grafie i zawarty w nim materiał odnoszący się do systemu gramatycznego⁸, osobno zaś opracuję jego leksykę wraz frazeologią, z której tu przedstawię tylko wybrane jednostki, z pominięciem przysłów i sentencji. Wnioski z tego płynące nie są może rewelacyjne, poza „odkryciem” kilkunastu nowych frazeologizmów, w tym m.in. z interesującym tłem obrazowania, ale warto podzielić się przy tej okazji pewnymi ogólniejszymi refleksjami.

Najpierw analiza tekstu potwierdza znaną prawdę o bogactwie i sporej zmienności frazeologii. Gdyby S. Adalberg czy redakcja NKP⁹ ekscerpowali ten zabytek, to przybyłoby im nieco jednostek, a inne otrzymałyby starszą czy pełniejszą dokumentację, przemawiającą może w jakimś stopniu za małopolską proveniencją, gdyż pisarz przypuszczalnie pochodził z północno-wschodniej Małopolski, skąd np. J. Kochanowski, M. Rej czy XIX-wieczny paremiograf Żegota Pauli.

1. Niemało frazeologizmów tego zabytku należy do **starej i trwalej**, a zatem poświadczenia te wzbogacałyby dokumentację w NKP czy kontynuowałyby zapisy SPXVI w.; nadto wszystkie są nadal znane w tej lub wariantowej postaci:

chłop duży jako dąb 17¹⁰; 1580 NKP I 261, Skor I 166

swe zdrowie duszkiem spełniać 6, por. *wychylić (kieliszek) duszkiem* Skor I 195 i książk. *spełniać kielichy, toasty (za zdrowie)* Skor II 168, *duszkiem kwartę wypić* 1560 Rej SPXVI t. VI 206

nie mam, gdziebym, uboga, swą głowę skłoniła 20; *gdzie [bych] głowę moję skłoniła* 1552 Opec 147 SPXVI t. VII 404, 1615 Paszkowski NKP I 654, Skor II 125

⁶ F. Lorentz, *Gramatyka pomorska*, Poznań 1927, s. 46; wyd. fotooffset. Wrocław 1958, s. 46.

⁷ Zob. *Tragedia o bogaczu i Łazarzu*, z rękopisu odczytał i do druku przygotował J. Treder, Gdańsk – Gdynia 1999; odczytanie (transliterację) poprzedza podobizna rękopisu, znajdującego się dziś w Bibliotece Gdańskiej PAN, sygn. Ms. 2429. Por. rec.: Z. Nowak, w: „Rocznik Gdański”, t. LX, z. 1, 2000, s. 163-167.

⁸ Zob. J. Treder, *O języku „Tragedii o bogaczu i Łazarzu” z 1643 roku. Cz. I System gramatyczny*, [w:] *Polszczyzna regionalna Pomorza* 8, red. K. Handke, Warszawa 1998, s. 65-94.

⁹ Zob. Rozwiązanie skrótów.

¹⁰ Przykłady w transliteracji. Cyfra po cytacie oznacza kartę rękopisu. Dla oszczędności z zasady nie podaję znaczenia i nie tworzę słownikowego hasła frazeologizmu, które często w dokumentacji z NKP czy Skor; brak odniesień do nich oznacza, że tam tego lub podobnego nie odnaleziono.

się to fantazyje dawne w głowie roją 23; 1625 Falibogowski NKP I 657
i *roi się komu po głowie* Skor II 38

tę fantazyją z głowy wybijemy 23; 1580 Kochanowski NKP I 661, też Skor II 633

s kalety grosze wywabila 4; por. *wyciągnąć grosz z sakiewki* Skor II 642, *za kaletę kogo wodzić* 1621 Knapski NKP II 9

mu obiecował Świat gory złote 34; od 1522 Biernat NKP I 724, Skor I 257
za me ciężkie grzechy przy tym pokutować 6; Biernat SPXVI t. VIII 201, Skor I 711

I te rogi wyniosłe s karkiem połąmiła 21; por. *złamał kark* 1564 Bielski SPXVI t. X 140, *połamać sobie rogi o co/na czym* 'nie dać czemu rady' Skor II 65

kto okiem sokolim przenosi 17; [nie mieć *ták*] *Sokolého oká* 1564 Orzechowski SPXVI t. XXI 222, też *sokole oko* Skor I 587

(*mi*) *na oczy przodków swych godność przekładacie* [= pokazujecie] 9; por. *na oczy* 1564 Mączyński SPXVI t. XXI 215, *na oczy* (co pokazać) Skor I 589; *na światłoienne coś wydobywać*

oczy zawarł 5; *oczy zawrzeć* 1597 Bielski SPXVI t. XXI 214, *zamknąć, rzad. zawarć oczy* 'umrzeć' Skor I 594

pysk stulić 27; *stulić pysk* Skor I 788; 1618 NKP II 1161

twarde serce 28; Skor II 102 i np. 1910 NKP III 166

serce mi się kraje 9; Skor I 353; 1607 NKP III 163

miętkie słowa 28; 1579 Skarga SPXVI t. XIV 137, Skor II 144

serce zmiękczyć słowa 14; Skor II 857, por. *zmiękczyć czyje serce* Skor II 857

Żeś ochotnie nakłonić ucha nie żałował, Tym wierszykom 35; por. *nakłoniwffy vcho* 1541 Rej SPXVI t. XV 589, *nakłaniać ucha* 'dawać posłuch' Skor I 475

Chceją łaskawe ucho dać, coć tu przełożemy 3; por. *dać ucha komu* 'wysłuchać' 1603 NKP III 567; *dawać komu (czemu) ucha* 'chętnie słuchać' Skor II 420.

(wszystko to z nim) *zginęło jako polna trawa* 26; biblijne? Por. *Wszystko to minie jako polna trawa* 1584 Kochanowski *Fraszki* i Linde NKP II 490.

Wzbogaceniem dokumentacji NKP byłoby: a) rodzime: *Abom ja to podobno z tobą świnię pasał* 28; od 1558, potem dopiero 1825 NKP II 827, *posp. pasać z kim świnię* Skor II 332 i – b) obcego pochodzenia: *Przes słotkie usta twoje miodem namazane* 6; por. *z przodku mu miodem mażą* 1562 Rej, potem *gębę miodem smarować* XIX w. Piwocki NKP II 492; por. niem. *jmdm Honig um den Mund schmieren* 'schlebiać'¹¹ i może *mieć miód w ustach* 'mówić pochlebstwa...' Skor I 449.

Z przykładów powyższych i niżej wynikać może dość oczywisty wniosek, że trwalsze – i zarazem bardzo stare – są frazeologizmy somatyczne.

¹¹ E. Mierzejewska, *Zwroty idiomatyczne oznaczające oszustwo w języku polskim i niemieckim*, Por. Jęz. 1986, s. 325.

2. Wydłużenie metryki jednostek nierejestrowanych (przypadkowo?) w NKP czy SPXVI, a podawanych przez Skorupkę stanowiłyby zapisy:

na ten czas, gdy głowa sronem pobieleje 8; por. *szron bieli komu głowę* Skor II 284

Jusz to jedno przydrugim WM zapłacicie 15; 'dwie lub więcej korzyści razem' Skor I 308; por. *Jedno z drugim nie ma nic* 1898 Dybowski NKP I 842? *czyń ślub Jowiszowi* 6; *czynić śluby, uczynić ślub* Skor II 304

w wszeteczeństwie ulgnął asz po uszy 20, *w rozkoszach swowolnych posuszy opływa* 'całkowicie' 22; *po uszy* (zaangażować się w coś, zakochać się w kimś) Skor II 417

cierpiałbym, byś nie podał ręki 6; *podać komu rękę* Skor I 697

wiek złoty 12; por. *złoty wiek* 'okres największego rozkwitu...' Skor II 556 *i na wieki wieczne zatracony* 20; *na wieki wieków* 5, *na wiek wieków* Amę 7; *na wieki na wieczne* 30, 33; Skor II 556

Mam dziś nieprzymuszoną wolą podpisać tobą 25; *nieprzymuszona wola* Skor II 600

Wstecz się powrócić 8, *powrócić wstecz* 33, *nazad wrocić* 32; por. *oglądać się, spojrzeć wstecz* i książk. *zawrócić wstecz koło historii* Skor II 625, a do poprawności *cofać się wstecz* i niem. *zurücklaufen*¹².

3. Do **starych i historycznych**, tj. zanikłych w ogólnej polszczyźnie należą:
a) zanikłe całkowicie:

Cosz poczną chudy derbisz 24; SPXVI brak nawet *derbisz*, dopiero więc z XVII w.: *goły, chudy jak derbisz* Br 87, *chudy derbisz* (1655), *goły jak derwisz* (1735); u jego źródeł tkwią półnaczy derwisze, zadziwiający zdążających do Jerozolimy pielgrzymów NKP III 549; od XVIII w. zastąpił go *chudacek jak święty turecki* (1873), *goły jak św. turecki* (1780)¹³

z niego kto duszę wystraszał 4; 1595 Kmita SPXVI t. VI 196, por. *duszę by z niego wystraszył* '?' 1895 Pauli NKP I 509 pod *Duszy kozuchem nie wystraszy* 1894 Adalberg por. *a czy ja mogę duszę z niego wytrząść* 'nic nie posiada' 1885 Cinciała NKP I 507 i *duszę by z człowieka wydarł* 'o chciwym'. Może zawsze tylko gwarowe?

pod dobrą myśl ochotnie podpiją 'dla ochoty, wesołości' 16, *pod dobrą myśl* 29, a także: (do pałacu) *na dobrą myśl proszę* 19; por. *dobra myśl* 'uciecha, rozrywka; biesiada', *przy, ku dobrej myśli* SPXVI t. XV 259-260, *Na dobrą myśl i tańce biegają* 1614 Szymonowic NKP II 564 i typ *wypić na frasunek, na czyją cześć itp.* Skor II 676

¹² W. Doroszewski, *O kulturę słowa. Poradnik językowy*, Warszawa 1962, s. 39, t. II, Warszawa 1968, s. 35, gdzie też o *wracać z powrotem*.

¹³ Por. J. Treder, *Święci w polskiej frazeologii. Frazeologizmy z imieniem świętego w składzie i inne*, [w:] *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*, red. B. Kreja, Gdańsk 1999, s. 213-222. [Por. przedruk tu na s. 113-122.]

(nie przystoi takiemu Panięciu) *Obraskow polizować* ‘mieć czego namiastkę’, *jakoby zaczęciu* 10, (*te lata minęły, w którym się boszkował*), *I obrazkow z piskłety wespół polizował* 18; *obrazki lizać*, *lizanie obrazkow* ‘dewocja’ Górnicki SPXVI t. XIX 349. Czy można z tym łączyć znane mi kasz. *obróz-kama sã bawic* ‘o apatycznym i nieskorym do pracy fizycznej’?

b) zastąpione nowymi, zwykle wariantowymi, nieraz z innym znaczeniem: *dno z prawdy* [ogólnie: z czegoś?] *wypadło*: (*Politykać teras grunt, (Cnota?) hyba malowana!*), *a z prawdy dno wypadło*, (*miłość nadziewana Na offer-tach nie schodzi*) 13; por. *Cnota nogę złamała, z prawdy dno wypadło, a pokorze u dworu już barzo nadbladło* 1618 Rysiński, Linde NKP III 329; por. *dna w kim nie ma* ‘o żarłoku czy zachłannym’ 1895 Pauli NKP I 443, kasz. *człowiek bez dna* ‘pijak’ Sy I 221. Czy istniało samodzielnie, czy tylko w sentencjach?

Byś lepi sobie głowy daremnie nie psował 9; por. *głowę psować* 1545 Rej SPXVI t. VII 412, *szkoda głowy psować* 1584 Kochanowski NKP I 658 a *głowy sobie kim, czym nie zaprzętać* Skor II 770. Może w XVI-XVII w. tylko gwarowe?

porwanoć jusz katu 24, por. *porwana tam katu* 1545 Rej NKP II 42, ts. *pod porwany katu* SPXVI t. X 169, *zarwon katu z nimi* 1598 NKP I 435 i nowsze *niech (cię) diabli wezmą* 1806 Linde NKP I 434 i war. przest. Skor I 320

(na łożku leżą, Którym) *Śmierć w zęby patrzy* ‘bliscy śmierci’ 29; por. *Śmierć nie patrzy w zęby* ‘nie patrzy na wiek’ 1618 Rysiński, *Śmierć zębów nie liczy* 1887 Petrow NKP III 457, przysł. *Darowanemu koniowi w zęby się nie patrzy*, *zęby sprawdzić, ile pozostało mu do życia, czy też ma śmierć między zębami* ‘bliski śmierci’ Linde NKP III 451 – z wierzenia, że śmierć wciska się przez usta; por. *śmierć mu z oczu patrzy* 1779 Trotz NKP III 457, a *dziś śmierć komu patrzy w oczy* Skor II 309

co komu z wąsa spadnie ‘resztki’, *tym się contentować* 28; *co małopolskim kupcom spadnie z wąsa, tym się Poznańczykom kontentować przyjdzie* 1622 Gostkowski, też 1632 Knapski NKP II 764, a por. *to co spadło z wąsa* ‘rzecz odrzucona’ Skor II 514. Stale małopolskie?

c) istniejące w gwarach, nieraz w kształcie nieco zmienionym bądź z innym znaczeniem:

Zarwaniżeście Bogu 15; tak M. Volekmar pocz. XVII w., a wcześniej *porwan Bogu* 1593 Górnicki, też *poręczone Panu Bogu* 1930 Morcinek NKP I 182

A święta Sprawiedliwość na koszu została 21; *być, zostać, osiąść* (z czym) *na koszu* ‘doznać zawodu...’ Skor I 349; ‘przegrać co’ 1548 Diar. sejm NKP II 150, *zosta(wi)ć na koszu* ‘z niczym’ Kochanowski SPXVI t. XI 12; kasz. *ostac (sedzec) na koszu* ‘o starej pannie’ Sy II 214

I na wiatrze budowne zamysły przekażę 13; por. *na powietrzu zamki sobie kryślić* 1681 Twardowski NKP III 824 i *budowne* [‘okazałe’] *zamki* Kocha-

nowski SPXVI t. II 497; z niem. *Luftschlößer bauen* i np. kasz. *zamki lęftowe* (zginęły)¹⁴.

Jednostki wariantowe – bez wchodzenia w ich typy i chwilowo w to, które z nich są efektami *licentia poetica*, reprezentowania potocznej odmiany języka mówionego, życia języka, odświeżenia ekspresywności, ale ważne m.in. dla rekonstruowania pierwotnych postaci (dla notowanych innych) – podzielić można na:

a) dawne, historyczne, dziś czasem z reminiscencjami gwarowymi:

Toć mi jusz syn zaśpiewa wesole leluja ‘sprawi burę, nakrzyczy’ 4; por. *śpiewać alleluja* ‘krzyczeć z bólu’ (podczas chłosty) Karł I 11, NKP I 15 i kasz. *jic w alelujā*: 1. ‘przepadać, tracić’: *To szło w alelujā* (centrum); 2. ‘schodzić na złą drogę’ (Karwia) Sy I 4¹⁵; SPXVI w. br. pod *alleluja*

Angołowie wezmą duszę Łazarzową na łono Abrahamowe 28 obok *od Aniołów będzie prowadzony na łono Abrahamowe* 25; Murzynowski SPXVI t. XII 588, biblijne *poniesion był od Aniołów na łono Abrahamowe* Łk 16, 22, NKP I 4

na Abramowym odpoczywał łonie 3 obok *na łonie Abrahama Ojca posadzony* 26; 1579 Skarga SPXVI w. XII 568, czy Rej SPXVI t. XI 568, *poszedł przed Abrahama* 1564 Mączyński, *ciesz. poszoł na łono Abrahama* NKP I 4

się mną daremnie jak jakim psem brzydzisz 26, por. *czymś się jako zgniłym psem brzydziła* 1579 Skarga NKP I 211, gdzie inne z członem: *zdechłym* 1650 Opaliński, *parszywym* 1695 Piekarski, *wściekłym* 1806 Linde, *brzydzić się jak gadziną* 1576 Klonowic SPXVI t. II 486

wszyscy asz do gardła chcą usłużyć tobie 19; por. *do gardła bić się* Bielski SPXVI t. VII 200, *gardło dać* 1542 Erazm, *położyć* 1587, *stracić* 1581 NKP I 597; por. typ *do (pierwszej) krwi?*

zarwałem przecie grosza w kaletę świeżego 3; por. kasz. *wczidnq̃ so dētka* (w miészk/ taszā)

teras leży by mile prosiątko 4; eufem. *wobec leży jako świnia w barłogu* 1557 NKP II 300, *leżeć jak wieprz* Rej SPXVI t. XII 180

położę się jak zdechły na ziemi 4; por. kasz. *leży jak zdechły pies* Ceynowa NKP II 300

dawne lub indywidualne: *twoje s katalogu precz imię wydzieram* 30; książk. *wymazać kogo z listy żyjących* ‘unicestwić’ Skor II 666; SPXVI w. br.

¹⁴ *Phraseologisches Wörterbuch polnisch-deutsch*, von E. Ehegötz, W. Duda, M. Frenzel, M. Gehrman und S. Skorupka, Leipzig 1990, s. 286. Por. J. Treder, *Kaszubska frazeologia pochodzenia niemieckiego (na tle słowiańskim)*, [w:] *Problemy frazeologii europejskiej I*, red. A. M. Lewicki, Warszawa 1996, s. 142.

¹⁵ Por. J. Treder, *Leksem alleluja w polskiej frazeologii*, w: *Problemy frazeologii europejskiej II*, pod red. A. M. Lewickiego i W. Chlebdy, Warszawa 1997, s. 331-334. [Por. przedruk tu na s. 109-112.]

b) znane współcześnie:

od stworzenia Adama rodzica pierwszego 31; por. *od (czasów) Adama i Ewy* 'od dawna' Pawlikowski 1871 NKP I 6

pomsta Boża na kark twój naciera 'nastaje na kogoś' 27; por. daw. *nastawać na czyją szyję* 'zagrozić czyjemu życiu' Skor I 485; SPXVI w. br.

pałasz na karku swoim prętko mieli 18; por. *mieć co na karku* 'mieć kłopotliwe, przykre i pilne sprawy do załatwienia' Skor I 318 i *mieć nóż na gardle* 'być w ciężkiej... sytuacji' ib. 521; SPXVI w. br.

chce co komu wyrzucić na oczy 'jawnie' 13; por. w *oczy* 'otwarcie' Skor I 588
z dobrego oddaj Bogu pieniądze 28; wedle *oddać komu honory, hołd, pokłon* itp. Skor I 551; por. *oddać Bogu chwałę*;

jak ci mi się mazyja we łbie zaroila 4; por. *myśli roją się komu w głowie* Skor II 38, w *głowie się komu kręci, miesza* 1568 Rej NKP I 660;

jakiego mi kłopotu nagnali 24; por. *narobić, przysporzyć komu kłopotu* Skor I 331 i *nagnać komu strachu* ib. 473

do nieba żywo i z nogami wziętym 'o przesadnej pobożności' 9; por. *żywcem do nieba wziąć, pójść* 1876 NKP II 595

jusz jedną nogą prawie w niebie stali 13; por. *być jedną nogą poza czymś* 'być przygotowanym na to...' Skor I 516, *jedną nogą w grobie* 1605 NKP II 629

ja sobie oczy zawiązała 'nie chciałam widzieć' 22; por. *zawiazać komu świat* Skor II 788

choc ci się to [...] jak kot polizował 13; por. *oblizuje się jak kotek na mleczko* 1894, *jak kot na śperkę* 1883 NKP II 169

nie na takim lichtarzu godności postawię 18; por. *postawić kogo na świeczniku* Skor II 327; *...na wysokich godnościach są, jako świeca na świeczniku* 1650 Starowolski; *stanąć na świeczniku* 1855 NKP III 483

morską przejaszczką 19; por. *podróż morską* Skor I 457

mi nieras ten psikus [...] wyrządził 4; por. *psikusy płatać* Skor I 691, *figielki komu płatać* 1806 NKP I 564, *splatać sztukę* NKP III 412

rwie się jak lew 25; por. *walczyć jak lew* Skor I 383; NKP br., por. *Porwał się jak lew, a ustał jak mucha* 1688 NKP II 1021, m.in. Ceynowa

(fortuna) *na jaki stółek godności wyniesie* 9; por. pot. *siedzieć na jakim stołku* Skor II 216, *wynieść kogo do godności* Skor II 676

przes sę fantazyje różne larwy ['twarze?'] *stroją* 23; por. *stroić miny* Skor II 228, *przywdziać maskę* 'udawać' NKP II 401

zajdę ja nań wnet sztuką 'sposobem' 4; por. *szuką lepiej* 1688 NKP III 412, *zażyć kogo sztuką* Skor II 286, *zachodzić kogo z mańki* Skor II 721

co dzień się upije jakoby bydlątko 4; *upić się jak bydlę* Skor I 125

częmusz próżny wiatr gonisz 'żyjesz ułudą' 26; *gońże wiatr po lesie* 1590, *wiatr gonisz* 1663 NKP III 655, daw. *gonić wiatry po błoniach, polach, po świecie* 'uganiać się nie wiadomo za czym' Skor II 539

wieść wiek ['żyć'] z bestyjami 9, *Lepiej by wieść wiek z tygrysy* 10; por. daw. *pędzić wiek* 'żyć' Skor II 557

Wypale za tve zdrowie asz do dna samego 25; por. *wypalić na wiwat* 'wystrzelić' Skor II 675 i *wypić za czyje zdrowie*

to z nim mazyja za pasy chodziła 'o pijanym' 4; *iść w zapasy* 1834 NKP II 763, Skor II 763

zginął jako dym wiatrem rozpędzony 34; *rozwiać się jak dym* Skor I 199
jep swąm mater 27; por. ros. *jop twoja mał*, a zatem obce (wschodnie) pot.?

Na koniec odnotujemy garść interesujących i **oryginalnych** frazeologizmów bądź tylko metafor o charakterze:

a) wyrażen:

jaszczurczy jad 10; por. *serce jaszczurcze* ['złe, podłe'] Skor I 306, *jadowita żmija* Skor II 894

dyamentowe ['twarde'] *zmiękczę serce jego* 13; por. *kamienne, twarde* Skor I 306

gołm Pani 'śmierć' 31; NKP i Skor br., por. eufem. *biała (Pani)* 'śmierć' *sodomska sromotę* 31; por. *Sodoma i Gomora* 1557 Rej NKP III 265 i *biblijne* (1 Moj XVIII 20).

b) zwrotów:

psalterz śpiewać 'odprawiać żałobne śpiewy, lamentować': *Jandrasa tesz zawołm, żeby psalterz śpiewał* 4; por. *zaśpiewać komu requiem* 1569 NKP III 467 i może tegoż pogłos w kasz. *spiewac psalmë na kogos* – na odległość, w celu spowodowania czyjejś śmierci jako echo dawnych sądów Bożych Sy IV 208

szukasz Echa po dziki pustyni 'na próżno' 8; NKP br. por. wyżej o wietrze *dla mnie komorkę w sercu swym zachował* 13; por. *zachować co w sercu* Skor II 722

byleśmy nań ogniwo jedno założyli 14; por. *zarzucić na kogo sieć, wędkę* 'chcieć kogo uwikłać...' Skor II 774

byśmy Candyda w swą sieć uловиeli 14; por. *sieć zasadzić* 1583 NKP III 176, *złović się* (w czyje) *sieci* Skor II 110

popuścisz groszami 'zapłacisz' 15; NKP i SPXVI t. XXVII 312 br., por. *popuścić pasa itp.* Skor I 721

pełne sławy imię potomnym zostawię 18, por. książk. *zapisać, przekazać, uwiecznić swoje imię* Skor I 287 i *zostawić co – komu* (w spadku, spuściźnie) ib. II 874

Ktoregom panięńskim mlekiem wychowała 20; por. *z mlekiem matki wyssać* 1848 NKP 498 i *panna z mlekiem* 'z nieślubnym dzieckiem' 1895 Pauli NKP II 813

więniec głowę toczy 'o sławie' 20; por. *chodzić w wieńcu sławy* Skor II 561 (humor bankietny) *twój musk jeszcze warzy* 23; por. *mieć zaproszony rozum* 'być wstawionym' Skor II 60 i *zwarzyć komu humor* ib. 879

grzeszącym łaźnią obiecuje 25; wedle *obiecać co komu* Skor I 528; por. *sprawić komu łaźnię* 1633 NKP II 339, gdzie nadto: *ktoś sobie na łaźnię zbiera* 1545, a por. *łaźnia* 'oczyszczenie, spowiedź' SPXVI t. XII 535.

ty mnie pacierza uczysz 27; por. *Nie ucz księdza pacierza* 1930 NKP III 577, wg *uczyć kogo moresu, rozumu* Skor II 431

(Bog dusze moi 'mojej') z *twoich rąk patrzeć* [oczekiwać'] *będzie* 28; NKP br.; por. *patrzeć czego od kogo* Skor I 655 i *brać, otrzymywać z rąk do ziemi mierzą* 'są bliscy śmierci' 29; por. *przymierzać się do czego i iść do grobu* Skor I 265

na łóżku leżą 'są bliscy śmierci' 29, por. *przen. leżeć w łóżku* 'być chorym' Skor I 385

c) porównań:

(łaska) *jak oceaniskie morze nigdy niezbrodzone* 30; NKP i Skor br.; por. kasz. *bezmiarni jak morze* Sy VII 12 i kasz. przysł. *Morza nie wëmierzisz* (1893, S. Ramułt)¹⁶

(pacholątko) *opiera się jakoby wilkowi koźlątko* 13; por. *uparty jak kozioł*.

Wnioski:

1. Łącznie w utworze występuje ok. 90 tzw. obrazowych, przysłowiowych frazeologizmów, a zatem chyba niemało, ale pamiętać trzeba, że to utwór przeznaczony na scenę, a zatem raczej z odmianą potoczną, obfitującą we frazeologię.

2. Z punktu widzenia frazeologii warto także wydobywać, analizować i porządkować osobliwe połączenia wyrazowe w rękopiśmiennych tekstach i tych drukowanych, pozostających poza słownikami: Sstp., SPXVI w. itd., a także NKP, SGP. Ujawnione z nich materiały mogą się przydać w etymologizowaniu frazeologizmów, ustalaniu pierwotnej jego postaci czy podstawowego inwariantu (w wiążące wariantów).

3. Wiek XVI i chyba XVII stanowią ważny etap w rozwoju frazeologii ze względu na ogromny rozwój piśmiennictwa upowszechnianego drukiem, w którym utrwalono frazeologizmy w ogóle czy o wcześniejszych wariantach, choć niekoniecznie wyjściowych. Mogą one mieć silne piętno regionalne, m.in. ze względu na mniejszą wyrazistość (rygoryzm) normy językowej, mniejsze ogólnie w zakresie frazeologii znormalizowanie języka.

4. Analizując te teksty pod kątem frazeologii, zawsze trzeba pamiętać o definicyjnych cechach frazeologizmu jako jednostki językowej. Równocześnie jednak stale należy mieć na uwadze zmieniające się słownictwo, zwłaszcza znaczenie wyrazów, nie można wszakże iść ślepo za ustaleniami leksykoграфów, np. *łaźnia* 'oczyszczenie, spowiedź': *grzeszącym łaźnią obiecować; łono Abrahama* 'miejsce oczyszczenia, przedsionek nieba' czy Skor *co spadło z wąsa* 'co zostało odrzucone'; to znaczenia zbyt wąskie, wynikające z interpretacji określonych połączeń wyrazowych.

¹⁶ Por. Ramułt (1893) [zob. skrót: Ram], o czym zob. *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, red. J. Bartmiński, t. I. Kosmos, Lublin 1999, s. 384-385.

O FRAZEOLOGII POTOCZNEJ W POLSZCZYŹNIE*

1. W polszczyźnie wyróżnić można następujące odmiany i style: a) mówione ogólne (właściwe całej Polsce) w odmianach nieoficjalnej (mniej starannej) i oficjalnej (bardziej starannej), przeciwstawiające się odmianom terytorialnym, tj. dialektom, jak np. mazowiecki, wielkopolski, i odmianom środowiskowym, tj. socjolektom (żargonom), jak np. warszawski, sportowy, studencki; b) pisane (bardziej staranne) przeciwstawne mówionym (mniej starannym), reprezentowane przez styl potoczny (bliski mówionemu oficjalnemu) w odróżnieniu do takich stylów, jak np. artystyczny, urzędowy i naukowy (bliskie oficjalnemu). Przy mniejszych lub większych między nimi podobieństwach charakteryzują się one – poza zakresem funkcjonowania – im tylko właściwymi cechami w zakresie fonetyki, morfologii i składni, a przede wszystkim w zakresie leksyki wraz z frazeologią, przy czym frazeologia prymarnie znamienna jest dla odmian ogólnych oraz terytorialnych i środowiskowych i dla stylu potocznego, wtórnie dla artystycznego. Nieustanny jest przepływ słownictwa i frazeologii z mówionych odmian języka do pisanych, w tym do artystycznej, m.in. w zabiegach stylizacyjnych.

Mówiona polszczyzna ogólna w odmianie nieoficjalnej ma przynajmniej od półwiecza najszerszy zakres zastosowania i zawsze wykazuje największe zmiany, trudne jednak do szybkiego badania i diagnozowania, choć już dzisiaj bardziej to możliwe przy obecnych sposobach „przeszukiwania” ogromnych ilości tekstów pod określonym kątem. Jeszcze *Słownik potocznej polszczyzny* (SPP¹) powstał na podstawie tradycyjnych „wypisów” z różnych źródeł: pisanych i mówionych, np. radiowych i tzw. „zasłyszanych”. Notabene, słownik ten jakby „odkrył” zasoby najnowszego słownictwa potocznego, eliminowanego ze słowników polszczyzny ze względu na ich normatywny charakter. W ten sposób rozrastała się kartoteka wszystkich słowników frazeologicznych S. Bąby (np. SFWP) i chyba słownika P. Müldnera-Nieckowskiego (WSFJP),

* Por. J. Treder, *O frazeologii potocznej w polszczyźnie*, [w:] *Słowo. Tekst. Czas VI. Nowa frazeologia w nowej Europie*, red. M. Aleksiejenko, W. Mokijenko, H. Walter, Szczecin – Greifswald 2002, s. 445-449.

¹ Por. rozwiązanie skrótów.

choć uporządkowanego już „za pomocą komputera”. Inną jednak drogą powstawał słownik frazeologiczny K. Głowińskiej, gdzie czytamy: „Jest to jeden z pierwszych słowników w Polsce, które powstały dzięki komputerowej analizie korpusu języka polskiego, a z pewnością pierwszy taki słownik frazeologiczny.” (Głow, s. VII)

Drogą czytania i „rozpisywania” tekstów gromadzone były też dotąd materiały do opracowań różnych autorów. A. Pajdzińska² notowała spore wpływy na polszczyznę potoczną gwary warszawskiej, np. *sezon ogórkowy*; *ktoś jest nie od macochy*; *ktoś puścił kogoś w trąbę*; *ktoś bierze kogoś za mordę*; *pod psem*; *do kitu* || *do bani*; także socjolektu sportowego, np. *ktoś jest w (dobrej, złej) formie*, leksyki środowiska teatralnego, np. *pierwsza naiwna*, czy też słownictwa technicznego, np. *ktoś pracuje na jałowym biegu* ‘coś porusza się beużytecznie...’ ≥ ‘coś nie przynosi oczekiwanych efektów’.

Nadal utrzymuje się wpływ języka motoryzacji i komunikacji, np. *cztery kółka* ‘samochód’; *siedzieć za kółkiem* ‘być kierowcą’, a także frazeologii sportowej, np. *hokejowe wejście* ‘zdecydowane...’; *ostatnia prosta* (w działaniu) ‘końcówka’; *patowa sytuacja*; *należać do czołówki*; *(po)całować deski* (brak SFWP, WSFJP); *paść na deski* – brak w SFWP, ale WSFJP ma: *leżeć, wylądować na deskach*; *zejść z linii ciosu* – brak w SFWP, gdzie jest np. *iść, pójść za ciosem* itd. Notabene, w WSFJP często one jeszcze tylko w pierwotnym znaczeniu i z kwalifikatorem sport., np. *chwyt poniżej pasa*, podobnie zresztą z innymi kwalifikatorami, np. hand. *słona cena*, żarg. hand. *szeroki asortyment*, młodz. *poczuć bluesa*, gdy w SFWP już w znaczeniach idiomatycznych.

Dziś jednak na plan pierwszy zdaje się wybijać język polityki i mediów, reprezentujący styl publicystyczny (dziennikarski) i polityczny³, czerpiący obficie m.in. z odmiany potocznej mówionej, np. *ciche dni koalicji* (o AWS i UW) czy *AWS jest przy nadziei* itp.⁴; *wola polityczna*; *jeździć po kimś jak na tysej kobyle*; *mieć swoje za plecami* ≤ *mieć plecy* & *mieć swoje za uszami*⁵. Przenika doń szeroko też żargon sportowy, np. dość natrętne *być w pierwszej lidze* (o politykach) czy *rzut na taśmę* (o rządzie)⁶, por. to jako sport. i dzień. WSFJP 686, ale *rzutem na taśmę* ‘w ostatniej chwili...’ SFWP.

Nie można wszakże nie doceniać nieustannego przecież wpływu gwar na frazeologię ogólnej polszczyzny, na co jednak ostatnio jakby mniej się wska-

² A. Pajdzińska, *Frazeologia środowiskowa a frazeologia polszczyzny ogólnej*, [w:] PFPS V, Wrocław 1988, s. 55-69.

³ Por. M. Frankowska, *Frazeologia i metaforyka w tekstach politycznych lat 1989-1993*, [w:] *Język a kultura*, t. 11. *Język polski a współczesna kultura polityczna*, red. J. Anusiewicz, B. Siciński, Wrocław 1994, s. 21-47.

⁴ K. Ożóg, *Metafory potoczne w języku polityki*, JP LXXXII, 2002, s. 23.

⁵ B. Afeltowicz, *Kilka uwag o polskiej frazeologii politycznej (na materiale tygodnika „Wprost”)*, [w:] *Słowo. Tekst. Czas* VI. *Nowa frazeologia...*, s. 209-216.

⁶ Minister K. Janik 15 X 2001 w radiu (Warszawa I) ok. 7³⁰ o decyzjach personalnych (np. J. Widzyk).

zuje, np. wymienione wyżej *mieć swoje za uszami* – brak Skor, jest SFWP i posp. WSFJP: ‘nie być świętym, niewinnym...’, gdy *mieć (swoje) za uszami* ‘ma rozum, spryt’ NKP III 568 jeszcze tylko z poświadczeniami śląskimi. Za-uważmy, że według niektórych badaczy dialekty nie należą do substandardu, gdyż stale są niejako naturalnym źródłem języków narodowych i normatywnych, jak świadczyć może w WSFJP np. reg. *jest tego do alleluja* ‘wiele’, reg. krak. *że aż* ‘tak bardzo’.

2. Szeroko i ogólnie pojmowana frazeologia potoczna – podobnie jak słownictwo potoczne – poza wyrażnie wulgarną⁷, powinna być ujmowana w słownikach ogólnych, konieczne z odpowiednimi kwalifikatorami. Z najczęściej używanych w słownikach polszczyzny kwalifikatorów pominąć tu można dla uproszczenia chronologiczne (daw., przest., hist, rec.), aczkolwiek niekiedy mogą się łączyć z pozostałymi kwalifikatorami, tj. stylistycznymi i ekspresywnymi, które z kolei nierzadko mogą się nawzajem przenikać. Przydzielenie odpowiedniego kwalifikatora w słowniku jednostce językowej nie jest sprawą łatwą, m.in. ze względu na płynność granic odmian i stylów językowych.

J. Anusiewicz i J. Skawiński trafnie konstatują: „Potoczność jest pojęciem, które w językoznawstwie polskim nie doczekało się ścisłej naukowej definicji”, sami zaś przyjmują: „...styl potoczny to ogólny, substandardowy styl funkcjonalny, używany w nieoficjalnym, spontanicznym, familiarnym typie kontaktów językowych” (SPP 7 i 8), uznają więc takie cechy tego stylu: mówiony, nacechowany emocjonalnie i wartościująco, używany spontanicznie (nieoficjalnie), szeroki obieg społeczny. Zbudowany jest on z jednostek nacechowanych, a prymarnym jego tworzywem jest słownictwo i frazeologia neutralna, nienacechowana; niejednorodna z natury, od restryktywnych kodów mówionych po stylistyczne eksperymenty publicystyki i język artystyczny. Wśród jednostek potocznych wyróżniają m.in. grubiańskie, obraźliwe, pieszczotliwe, pogardliwe, poufale, rubaszne, wulgarne, żartobliwe. Jak widać, chodzi tu o podstawowe i raczej ogólne rozróżnienie: odmiana pisana i mówiona, kiedy zróżnicowanie zachodzi też w obrębie tak odmiany mówionej jak i pisanej, czego autorzy już nie zaznaczają.

Kwalifikator *potoczny* (= pot.) w praktyce leksykograficznej – w powyższym świetle – jest różnie stosowany. Nie sprecyzował jego użycia S. Skorupka, używający nadto m.in. *tryw.* i *wulg.* czy „*posp.* (używany w swobodnej mowie potocznej, często z odcieniem ironicznym lub żartobliwym)” (Skor I 80, por. SJP I, s. CLVII). Notabene, nieczęsto posługuje się on kwalifikatorami stylistycznymi, a poza tym niekiedy w różnych miejscach *Słownika* odmiennie kwalifikuje ten sam frazeologizm, np. (pot.) *coś ma ręce i nogi* Skor I 516, II 29. Jako zastępca redaktora naczelnego SJP ogólnie rozumiał je za-

⁷ Tę gromadzić winny słowniki specjalistyczne, jak np. M. Grochowski, *Słownik polskich przekleństw i wulgaryzmów*, Warszawa 1995.

pewne jak w tym słowniku, w którym nie ma jednak wyżej wymienionych w objaśnieniu kwalifikatorów, poza „potoczne, skrót *pot.* – o wyrazach nie-
używanych w zwykłym stylu, lecz używanych często w swobodnej mowie
potocznej. Np.: *szwindel, objąć się, kłapa, pętać się*” (SJP I, s. XL), ale są od-
powiednie skróty używane w *Słowniku* (np. iron., lekcew., obelż., pogard., pot.,
pouf., rub., urzęd., wulg., żart.). Przewidywano, że „czasem zachodzi potrze-
ba użycia więcej niż jednego kwalifikatora” (SJP I, s. XXXIX), np. *absente-
ista* ‘nieobecny myślami’ przest. rzad., *absorbent* chem. fiz. techn., *baba* rub.
a. pogard. W praktyce frazeologicznej postępował tak Skorupka, np. pot. iron.
cacy-cacy, chrzcić mleko, pot. żart. *syn obraźnika*.

S. Bąba i J. Liberek zrazu całkowicie pominęli ten aspekt jednostek fraze-
ologicznych, co tłumaczyć można dobieraniem tylko frazeologizmów zgod-
nych z ogólną normą⁸. Pisali m.in., że „...czytelnik nie znajdzie w naszej pra-
cy indywidualizmów czy okazjonalizmów, jak również wszelkich ekspresyw-
nych zwrotów charakterystycznych dla wersji potocznej czy środowiskowej
języka mówionego, np. *głupiego robota, kopnąć w kalendarz, (pić) na krzywy
ryj, puścić pawia, rzucać mięsem* [...] Na palcach jednej ręki można policzyć
związki pozostające na granicy wulgarności. Kilka wyjątkowo zanotowanych
świadczy nie tyle o braku konsekwencji w doborze materiału, ile o postępu-
jącym nacisku polszczyzny potocznej, wraz z obsługiwanymi przez nią sfe-
rami kultury niskiej, na język literacki i kulturę wysoką [...] Wulgaryzmy fra-
zeologiczne, kiedyś pojawiające się tylko jako elementy stylizacyjne, obecnie
są niestety coraz częściej używane w języku pisanym bez jakiegokolwiek dy-
stansu i w funkcji bezpośredniego wykładnika emocji.”⁹ Nie wprowadzili za-
tem stosownych kwalifikatorów, kierując się bowiem świadomie „normą języ-
ka literackiego, i to w jego odmianie pisanej”, opuścili całą tę sferę frazeolo-
gizmów. Jednak w nowym słowniku S. Bąba i J. Liberek stwierdzają: „Mając
na względzie klarowność opisu, jak również potrzeby wielu odbiorców, zasto-
sowaliśmy tylko zestaw kilku podstawowych kwalifikatorów” (SFWP 13¹⁰),
m.in. *pot., publ., wulg.* (SFWP 16), których bliżej nie objaśnili, ale niewątpli-
wie kierowali się generalnie tradycją, tj. kwalifikacją Skorupki.

Tymczasem między SFWP i Skor zachodzą liczne różnice w stosowaniu
kwalifikatora *pot.*: a) w pierwszym bez niego, gdy Skor zwykle *pot.*, rzadziej
posp. czy *rub.*, też *wiech.*, np. *tani jak barszcz; owijać co w bawełnę; nabić
kogoś w butelkę; jechać do rygi; mleć jęzorem || ozorem || językiem; koń by się
uśmieł; odwracać kota ogonem; pogonić komuś kota* (*wiech.* Skor); *bić jak*

⁸ S. Bąba, J. Liberek, *Mały słownik frazeologiczny współczesnego języka polskiego*, wyd. 3.,
Kraków 1995.

⁹ S. Bąba, G. Dziamska, J. Liberek, *Podręczny słownik frazeologiczny języka polskiego*,
Warszawa 1995, s. 9.

¹⁰ Por. J. Treder (rec.): S. Bąba, J. Liberek, *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczy-
zny*, PWN, Warszawa 2001, s. 1906, [w:] JP LXXXII 2002, s. 303-306.

w *kaczy kuper*; *spuścić komuś manto*; *wystawić kogoś do wiatru* (posp. Skor II 538); *żyć z kimś na kocią łapę*; b) w pierwszym pot., w drugim bez takiej kwalifikacji, np. *śmiać się jak głupi do sera*; *obchodzić się z kimś jak z jajkiem*; *szukać guza*; *znać się na czymś jak kura na pieprzu*; *wstać lewą nogą*; *odejść jak zmyty*; *zaciskać pasa*; *pasować* || *zdatny jak wół do karety* itp. Nietrudno zauważyć, że zwykle – poza SPP – kwalifikatora *pot.* (czy *posp.*) używa się zbyt rzadko, np. bez niego w Skor m.in.: (*mieć czegoś*) *jak lodu*; *szafa gra*; (*z*)*robić kogo na szaro*, *brać kogo pod włos*; brak go w SFWP, gdzie też bez takiego kwalifikatora np. *film się komuś urwał*; *co jest grane*; *mieć hopla* (na punkcie *czegoś*); *huzia na Józia*; *słodka idiotka*; *w koło Macieju*; *ochy i achy*; *małe piwo*; *zrobić komuś kuku* (bez wyróżnienia SPP 244); *sprawa się rypla*; brak go w Skor; nadto w obu bez niego, np. *dojna krowa*; *głupia gęś*; *głupi jak but*. Czyżby to miał być znak zmian w samym języku w tym zakresie? A może to tylko przejaw zmiany podejścia leksykografa do normy językowej, konkretnie jej rozluźnienia?

Czy wymienionych choćby wyżej frazeologizmów użyje się dziś – oczywiście poza stylizacją – w tekstach tzw. wysokoartystycznych? Jaki to poziom wrażliwości etycznej czy estetycznej rozstrzyga o tym, że w którymś momencie zaczyna się już dominacja polszczyzny potocznej (SPP, SFWP) czy stylu pospolitego (WSFJP)? Co decyduje o tym, że tzw. wulgaryzmy są „używane w języku pisanym bez jakiegokolwiek dystansu” (SFWP), m.in. wyrazy typu *wkurzać się*¹¹ czy frazeologizmy *posp.* typu *da(wa)ć czadu* ‘mocno, śmiało’, np. o muzyce (Radio Gdańsk 20.03.1999, godz. 20³⁰) czy o stylu polemiki (profesor w Tv 1 „Monitor” 6.07.01)?

Najnowszy WSFJP ma dość bogaty repertuar kwalifikatorów, a przy wymienionych frazeologizmach zdecydowanie dominuje kwalifikator *posp.*[olite], ale bez jakiegokolwiek kwalifikacji występują np. *byczy chłop*; *często gęsto*; *urwanie głowy* (pot. Skor), a jako uzał.[ające] *obraz nędzy i rozpacz*y (pot. SFWP, bez Skor), ale jako młodz. *czuć blusa*, obelż. *głupia gęś*, pogard. *głupi jak but*, *słodka idiotka*, *posp.* euf. *jechać do rygi*. Nierzadko chodzi o dość istotne różnice stylistyczne, np. bez kwalifikatora w SFWP i Skor, np. *gryźć ziemię*, gdy *posp.* brut. WSFJP 941 czy wulg. euf. *do bani* ‘do niczego’ Skor I 94, pot. SFWP 28; poet. *zjadacz chleba* Skor I 132 i książk. pogard. WSFJP 112, pot. rub. *trzymać się ciepło* Skor I 143, pouf. WSFJP 823. W SFWP zwrot *nogi komuś z dupy powrywać* jako *pot.*, gdy on chyba rzeczywiście wulg. WSFJP 455.

A oto nieco innych przykładów różnic w tym między SFWP i WSFJP (odpowiednio): pot. || *posp.* żart. *piechotą nie chodzi*; *robić z gęby cholewę*; *mieć chody*; *wcisnąć ciemnotę*; pot. || żart. *pójść na całość*; pot. || pogard. *chodzić na paluszkach*; *patrzeć jak cielę na malowane wrota*; SFWP brak oceny w ogóle, gdy WSFJP: *posp.* *chodzić na rżęsach*; *ciche dni*; *szukać dziury w całym*; *chło-*

¹¹ Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN, pod red. A. Markowskiego, Warszawa 1999, s. 1163; por. rub. SPP 89; za: *wkurwiać się*.

*piec do bicia; chwycić Pana Boga za nogi; cienko prząść; kuty na cztery nogi; mieć w czubie; czuć miętę do kogoś; czuć pismo nosem; iron. chodzić na pasku; coś odbija się czkawką; żart. z cicha pęk; ciepła posadka¹²; pogard. ciepłe kluski; posp., dzien. jak ciepłe bulki; pierwszy i ostatni przykład zwraca uwagę podwójnym kwalifikatorem, co w WSFJP częstsze, np. obelż. euf. *całuj psa w nos* (posp. Skor I 126), nie licząc tutaj typu dzien. ang. *agent numer jeden*, dzien. rus. *cienka aluzja*, czyli z określeniem pochodzenia.*

W obu tych słownikach nie mają kwalifikatorów, np. *ciemny jak tabaka w rogu; chłop jak dąb; chuchać i dmuchać na coś; chudy jak szczapa; chwycić byka za rogi; na chybił trafił; siedzieć cicho jak mysz pod miotłą; ciosać komuś kolki na głowie; czarna|| parszywa owca; jak (czerwona) płachta na byka; pukać się w czoło*. Inne interesujące kwalifikacje w WSFJP to np.: *emf. w stroju Adama; akt agresji, wzmoc. leje jak z cebra; typ spod ciemnej gwiazdy*; książk. *chować się w mysiej dziurze; cierniowa droga; z gruba ciosany; czystej wody*; książk., dzien. *czekać na Godota*; dzien. *polowanie na czarownice; lwia część*.

WSFJP szczególnie dużo, aż trzy karty poświęca stylowi i ekspresji: „Słownik za pomocą kwalifikatorów sygnalizuje między innymi przynależność stylistyczną i ekspresję zwrotów i wyrażeń. Te dwie cechy mają duży wpływ na dobór składników wypowiedzi. Wskazówki mają charakter względny... Kwalifikatory oznaczają obecne odczuwanie zabarwienia słów przez inteligentki ogół.” (WSFJP 21). Zachodzi tu pytanie, co to za „inteligentki ogół”? Zrozumiałe, że style mają pola wspólne, np. wg ryciny stojący w centrum **styl staranny** (65%) nie obejmuje tylko 16% stylu książkowego (w tym większości tkwiącego w nim poetyckiego), tylko 11% pospolitego, 5% dziennikarskiego i po 1% zawodowego, oficjalnego i urzędowego. Dane procentowe w słowniku pochodzą z sumowania kwalifikatorów przypisanych jednostkom przez autora w sposób arbitralny!

Styl staranny – punkt odniesienia reszty – nie został w WSFJP nawet w przybliżeniu zdefiniowany. Notabene, **styl książkowy** jako punkt odniesienia w tradycyjnej leksykografii mimo swej niedookreśloności i względności był jednak nieco łatwiej wyobrażalny i w jakimś stopniu lepiej naukowo opisany, zwłaszcza dla prozy od połowy XIX do połowy XX w. Między typami stylów i rodzajami ekspresji „istnieją tylko pewne ogólne zależności”, np. wedle schematu wynika m.in., że książk. podn. neutr. (grz.[eczny]) : książk. lekcew. (niegrz.[eczny]) oraz posp. neutr. : posp. lekcew. (niegrz.), pogard., wulg., ale poza tym „ekspresja jest na ogół mocno przywiązana do konkretnych frazeologizmów.” Tradycyjne kwalifikatory: literacki, kulturalny, erudycyjny = książkowy i naukowy, tradycyjne ogólny = mówiony, codzienny.

¹² Por. doń i do wyrażenia *warunki cieplarniane* nową przen. *ciepły kokon*: „Sytuacja w partii przypomina ciepły kokon. Jest tak całkiem swojsko...” („Polityka” 46/03/114).

Z kolei dla autora WSFJP „niezręczna okazała się nazwa *potoczny*”. Na-
gminność odpowiadania w nim kwalifikatora „posp.” kwalifikatorowi „pot.”
w Skor i SFJP stanowi konsekwencję zastąpienia tradycyjnego pojęcia „styl
potoczny” przez „styl pospolity” (poprzednio posp. to kwalifikator ekspres.,
np. SJP, Skor) i „złamania” w ten sposób długiej tradycji polskiej praktyki
leksykograficznej, przy czym nie jest to zastępstwo czysto werbalne i mecha-
niczne, jeśli objaśniono kwalifikator *pospolite* = *prostackie*! Przypisano go
„frazeologizmom niekwalifikującym się do używania w starannym pisaniu
i mówieniu”. Dalsze komentarze do kwalifikatora *posp.* są m.in. następujące:
„używane (1) w rozmowach ludzi o niskim poziomie kulturalnym, bez wy-
kształcenia i nieobytych albo (2) w komunikowaniu się osób bardzo z sobą
zżytych”, a dalej: „styl książkowy ma wartość «najwyższą», staranny «obo-
jętną», a pospolity «najniższą», jak np. posp.: *aby dalej; ładować akumulator-
y; alergię na coś; na amen; to ci ananas* || *artysta; ani ani; ani tak, ani siak;
ani w lewo, ani w prawo; być grzecznym jak anioł; coś idzie jak anioł; stuknąć
kogoś w arbuz; oczyścić atmosferę ‘pogodzić...’; wykładać atuty; wyprawiać
awantury; połknąć bakcyli; być na bezrobociu; bić jak w bęben...* Czy one
wszystkie istotnie właściwe są dla wypowiedzi ludzi o „niskim poziomie kul-
turalnym” bądź tylko bardzo ze sobą zżytych? Wobec tego cała reszta byłaby
poza tym słownikiem, gdyż z języka nie znikną, jak, np. reg. w domu *alleluja*
‘pusto’, *przychodzić na amen*, reg. krak. *że aż ‘tak bardzo’*, reg. warsz. *brać
kogoś na bajer; balona odstawiać*, reg. lwow. *dostawać bęcki* itd.

Czy WSFJP próbuje ustanowić jednocześnie jakąś normę? Czy zatem po-
prawne są np. *ciągnąć atak (na coś); apetyt bierze kogoś na coś, komuś od-
chodzi apetyt na coś, coś dodaje apetytu...*, gdzie *apetyt* zamiast *ochota*? Nie
zmienia się frazeologizm jako taki, ale zmienia się tylko – nie bez udziału fra-
zeologii – semantyka wyrazu *apetyt*, podobnie jak w typie *brać biedę na głó-
wę, mieć biedę, popadać w biedę* z członem *bieda* zamiast *kłopot*. Z kolei czy
niepoprawne są (por. NSPP) np. *pleść androny; mieć alergię na coś, na ko-
goś; dostawać apopleksji*? Kwalifikator błęd. pojawia się rzadko, np. *plakać
nad wylanym mlekiem; potępiać w czambuł kogoś, coś*; notabene, błędne tyl-
ko w odniesieniu do jednej osoby (NSPP).

Oczywiście, mnóstwo jednostek nie ma w WSFJP kwalifikatora stylistycz-
nego, co oznacza ich przynależność do starannej mówionej i pisanej polszczy-
zny, stawianej zaraz za książkową, np. w *krótkich abcugach; pięta achilleso-
wa; od Adama i Ewy; towarzystwo wzajemnej adoracji; ktoś, coś wchodzi na
afisz; robić z kogoś balona* || *bałwana; nawet hula babula; być na bani; pijany
jak bela*. A jak odnieść się do kwalifikacji typu lekcew. *też mi artysta się zna-
lazł*, iron. *ciężka artyleria*, żart. *awantura na cztery fajerki* czy posp. a. żart.
coś jest pod zdechłym Azorkiem, książk. *gotować się do ataku* (np. o alpinis-
tach) i *odpierać atak* (np. o piłkarzach)?

Osobną i interesującą kwestią jest to, w jakim stopniu w leksykografii kwalifikacja stylistyczna i ekspresywna frazeologizmu – połączenia wielowyrazowego stanowiącego utrwaloną i powtarzalną całość – uzależniona jest od składu wyrazowego, np. pot. *zamknąć gębę* 'zamilknąć' SFWP 165 : ...*buzię* SFWP 54; pot. *nabić kabzę* SFWP 256 : ...*kieszenie* Skor I 325; pot. *traktować kogo jak bydlę robocze* : ...*jak bydlę* Skor I 125; pot. *wyciągnąć nogi* : *posp. ...kopyta* Skor II 642.

Na ocenę frazeologizmu wedle składu wyrazowego wskazywać może brak kwalifikatora przed nim, np. *mieć kogo, co w dupie*, gdy już człon *dupa* jako wulg. Skor I 194. Zgodnie z tym wulg. *wziąć dupę w troki* Skor II 389 pod *troki*. Dlaczego jednak też wulg. *wypić tylek (na kogo, co)* Skor II 413? Sama czynność, czyli znaczenie dosłowne tego połączenia bez wątpienia określa coś nieprzystojnego, ale frazeologizm z członem *tylek* jest raczej eufemistyczny. Dlaczego człon *cholera* wulg., gdy nie są takimi np. *chlew*, *czort* itp., ale w WSFJP pod tymi hasłami najczęściej frazeologizmy *posp.* Dlaczego w SFWP tylko pot. *nogi komuś z dupy powyrywać* (wulg. WSFJP 454), a natomiast nawet wulg. *na całego* Skor I 127? W WSFJP ocena tego aspektu frazeologizmu również najczęściej identyczna jest z taką oceną wyrazu, np. bez kwalifikacji *czarny*, *gładki*, *miękki jak aksamit*, natomiast książk. *biały*, *blady jak alabaster*, książk. *wystrychnąć kogoś na blazna*, gdy bez kwalifikacji *wystrychnąć kogoś na dudka* itp.

Nieraz w ocenie tego aspektu frazeologizmu pomagać powinno właśnie istnienie jednostki eufemistycznej, np. *mieć kogo, co w pięcie* Skor I 677, pot. *nie śmierdzieć groszem* SFWP 214 wobec *nie pachnieć...*; pot. *zapomnieć języka w gębie* SFWP 253; pot. *nabić kabzę* SFWP 256 wobec *nabić kieszenie* Skor I 325. Dlaczego u Skorupki pot.: *nie bój się* 'bądź spokojny...', *nie myśl sobie* 'nie myśl inaczej...', *zadzierać*, *podnosić* itp. *nos(a)* Skor I 257, 518, jeśli z kolei bez takiej kwalifikacji *biegać jak kot z pęcherzem* Skor I 101, WSFJP 325?

Wydaje się jednak, że w Skor generalnie kwalifikator pot. pojawia się zbyt rzadko, np. brak go dla *mieć dwie lewe ręce*; *iść w zaparte*; *dosiadać swego konika*; poza ostatnim pozostałe jako *posp.* WSFJP. Jeszcze rzadziej on w SFWP. Potwierdza to porównanie ze słownikami innych języków, gdzie nierzadko stosuje się dwa i trzy kwalifikatory, jak np. w SCFI: a) stylistyczne: literacki, książkowy, publicystyczny, neutralny, kolokwialny, slangowy, b) ekspresywne: (nie)przyjemny, (nie)pochwalny, (nie)pogardliwy, (nie)żartobliwy, (nie)zgrubiały, (nie)wulgarny itd., np. neutr.-kolokw., ekspr. *být (nahý) jak Adam*, książk.-lit., pochw., ze zdziw., rzad. (*být*) *krásný jako Adónis*; uwzględnia się tak różne uzależnienia kontekstowe.

Osobliwie przedstawia się kwestia *potoczności* na styku język i dialekty, w których inaczej funkcjonuje norma i nie zachodzą zróżnicowania natury stylistycznej (też ogólnie w zakresie leksyki), ale występuje w nich wiele jed-

nostek tych samych bądź z tymiż składnikami, a określanych w słownikach ogólnych kwalifikatorami *pot.*, *posp.*, *wulg.*, także *książk.*, *podn.* itp.¹³ Wniośki z tego warto by jakoś uwzględnić w leksykografii.

Sychta w *Słowniku gwar kaszubskich* (zob. Sy) rzadko – można było częściej – stosuje kwalifikatory ekspresywne: *żart. zabëc przed slëbã swojã bialkã obezdrzec* ‘o mężczyźnie niezadowolonym z żony’; *jasné jak fusë*; *kónsczi kopëtnik* ‘kowal’; *zabaczëc oddëchac* ‘umrzeć’; *złośl. słodczy srajk* ‘cukrzyk’; *jachac po jedny skórze* ‘przyjaźnić się’; *zdechnąc pod płotã (jak pies)* ‘umrzeć w nędzy’; *pogard. bëc zlazli* ‘o konkubinacie’; *obrażl. krący sã jak swinié gównu*; *euf. jachac do mërgowa* ‘coire’.¹⁴ W związku z rozwojem kaszubszczyzny literackiej i piśmiennictwa kaszubskiego zauważa się wartościowanie typu potoczne (mówione) wobec literackie (pisane), np. zamiast *pogard. bëc zlazli* czy *pogard. žëc na knëbel* bardziej neutralne *žëc na wiarã*.

3. Materiały frazeologiczne tu publikowane nie występują w Skor, SPP i SFWP. Gromadzono je okazjonalnie od początku lat osiemdziesiątych XX w. podczas prac nad *Słownikiem idiomatyki kaszubskiej*, w celach wyłącznie porównawczych. Większość pochodzi z zasłyszania. Liczne notowane tutaj z kwalifikacją Ex to frazeologizmy niejednokrotnie słyszane we własnym środowisku, częściowo nawet przed 1980 r. Ekscerpowano też literaturę piękną. Z ostatnich lat najwięcej ich pochodzi z „Polityki” (opis lokalizacji: 43/01/74, tj. numer, rok, strona). Porównanie z innymi źródłami (m.in. ankieta, literatura piękna niższego lotu) dowodziłoby, iż wiele ich wywodzić się może z dialektów (też dawne), a do ogólnej polszczyzny przenoszone są przez odmianę potoczną mówioną i odmianę młodzieżową; te odmiany (mówione) są ważnym „sitem”, hamulcem bądź katalizatorem, dla innowacyjnych procesów, gdy różne środki masowego przekazu (mówione: radio, telewizja, czy pisane: prasa, internet) przyczyniają się do ich rozpowszechniania. Nie wszystkie one muszą być zgodne z normą i niewiele ich utrzyma się w tej postaci dłużej, np. *komuś drabina kariery się skończyła* ‘ktoś osiągnął wszystko bardzo wcześnie w swej branży’.

Dzięki wydanym ostatnio słownikom część gromadzonych frazeologizmów zyskała już swoją dokumentację leksykograficzną, m.in. w Głow i WSFJP, np. *stawiać komuś szlaban*; pozostawiono je tutaj jednak ze względu na śledzenie dalszej ich genezy. Pominięto natomiast wszystkie (a było ich sporo!) potwierdzone już w SPP, nawet jeśli one w nim nie zostały wyróżnione, jak np. *jechać, jeździć na saksy*: „Jeśli kilkanaście lat temu na saksy jeździli ludzie ze średnim i... „Polityka” 43/01/64, WSFJP 687 i hasło *żart. saksy* SPP 115.

¹³ Por. J. Treder, *Oddziaływanie języka polskiego na frazeologię kaszubską*, [w:] *Polszczyzna regionalna Pomorza*, 3, red. K. Handke, Warszawa 1989, s. 87-103, zwłaszcza s. 97-98. [Por. przedruk tu na s. 93-108.]

¹⁴ Por. J. Treder, *Frazeologia w Słowniku Bernarda Sychty*, Zesz. Nauk. WH UG. Prace Językoznawcze 9, 1983, s. 147.

Materiał prezentuje się tu w dwojaki sposób: a) w alfabetycznym słowniku wg wyrazów hasłowych, wraz z dokumentacją i ewentualnym komentarzem; znak • ma ułatwić w nim orientację; b) według potencjalnych dróg ich rozpowszechniania, tutaj już bez dokumentacji, której szukać należy w słowniczku pod członem wyróżnionym pogrubieniem.

abel: •*mieć, dostać abla* ‘(można) oszaleć’ Ex; pierw. bibl. *Abel*; por. wulg. *mieć, dostać zajoba* SPP 81

adrenalina: •*rośnie poziom adrenaliny* ‘rośnie podniecenie, napięcie...’: „...puls skacze do 100 uderzeń na minutę, podnosi się ciśnienie krwi, rośnie poziom adrenaliny...” „*Polityka*” 45/01/77; •*czuć adrenalinę* || *przyptyw adrenaliny* Ex i Radio Gdańsk 21.08.03, godz 11¹⁰

atut zob. *trzymać*

awantura: •*kosmiczna awantura* ‘o dużym natężeniu’, por. E. Niziurski, *Awantury kosmiczne* (Katowice 1978), wg *karczemna awantura* ‘wulgarna, ordynarna’ i *kosmiczny* ‘ogromny’

babcia: *skończyło się babci sranie* Ex (częste i starsze); por. dosł. *skończyło się czyjeś panowanie* i np. *babskie gadanie*

bal: •*biały bal*: •*iść na biały bal* ‘iść spać, gdy inni balują’ Ex, por. kasz. Sy I 16 || •*...na białą salę* (Elbląskie, Mazury) Ex; por. pot. *biała sala* ‘sypialnia przedkładana nad całonocną zabawę’ Głow 17

balon: •*puszczać próbne balony* ‘sondować opinię’: „...parokrotnie szefowie skandynawskich linii puszczali w półoficjalnych wypowiedziach próbne balony.” „*Polityka*” 42/01/70, por. meteor. *balon sonda*; •*chodzić z balonem* ‘o kobiecie w ciąży’, por. koc. SyK I 12; zob. *brzuch*

bambus: •(nie) w *bambus dmuchał* Ex, por. żart. *nie w kij dmuchał* ‘to coś ważnego, to dużo’ SPP 266

bank: •*mieć coś jak w ruskim banku* ‘o niepewnej lokacie czegoś’ Ex; por. (pewne) *jak w banku* ‘całkowicie pewne’ SPP 230 i pot. *jak w banku* Skor I 95

bąk: •(ubawić się) *jak bąk* ‘dobrze, świetnie’ Ex, por. *ciągnąć, pić jak bąk* 1664 NKP I 308, WSFJP 63; por. *pacha*

beczka zob. *Piotr*

bedlka: •*to bedlka* ‘drobiazg, łatwizna’ Ex, por. *to bedlka* ‘nic ważnego...’ WSFJP 63; •*paść jak bedlka* ‘ze zmęczenia’ Ex, por. posp. *paść jak kawka* WSFJP 296

biegać zob. *motor*

blado: •*coś wygląda blado* ‘niepewnie’ Ex

blady: •*blady* || *opalony jak młynarz* ‘o kimś bladym, nieopalonym’ Ex, por. *biółli jak młénôrz* Ram 104

blok: •*stać w blokach startowych* ‘w gotowości’: „Sytuacja lekko podwyższonego stanu gotowości (– Staliśmy w blokach startowych.) wystąpiła w 2001 r., kiedy w sali kolumnowej...” (o sejmowej straży marszałkowskiej) „*Polityka*” 43/01/106

blądzić: •*blądzić w głowie* || *w rozumie* ‘o psychicznie chorym’ Ex, por. koc. Wyb 251 i *blądzić w czym* ‘mylić się’ Skor I 105

bocian: •*karmić bociany* ‘wymiotować’ Ex, por. koc. SyK I 29 i MG I 87-88; por. paw

boisko: •*na własnym boisku* ‘na własnych śmieciach’: „Pokonać Mariana na jego własnym boisku, to znaczyło wyrównać stare rachunki – dodaje.” „Polityka 44/01/31, pierw. sport.

bombonierka: •(*śliczny*) *jak bombonierka* (z kokardką): „...przy stoisku ze słodyczami ślicznym jak bombonierka z kokardką...” „Polityka” 50/01/102, WSFJP 78; por. *pokój jak bombonierka* WSFJP 78

Bóg: •*być Bóg wie (nie) co* ‘mieć wysokie mniemanie’: *Myśli, że jest Bóg wie nie co* Ex, por. *myśli o sobie Bóg wie nie co* Red NKP II 565, gdzie cies.; posp. WSFJP 79; •*tu ani (święty) Boże nie pomoże!* Ex; por. *placz*

broda: •*coś ma (już) długą brodę* ‘dawno już coś jest znane’ Ex, por. *kawał z długą brodą* SPP 172, WSFJP 87

brzuch: •*chodzić z brzuchem, mieć brzuch* ‘o ciąży, zwł. pozamałżeńskej’ Ex, por. kasz. Sy I 77 i posp. WSFJP 89; zob. *balon*

brzytwa: •*wódka jak brzytwa* || *siekiera* Ex, por. cies. NKP I 705; por. *ostry jak...* WSFJP 90

but: •*brać kogoś pod buty* ‘zmuszać do czegoś’: „...Miller dzwoni do odpowiedzialnego za emisję Jacka Snopkiewicza („bierze go pod buty”) i żąda wycofania relacji.” „Polityka” 40/01/22, por. *brać kogoś pod pantofel* ‘czynić uległym’ Skor I 112; •*wejść w czyjeś* || *jakieś buty* ‘wrócić do dawnego stanu’ (o SLD z koalicjantem PSL): „Jeśli coś w tej postawie dziwi, to nadzwyczajna wprost łatwość, z jaką SLD wszedł w stare koalicyjne buty.” (J. Paradowska) „Polityka” 41/01/18, dosłownie z ang. *to step into or fill sb's shoes*, ale por. z członem *but* pol. *obuć kogo w swe buty* ‘przerobić na swoje kopyto’ 1647 NKP I 218

byk: •*leżeć bykiem* ‘próżnować, byczyć się’ Ex, por. *leżeć martwym bykiem* WSFJP 99; por. *spaść*

całość: •*iść na całość* ‘o prostytutce spełniającej każde życzenie’: „Słodka Lolitka w różowej mini i czarnych pończochach z podwiązkami namawia „zadzwoń...” i obiecuje: „idę na całość”. „Polityka” 47/01/109, por. żart. *iść na całość* ‘grać o wszystko...’ WSFJP 101

Cezar zob. *żona*

chichot: •*chichot historii* ‘o postępowaniu wbrew deklaracjom’: „I znów chichot historii, to akurat SPD i Zieloni dwa [...] razy po II wojnie światowej wyprowadzili niemieckich żołnierzy na pole bitwy.” „Polityka” 49/01/34, por. *karta historii się obraca* WSFJP 264; w internecie setki potwierdzeń wyrażenia, m.in. nazwa teatru

cholera: •*jasna cholera kimś trzęsie*: „Ten jego spokój denerwuje żonę, która na polityków patrzeć nie może, zaraz trzęsie nią jasna cholera.” „Polityka” 42/01/40, por. posp. *cholera kogoś bierze* WSFJP 116 i *złość kogoś trzęsie* WSFJP 944

chudy: •*chuda jak decha* Ex, por. koc. SyK 123, też *plaska jak deska* posp. pogard. WSFJP 167; por. *ucho*

ciasto: •*być z tego samego ciasta* 'o równych sobie' Ex, por. kasz. Sy III 226 i przest. *być z tej samej mąki* WSFJP 383

cicho: •*cicho sza o czymś* 'milczeć': „...więc o niej cicho sza...” (L. Stomma) „Polityka” 42/01/98, pouf. wykrz. WSFJP 126

ciepły: •*ktos jest jeszcze ciepły* 'o nieboszczyku' Ex; por. kiel. Szym 91, por. *dać ciepłą rączką* || *ręką* SPP 109; •*ciepły jak stopa niemowlaka*: „...jest kupowany [oscypek] na pniu wprost z wędzarni ciepłutki jak...” (J. Wilczak) „Polityka” 43/01/90

cieszyć się: •*cieszyć się czemu jak wrzodowi na dupie* || *tyłku* 'wcale się nie cieszyć' Ex, por. Sy IV 380

ciotka: •*mieć, dostać ciotkę* 'o menstruacji' Ex, por. SyK I 75 i *ciotka do kogoś przyjechała* SPP 68 i posp. euf. *przyjechała ciotka* WSFJP 132

cisza: •*w ciszy gabinetów*: „...nie chciał się z nikim układać w ciszy gabinetów...” „Polityka” 45/01/80; por. publ. *cisza wyborcza*

cuda: •*cuda niewida (się dzieją, opowiadają)* 'niestworzone rzeczy' Ex, np. kasz., por. daw. *pleść troje niewidy* || *niewidów* 'mówić od rzeczy, bajać' Skor I 512, WSFJP 135

cyc(ek): •*cyc(ek) się komuś urwał* 'skończyły się komuś dobre czasy' Ex, por. Sy I 117; •*odstawić kogoś od cyc(k)a* 'dosł.: o dziecku' Ex, przen. 'pozbawić źródła dochodów', m.in. kasz. i Wileńskie; zob. *rozum*

cytryna: •*wycisnąć kogoś jak cytryn(k)ę* 'wykorzystać kogoś' Ex: „Wycisnęli nas jak cytrynki, rzucili na dno, a sami wciąż pływają na wierzchu.” „Polityka” 49/01/82, *wyciskać...* WSFJP 137 i *wyciskać jak gąbkę* WSFJP 230

czad: •*da(wa)ć czadu* 'mocno, śmiało np. grać na instrumencie' Ex i np. Radio Gdańsk 20.03.1999, godz. 20³⁰, też prof. Z. Necki z UJ w Tv pr. 1. „Monitor” 6.07.01; ts WSFJP 137, ale por. rub. *dać komuś czadu* 'dać się komuś we znaki' SPP 145, tj. *dać nauczkę, burę, lanie*

czapka: •*przykryć coś czapką* 'zatuszować sprawę': G. Janowski o afarach opisanych w „Raporcie otwarcia”, *Forum* Durczoka TVP 1 z 7.05.02; por. książk. *czapkami przykryć* 'zwyciężyć liczbą...' WSFJP 137; •*nie mieć dobrze pod czapką* || *dachem* || *sufitem*... 'o narwanym, niespełna rozumu' Ex; por. *mieć niepoukładane pod sufitem* SPP 383; por. *głowa*

czas: •*czas niepogody* 'dekoniunktura': „Czy polska giełda ma strategię na czas niepogody, uwzględniającą powyższe wyzwania?” (J. Lewandowski) „Polityka” 42/01/69

czaszka: •*spokojna czaszka* || *czacha* Ex, por. posp. *spokojna głowa* WSFJP 243

czat: •*na czacie (być)* (w internecie): „...jednak dwa tygodnie temu zapytany na czacie „Rzeczpospolitej”, jaki ma stosunek do...” „Polityka” 40/01/24; oczywiście, bez związku z *czata* 1. 'oddział ubezpieczający', 2. *tylko w lm* 'śledzenie, pilnowanie'

czekać: •żart. *czekać na pochwały* || *oklaski* ‘oczekiwać aplauzu, aprobaty, nic nie robiąc’ Ex, por. kiel. Szym 785

czesać się: •*czesać się na dróżkę* || *ścieżkę* Ex; •*robić sobie dróżkę* || *ścieżkę* Ex, por. kasz. Sy I 177; zwykle dzieci, gdy dorośli: •*czesać się do góry* Ex

czołg: •*iść, przeć (do przodu) jak czołg* ‘rozpychać się łokciami’ Ex (dawne), por. ...*tylko parłem jak czołg, prosto przed siebie, bez względu na przeszkody* Grzesiuk 167

czuj: •*mieć czuja* ‘przeczuwać coś, przewidywać’, pot. SJP I 1167 i młodz. WSFJP 153, *mieć czuja* ‘przeczuć coś’ Bąk 95, por. młpol. *pies ma dobrego czuja* ‘o dobrym węchu’ Kos 34 i *mieć (dobrego) nosa* SPP 233

czyścić: •(*trafić do*) *czyścica zapomnienia* ‘pójść w zapomnienie’ (por. pot. *pójść w odstawkę*): „Aleksander Ostrowski niezaskuzenie trafił do czyścica zapomnienia...” „Polityka” 45/01/38

dach zob. *czapka*

deska: •*być, leżeć (już) na desce* ‘nie żyć’ Ex, por. *grobowa deska* Skor I 168, SJP II 98; •*być, leżeć na deskach* ‘czuć się pokonanym, przegranym’ Ex (por. sport. *być...* WSFJP 166); •sport. *posłać kogoś, pójść na deski* ‘o cioście nokautującym’; zob. *chudy*

diabeł: •(*wyskoczyć jak*) *diabeł z pudełka* ‘niemile zaskoczyć’: „Nieoczekiwanie wróciła propozycja podniesienia do 22 proc. VAT na materiały i usługi budowlane, a także – jak diabeł z pudełka – wyskoczyła akcyza na prąd.” „Polityka” 48/01/16; por. też „Polityka” 44/01/23; połączenie kilka razy w internecie, np. J. Korwin-Mikke w felietonie *Diabeł z pudełka*

długa: •*iść w długą* ‘wałęsać się, próżnować’ Ex, por. kasz. i koc.; por. rub. *dać w długą* ‘uciec’ SPP 38

długość: •*wyprzedzać kogoś o x długości* ‘wygrywać z kimś...’: Jeśli duże ugrupowanie wyprzedza pozostałe o dwie, trzy długości, wielu wyborców to demobilizuje... „Polityka” 40/01/8; pierw. sport.

dno: •*odbić się od dna* ‘odwrócić złą passę, np. w sprawach majątkowych, szerzej w życiu’ Ex (od dawna), ts WSFJP 173; zob. *trampolina*

dola, działka: •*brać, dać, dostać (swoją) dolę* || *działkę* ‘należność, udział’ Ex: „Dajesz dolę? – szepnąłem cicho, robiąc do niego oko.” Grzesiuk 29; por. *dola, działka* SPP 109, 277

dość: •*mieć kogoś, czegoś więcej jak dość* ‘mieć czegoś w nadmiarze, nie cierpieć’ Ex, por. koc. SyK I 102

drabina: •*komuś drabina kariery się skończyła* ‘ktoś osiągnął wszystko bardzo wcześnie w swej branży’: „...mówi Piotr, 33-latek, jeden z tych, którym drabina kariery skończyła się za wcześnie.” „Polityka” 41/01/83; por. np. *szczebel drabiny*

draka: •(*mówić, powiedzieć, (z)robić... coś*) *dla draki* ‘dla żartu’ Ex, por. kiel. Szym 149, por. *dla draki* SPP 217 i wiech. *robić drakę* ‘wszczynać (niewinną) awanturę’ i Red. NKP I 480; por. *heca*

dróżka zob. *czesać się*

drut: •*żart. jasne jak drut* ‘proste, łatwe’ Ex, też „Polityka” 45/01/93; por. *prosty jak drut* SPP 264, WSFJP 190

drzazga: •*jak drzazga w czyimś organizmie* ‘o czymś bolesnym’: „...sze-roki tor traktowany jest u nas ideologicznie, jak drzazga w polskim organi-zmie...” „Polityka” 43/01/68; por. *jak cierń w palcu...* WSFJP 129

dupa: •*wyglądać jak dupa w nocy* ‘o łysym’ Ex, por. Sy I 253, SyK I 108 i *wyglądać jak dupa zza krzaka* SPP 29; •*obrabiać komuś dupę* ‘obmawiać kogo’ Ex, wulg. WSFJP 195, por. posp. *obrabiać kogo* Skor I 536 i *robić ko-muś koło dupy* SPP 145; •*być, mieć w dupie* ‘stracić coś’ Ex (częste), por. Sy IV 379; •*wsadzić (sobie) coś w dupę* ‘odczepić się, nikogo to nie interesu-je’ Ex: „...mogą oni sobie swój brak strachu przed własną śmiercią spokojnie wsadzić w dupę.” (J. Pilch) „Polityka” 44/01/101; zob. *rozum*

dusza zob. *rząd*

dworski zob. *polityka*

dywan zob. *zamiatać*

dziecko: •*dziecko komuś w brzuch* *wmówić* ‘coś insynuować komuś’ Ex, por. kasz. Sy VI 311 i *wmawiać jak w chorego jajko* Skor I 299; •*dzieci u ko-goś nie płaczą* ‘nie musi się spieszyć, nie ma obowiązków’ (por. kasz. Sy VI 79) obok *dzieci komuś nie płaczą* Ex; zob. *płakać*

działka zob. *dola*

dzień: •*(z)robić z nocy dzień (a z dnia noc)* ‘o dziecku, które śpi w dzień...’ Ex; •*(coś) na dzień dobry* ‘na początek’ Ex (często, np. moja żona): Już na dzień dobry każą zapłacić aż tyle, a co będzie później..., ts WSFJP 205

dziura: •*czarna dziura (budżetowa)* ‘worek bez dna’, por. *zapadać się w czar-ną dziurę budżetową*: „...gdy nauka w świecie zachodnim zdaje się galopować po coraz szerszych przestrzeniach, w ich rodzinnym kraju zapada się w czarną dziurę budżetową.” (W. Wilk) „Polityka” 41/01/77, „I tych pieniędzy nigdy nie rozliczo-no, gdzieś wpadły w czarną dziurę” „Polityka” 42/01/39, por. astr. *czarna dziura*

dzwon: •*brzmieć jak dzwon Zygmunta (po odmianie)*: „Jego głos brzmiał-by jak..., bo ogromny jest u nas kult prezydenta Kaczorowskiego...” (M. Groń-ski) „Polityka” 44/01/102; por. w *Zygmunta dzwonią* ‘jest bardzo uroczyste święto’ 1866 NKP III 925, z aluzją do niedawnej zmiany jego serca.

ef-ef: •*zrobić coś na ef-ef* ‘doskonale’ Ex (często), posp. żart. WSFJP 209 i ...*na tip-top*

fala: •*(być, nadawać...) na tych samych falach* ‘dobrze się rozumieć’ Ex, por. ...*na tej samej fali* WSFJP 216

flagowy zob. *okręt*

fragment zob. *gra*

fryko: •*zrobić kogoś na fryko* ‘na szaro, przechytryć’ Grzesiuk 17; por. wiech. *na friko* || *fryko* ‘bez przygotowania’ SPP 199 i posp. *za friko* ‘za darmo’ WSFJP 224

ganc: •*ganz pomade* ‘wszystko jedno’: „Jest im absolutnie ganz pomade, kogo im podeślemy.” „Polityka” 48/01/36; por. *ganc pomada* SPP 273

gardło: •*drugie* || *lewe gardło* ‘krtań’: *wpaść w drugie gardło* ‘krztusić się’, kasz. Ex, ale por. kasz. *opaczno gôrdzel* Sy I 304

gaz: •*na podwójnym gazie (jechać)* ‘o pijanym kierowcy’ Ex, por. *jechać na pełnym gazie* SJP II 1065; por. *być na gazie* || *pod gazem* SPP 251

gitara: •euf. *zawracać komuś gitarę* ‘zawracać komuś głowę’ Ex, posp. WSFJP 233; por. pot. *zawracać komuś dupę* SFWP 1005

głowa: •*coś nie jest na czyjaś głowę* || *na czyjs rozum* ‘coś przechodzi czyjeś wyobrażenia, ktoś nie jest w stanie czegoś pojąć’ Ex, por. *na mój rozum* pot. Skor I 459; •*mieć coś z głową* || *sufitem* ‘o narwanym, niespełna rozumu’ Ex, posp. pogard. WSFJP 241; •*tańczyć komuś po głowie* ‘dokuczać komuś’ Ex, por. *chodzić komuś...* SFWP 66, WSFJP 237 i *ciosać komuś kolki...*; •(*dogadywać się z kimś*) *ponad czyimi głowami* ‘pomijając innych zainteresowanych’: „Antoni Macierewicz chciałby się dogadywać ze Stanami Zjednoczonymi ponad głowami Europy piętnastu...” (L. Stomma) „Polityka” 43/01/98; „Czesi potrafili dogadać się ponad naszymi głowami z Rosjanami...” „Polityka” 43/01/70; •*siedzieć komuś na głowie* ‘być komuś ciężarem’: „Nie mogłem już tym dobrym biednym ludziom dłużej siedzieć na głowie – wzdycha Kmitas” „Polityka” 46/01/96 i posp. WSFJP 240 oraz *siedzieć komuś na karku* Skor I 318; por. *mieć*

głód: •*mieć głód* ‘być głodnym, cierpieć głód’ Ex, por. kasz., malb., ciesz. i niem. *Hunger haben*

glupi: •*mieć kogoś za głupiego* ‘zwozić kogoś’ Ex, por. kasz. Sy VI 165 i *mieć kogoś za kogoś, jakiegoś* WSFJP 392; zob. *jaś, silny*

gnać zob. *osioł*

góra: •*góra mięsa* ‘o otyłym’: „Ty straszna goro mięsa – zakwicział cienki głosik...” M. Musierowicz, *Kwiat kalafiora* 42; też *kupa mięsa* Ex; zob. *notowania*

gówno: •*coś jest do gówna* ‘do niczego’ Ex, por. *do dupy*; •*gównu sobie robić z kogoś, czegoś* ‘nie przejmować się’ Ex, kasz. Sy I 348

gra: •*stały fragment* || *element gry* sport. ‘wykonywanie rzutu wolnego, karnego, rogu...’, przen. w sztuce malarskiej: „Można bawić się symboliką, odnajdywać sensy powtarzających się „stałych fragmentów gry”: kota, lusterka, czytanej książki, łóżka itd.” (P. Sarzyński o interpretowaniu malarstwa Balthusa (Baltazara) Klossowskiego de Rola) „Polityka” 38/01/46

grać: •*grać (swoją) prywatnością* ‘o aktorze: czerpać z życia osobistego’: „Młodzi grają dziś prywatnością, próbują ją sprzedawać i starcza im indywidualności jedynie na chwilę.” (Zapasiewicz) „Polityka” 41/01/83, wg *grać ciałem* (o aktorze, też o piłkarzu i koszykarzu); •wulg. *grać* || *pogrywać, lecieć z kimś w kulki* || *chujki* ‘lekceważyć kogoś, kpić, zwozić’ Ex, por. *bawić się z kimś w ciuciubabkę*; •*grać w pierwszej lidze* || *w ekstraklasie* ‘o znanych

osobistościach': „Nie ma tu bowiem na lewicy postaci, które mogłyby grać w pierwszej lidze...” „Trzymając się terminologii piłkarskiej, jesteśmy przygotowani do gry w ekstraklasie.” „Polityka” 43/01/96

gromnica: •szukać kogoś, czegoś z gromnicą 'trudno kogoś, coś osiągnąć', por. E. Niziurski, *Awantury kosmiczne* 107 i *szukać ze świecą* 'o rzadko spotykanym' Skor II 326

gryźć: •parkiet gryźć 'grać do upadłego': „...spod ich owczej skóry Wilk wylazi i parkiet oni gryzą i pardonu nie dają.” (J. Pilch) „Polityka” 43/01/92; pierw. sport., wg pot. *gryźć ziemię* 'nie żyć'

gust: •na mój gust 'wedle moich upodobań' Ex (częste), por. kiel. Szym 561, a por. pot. *na mój gust* NSPP 263

gwizdek zob. *para*

halo: •robić (wielkie) halo (o coś) 'rozgłaszać coś' Ex, por. „Polityka” 31/01/40, ts WSFJP 262

heca: •mówić, (z)robić coś dla hecy 'dla zabawy' Ex, młpol. (Myślenice) Wyb 111, por. *dla hecy* 'dla żartu' SPP 217; •hece z czymś, z kimś robić, wyprawiać 'niecodzienne i zbyteczne zabiegi' Ex, por. kiel. Szym 302 i *robić hece* 'robić ceregiele' czy *robić hecę* SJP VII 993

igła: •szyć coś gorącą igłą 'pospiesznie i byle jak' Ex, por. 1957 Red. NKP III 420; por. np. *kuć na gorąco*

jaj(k)o: •chodzi, siedzi, jakby miał (|| nie wiedział, gdzie) jaj(k)o znieść 'o niespokojnym' Ex, por. kiel. Szym 675

japa zob. *papa*

jaś: •głupi jaś 'środek oszałamiający' Ex, WSFJP 279

jeleń: •(z)robić z kogoś jelenia 'nabrać, naciągnąć kogoś' Ex, por. *robić z kogoś durnia* Skor I 194, *szukać jelenia* SPP 21, WSFJP 282

jeżyć: •jeżyć sierść 'straszyć, stawiać się' (por. *jeżyć się?*): „Kiedy PKP deklarowały gotowość do kompromisu, sierść jeżył Pafawag, żądając najpierw pieniędzy za tabor już wyprodukowany.” „Polityka” 38/01/68); por. *sierść się jeży i szczyrzyć zęby?*

job: •zbierać joby od kogoś 'brać, zbierać cięgi': „A kto potem joby od mieszkańców zbiera? No tylko ja.” (przew. R. Złotucha z Wilkowa) „Polityka” 33/01/30

kaczka: •robić się kaczka 'udawać naiwnego' Ex, zwykle w trybie rozk. z nie: *nie rób się...*, por. kasz. Sy II 116, wg *robić się na kogoś, coś* i *kaczka dziwaczka* (J. Brzechwa)

kaktus: •(prędej komuś) kaktus tu (i gest wskazania miejsca na dłoni) || na dłoni wyrośnie, jak... Ex, tak WSFJP 288, z *włosy* Skor II 588

kalendarz: •coś idzie gdzie według kalendarza 'wg planu, harmonogramu': „W Macedonii wszystko poszło według kalendarza.” (akcji o kryptoniemie Niezbędne Żniwa) „Polityka” 40/01/13; por. *kalendarz spotkań...*

kamień: •*od kamienia węgielnego (zaczynać)* ‘od samego początku, od podstaw’: „Tu nie trzeba zaczynać od kamienia węgielnego, bo prawie wszystko już jest.” „Polityka” 43/01/70, por. WSFJP 289?

kanarek: •*(wy)śpiewać coś jak kanarek* ‘wygadać wszystko, wydać kogoś’ Ex, por. *ciesz.* i Red. NKP III 466

kant: •*ostrzyć się na kant* Ex, *mieć kant* || *kancik* Ex (*fryz.*); •*żart. brać, wziąć kogoś pod kant* ‘nabrać, nabierać kogoś’ Ex, por. *brać kogoś pod włos* ‘schlebiać komuś’; •*euf. rozbić* || *roztrzaskać coś o kant stołu* ‘brutalnie coś całkowicie rozwalić’ (np. dyskusję sejmową o podatkach) TVP 1 10.11.01, *euf. wobec wulg. ...o kant chója*, a por. *wulg. o kant dupy potłuc* WSFJP 194

karmić zob. *bocian*

kartka: •*pokazać komuś czerwoną kartkę* ‘wykluczyć z gry, rządów...; ukarać’: wyborcy pokazali politykom czerwoną kartkę (TVP, Wieczór Wyborczy 23.09.01: M. Durczok, też Falandysz), por. *sport. czerwona kartka* WSFJP 294

kartofel(ek) zob. *odcedzać, ręka*

kasa: •*mieć kasę* ‘prowadzić domowe finanse...’ Ex, por. *kasz.* Sy II 143; •*nabić komuś (sobie) kasę* ‘nabić kabzę, nabić kieszeń’: „Ale nabijać kasę tym sępom za tysiąc, to w życiu!” „Polityka” 44/01/20, por. *nabić kabzę* WSFJP 287, ...*kieszeń* WSFJP 300

kąt zob. *zamiatać*

kieliszek: •*środ. kieliszek chleba* ‘wódka’ Ex (częste i dawne), też np. Radio Gdańsk 1.07.02, ok. 21³⁰; wg *kromka chleba*

kierować: •*kierowanie z tylnego siedzenia* ‘wyreżanie kogoś w decydowaniu’ (m.in. o relacji między rządem J. Buzka i M. Krzaklewskim): „Nie będzie więc kierowania z tylnego siedzenia...” „Polityka” 42/01/4

kieszeń: •*nadszarpnąć* || *nadwyreżyć czyjaś, swoją kieszeń* ‘o większych wydatkach na coś’ Ex, por. Szym 641, *coś nadrywa czyjaś kieszeń* WSFJP 299; •*sięgać do czyjejś kieszeni* ‘wyciągać od kogoś pieniądze’: „... fiskus coraz głębiej sięga do kieszeni tych, którzy...” „Polityka 44/01/24, por. *sięgać do portfela* ‘wydawać pieniądze’ WSFJP 563

kij: •*(stosować, uprawiać) metodę kija i marchewki* ‘straszyć i nęcić czymś jednocześnie’ Ex (dość dawne, m.in. M. Rakowski), por. *jak nie kijem, to pałką?*

kind(e): •*majne kind(e)!* ‘mój Boże!’ Ex, por. BaMa 40, też *majne kajne!* Ex

kit: •*szklić bez kitu* ‘kłamać, oszukiwać’ Ex, *ciesz.* NKP III 397, por. *wcisnąć kit komuś* SFWP 275 czy *szklić oczy komuś* SFWP 504

klawo: •*mieć się klawo* ‘wspaniale’: „...to możemy się obaj mieć nieklawo” Grzesiuk 41; •*urządzić kogoś na klawo* Grzesiuk 28 wg *iron. ładnie kogo urządzić* ‘oddać komu niedźwiedzią przysługę’ Skor II 469; •*na klawo kogoś zrobić* ‘urządzić kogoś’ Ex; por. *klawo* ‘wspaniale’ SPP 200

kłaść zob. *stół*

kolano: •*przełożyć kogoś przez kolano* ‘sprawić komuś lanie’, por. *kasz.* Sy III 27; •*rzucić, rzucić* || *powalić kogoś na kolana* ‘zadziwić kogoś czymś,

np. opowieścią o czymś' Ex (częste): „Teraz musi jeszcze rzucić na kolana unijnych urzędników” (J. Wilczak) „Polityka” 43/01/90, ts WSFJP 307; por. *padać przed kim na kolana* ‘uwielać, czcić kogo...’ Skor I 333

kolumna: •(czyjaś) *piąta kolumna*: „Zamienia nas [strach] w piątą kolumnę Osamy ibn Ladena.” „Polityka” 43/01/20; por. *piąta kolumna* ‘oddziały dywersyjne...’ Skor I 335

koldra: •*mieć za krótką koldrę* || *pierzynę* ‘komuś nie starcza na coś’ Ex, por. Sy IV 258; •(polityka) *krótkiej koldry* ‘ciągle czegoś brak, np. w budżecie’ Ex, por. *za krótka koldra* ‘niedobór...’ WSFJP 309

koń: •*możesz to (iść) koniowi powiedzieć* ‘nie wierzę w to, co mówisz’ Ex, por. Sy VII 183; •(ukrywać gdzieś, w czymś) *konie trojańskie* ‘środki zabezpieczające’: „Berkowicz nie wyklucza też możliwości ukrycia koni trojańskich w układach scalonych stosowanych w uzbrojeniu...” (o hakerach) „Polityka” 42/01/78, por. *koń trojański* ‘niebezpieczny podarunek’ WSFJP 319

koryto: •*być, siedzieć przy korycie* || *przy żłobie* ‘wykorzystywać zajmowane stanowisko’ Ex (częste i dawne), por. posp. *być przy żłobie* WSFJP 959 oraz rub. *być blisko koryta* SPP 133 i przen. iron. *koryto* ‘źródło dobrych dochodów (zwykle z funduszy publicznych)’ SJP III 1030, por. też *być u żłobu* SJP X 1433

kość: •(ktoś tnie) *do kości* ‘maksymalnie oszczędza...’: „Nie oszczędza się tylko na bezpieczeństwie i szkoleniu pilotów. Wszystkie pozostałe koszty – tnie do kości.” „Polityka” 47/01/69, por. posp. *do kości* ‘w głąb ciała’ WSFJP 324; •*coś się należy komuś jak psu kość*: „A mnie ta Lancia się należy jak psu kość.” [Lepper] „Polityka” 48/01/26; por. *należy się komuś jak psu zupa* || *kielbasa Głow* 336

kotlet: •*grać do kotleta* ‘o muzyku: występować w restauracji’ Ex (częste), ts pot. żart. lub lekcew. *Głow* 165; •*odgrzewać kotlet* ‘odświeżać starą sprawę’: „Poruszenie tematu uważa za „odgrzewanie kotleta”. „Polityka” 44/01/27, por. iron. *danie odgrzewane* ‘stary dowcip’ WSFJP 159

kozik: •*kozikiem chrzczony* ‘żyd = obrzezany’ „Polityka” 37/01/41

kratka zob. *robić*

kremówka zob. *słodki*

kręcić się: •*kręcić się* || *plątać jak smród w gaciach* || *portkach* ‘zawadzać’ Ex, por. Red. NKP II 205, kasz. Sy II 215 i wulg. *ktoś wlecz się jak smród po gaciach* WSFJP 722

krowa: •*krowa się komuś (znowu) ociełiła* ‘o niespodziewanym zysku, komuś się powiodło’ Ex, por. Sy I 123, ciesz. NKP I 561, NKP II 210

krzyk: •*brać, wziąć kogoś na krzyk* ‘krzykiem zmusić do czegoś’ Ex, por. Szym 443 oraz: „– Ty Boga nie weźmiesz na krzyk – powiedział. – Spróbuj z nim łagodniej, po dobroci.” (M. Groński) „Polityka” 44/01/102

krzyż: •*dać komuś, dostać po krzyżu* ‘po grzbiecie, tyłku’ Ex, posp. *dostać po krzyżu* ‘oberwać’ WSFJP 336; por. ...*wierz w to i nie widzą tego, że są tak samo bici po krzyżu...* Grzesiuk 50

kula: •*śniegowa kula* ‘o czymś (np. zjawisku społecznym, gospodarczym) narastającym lawinowo’: „Śniegową kulą, która w ostatnich latach rośnie najszybciej, są zasiłki i świadczenia przedemerytalne...” „Polityka” 41/01/62, też *efekt śniegowej* || *śnieżnej kuli* Ex¹⁵, częste i chyba sprzed 2 lat, m.in. A. Kwaśniewski? Por. dosł. WSFJP 785 i *śnieżna lawina*

kulka zob. *grać*

kur: •*kur zapiał!* Ex (częste), euf. do *kurwa mać!*

kurde: •*kurde bele!*; por. rub. *kurde balans* || *felek* || *mol* SPP 180, przekł. euf. *kurde mol* WSFJP 341

kurka: •*kurka felek!* (okrzyk podziwu, zachwyty) Ex, por. *kurka wodna* SPP 180

kurzy: •*kurza twarz!* Ex (częste, od dawna), euf. *kurwa mać!*

lampa: •*dać komuś w lampę* ‘w pysk’ Ex, posp. WSFJP 146, por. kasz. w *latarni* ‘oczy’ *kogo gwizdnąć* || *mężnąc* Sy II 336, V 82; por. *lampy* ‘oczy wilka’ i *latarnia* ‘łeb wilka’ Hope 67

łasować zob. *mózg*

lata: •(*być*) w *Chrystusowych latach* ‘po trzydziestce’ Ex (dawne); por. kasz. *jeżesowi wiek*

laurka: •*wystawiać komuś (sobie) laurkę* ‘oceniać wysoko bez podstaw, lukrować’: „...wystawiają sobie laurki i drukują tony niepotrzebnych sprawozdań z posiedzeń, dzięki którym widać, że są potrzebni...” „Polityka” 42/01/94, ts WSFJP 347

lejce: •*mieć za długie lejce* ‘o dyscyplinie: za dużo swobody’ Ex, por. Sy II 342 i *popuścić wodze?*

lewy zob. *robota*

lina: •*lina ratunkowa* ‘środek na przetrwanie’: „...ma też silną opozycję we własnej partii i udział w rządzie jest dla niego linią ratunkową.” (J. Paradowska) „Polityka” 41/01/18, por. dosł. *koło ratunkowe*, *pas ratunkowy*; •*rzucić komuś linę ratunkową* ‘ratować z opresji’: „To może być interpretowane jako rzucanie liny ratunkowej oskarżonym w sprawie Funduszu...” „Polityka” 42/01/96; zob. *tratwa*

lokata: •*zrywać lokatę (bankową)*: „...mimo wszystko nie warto zrywać lokat przed terminem...” „Polityka” 45/01/53, por. *zerwać umowę* ‘unieważnić’

los: •*garbaty los* ‘nieszczęśliwy’: „Gdy już się wyżalił na swój garbaty los, wyszedł...” Grzesiuk 173; por. *marny los* WSFJP 359 i *garbaty nos*; •*los garbatego żyda* Ex (często): *a to ci los garbatego żyda* Szym 493

ludzki zob. *twarz*

luz: *dać sobie (na) luz* ‘wyłączyć się z czego’ Ex; wg *dać sobie spokój*; por. *na luzie* SPP 202

¹⁵ Oba wyrażenia często występują m.in. w internecie, np. M. Machaj i K. Mazur o obecnym na rynku *efekcie kuli śnieżnej*. Od niedawna popularne jest wyrażenie *efekt domina*, np. M. Dąbrowski o kryzysie w Tajlandii (internet).

leb: •*być swojego lba* ‘uparcie robić coś po swojemu’ Ex, por. kasz. Sy V 192

mały: •*małego przewinąć* || *wytrzymać* ‘oddać moc’ Ex; por. żart. *mały* ‘penis’ SPP 32 i Sy II 110, a także o niemowlęciu

mandolina: •*mieć* || *nosić mandolinę* ‘o długich włosach’ Ex (dawne, np. o tzw. bikiniarzach); por. ts kasz. o garbatym Sy III 46

materac: •*wsadzać pieniądze pod materac* ‘przechowywać oszczędności w domu’: „Wycofanie pieniędzy z banku i wsadzenie ich pod materac to byłby oczywisty absurd.” „Polityka” 45/01/52; por. żart. *mieć* || *trzymać pieniądze w pończosze* || *w skarpecie* SPP 114, 115

matka: •*matce za mleko nie podziękował* || *nie zapłacił* ‘o synu, zwykle w kontekście ożenku’ Ex, por. kasz. Sy III 57 i ciesz. NKP II 407

mebel: • *(po)przestawiać meble (w chałupie)* ‘awanturować się’ Ex, por. ciesz. i Red. NKP II 433

melodia: •*na tę samą melodię (coś idzie, ktoś mówi)* ‘ciągle to samo’ Ex, por. Sy VII 187 i *na tę samą nutę*, także przest. *mieć melodię na coś* WSFJP 385

menażka: •*być narypany jak ruska menażka* || *plecak* ‘o pijanym w sztok’ Ex; por. *nawalony jak stodoła* SFWP 789

meta: •*na długą* || *dłuższą, krótką* || *krótszą metę* ‘na jakiś czas’ Ex: „Na krótką metę będący obecnie u władzy politycy być może odniosą sukces... Na dłuższą, zwłaszcza bez zasadniczej reformy..., zapłacimy wysoką cenę.” „Polityka” 43/01/13; „...na krótką metę ubezpieczycielowi się to opłaca.” „Polityka” 43/01/74, dzień. WSFJP 386

metoda zob. *kij*

miesiąc: •*miodowy miesiąc* ‘pierwszy miesiąc pracy rządu, liberalniej oceniany’: „...ma świadomość, iż miodowy miesiąc może być tym razem krótszy.” „Polityka” 43/01/17, por. WSFJP 396

mięso zob. *góra*

mig: •*w trymigi* ‘szybko, migiem’ Ex, por. Szym 225, 1024 i *w mig* SJP IV 681

mina: •*rozbrajać minę* ‘usuwać szczególne trudności i niepokoje’: „Tę minę mógłby nowy rząd próbować rozbroić zgodnie ze swoimi przedwyborczymi obietnicami.” „Polityka” 41/01/62

miód: •*nie mieć miodu (gdzieś, u kogoś, przy kimś)* ‘być tolerowanym, ale bez entuzjazmu’ Ex, por. ciesz. NKP II 492 i Sy III 173

miska: •*sprzedać się za miskę ciepłej soczewicy* (A. Walentynowicz, rano w radio Gdańsk i Warszawa, 31.08.01) wobec *oddać, sprzedać coś za miskę soczewicy*¹⁶

mleko: •*(nie chodzi o) rozlane kwaśne mleko* ‘coś mało warte’: „Jeżeli fotka była przepustką na Wiejską, o czym my tu mówimy? Tu nie o rozlane

¹⁶ Por. S. Bąba, *Sprzedać coś za miskę soczewicy i za miskę soczewicy*, JP LXXXI 2001, s. 308-311.

kwaśne mleko chodzi, lecz o śmietanę.” (R.M. Groński) „Polityka” 42/01/94, por. *plakać nad rozlanym mlekiem* SFWP 394; •*mleko się już rozlało* ‘stało się’ (min. D. Szymczycha w wywiadzie z red. A. Michajłow, Radio Gdańsk 25.08.03, godz. 8⁴⁵); zob. *matka*

moda: •*moda jakaś panuje* ‘jakaś moda dominuje’ Ex, por. Szym 753 i dzień. *moda panuje na coś* WSFJP 406

morze: •*przeprowadzić kogoś przez (czyjeś) morze czerwone* ‘ocalić od zagiędy’: „Prezydent z sukcesem przeprowadził postkomunistów przez ich morze czerwone do systemu demokratycznego i wolnorynkowego porządku...” „Polityka” 8/02/17; por. przeprowadzenie Izraelitów przez Morze Czerwone (Mojżesz)

motor(ek): •*ktoś biega || goni || lata || uwija się jak taki (mały) motorek* ‘być ciągle w ruchu, stale się czymś zajmować, np. o gospodyni’ Ex; por. ciesz. NKP I 702 i kasz. ...*jakbë miół motor || piórko w rzeczy* Ex

mówić: •*mówić || gadać z ichniego na nasze* ‘o nieudolnym tłumaczeniu czegoś’ Ex, por. ciesz. i Red. z polskiego na nasze NKP II 1011

mózg: •*mózg się komuś lasuje* ‘ktoś ma mętlik w głowie od nadmiaru problemów’ Ex (częste i dawne) i film tv „Garderoba damska” 10.07.01, godz. 22³⁰; por. przest. *mózg mi się przewraca* Skor I 460; •*narobić hektolitry złej wody w mózgu:* „...narobi [artykuł O. Falacci] hektolitry złej wody w mózgach prostaczków.” (L. Stomma) „Polityka” 42/01/98; por. *robić komuś wodę z mózgu* WSFJP 415 i *narobić złej krwi* WSFJP 330

mucha: •*wyglądać jak mucha w ciąży* ‘o otyłym’ Ex; •*mucha nie ma gdzieś wstępu* ‘tak strzeżone’: „Mucha bez biletu nie miała tu wstępu – mówi.” „Polityka” 40/01/98; wg gw. miej. *mucha nie siada czy przysł. I ptak tędy nie przeleci?*

muskuly: •*napinać muskuly* ‘wysilać się, pokazywać swe znaczenie’: „...Rada Polityki Pieniężnej napina muskuly i wyjaśnia...” (M. Belka, „Polityka”, 34/01/21); por. dosł. *napinać muskuly* Skor I 462; •*żart. ktoś ma muskuly jak (mały) wróbel* ‘o chuderlaku i słabeuszu’ Ex (też kasz. Ex, por. ciesz. NKP III 194) || *jak żaba pięty* (Elbląskie) Ex

nakręcać: •*nakręcać || napędzać koniunkturę || gospodarę:* „Wyhodowaliśmy konsumpcyjne plemię do nakręcania koniunktury.” „Polityka” 45/01/93; por. *napędzać kogo do czego* ‘zmuszać, przynaglać’ Skor I 479; •*nakręcać spiralę czegoś* ‘systematycznie nasilać’: „Ale trzeba wytrzymać. I nie wolno tej spirali strachu nakręcać.” „Polityka” 43/01/20, dzień. WSFJP 725

naród: •*swój naród* ‘sami swoi, przyjaźni ludzie’ Ex, por. ŚTG 67 i żart. *naród* ‘ludzie’ SPP 23

noga: •(*mieć*) *nogi na becze prostowane* ‘o pałkowatych nogach’ Ex, por. kasz. Sy III 211

noż: •(*biegać*) *z nożem w zębach* ‘siać strach, terror’ Ex (dawne): „Nie będziemy biegać z nożem w zębach – zapewnia jeden...” „Polityka” 44/01/31

obnosić: •*obnosić kogoś po wsi* ‘obnosić kogoś na językach’ Ex, por. *obnosić kogoś po czymś, gdzieś* WSFJP 463

obraz: •*obrazami nie handluję* ‘nie obrażam się’ – aud. *Jeziorany* 20.09.81; aluzja do *obrażać się*

ochotnik: •*żart. przymusowy ochotnik* Ex, por. Szym 876 i por. *ochotnicy wyginęli na wojnie* Ex

odbić się zob. *dno*

odcedzać: •*żart. odcedzać kartofelki* ‘oddawać mocz’: m.in. Kuraś w serialu tv *Polskie drogi*, pot. *żart. z (tj. zasłyszane) Głow 404*; por. *wytrzymać*

ogień: •*zrobić ogień* ‘rozpalić ogień’ Ex, por. kasz. i malb.; posp. WSFJP 479; niem. *Feuer machen*

ogon: •*mieć długi ogon* ‘długo coś załatwiać’ Ex, por. kasz. Sy III 294; por. *mieć (długi) ogon* ‘o niezamykającym drzwi’ i *ogon długi, trzeba sługi* 1885 NKP II 698

ogrodnik zob. *pies*

okłaski zob. *czekać*

oko: •*rybie oczy (mieć)* ‘zaczzerwienione od płaczu, zamglone’ Ex, por. kasz. Sy III 311, IV 307; por. *rybie oczy* ‘wypukłe’ Skor I 587, II 75, WSFJP 488 i *Księżyc w pełni jak rybie oko* 1884 NKP II 238; •*oczy wyżywać* ‘rzewnie płakać bez powodu’ Ex, por. Sy VI 311 i *wyplakiwać oczy* WSFJP 489; •*(ciągle) mieć oczy w mokrym miejscu* ‘płakać’ Ex (dawne)

okręt: •*flagowy okręt* ‘reprezentatywny, pokazowy’: „[Informacje] w nowym kształcie mają stać się więc flagowym okrętem Polsatu.” „Polityka” 45/01/77; por. dzien. *okręt flagowy* ‘istotny składnik...’ WSFJP 491; •*coś jest czymś okrętem flagowym* ‘o czymś lansowanym, np. pomysły, produkcje’, słyszałem kilka razy, m.in. Radio Gdańsk 23.01.02 (wywiad A. Mielczug); w internecie sporo poświadczeń, np. „Nowy okręt flagowy Sun’a” (1994) czy „Setra S431DT – okręt flagowy rodziny TopClass400” (2002); por. dosł. *okręt flagowy* ‘na którym przebywa dowódca floty’

opalać się: •*żart. opalać się przez sitko* ‘o piegowatym’ Ex, por. kasz. Sy I 119, V 41

order zob. *trzymać*

orkiestra: •*orkiestra komuś marsza gra* ‘ktoś jest głodny’ Ex, wg *kiszki komuś marsza grają*; por. *rewolucja*

orzech: •*nie lada orzech do skruszenia* ‘twardy orzech do zgryzienia’: „...zdeteminowany adwersarz, z po mistrzowsku opanowaną sztuką kamuflażu, broniący się na dodatek na swoim górzystym terenie, może być nie lada orzechem do skruszenia z powietrza” (o nalotach na Jugosławię i Afganistan) „Polityka” 41/01/17

orzel: •*wywinąć orla* ‘przewrócić się, upaść nagle’ Ex, por. kasz. Sy III 337, posp. WSFJP 499 (rub. *wywinąć orla* ‘umrzeć’ SPP 64!) i *fiknąć, wywinąć kozła*

osioł: •(*gnać || lecieć...*) *jak dziki osioł* Ex, por. np. *pracować jak dziki osioł* E. Niziurski, *Siódme wtajemniczenie* 133, ts WSFJP 500

ostrzyć: •*ostrzyć na kogoś kosa* 'zasadzać się na kogoś': „Na kogo ostrzycie kosa w parlamencie” [o Samoobronie] „Polityka” 40/01/96; aluzja do *ostrzyć na kogoś zęby*

pacha: •*młodzi. ubawić się, najeść, napić po pachy* 'o radości, zabawie i uczcie' Ex; por. *bąk*

pacierz: •*mówić żydowski(e) pacierz(e)* 'gderać, zrzedzić' Ex, por. kasz. Sy VI 30, daw. *odmawiać parszywe pacierze* 'przeklinać' Skor I 634 i inne NKP II 762

palma: •*mieć, dostać palmę* 'odbiło komuś' Ex, por. posp. *palma komuś odbija* WSFJP 507 i *szajba...* SFWP 804

papa: •*zamknąć papę || japę* Ex, por. *zamknąć gębę* 'zamilknąć' i *papa* WSFJP 513

para: •*cała para (idzie || poszła)* w gwizdek 'o marnowaniu wysiłku', np. w kontekście sprawy A. Leppera wicemarszałek Nałęcz w „Monitorze” 5.12.01, ale starsze, por. powiedz. posp. WSFJP 515

parametr: •*mieć czyjeś, podać komuś swoje parametry* 'mieć czyjeś dane: adres, nr tel. itp.' Ex, por. *mieć czyjeś namiary* SPP 302, *brać namiary na kogoś* WSFJP 431

parasol: •*parasol ochronny || bezpieczeństwa* 'zabezpieczenie': „...ich ubezpieczyciel nie przygotował im parasola ochronnego na wypadek utraty pracy...” „Polityka” 43/01/74; „Jeżeli NATO jest parasolem bezpieczeństwa militarnego nad naszym kontynentem...” (L. Stomma) „Polityka” 43/01/98, dzień. WSFJP 515, por. *kaftan, pas bezpieczeństwa*; zob. *tarcza*

parkiet zob. *gryźć*

parowóz: •*sapać jak wysłużony parowóz* 'ze zmęczenia' Ex, np. E. Niziurski, *Awantura w Niekłaju* 156 wobec *sapać jak lokomotywa*

paść: •*paść jak ścięty* 'gwałtownie upaść': „...trafiony przezeń piłką pierwszy raz w życiu padłem jak ścięty.” (J. Pilch) „Polityka” 43/01/92

paw: *puścić pawia* 'wymiotować' 1956 NKP II 836, Ex; por. *bocian*

perkalikowo zob. *robić*

pępek: •*ugryźć się w pępek* 'ze złości i bezsilności' Ex (częste i dość dawne), wg *coś kogo ugryzło i ugryźć się w język?*

pętla: •(*jakąś*) *pętlę zaciskać komuś, czemuś na szyi*: „Pafawagowi kredytowa pętla zaciska się na szyi coraz bardziej, Adtranz zdążył już sprzedać zadłużoną po uszy fabrykę...” „Polityka” 38/02/67, por. *pętla zaciska się* Skor I 664 i dzień. *zaciskać pętlę wokół kogoś, czegoś* 'osaczać...' WSFJP 522

pi: •*pi razy oko razy sufit (razy drzwi)* Ex, por. pot. *pi razy oko* i publ. *brać coś z sufitu* SFWP 554, 799

pic: •*pic na wodę (i) fotomontaż* 'bzdury' Ex (od dawna), ts WSFJP 522, por. *pic na wodę* SFWP 557

pieniądz: •*być po jednych pieniądzach* 'nie być nic lepszym, przytakiwać komuś' Ex, por. kasz. Sy I 28, IV 250 oraz daw. 1779 Trotz i ciesz. NKP II 877; •*pruć, pranie brudnych pieniędzy*: „...wobec Widzyka prowadzone jest postępowanie dotyczące prania brudnych pieniędzy...” „Polityka” 43/01/94, ts dzien. WSFJP 524

pień: •*na pniu (coś sprzedać, rozejść się)* 'bardzo szybko, błyskawicznie': „Kupiłem na pniu. Z zainteresowaniem przeczytałem artykuł o Orianie Falaci (nr 144). Mam tylko drobną uwagę językową. W tekście jest zdanie: „pod koniec grudnia włoskie księgarnie na pniu sprzedały książkową wersję „Wielkości i dumy”. Domyślam się, że wyrażenie *na pniu* zostało użyte w sensie szybkiej sprzedaży całego nakładu. To błędne zastosowanie...” S. Fiebig, Wysokie Obcasy 2/02 (146), s. 7, posp. *na pniu* 'natychmiast, od razu' WSFJP 525; por. *na pniu* 'przed ścięciem': *sprzedać zboże, las na pniu* Skor I 669.

pies: •*odgryźć się jak pies na kości* 'zrewanżować się komuś' Ex, por. kasz. Sy VII 115 i żart. rub. *odgryzać się* 'odebrać coś z nawiązką...' SPP 228; •*pies pogrzebany* 'sedno czegoś': „Jakiś pies tutaj pogrzebany.” (L. Stomma) „Polityka” 44/01/106, ts posp. germ. WSFJP 528; •*pies komornika* (R. Socha) „Polityka” 50/01/20, wg *jak pies ogrodnika* Głow 201; zob. *kość*

piłeczka: •*piłeczka* || *piłka jest teraz po czyjeś stronie* 'do kogoś należy inicjatywa' Ex, „Piłka teraz jest po czyjej stronie?” (Red. w wywiadzie z D. Tuskiem w Radiu Gdańsk 19.11.02, godz. 8⁴⁰); •*odbijać piłeczkę (na czyjąś stronę)*: Agenci z kolei odbijają piłeczkę na stronę ubezpieczycieli” „Polityka” 43/01/74 i *odbijać piłeczkę* WSFJP 530; zwroty dawniejsze

Piotr (św.): •*św. Piotra za piętę trzymać* 'być bliskim śmierci': *św. Piotra za piętę już trzymałam* (aud. Radia Gdańsk między 8³⁰ a 9⁰⁰ 5.04.84), por. przest. *pójść do św. Piotra* WSFJP 531, *zbierać pięty* 'zabierać się do odejścia' NKP II 922 i *Pana Boga za nogi chwycił* 'rad, szczęśliwy'; •żart. *św. Piotr beczki toczy* 'grzmi', por. ciesz. NKP III 488 i kaszubskie

pióro: •*coś wchodzi komuś pod pióro* 'coś każe napisać': „...był to całkiem inny Osama, ale ta obecnie nie do ominięcia zbieżność wchodzi mi pod pióro, nie mogę jej ominąć... (J. Pilch) „Polityka 46/01/101; por. *cisnąć się pod pióro* Skor I 681 i *wchodzić w drogę*

ple: •*ple, ple, ple* 'puste gadanie' Ex: „...tylko ple, ple, ple” „Polityka” 45/01/77
plecak zob. *menażka*

plecy: •euf. *ktoś może komuś (na plecki) skoczyć* 'ktoś nie dorówna komuś' Ex (dość dawne), por. kasz. Sy II 270 wobec wulg. *ktoś może komuś (na chuj || do dupy) (w)skoczyć* SPP 143, 144 i por. *odwracać się do kogoś plecami?*

placz: •*gdzieś, na coś (nawet i) płacz nie pomoże* Ex, por. Szym 764; por. *Bóg płakać:* •*płakać jak małe dziecko* 'rzewnie', por. Sy II 271, IV 84, por. *płakać jak dziecko* WSFJP 203

pluca: •*ktoś ma płuca jak (kowalski) miech* 'm.in. o palaczu tytoniu' Ex, por. Szym 573

plywać: •*ktoś pływa jak siekiera* ‘szybko idzie na dno’ Ex, ts WSFJP 701, por. NKP II 969 i antonim. *plywać jak ryba*

pocałunek: •*pocałunek śmierci* ‘początek tzw. śmierci politycznej’: „jego zdaniem, to prawdziwy pocałunek śmierci” [tj. poparcie „Trybuny Ludu” dla L. Pastusiaka jako kandydata na ministra]. „Polityka” 48/01/34; znane i częste w internecie, urobione (wg *pocałunek Judasza* ‘zdrada’) na kanwie: A. Mickiewicz, *Konrad Wallenrod*, Ballada Alpuhara, w której Almanzor zdradza: „pocałowaniem wszczepiłem w duszę jad, co was będzie pożerać”

pochwała zob. *czekać*

podejrzanie zob. *żona*

pokazać zob. *kartka*

pokerowy zob. *twarz*

pole: •*być z czymś (jeszcze) daleko w polu* (np. jakąś praca) ‘nie wiadomo, kiedy będzie koniec’ Ex, por. Sy IV 122, też *to w dalekim polu* ‘coś jest niepewne’ z XIX w. Piwocki, Red. NKP II 999; • *(ograniczone) pole manewru* ‘zakres działania’ Ex (dawne): „Pole manewru będzie tu ograniczone.” „Polityka” 45/01/53, ts WSFJP 377; wg *pole działania*

polityka: •*dworska polityka* ‘zaspokajanie interesów określonej grupy’: „Mniej dworskiej polityki, a więcej zrozumienia dla tych, co zarabiają 700 zł miesięcznie albo i nie.” „Polityka” 40/01/4; por. np. *dworskie życie* i nowe *dwór prezydencki* (przez analogię do *Pałac Prezydencki*?), *dwór SLD-owski*

polizanie zob. *powąchanie*

pomyślnik: •*mieć ciężki pomyślnik* ‘wolno myśleć’ Ex (dawne), ts posp. WSFJP 559

popić: •*dać komuś popić* ‘dać komuś bobu’ Ex, por. cies. NKP II 851 i kasz. z *zazęc* Sy VI 195; posp. z *popalić* WSFJP 560

portki: •*portki komuś naciągnąć* ‘sprawić lanie’ Ex, por. Sy VII 218 i przest. *kurtkę komuś skroić*; •*biegać || latać z portkami || spodniami* ‘mieć rozwolnienie’ Ex, por. cies. NKP I 592 i kasz. Sy II 219

powąchanie: •*nie mieć czegoś (ani) na powąchanie || polizanie* ‘nie mieć nic do jedzenia’ Ex, por. cies. NKP II 456 i *ani na lekarstwo*

powietrze: •*powietrze (gdzieś jest) czyste* ‘można gdzieś czuć się bezpiecznie’ Ex; dosł. WSFJP 573; por. słow. *vzduch je čistý* Sm 39

półka: •*(sytuacja) pustych półek* ‘(czas) braku towarów’: „W sytuacji pustych półek chętnie widziano go [oscypek] nawet w sklepach gees i Społem.” (J. Wilczak) „Polityka” 43/01/90; •*ktoś, coś z dolnej || niższej półki* ‘niższej rangi, mniejszej wagi’: „Trwają jeszcze poszukiwania gangsterów z niższej półki...” „Polityka” 44/01/17; • *ktoś, coś z górnej || wyższej półki* ‘większej, mniejszej wagi’: „politycy z górnej półki” (T. Lis) Fakty TVN 19.01, godz. 19¹⁵; por. posp., żart. z *tej samej półki* ‘z tego samego pokolenia’ WSFJP 580. Dwa ostatnie nawiązują do *półek księgarskich*

prać zob. *pieniądz*

próbny zob. *balon*

przebiecie zob. *siła*

przebój: •*przebój sezonu* ‘wydarzenie, najlepszy produkt..., cudowne rozwiązanie’ Ex (dawne): „Przebojem sezonu mogą stać się umowy o warunkowym i bezwarunkowym odkupie papierów wartościowych...” „Polityka” 45/01/53; pierw. muz.

przewiew: •*dostać przewiewu* ‘zająć w ciąży’ Ex, por. kasz. i koc. Sy IV 193; pierw. o przeziębieniu

przyszywany zob. *rodzina*

pudelko zob. *diabeł*

puścić zob. *paw*

pysk: •*suchym pyskiem coś zjeść* ‘stłuc coś, np. talerz wraz z zupą’ Ex, por. ciesz. NKP I 858 i kasz. Sy IV 60, VI 313 i posp. o *suchym pysku* WSFJP 622; •*na pysk nie upaść* ‘być wygadany’ Ex; por. *stulić, zamknąć pysk*

rana: •*paląca rana* ‘coś dokuczliwego, pilnego’: „Niewielka to jednak porcja maści na palącą ranę.” „Polityka” 45/01/46; por. książk. *rana pali* WSFJP 631

recepta: •*mieć prostą receptę na coś* ‘łatwe rozwiązanie’: „Widzieliśmy już niejednego, który miał prostą receptę na wszystko, ale w zetknięciu...” „Polityka” 40/01/17, por. dzien. *recepta na coś* WSFJP 635, *dać receptę na co* Skor II 16 i *proste rozwiązanie*

rewolucja: •*(ktoś ma) rewolucję w brzuchu* ‘burczy w brzuchu’ Ex, por. Red. NKP I 209, też kasz. i ciesz. z *rebelija*, posp., żart. WSFJP 639; por. *orkiestra*

ręka: •*komuś wpadł do rąk gorący kartofel* ‘ktoś chce się szybko pozbyć czegoś niebezpiecznego’: „Islamistom wpadł do rąk gorący kartofel.” „Polityka” 45/01/37; •*świat idzie komuś ręką* ‘komuś się dobrze wiedzie’ Ex, por. kasz. i malb., a także *coś idzie gładko*; •*trzymać kogoś męską ręką* ‘surowa, mocna ręka’: „– Gaba jest niesamowitą istotą. Mądra, ładna, inteligentna, a do tego Pyzę i Tygryską trzyma męską ręką.” M. Musierowicz, *Pulpecja* 1933, s. 94, por. Skor II 402, wg *trzymać kogo żelazną ręką* ‖ *męska siła*?

robić: (z)*robić kogoś na perkalikowo (w kratkę)* Ex (od dawna); por. posp. *robić kogoś na perłowo* ‘oszukiwać kogoś...’ WSFJP 652 i w *kratkę* ‘w desień oraz perkalik, zdr. od *perkal* ‘cienka, gładka tkanina bawełniana, podobna do płótna...’ SJP VI 245

robota: •*lewa robota* ‘nielegalna praca’ Ex, por. posp. *pracować na lewo* WSFJP 583, *praca na czarno*

rodzina: •*przyszywana rodzina* ‘daleki krewny lub starający się uchodzić za krewnego’ Ex, Bąk 115; por. *przyszywana ciotka, wuj* WSFJP 132, 896

rozum: •*mieć rozum blisko dupy* ‘o kimś niskim i złośliwym’ Ex, por. kasz. Sy IV 380; por. *rozum ci w cyc uciekł!* SPP 28

rozeń: •*wrzucić coś na rożna* ‖ *ruszta* ‘zjeść nieco, przekąsić’ Ex, por. kasz. Sy II 244 i posp. żart. *wrzucać coś na ruszt* WSFJP 678

ruszt zob. *rozeń*

rybi zob. oko

rząd: •*sprawować rząd dusz* ‘przewodzić’: „Przy okazji wyborów rozgorzał spór, kto naprawdę sprawuje rząd dusz na Podkarpaciu: czerwoni czy czarni.” „Polityka” 44/01/31; por. *sprawować rządy* ‘rządzić’ WSFJP 682 i *Daj mi rząd dusz!* (A. Mickiewicz, *Dziady* III)

rzecz: •*coś jest na rzeczy* ‘wbrew pozorom coś ma uzasadnienie’: „W odczuciu większości rozmówców coś jest na rzeczy, ale z drugiej strony...” (K. Zanussi) „Polityka” 43/01/97, posp. WSFJP 682

rzucić zob. kolano

sęp: •*nie ma (czegoś) na sępa* ‘za darmo, na siłę; nie dam sobie zabrać’ Ex; m.in. DTv 22.08.81; •*rzucić się na coś jak sęp* ‘gwałtownie, łakomie’ Ex; •*załapać się na coś na sępa* ‘okazyjnie i darmowo’ Ex, por. *na sępa* ‘wypraszając coś’ SPP 209

siedzieć zob. wieża

siekiera zob. brzytwa, pływać

silny: •(*gdzieś*) *potrzebują silnych i głupich* Ex, por. *ciesz. NKP III 194 i kasz.*

siła: •*siła przebicia*: „Przytulnie było po prostu z tymi ludźmi – niezamożnymi, niezaradnymi i pozbawionymi siły przebicia” M. Musierowicz *Kwiat kalafiora* 14; „Tych pieniędzy Andrzej Lepper nie zdobył, w owym czasie nie miał jeszcze wystarczającej siły przebicia.” „Polityka” 42/01/39; •*ktoś, coś (nie) ma siłę przebicia* Ex, por. ts WSFJP 596, *elektr. siła* ‘wysokie napięcie’ i *przebicie*

słodki: •*słodki jak kremówka z Wadowic*: „Może nie trzeba było wcześniej retuszować tej twarzy. Trwając w złudzeniu, że taka ona słodka jak kremówka z Wadowic.” (M.R. Groński) „Polityka” 42/01/94; por. *iron. słodki jak lukrecja*

smycz: •*spuścić ze smyczy (kogoś, coś)* ‘zaatakować kogoś’: „Ze smyczy spuszczonego na Gierków wszystkie media” (w dialogu; J. Dziadul) „Polityka” 41/01/23; por. dosł. Skor II 158 i *spuścić psa na kogoś?*

soczewica zob. miska

spaść: •*wulg. z ch... spaść* ‘o narwanym’: „...coś pan, z ch... spadł?” „Polityka” 44/01/22; por. euf.: posp. *spaść z choinki* WSFJP 116, a por. z *byka spaść* SPP 262

spirala zob. nakręcać

spodnie zob. portki

sport: •*dla sportu* ‘dla rozrywki, zabawy’ Ex; •*robić coś dla sportu*: „...ale to było robione tylko dla sportu” Grzesiuk 15; posp. WSFJP 729

spór: •*wchodzić, wejść w spór z kimś* ‘zgłaszać roszczenia pracownicze’: „na razie Solidarność [...] weszła w spór z zarządem.” „Polityka” 44/01/63

srać: •*słodko || na słodko srać* ‘schlebiać’ Ex (dawne), por. dosł. *słodko mówić*; por. *kasz. słodko srac* ‘chorować na cukrzycę’ Sy V 139

stół: •*kłaść coś na stole* ‘działać jawnie, legalnie’: „Uczestnicy przetargów często przyznają, że nie jest ważne, co się kładzie na stole, ale co daje

pod stołem” (A. Grzeszak, *Raz na stole, raz pod stołem*, „Polityka” 38/01/64), por. *kłaść karty na stół*; •*dawać* || *załatwiać coś pod stołem* ‘działać nielegalnie, ukrywać coś przed kimś’: „...przekonuje, że pewnie sprawę załatwiono pod stołem” (ibid., s. 65); por. przest. *pójść pod stół* ‘w zapomnienie’ Skor II 222

strefa: •*szara strefa* ‘dochody, od których nie są odprowadzane podatki’: „Zamierają też albo uciekają w szarą strefę firmy odzieżowe.” „Polityka” 45/01/50, dzien. finans. WSFJP 753

struś: •*metoda strusia* || *strusia metoda* ‘o chowaniu głowy w piasek’ (Radio Warszawa I, 14.11.01, po 8⁰⁰), por. dzien. dezapr. *strusia polityka* ‘polityka stosowania uników’ WSFJP 555

sucho: • (z)robić (*dziecku*) *sucho* ‘przewinąć dziecko’ Ex, por. kasz. Sy VII 284 i *mieć sucho* (o dziecku) WSFJP 759

sufit zob. *czapka, głowa, pi*

szafa zob. *trup*

szajba: •*mieć, dostać szajbę* ‘oszaleć’ Ex, por. pot. *szajba komuś odbiła* SFWP 804, obelż. WSFJP 765

szklarz: •(czy) *twój ojciec szklarzem* ‘nie zaślaniaj mi światła, widoku!’ Ex, por. Sy V 50 i czy *ojca szklarza miałeś* 1894 Adalberg i ciesz. NKP III 397

szklić zob. *kit*

szlaban: •*stawiać* || *postawić (komuś) szlaban (na coś)* ‘zakazywać czegoś’: „Toteż wielu rodziców [...] zatrudniało korepetytorów i stawiało szlaban na rower, piłkę i inne zajęcia uboczne.” (E. Nowakowska) „Polityka” 43/01/5; „...nowy minister spraw zagranicznych Włodzimierz Cimoszewicz postawił szlaban. Pokrzyżował także plany wyjazdowe...” „Polityka” 48/01/11, ts młodzi. WSFJP 772; dosł. *opuścić, zamknąć szlaban* oraz *wydać zakaz*

sznurek: •*wyjąć komuś sznurki z rąk* ‘zabrać możliwość działania’: „Związkowcy czują, że zabrnęli w ślepy zaułek, zaangażowali się w coś, co ich przerosło, to inni przejęli im sznurki z rąk.” „Polityka” 44/01/16, por. *ciągnąć za sznurki* ‘kierować, zazw. nieformalnie’ WSFJP 774; por. *zabawka*

sztandar: •*zwijać sztandary* ‘kończyć działalność, żywot’: „...Unia prezentowała się jako partia zwarta, która nie zamierza zwijać sztandarów.” „Polityka” 42/01/93; por. komun. przest. *rozwijać sztandary* WSFJP 775, *zwijać chorągiew*; •*znaleźć sztandar* ‘określić cel, hasło’: „To jest ostatni moment, by postawić warunki i znaleźć wyraźny sztandar.” „Polityka” 48/01/16; por. dosł. *znaleźć hasło, ideę...*

sztynwny zob. *wydatek*

szuflada: •*odkładać* || *chować coś do szuflady* ‘chować coś pod sukno’: „Programy wygłaszane w trakcie kampanii trzeba odłożyć do szuflad, gdyż nie uda się ich zrealizować...” (J. Paradowska) „Polityka” 41/01/18; „Po pogrzebie Edwarda Gierka obiekcje wobec tej kandydatury [tj. Adama Gierka] schowano do szuflady.” (J. Dziadul) „Polityka” 41/01/22, por. *pisać do szuflady* 1902 NKP II 94, WSFJP 777

szum: •szum informacyjny || medialny ‘nadmiar informacji’ Ex (częste), por. dzień. WSFJP 777 i dosł. cybern. *szum informacyjny*; •robić (dużo || wiele) szumu (o coś, wokół czegoś) ‘nadawać czemuś rozgłos’ Ex; •i już po szumie ‘po wszystkim, minęło’ Ex

ściana: •stawić kogoś pod ścianą ‘nie dawać wyboru’: „To stawia ludzi pod ścianą.” „Polityka” 43/01/74, ts WSFJP 779, por. *przyprzeć kogo do muru* Skor I 462; •znaleźć się pod ścianą ‘w trudnej, przymusowej sytuacji’: „PSL pokonane w wyborach przez Samoobronę znalazło się pod ścianą.” „Polityka” 48/01/15

ścieżka: •szybka ścieżka (legislacyjna) ‘krótszy tok prac nad ustawą sejmową’ Ex; zob. *czesać się*

ślina: •ślinę tracić na coś (niepotrzebnie || zbytecznie) ‘gadać na próżno, strzępić sobie język’ Ex; wg słomę młócić?

śruba: •być na śrubie, mieć śrubę ‘być wstawionym’ Ex; wg posp. *być na rauszu* WSFJP 633

świat: •mieć z kimś, czymś trzy światy (i pół Ameryki) ‘mieć z kimś, czymś problemy’ Ex (dawne); bez rozwinięcia (w nawiasie) kasz. Sy V 194 i NKP III 473; zob. *ręka*

światło: •zgasić czerwone światło ‘znieść zakaz’: „Chruszczow w końcu ugiał się, przystał na proponowane przez Gomułkę i stojącą za nim część kierownictwa partii, zgasił światło czerwone, zapalił żółte i odleciał do Moskwy...” (W. Władyka), „Polityka” 43/01/79; por. dzień. *zapalać komuś zielone światło* ‘stwarzać korzystne warunki...’ WSFJP 792

święty: •ujrzeć || zobaczyć wszystkich świętych ‘tak mocno kogoś zbić’ Ex, por. *ciesz*. NKP III 488; por. *zobaczyć wszystkie gwiazdy*

świnia: •żart. *trzeźwy jak świnia* ‘pijany w sztok’ Ex; por. *pijany jak świnia*

tabor: •podciągać tabory ‘wzmocnić przygotowania’: „...nie pozostaje nic innego, jak podciągnąć tabory, a właściwie „podciągnąć gimbusy”. (E. Nowakowska), „Polityka” 43/01/8

tani: •tani jak piach: „Był bardzo trwałym materiałem izolacyjnym i ognioodpornym, a do tego tanim jak piach...” (o azbeście), „Polityka” 42/01/75; por. *tóné jak piôsk na Kaszëbach* Ram 215 lub wg *tani jak barszcz*

tango: •do tanga trzeba dwojga ‘zaangażowania, zgody obu stron’ Ex (z piosenki „Budki Suflera”)

tapeta: •być na tapecie ‘o kimś, o czymś się dużo mówi’ Ex, posp. WSFJP 800; •wejść na tapetę ‘o czymś aktualnym, modnym’: „Teraz na tapetę weszły rodziny.” Grzesiuk 68, wg *wejść na afisz*; por. *widelec*

tarcza: •tarcza ochronna ‘gwarancja, zabezpieczenie’: „Posłowie z komisji [...] stanowią więc tarczę ochronną przed psuciem prawa.” „Polityka” 43/01/13; por. *parasol ochronny*

telefon: •bawić się, zabawa w głuchy telefon 1. ‘zabawa dziecięca lub tow.’, 2. ‘o wiadomościach szeptanych’ Ex, por. WSFJP 801

trampolina: •*odbić się od trampoliny (czegoś)* ‘zmienić oblicze, kierunek, styl (gry)...’: „Wybierać wolność zamiast porządku, bo czuje się anarchistą, podobnie jak weterani brytyjskiego i amerykańskiego punk rocka i awangardowi artyści, którzy odbili się od trampoliny techno, by stworzyć nowe podziemie muzyczne” „Polityka”; por. *odbijać się od czegoś*; zob. *dno*

tratwa: •*tratwa ratunkowa*: „Tratwy ratunkowe” (J. Paradowska) „Polityka” 45/01/11; „...ich partyjni koledzy ratując się „przeskoczyli” na powstałe „tratwy ratunkowe”, którymi są nowe partie...” „Polityka” 49/01/66; por. *lina*

trąbić: •*trąbić jerychońsko* ‘donośnie informować’: „...nie pojawiła się jeszcze nigdzie ani jedna biała okruszynka [wąglika], a już poinformowane (przez kogo?) media trąbiły jerychońsko o natychmiastowym zagrożeniu bioterroryzmem...” (L. Stomma) „Polityka” 44/01/106; por. *trąby jerychońskie* ‘głośny, nieprzyjemny dźwięk’ WSFJP 818

trup: •*rub. wyglądać jak świeży trup* ‘źle wyglądać’, np. E. Niziurski, *Awantury kosmiczne* 107; •*polityczny trup* ‘o byłym polityku’ [tu o L. Millerze] „Polityka” 40/01/20; •*wyciągać trupa z szafy* ‘o powrocie polityka, który jakby stracił znaczenie...’ (Radio Gdańsk 15.02.02, godz. 8⁴⁰; A. Michajłow w wywiadzie z J. Jendykiewiczem)

trzymać: •*trzymać atuty przy orderach* ‘nie ujawniać przedwcześnie atutów’: „Idąc na negocjacje trzeba trzymać atuty przy orderach, czyli nie pokazywać ich, bo inaczej negocjacje będą nieskuteczne – dodał Kwaśniewski...” (Telegazeta 22.11.2001) i karc. żart. WSFJP 293, wg karc. *trzymać karty przy sobie* czy por. (za)trzymać coś dla siebie, trzymać język za zębami; •*trzymać coś* (np. emocje) *za drzwiami* (zam.: *trzymać nerwy na wodzy*): „Wszelkie emocje będziemy trzymać za drzwiami.” L. Glaza, przew. MRN w Wwie, „Gryf Wejherowski” (dodatek DB) nr 46/259, piątek 22.11.02, s. 3); wpływ zwł. *trzymać kogo za drzwiami*; zob. *materac*, *Piotr, ręka*

twarz: •*pokerowa twarz* ‘bez wyrazu’: „Były poseł wysłuchał opowieści z pokerową twarzą.” „Polityka” 40/01/97; por. posp. *twarz pokerzysty* WSFJP 826; •*coś z ludzką twarzą*: „...jako prozaik z ludzką twarzą.” „Polityka” 45/01/46, też (czasów Gomułki i Gierka) o pol. *socjalizmie z ludzką twarzą*; zob. *kurzy*

tyłek: •*tyłka nie móc unieść* || *uwlec* ‘o otyłym lub objedzonym’ Ex, por. Sy V 70; *mieć pelen tyłek* ‘wybredzać, nie być głodnym’, por. kasz. Sy IV 379; •*wstać tyłkiem do góry* ‘wstać lewą nogą’ Ex

ucho: •*być za chudy (w uszach)* Ex; •*mieć za chude uszy (na coś)* ‘za słaby, mało wpływowy...’ Ex, m.in. kasz.: „...za chude uszy mają na to, żeby z nami zaczynać” Grzesiuk 126

uciekać: •*uciekać do przodu* ‘proponować reformę czegoś’: „Uznawano, że od stalinizmu trzeba uciekać do przodu, szukając jakiegoś autentycznego kontaktu z ludźmi.” „Polityka” 43/01/78; por. *wyrywać do przodu* WSFJP 608

uczeni: •*uczeni w piśmie* ‘naukowcy’: „Największymi przeciwnikami geniuszy są uczeni w piśmie, którzy wiedzą...” „Polityka” 42/01/86, książk. bibl. WSFJP 834

urwanie: •*urwanie trąby* ‘rwetes, rozgardiasz...’ Ex; wg pot. *mieć urwanie głowy* ‘tumul’ Skor II 468

walizka: •*pakować walizki* ‘wyjeżdżać, zwijać interes’ Ex (dawne): „...co-raz więcej rodzin pakuje walizki, by za oceanem szukać lepszych warunków.” „Polityka” 44/01/39, posp. WSFJP 856, wcześniej pot. *pakować manatki*

warga: •*warga komuś opadła* || *zwisła* ‘z wrażenia’ Ex wobec pot. *szczęka...* SFWP 806, posp. WSFJP 768

wąglik: •*wąglik nadciąga* ‘zagrożenie bronią chemiczną’: „Wiem jedno: nie mogę dojść do rozważań o moim listopadzie, bo obręcz się zaciesnia i nie tylko wąglik nadciąga ze wszystkich stron.” „Polityka” 45/01/93, wg *burza nadciąga*; •*coś jest gorsze jak wąglik*: „Groza, którą rozsiali terroryści, jest gorsza niż wąglik” (J. Pilch) „Polityka” 44/01/101, wg *jak zaraza*

wchodzić: •*wchodzić komuś do łóżka* ‘wtrącać się w sprawy seksu’: [niezgoda] „...na wchodzenie do łóżka wierzącemu” przez duszpasterzy, gdyż obyczajowość seksualna staje się „religijnie obojętna”. „Polityka” 43/01/87; por. *włazić komuś kopytami...*

wejście: •*wejście smoka* ‘rewelacja, szok’ Ex (niedawno modne): „Wejście smoka, czyli prawdziwa premiera nowych «Informacji»...” „Polityka” 45/01/77; por. dzien. *mocne wejście* WSFJP 864; od tytułu głośnego filmu „Wejście Smoka” z Bruce Lee?

wesz: •(w)*puścić sobie wesz* || *wszy do kozucha* ‘nabawić się kłopotu’ Ex, kasz. Sy IV 231, VI 84 i ciesz. NKP III 642, wg *wpuścić kożę do ogrodu* NKP II 178

węzeł: •*rozplątywać (mroczny) węzeł*: „...nikogo nie wyręczam i nie mam żadnych ambicji rozplątywania mrocznych węzłów.” (J. Pilch) „Polityka” 47/01/101; por. dosł. *rozplątywać węzeł i rozwiązywać spór, zagadkę...*

wiatr: •*trzymaj się wiatru* ‘uważaj na siebie’ Ex (i T. Konwicki, *Nic a nic*, 1971?) por. kasz. Sy VI 121, wg *trzymaj się ciepło, zdrowo...* WSFJP 823; •*wystawić kogoś dupą* || *rufą do wiatru* ‘zwodzić kogoś’ Ex, por. *wystawić kogoś do wiatru* SFWP 906, posp. WSFJP 870

widelec: •*być na widelcu* ‘być na topie’ – piosenkarka o sobie; Radio Gdańsk 18.04.99, godz. 10³⁵; por. *brać kogoś, coś na widelec* ‘zaczynać się kim interesować...’ WSFJP 870 i war. *być na afiszu* || *na świeczniku*; por. *tapeta*

wieża: •*siedzieć (w swej) wieży z kości słoniowej* ‘patrzeć na co z dystansem i być beczynnym’: *siedzieć w swej wieży z kości słoniowej i mówić: proszę zaciesnić wydatki publiczne.*” (M. Belka, „Polityka” 34/01/20); por. książk. *wieża z kości słoniowej* ‘miejsce odosobnienia, oderwania od problemów świata...’ WSFJP 877, *zamknąć się w wieży...* (z *Pieśni nad Pieśniami*) Godyń 166¹⁷

¹⁷ Por. S. Bąba, *Wieża z kości słoniowej – zamknąć się w wieży z kości słoniowej. Komentarz leksyko-graficzny*, Poznańskie studia polonistyczne. Seria Językoznawcza IX (XXIX), Poznań 2002, s. 7-21.

więcej zob. *dość*

woda zob. *mózg*

wojna: •*być z kimś w stanie wojny* ‘dochodzić swego’: „Z hutą w stanie wojny był już inny wierzyciel...” „Polityka” 44/01/63, por. dosł. *być z kim w stanie wojny*

wojsko: •*żart. dziurawe wojsko*, ‘kobiety’, ‘dzieci płci żeńskiej’ Ex, por. Szym 177 i *damski krawiec* ‘ma same córki’ 1956 Jabłonowski, Red. NKP II 194

worek: •*być (dla kogoś) workiem do bicia* ‘o fizycznym znęcaniu się nad kimś’ Ex, por. *być chłopcem do bicia*; •*mieć kogoś za worek (do bicia)*, •*traktować kogoś jak w worek* ‘o mężu bijącym żonę’ Ex; por. posp. *chłopic do bicia* WSFJP 113 i sport. *worek treningowy*

wpływ: •*pozostawianie przy pulpicie wpływów* ‘pozostawać w sejmie’ M. Janicki, *Apacze w sukmanach*, „Polityka” 34/01/22; por. *być pod wpływem* WSFJP 889 i *pulpit sterowniczy*

wróbel zob. *muskuły*

wydatek: •*szytywne wydatki* || *zobowiązania* ‘stałe wydatki budżetowe’ (M. Belka) „Polityka” 34/01/20, „Polityka” 40/01/1

wyskoczyć zob. *diabeł*

wytrzymać zob. *mały, odcedzać*

zabawka: •*zab(ię)rać (swoje) zabawki* ‘przestać współpracować z kimś, obrazić się’ Ex (m.in. L. Wałęsa o M. Krzaklewskim?); por. *sznurek*

zagrana: •*ktoś ma (głupie) zagrana* ‘o niepoważnych pomysłach’, por. kiel. Szym 253 i posp. *mieć zagrana* ‘postępować w sposób trudny do zaakceptowania’ WSFJP 917

zalatwiać zob. *stół*

zamiatać: • *zamiatać coś pod dywan* TV 1 (o min. Baucu M. Belka w „Monitorze” 27.08.01) i war. tej dosłownej kalki ang. *sweep something under the carpet*: (polityka) *zamiatania pod szafę* ‘o działalności (m.in. politycznej) krótkowzrocznej, doraźnej’ TV 1 (o rządach AWS – wiceprzew. PSL w „Monitorze”, połowa sierpnia 2001); •*zamiatać śmieci do kąta* ‘ukrywać bałagan, brud’: „... uprawiał proceder ukrywania rzeczywistego stanu finansów publicznych, zamiatał, jak to mówi teraz Wojciech Misiąg, śmieci do kąta...” (M. Belka) „Polityka” 34/01/20; por. dosł. *zamiatać śmieci* WSFJP 782

zasolić: •*możesz sobie to zasolić* || *zakisić* ‘nie zwracaj mi tym głowy’ Ex

ząb: •*państwowe zęby* ‘sztuczne zęby, proteza’ (z kasy chorych) Ex, por. kasz. Sy VII 376; •*mieć długie zęby na coś* ‘nie lubić czegoś, zwłaszcza jakiejś potrawy’ Ex, por. krajn., malb. i kasz. Sy VI 247¹⁸; •*mieć coś na ząb* || *w zęby*

¹⁸ Zob. S. Bąba, J. Liberek, *O zwrocie mieć długie zęby na co. Przyczynek do dialektologii społecznej*, Spr. Poznańskiego Tow. Przyjaciół Nauk. Wydział Filologiczno-Filozoficzny nr 107, cz. 2, Poznań 1994, s. 7-12.

‘o czymś do jedzenia’, por. kasz. Sy I 259 i *dać co na głodny ząb* Skor II 797 czy *położyć coś na ząb* SFWP 283; •*przeciągać kogoś przez zęby* ‘drwić sobie z kogoś’ Ex, por. kasz. Sy VI 196 i *wycierać sobie zęby czym na kim* ‘oczerniać’ Skor II 797; •*gryźć coś cudzymi zębami* ‘wyręczać się kimś’: „A że najlepiej gryzie się cudzymi zębami, dopuściła do głosu...” (R.M. Groński) „Polityka” 47/01/103 wg *załatwiać coś cudzymi rękami*

zbierać: •*zbierać kogoś z podłogi* || *sufitu* || *ściany* itp., np. ...*gdybym dobrze łbem strzelił, to musieliby faceta ze ściany zbierać...* Grzesiuk 85; por. *job*

zeszyt: •*brać, kupować coś na zeszyt* ‘na kredyt, na kredkę’: „Chociaż na zeszyt nie bierze, to ma takie koleżanki, które biorą.” „Polityka” 49/01/19; „...kupowanie na zeszyt, niegdyś funkcjonujące na wsi, dziś stało się zjawiskiem powszechnym.” „Polityka” 49/01/20; wg *brać, kupować na kredyt* WSFJP 327, *brać, dawać na kredę* 1900 NKP II 195, por. *pisać na tram* 1568 NKP III 528

znak: •*przekazać komuś (sobie) znak pokoju* ‘pojednać się’: „...Lecz na początek sejmowych bojów przekażmy sobie znak pokoju.” (niby z ust G. Janowskiego w „Super Expressie”) „Polityka” 43/01/106

żaba zob. *muskuly*

żona: •*być, pozostawać poza wszelkimi podejrzeniami jak żona Cezara* – o mieszanu się sędziów w politykę na przykładzie wyboru prezydenta Torunia Zalewskiego (T. Lis) Fakty TVN, sobota 16.11.02; por. *dzien. być poza wszelkim podejrzeniem* WSFJP 543

żółć: •*przyprawiać coś sosem własnej żółci* ‘złośliwie przesadzać’: „...pozbierał krążące wśród nich plotki i półprawdy, przyprawiając je sosem własnej żółci oraz ignorancji.” „Polityka” 47/01/104, por. *zaprawiać coś żółcią* Skor II 895, *smażyć się we własnym sosie* Skor II 163

żur: •*kwaśny jak żur* Ex, por. kasz., malb., Giżycko Ex; por. *kwaśny jak ocet*

żyć: •*iron. żyć na prawo jazdy* ‘w konkubinacie’ Ex; por. pot. ...*na kartę rowerową* SPP 163 i ...*na kocią łapę* SFWP 1054.

Uporządkowanie niżej ma formę indeksu. Wyras pogrubiony frazeologizmu odsyła do wyrazu hasłowego w powyższym słowniczku, z pełną definicją znaczeniową, kwalifikatorem, dokumentacją i komentarzem.

I. **Frazeologizmy znane wyłącznie ze słyszenia**, tj. niemające w kartotece rejestracji pisanej (poza niektórymi w Głównym i WSFJP):

1. **oryginalne**, np.: *skończyło się babci sranie*; *tu ani (święty) Boże nie pomoże!*; *coś ma (już) długą brodę* ‘od dawna jest znane’; *leżeć na deskach* ‘czuć się przegranym...’; sport. *posłać kogoś, pójść na deski* ‘po ciosie’; *obrabiać komuś dupę* ‘obmawiać kogo’ WSFJP; (coś) *na dzień dobry* ‘na początek’ WSFJP; (z)robić z nocy *dzień* (a z dnia noc) ‘o dziecku, które śpi w dzień...’; *na podwójnym gazie* (jechać) ‘o pijanym kierowcy’; *mieć coś z głową* || *sufitem* ‘o narwanym, niespełna rozumu’ WSFJP; *grać* || *pogrywać, lecieć z kimś w kulki* || *chujki* ‘lekceważyć kogoś, kpić, zwodzić’; *na mój gust* ‘wedle moich upodobań’ NSPP, *robić (wielkie) halo* (o coś) ‘rozgłaszać coś’ WSFJP;

głupi jaś ‘środek oszałamiający’ WSFJP; *kieliszek chleba* ‘wódka’; *metoda kija i marchewki* ‘straszyć i nęcić czymś jednocześnie’; *rzucić, rzucić kogoś na kolana* ‘maksymalnie kogoś zadziwić czymś’ WSFJP; (*polityka*) *krótkiej koldry* ‘ciągle na coś brak, np. w budżecie’; *grać do kotleta* ‘o muzyku: występować w restauracji’ Głow; w *Chrystusowych latach* ‘po trzydziestce’; *być narypany jak ruska menażka* || *plecak* ‘o pijanym w sztok’; *wyglądać jak mucha* w ciąży ‘o otyłym’; (*biegać*) *z nożem w zębach* ‘siać strach’; *mieć oczy w mokrym miejscu* ‘płakać’; *ubawić się, najeść, napić po pachy*; *ugryźć się w pepek* ‘z bezsilności’; *pileczka* || *piłka jest teraz po czyjeś stronie* ‘do kogoś należy inicjatywa’; *odbijać pileczkę* (*na czyjąś stronę*) WSFJP; *mieć ciężki pomyślunek* ‘wolno myśleć’ WSFJP; *powietrze* (*gdzieś jest*) *czyste* ‘można czuć się bezpiecznie’; *na pysk nie upaść* ‘być wygadany’; *słodko* || *na słodko srać* ‘schlebiać’; *szybka ścieżka* (*legislacyjna*) ‘krótszy przebieg prac nad ustawą’; *ślinę na coś tracić* (*niepotrzebnie* || *zbytecznie*) ‘strzępić język’; *ba-wić się, zabawa w głuchy telefon* 1. ‘zabawa...’, 2. ‘o plotkach’; *wstać tyłkiem do góry*; *mieć kogoś za worek* (*do bicia*), *traktować kogoś jak worek* ‘o mężu bijącym żonę’; *zab(ie)rać* (*swoje*) *zabawki* ‘obrazić się’; *możesz sobie to zasolić* || *zakisić* ‘nie zawracaj głowy’;

2. variantowe wobec innych rejestrowanych (i przytoczonych w słowniczku), np. *mieć, dostać abla*; (*nie*) *w bambus dmuchał*; *mieć coś jak w ruskim banku* ‘jakby się już czegoś nie miało’; (*ubawić się*) *jak bąk* ‘świetnie’; *to bedlka* ‘łatwizna’ WSFJP; *paść jak bedlka*; *leżeć bykiem* ‘próżnować’; *iść na całość* ‘o prostytutce’; *nie mieć dobrze pod czapką* || *kapeluszem* || *dachem* || *sufitem...* ‘o narwanym’; *spokojna czaszka* || *czacha*; *odbić się od dna* ‘odwrócić złą passę’ WSFJP; *jasne jak drut* ‘proste, łatwe’; *wsadzić (sobie) coś w dupę* ‘odczepić się, nie interesować się czymś’; *zrobić coś na ef-ef* ‘doskonale’ WSFJP; (*być, nadawać...*) *na tych samych falach* ‘dobrze się rozumieć’ WSFJP; euf. *zawracać komuś gitarę* WSFJP; *coś jest do gówna* ‘do niczego’; (*z*)*robić z kogoś jelenia*; (*przedej komuś*) *kaktus tu* (*i gest...*) || *na dłoni wyrośnie, jak...* WSFJP; *brać kogoś pod kant* ‘nabierać kogoś’; *ostrzyć się na kant*, *mieć kant* || *kancik* ‘o fryzurze’; *na klawo kogoś zrobić* ‘urządzić kogoś’; *być, siedzieć przy korycie* || *przy żłobie* ‘wykorzystywać stanowisko’; *odgrzewać kotlet* ‘o starej sprawie’; *dać komuś, dostać po krzyżu* ‘o biciu’ WSFJP; *kur zapiał!*; *kurde bele!*; *kurka felek!*; *kurza twarz!*; *dać sobie* (*na*) *luz* ‘wyłączyć się z czego’; *mieć, nosić mandolinę* ‘o długich włosach’; *obnosić kogoś po wsi* ‘obmawiać’; *orkiestra komuś marsza gra* ‘jest głodny’; *mieć, dostać palmę* ‘odbiło komuś’; *zamknąć papę* || *japę* ‘gębę’ WSFJP; *mieć czyjeś, po- dać komuś swoje parametry* ‘mieć czyjeś dane...’; *pi razy oko razy sufit* (*razy drzwi*); *pic na wodę* (*i*) *fotomontaż* ‘bzdury’ WSFJP; (*z*)*robić kogoś na perkalikowo* (*w kratkę*); por. posp. *robić kogoś na perłowo* ‘oszukiwać kogoś...’; *lewa robota* ‘nielegalna praca’; *rzucić się na coś jak sęp* ‘gwałtownie, łakomie’; *załapać się na coś na sępa* ‘okazyjnie i darmowo’; *mieć, dostać szajbę*

‘oszaleć’ WSFJP; *robić* (dużo || wiele) *szumu* (o coś, wokół czegoś) ‘nadawać czemuś rozgłos’ Ex; *i już po szumie* ‘po wszystkim’; *mieć śrubę*, *być na śrubie* ‘być wstawionym’; *trzeźwy jak świnia* ‘pijany’; *urwanie trąby* ‘tumult’; *warga komuś opadła* || *zwisła*; *wystawić kogoś dupą* || *rufą do wiatru* ‘oszuścić kogoś’; *być (dla kogoś) workiem do bicia* ‘o znęcaniu się nad kimś’.

II. Frazeologizmy potwierdzone w dialektach (niektóre też w Głównym czy WSFJP): *biały bal*: *iść na biały bal* ‘iść spać, gdy inni balują’ || ...*na białą salę*; *chodzić z balonem* || *chodzić z brzuchem*, *mieć brzuch* ‘o ciąży’ WSFJP; *robić coś w biegu* ‘szybko, w ostatniej chwili’; *coś wygląda blado* ‘niepewnie’; *blady* || *opalony jak młynarz* ‘o nieopalonym’; *blądzić w głowie* || w rozumie ‘o psychicznie chorym’; *karmić bociany* ‘wymiotować’; *być Bóg wie (nie) co* ‘o wysokim mniemaniu’; *wódka jak brzytwa* || *siekiera*; *chuda jak decha*; *być z tego samego ciasta* ‘równi sobie’; *ktoś jest jeszcze ciepły* ‘o nieboszczyku’; *cieszyć się komu, czemu jak wrzodowi na dupie* || *tylku* ‘nie cieszyć się’; *mieć, dostać ciotkę* ‘o menstruacji’; *cuda niewida* (się dzieją, opowiadają) ‘niestworzone rzeczy’; *cyc(ek) się komuś urwał* ‘skończyły się dobre czasy, dochody’; *odstawić kogoś od cyc(k)a*; *czekać na pochwały* || *oklaski* ‘oczekiwać aplauzu’; *czesać się na dróżkę* || *ścieżkę, robić sobie dróżkę* || *ścieżkę* ‘o fryzurze’; *mieć czuja* ‘przeczuwać coś’; *plaska jak deska* ‘bez biustu’; *leżeć (już) na desce* ‘nie żyć’; *iść w długą* ‘wałęsać się’; *mieć kogoś, czegoś więcej jak dość* ‘w nadmiarze’; (mówić, powiedzieć, (z)robić... coś) *dla draki* ‘dla żartu’ WSFJP; *być, mieć w dupie* ‘o stracie’; *wyglądać jak dupa w nocy* ‘o łysym’; w *dupę* komuś *wleźć* ‘dogadzać’; *dziecko komuś w brzuch wmówić* ‘insynuować coś’; *dzieci u kogoś nie płaczą* ‘nie musi się spieszyć, martwić’; *drugie* || *lewe gardło* ‘krtań’; *wpaść w drugie gardło* ‘krtusić się’; *coś nie jest na czyjąś głowę* || *na czyjś rozum*; *tańczyć komuś po głowie* ‘dokuczać’; *mieć głód* ‘być głodnym, cierpieć głód’; *mieć kogoś za głupiego* ‘zwodzić’; *gównu sobie robić z kogoś, czegoś* ‘nie przejmować się’; *mówić, (z)robić coś dla hecy* ‘dla zabawy’; *hece* (z czymś, z kimś) *wyprawiać* ‘ceregiele’; *żyć coś gorącą igłą* ‘pospieszenie’; *chodzi, siedzi, jakby miał* (|| *nie wiedział, gdzie*) *jaj(k)o znieść* ‘o niespokojnym’; *robić się kaczką* ‘udawać naiwnego’; (wy)śpiewać *coś jak kanarek* ‘wygadać wszystko’; *mieć kasę* ‘prowadzić finanse...’; *nadszarpnąć, nadwyreżyć czyjąś, swoją kieszeń* ‘o wydatkach’; *majne kind(e)!* ‘mój Boże!’; *szklić bez kitu* ‘kłamać’; *przełożyć kogoś przez kolano* ‘sprawić lanie’; *mieć za krótką koldrę* || *pierzynę* ‘nie starczać’; *możesz to (iść) koniowi powiedzieć* ‘nie wierzę...’; *kręcić się* || *plątać się jak smród w gaciach* || *portkach* ‘zawadzać’; *krowa się komuś (znowu) ocielila* ‘o niespodziewanym zysku’; *brać kogoś na krzyk* ‘zmuszać do czegoś’; *dać komuś w lampę* ‘w pysk’; *mieć za długie lejce* ‘mieć za dużo swobody’; *los garbatego żyda*; *być swojego łba* ‘robić po swojemu’; *małego przewinąć*, *wytrzymać* ‘oddać moc’; *matce za mleko nie podziękować* || *nie zapłacić*; (po)przestawiać *meble* ‘awanturnować się’ Ex; *na tę samą melodię* (coś idzie...) ‘ciągle to samo’; w *trymi-*

gi ‘szybko’; *nie mieć miodu* *gdzieś*, *u kogoś*, *przy kimś* ‘być ledwie tolerowanym’; *moda jakaś panuje* ‘coś dominuje’; *ktoś biega || goni || lata || uwija się jak taki (mały) motorek* ‘o kimś stale zajęтым’; *mówić || gadać z ichniego na nasze* ‘o nieudolnym tłumaczeniu’; *mieć muskuły jak (mały) wróbel || jak żaba pięty*; *swój naród* ‘sami swoi’; (*mieć*) *nogi na beczce prostowane* ‘pałkowate’; żart. *przymusowy ochotnik*; *zrobić ogień* ‘rozpalić’ WSFJP; *mieć długi ogon* ‘długo załatwiać coś’; *rybie oczy (mieć)* ‘zaczerwienione, zamglone’; *oczy wyżywać* ‘rzewnie płakać’; *opalony przez sitko* ‘o piegowatym’; *wywinąć orla* ‘nagle upaść’ WSFJP; *mówić żydowski(e) pacierz(e)* ‘gderać’; *puścić pawia* ‘wymiotować’ 1956 NKP II 836, Ex; *być po jednych pieniądzach* ‘nie być lepszym’; *odgryźć się jak pies na kości* ‘zrewanżować się’; *św. Piotr beczki toczy* ‘grzmi’; *możesz mi (na plecki) skoczyć* ‘odczep się’; *gdzieś, na coś (nawet) i płacz nie pomoże*; *płakać jak małe dziecko* ‘rzewnie’; *ktoś ma płuca jak (kowalski) miech* ‘m.in. o palaczu tytoniu’; *pływać jak siekiera* ‘iść na dno’ WSFJP; *być z czymś (jeszcze) daleko w polu* (np. z pracą) ‘nie widać końca’; *dać komuś popić* ‘dać bobu’; *portki komuś naciągnąć* ‘sprawić lanie’; *biegać || latać z portkami || spodniami* ‘mieć rozwolnienie’; *nie mieć czegoś (ani) na powąchanie || polizanie* ‘nic’; *dostać przewiewu* ‘zajść w ciążę’; *suchym pyskiem* *coś zjeść* ‘stłuc, zepsuć coś’; (*mieć*) *rewolucję w brzuchu* ‘burczy w brzuchu’; *świat idzie komuś ręką* ‘dobrze się wie dzie’; *przyszywana rodzina* ‘uchodzić za krewnego’; *coś nie gra większej roli* ‘nie ma znaczenia’; *mieć rozum blisko dupy* ‘o niskim i złośliwym’; *wrzucić coś na różną || ruszta* ‘nieco zjeść’; (*gdzieś*) *potrzebują silnych i głupich*; *specjalista || spec od psucia*; *słodko || na słodko srać* ‘schlebiać’; (*z*)*robić (dziecku) sucho* ‘przewinać’; (*czy*) *twój ojciec szklarzem* ‘nie zasłaniaj widoku!’; *jakby się na inny świat narodził* ‘o zdumionym czymś’; *mieć z kimś, czymś trzy światy (i pół Ameryki)* ‘mieć problemy’; *ujrzyć || zobaczyć wszystkich świętych* ‘mocno zbić’; *tyłka nie móc unieść || uwlec* ‘o otyłym lub objedzonym’; *mieć pelen tylek* ‘wybredzać, nie być głodnym’; *być za chudy (w uszach)* ‘za słaby’; (*w*)*puścić sobie wesz || wszy do kożucha* ‘nabawić się kłopotu’; *dziurawe wojsko* ‘kobiety, częściej dzieci płci żeńskiej’; *nie dać się wyśmiać*; *ktoś ma (głupie) zagrania* ‘o niepoważnych pomysłach’; *państwowe zęby* ‘proteza’; *mieć długie zęby na coś* ‘nie lubić jakiejś potrawy’; *mieć coś na || w zęb(y)* ‘coś do jedzenia’; *przeciągać kogoś przez zęby* ‘drwić z kogoś’; *zesrać się na rzadko* (ze złości); *kwaśny jak żur*; *żyć na prawo jazdy* ‘w konkubinacie’.

III. Frazeologizmy szerzące się w mediach publicznych, m.in. w prasie (tu: „Polityka”), radiu i telewizji: *rośnie poziom adrenaliny* ‘rośnie podniecenie...’; *puszczać próbne balony* ‘sondować opinię’; *stać w blokach startowych* ‘w gotowości’; *na własnym boisku* ‘na własnych śmieciach’; (*śliczny*) *jak bombonierka* (z kokardką); *brać kogoś pod buty* ‘zmuszać’; *wejść w czyjeś || jakieś buty* ‘wrócić do dawnego stanu’; *chichot historii*; *jasna cholera* *kimś trzęsie*; *cicho* *sza o czymś* ‘milczeć’; *ciepły jak stopa niemowlaka*; *w ciszy ga-*

binetów; wycisnąć kogoś jak *cytryn(k)ę*; *da(wa)ć czadu* ‘mocno, śmiało...’; przykryć coś *czapką* ‘zatuszować sprawę’; *czas niepogody* ‘dekoniunktura’; *na czacie* (być) ‘w internecie’; (*trafić do*) *czyścica zapomnienia* ‘zapomnienie’; (wyskoczyć jak) *diabeł z pudelka* ‘niemile zaskoczyć’; wyprzedzać kogoś o *x długości* ‘wygrywać wyraźnie’; komuś *drabina kariery się skończyła* ‘osiągnął wszystko’; jak *drzazga* w czyimś organizmie ‘o czymś bolesnym’; czarna *dziura* (budżetowa) ‘worek bez dna’; brzmieć jak *dzwon* Zygmunta (po odmianie) (Groński); *ganz pomade* ‘wszystko jedno’; (*dogad(yw)ać się z kimś*) *ponad czyimiś głowami* ‘pomijając innych’; *siedzieć komuś na głowie* ‘być ciężarem’ WSFJP; stały fragment || *element gry*; *grać* (swoją) prywatnością ‘o aktorze: czerpać z życia osobistego’ (Zapasiewicz); *grać w pierwszej lidze* || *w ekstraklasie* ‘o znanych osobistościach’; *parkiet gryźć* ‘grać do upadłego’ (Pilch); *jeżyć sierść* ‘stawiać się’; *zbierać joby od kogoś* ‘zbierać ciągi’; coś idzie gdzieś według *kalendарza* ‘wg planu’; *od kamienia węgielnego* (zaczynać) ‘od podstaw’; *rozbić* || *roztrzaskać coś o kant stołu* ‘rozwalić’; pokazać komuś czerwoną *kartkę* ‘wykluczyć, ukarać’; *nabić kasę* ‘nabić kabzę’; *kierować z tylnego siedzenia* ‘wyręczać w decyzjach’; *sięgać do czyjejś kieszeni* ‘wyciągać pieniądze’; (czyjaś) *piąta kolumna*; (*ukrywać gdzieś, w czymś*) *konie trojańskie* ‘środki zabezpieczające’; (*ktoś tnie*) *do kości* ‘maksymalnie oszczędza...’; coś się należy komuś jak *psu kość*; *kozikiem chrzczoney* ‘obrzezany = żyd’; (*efekt*) *śniegowej kuli* ‘o narastaniu lawinowym’; *wystawiać komuś (sobie) laurkę* ‘łukrować’; *lina ratunkowa* ‘środek na przetrwanie’; *rzucić komuś linę ratunkową* ‘ratować’; *zrywać lokatę* (bankową); *wsadzać pieniądze pod materac* ‘trzymać oszczędności w domu’; *na dłuższą, krótką metę* ‘na jakiś czas’; miodowy *miesiąc* ‘pierwszy miesiąc pracy rządu...’; *przen. rozbrajać minę* ‘usuwać źródła niepokoju’; *sprzedać się za miskę ciepłej soczewicy*; (*nie chodzi o*) *rozlane kwaśne mleko* ‘mało warte’; *przen. przeprowadzić kogoś przez morze czerwone* ‘ocalić’; *narobić hektolitry złej wody w mózgu*; *mucha nie ma gdzieś wstępu* ‘bardzo strzeżone’; *napinać muskuły* ‘wysilać się’; *nakręcać* || *napędzać koniunkturę* || *gospodarkę*; *nakręcać spiralę czegoś* ‘systematycznie nasilać’ WSFJP; *flagowy okręt* ‘coś reprezentatywnego’; coś jest czyimś *okrętem flagowym* ‘o czymś promowanym’; *nie lada orzech* do skruszenia; *ostrzyć na kogoś kosy* ‘...zębry’; *cała para* (idzie || poszła) w gwizdek ‘marnować wysiłek’ WSFJP; *parasol ochronny* || *bezpieczeństwa* ‘zabezpieczenie’; *paść jak ścięty* ‘gwałtownie upaść’ (Pilch); (*jakąś*) *pętlę zaciskać komuś, czemuś na szyi*; *na pniu* (*sprzedać, rozejść się*) ‘bardzo szybko’; *prać, pranie brudnych pieniędzy*; *pies pogrzebany* (Stomma); *pies komornika* (R. Socha); św. *Piotra* za piętę już trzymać ‘o bliskim śmierci’; coś wchodzi komuś pod *pióro* ‘coś nakazuje napisać’ (Pilch); *ple, ple, ple* ‘gadania’; *pocałunek śmierci* ‘początek tzw. śmierci politycznej’; *pole manewru* ‘zakres działania’ WSFJP; *dworska polityka* ‘zaspokajanie interesów grupy’; *ktoś, coś z dolnej* || *niższej półki* ‘niższej rangi’; *ktoś, coś z górnej* || *wyższej*

półki ‘większej wagi’; *przebój sezonu* ‘cudowne rozwiązanie’; *paląca rana* ‘coś dokuczliwego, pilnego’; *mieć prostą receptę na coś* ‘łatwe rozwiązanie’; *komuś wpadł do rąk gorący kartofel* ‘chcieć się pozbyć czegoś niebezpiecznego’; *coś jest na rzeczy* ‘wbrew pozorom ma uzasadnienie’ (Zanussi); *sprawować rząd dusz* ‘przewodzić’; *nie ma czegoś na sępa* ‘za darmo, na siłę’; *słodki jak kremówka z Wadowic* (Groński); *spuścić ze smyczy (kogoś, coś)* ‘zaatakować’ (Dziadul); wulg. z *ch...* *spaść* ‘o narwanym’; *wchodzić, wejść w spór z kimś* ‘zgłaszać roszczenia...’; *kłaść coś na stole* ‘działać jawnie’; *dawać || załatwiać coś pod stołem* ‘ukrywać’ (Grzeszak); *szara strefa* ‘dochody...’ WSFJP; *strusia metoda* ‘unikanie decyzji’ WSFJP; *stawiać (komuś) szlaban (na coś)* ‘zakazywać czegoś’ WSFJP; *wyjąć komuś sznurki z rąk* ‘zabrać możliwość działania’; *związać sztandary* ‘kończyć działalność’; *znaleźć sztandar* ‘określić ideę’; *odkładać || chować coś do szuflady* ‘chować coś pod sukno’ (Paradowska, Dziadul); publ. *szum informacyjny || medialny* ‘nadmiar informacji’ WSFJP; *stawiać kogoś pod ścianą* ‘nie dawać wyboru’; *znaleźć się pod ścianą* ‘w przymusowej sytuacji’; *zgasić czerwone światło* ‘znieść zakaz’; *podciągać tabory* ‘wzmocnić przygotowania’; *tani jak piach*; *tarcza ochronna* ‘zabezpieczenie’; *odbić się od trampoliny* (czegoś); *tratwa ratunkowa*; *trąbić jerychońsko* ‘donośnie’ (Stomma); *polityczny trup* ‘o byłym polityku’; *wyciągać trupa z szafy* ‘o powrocie polityka...’; *trzymać atuty przy orderach* ‘nie ujawniać atutów’; *trzymać coś za drzwiami*; *pokerowa twarz* ‘bez wyrazu’; *coś z ludzką twarzą*; *uciekać do przodu* ‘reformować coś’; *uczeni w piśmie*; *pakować walizki* ‘związać interes’; *wąglik nadciąga* ‘zagrożenie bronią chemiczną’; *coś jest gorsze jak wąglik*; *wchodzić komuś do łóżka* ‘wtrącać się do seksu’; *rozplątywać (mroczny) węzeł* (Pilch); *być na widelcu* ‘na topie’; *siedzieć (w swej) wieży z kości słoniowej* ‘dystansować się’; *być z kimś w stanie wojny* ‘dochodzić swego’; *pozostawanie przy pulpicie wpływów* ‘pozostawać w sejmie’ (Janicki); *(polityka) zamiętania pod dywan || ... pod szafę* ‘o ukrywaniu czegoś...’; *zamiatać śmieci do kąta* ‘ukrywać bałagan’; *sztynne wydatki || zobowiązania* ‘stałe wydatki...’; *brać, kupować coś na zeszyt* ‘na kredyt’; *gryźć coś cudzymi zębami* ‘wyręczać się’ (Groński); *przekazać komuś (sobie) znak pokoju* ‘pojednać się’; *być, pozostawać poza wszelkimi podejrzeniami jak żona Cezara*; *przyprawiać coś sosem własnej żółci* ‘złośliwie przesadzać’.

IV. Frazeologizmy obecne w literaturze pięknej, m.in. też w tekstach piosenek: *kosmiczna awantura* ‘wielka’ (Niziurski); *iść, przeć (do przodu) jak czołg* (Grzesiuk); *brać, dać, dostać (swoją) dolę* (Grzesiuk); *zrobić kogoś na fryko* (Grzesiuk); *góra mięsa* ‘o otyłym’ (Musierowicz); *szukać z gromnicą* ‘pilnie’ (Niziurski); *mieć się klawo* ‘wspaniale’, *urządzić kogoś na klawo* (Grzesiuk); *garbaty los* ‘nieszczęśliwy’ (Grzesiuk); *mózg się komuś lasuje* ‘ma mętlik...’ (Garderober damska); *obrazami nie handluje* ‘nie obrażam się’ („Jeziorany”); *odcedzać kartofelki* ‘oddawać moc’ (Polskie drogi); *gnać ||*

lecieć... jak dziki osioł (Niziurski); *sapać jak wysłużony parowóz* (Niziurski); *trzymać kogoś męską ręką* 'surowa, mocna ręka' (Musierowicz); *ktoś ma siłę przebicia* (Musierowicz); *(robić coś) dla sportu* 'dla zabawy' (Grzesiuk); *do tanga trzeba dwojga* 'zgody obu stron' („Budka Suflera”); *wejść na tapetę* 'o modnym' (Grzesiuk); *wyglądać jak świeży trup* 'źle wyglądać' (Niziurski); *trzymaj się wiatru* 'uważaj!' (T. Konwicky); *mieć za chude uszy...* (Grzesiuk); *zbierać kogoś z podłogi, ze ściany itp.* (Grzesiuk).

4. Charakterystykę zebranego materiału rozpocząć trzeba od oświadczenia, że nie chodzi tutaj o genezę i opis etapów przeobrażeń pojedynczych frazeologizmów; zagadnieniem podstawowym pozostawała problematyka przemian ogólnych i dróg rozpowszechniania. Zgromadzony materiał (ok. 360 frazeologizmów) jest dość różnorodny, reprezentuje różne sfery i środowiska, a zatem w całej pełni obrazuje nieustanne przemiany jednostek frazeologicznych i frazeologii w ogóle. Sporo w nich porównań, co właściwe odmianom mówionym, m.in. dialektom. Dokonują się one dzięki ogromnej wyobraźni i pomysłowości użytkowników języka, niewątpliwie nieźle znających frazeologię i mających potrzebę obrazowego i ekspresywnego mówienia o rzeczywistości. Nie ma w tym przeważnie żadnej trywialności czy prymitywności, a zatem pospolitości w rozumieniu autora WSFJP. Przeważa żart i eufemizm, dobrze świadczące o użytkowniku języka.

Najwięcej nowych frazeologizmów to ekspresywne warianty, zwłaszcza z wymianą członów, np. *paść jak bedłka* 'paść jak kawka', *brać kogoś pod buty*, *być z tego samego ciasta*; *orkiestra komuś marsza gra* 'o głodnym', czy nowe wg podobieństwa do dawnych, np. *na własnym boisku, wsadzać pieniądze pod materac, stawiać (komuś) szlaban (na coś)* 'zakazywać'; *gryźć coś cudzymi zębami* 'wyręczać się kimś' (Groński); *być na widelcu* 'być na topie' (por. nadto *być na tapecie*). Część to przenośnie, np. *rośnie poziom adrenaliny*; *stać w blokach startowych*; *puszczać próbne balony*; *czarna dziura (budżetowa)*, *rozbrajać minę* 'usuwać szczególnie trudności'; *przen. zgasić czerwone światło* 'znieść zakaz'.

Wariantowe jednostki, przeważające w materiale, wyodrębnić można w każdej z grup, a więc nie tylko w **grupie I** znanych jedynie z zasłyszania, gdzie wszakże próbuje się oddzielić zdecydowanie oryginalne nienotowane od wyraźnie wariantowych wobec już notowanych. Wydawać się może wręcz dziwne, że nie zostały one dotąd utrwalone w słownikach, np. *coś ma długą brodę*; *(z)robić z nocy dzień (a z dnia noc)* 'o dziecku'; *kieliszek chleba* 'wódka'; *metoda kija i marchewki*; *mieć oczy w mokrym miejscu*; *ugryźć się w pępek* 'z bezsilności'; *odgryźć się jak pies na kości* 'zrewanżować się'. Wydaje się to tylko sprawą przypadku, jak sugerować mogą niektóre zarejestrowane zupełnie niedawno, np. *obrabiać komuś dupę*; *mieć coś z głową* || *sufitem*; *grać do kotleta* 'o muzyku'. Część jednak może być rzeczywiście dość nowa, np. *(coś) na dzień dobry*; *rzucić kogoś na kolana*; *(efekt) śniegowej kuli*

‘o czymś narastającym’, *piłeczka* || *piłka jest teraz po czyjejś stronie*; *kierować z tylnego siedzenia*; *szybka ścieżka (legislacyjna)*; *zab(ie)rać (swoje) zabawki* ‘zaprzestać współpracy, obrazić się’. Są to świeże przenośnie, w różny sposób nawiązujące zwykle do istniejącej frazeologii, nawet np. *wstać tyłkiem do góry*: *wstać lewą nogą*.

Wśród wariantów w tej grupie ciekawe wydają się m.in. *paść jak bedłka*; *(z)robić z kogoś jelenia*; *być (dla kogoś) workiem do bicia*. Interesujące są też jednostki tworzące dłuższe serie wymian członów, np. *mieć, dostać abla* || *palnę* || *szajbę*; *nie mieć dobrze pod czapką* || *kapeluszem* || *dachem* || *sufitem*... ‘o narwanym’. Wariant *mieć czyjeś, podać komuś swoje parametry* powstał w związku z modą na używanie wyrazu *parametr*, określającego potocznie nawet dane personalne. Wymianę członów *brzuch* na ekspresywniejszy *tyłek* widać w zwrotach *tyłka nie móc unieść* || *uwlec ‘o otyłym’*, *mieć pełen tyłek* ‘wybredzać’. Kilka jednostek wykazuje rozszerzenie, np. *pi razy oko* *razy sufit* (*razy drzwi*); *wystawić kogoś (dupą* || *rufą) do wiatru*. Eufemizmami są np. *zawracać komuś gitarę*; *kur zapiał!*; *kurde bele!*; *kurka felek!*; *kurza twarz!* – nacechowanym pejoratywnie np. *zamknąć papę* || *japę* ‘gębę’. Semantyką zaskakuje porównanie *mieć coś jak w ruskim banku* ‘o niepewnej lokacie czegoś’, osobliwością zaś tła skojarzeń zwroty *mieć śrubę*, *być na śrubie* ‘być wstawionym’. Niektóre z nich pojawiają się w publicystyce, np. wulg. *wsadzić (sobie) coś w dupę* ‘odczep się, nikogo to nie interesuje’ (Pilch, „Polityka”).

Frazeologizmy tej grupy dowodzą m.in. wagi pozyskiwania i eksponowania materiału z tzw. zasłyszania (Głow.: z), ważnego ostatecznie dla oceny ewolucji frazeologii jako podsystemu. Z tego powodu istotne jest też rozeznanie we frazeologii gwarowej.

Niektóre frazeologizmy z **grupy II**, a więc potwierdzone też w dialektach, często tylko zasłyszane, nie wydają się (już!) być tylko gwarowe, np. *chodzić z brzuchem*, *mieć brzuch* ‘o ciąży’; *mieć, dostać ciotkę* ‘o menstruacji’; *dla draki* ‘dla zabawy’; *wywinąć orła* ‘nagle upaść’; *pływać jak siekiera* ‘iść na dno’; *(mieć) rewolucję w brzuchu*. Jest wśród nich немало wariantów, np. *dziecko komuś w brzuch wmówić* ‘insynuować coś’, *tańczyć komuś po głowie* ‘dokuczać komuś’; *kręcić się jak smród w gaciach* || *portkach* ‘zawadzać’; *dać komuś w lampę* ‘w pysk’; *mieć z kimś, czymś trzy światy (i pół Ameryki)*; *żyć na prawo jazdy* ‘w konkubincie’. Część ich przypomina typową frazeologię środowiskową, np. młodzieżową: *ubawić się* jak *bąk*; *czekać na pochwały* || *oklaski* ‘oczekiwać aplauzu’; *chuda jak decha* ‘bez biustu’; *(wy)śpiewać coś jak kanarek* ‘wygadać wszystko’; *być za chudy w uszach* ‘za słaby’ – czy tzw. wiecha, np. *szklić bez kitu* ‘kłamać’; *(czy) twój ojciec szklarzem?* ‘nie zasłaniaj widoku!’

Ze względu na dostępne źródła – m.in. z porównawczo wyzyskanej NKP – dominują tutaj odwołania do frazeologii kaszubskiej i cieszyńskiej, np. *mat-*

ce za mleko nie podziękował || nie zapłacił; krowa się komuś ocieliła ‘o zysku’, też kieleckiej, np. *dla draki; ktoś ma płuca jak (kowalski) miech*. Mogą one mieć szerszy zasięg. Nie można wykluczyć, że niektóre z ujętych w tej grupie przedostały się do dialektów z odmian mówionych ogólnej polszczyzny, np. odmian środowiskowych, jak: *dla draki; na mój gust* ‘wedle moich upodobań’; *los garbatego żyda*; nieraz może ze zmianami, jak np. *mieć, nosić mandolinę* ‘o długich włosach’ Ex, gdy w kaszubszczyźnie tak o garbatym; *wywinąć orła* ‘przewrócić się, upaść nagle’ Ex (też kasz. i WSFJP), gdy rub. *wywinąć orła* ‘umrzeć’ (SPP). Kilka ma szerszą dokumentację północnopolską, np. *iść na białą salę, mieć głód* ‘być głodnym, cierpieć głód’, *mieć długie zęby na coś* ‘nie lubić czegoś, zwłaszcza jakiejś potrawy’, *kwaśny jak żur*, także *zrobić ogień* ‘rozpalić ogień’ (por. posp. WSFJP 479 i niem. *Feuer machen*). Parę ma starsze poświadczenia, a zatem dialekty i w tym zakresie dłużej przechowują archaizmy, np. *być po jednych pieniądzach* ‘nie być nic lepszym’.

Genetycznie wiele frazeologizmów ogólnej polszczyzny wywodzi się z dialektów, którymi posługiwała się i nadal posługuje zrazu znaczna część społeczeństwa. Gwarowe frazeologizmy, np. pomorskie, wielkopolskie i śląskie, w ogóle trudno znaleźć w literaturze pięknej, np. *mieć głód* ‘cierpieć głód’, *spuszczać się na kogoś, na coś* (por. pol. przest. *spuścić się* ‘zaufać’), *być chory na śmierć* itd. Interesujące jest, na ile ujawniają się w tym różnice regionalne we frazeologii.

Grupa III ma pokazać szczególną i ogromną rolę oraz specyfikę środków masowego przekazu, tj. prasy, radia i telewizji, częściowo internetu w procesie przemian zachodzących we frazeologii. Nowe słowniki stosują dla jednostek tego typu osobne kwalifikatory: public. – publicystyczny (SFWP) czy dzien. – dziennikarski (WSFJP). Media wszakże relacjonują i komentują wydarzenia polityczne, a zatem wiele tak określonych frazeologizmów reprezentuje właśnie tę odmianę polszczyzny, wobec czego wspomnieć trzeba o skrócie polit. – polityka, polityczny (Skor, WSFJP); w WSFJP występują oba: wymiennie czy nakładają się? W praktyce tak jest również. Oczywiście, frazeologizmy tak oznaczone traktować należy jako w tym środowisku najczęściej używane, ale nie wyłącznie.

Ta odmiana środowiskowa języka łatwo asymiluje elementy z innych odmian, np. religijnej: *sprzedać się za miskę ciepłej soczewicy; przeprowadzić kogoś przez morze czerwone* ‘ocalić’; *siedzieć (w swej) wieży z kości słoniowej; przekazać sobie znak pokoju* ‘pojednać się’¹⁹, też ze zmianą znaczenia bibl. *uczeni w piśmie* ‘naukowcy’, a do starożytności nawiązuje wariant rozszerzony być, *pozostawać poza wszelkimi podejrzeniami jak żona Cezara*. Pojawiają się też cytaty z polskiej literatury, np. *sprawować rząd dusz* ‘przewodzić’, pośrednio należy tu także *pocałunek śmierci*. Najwięcej bodaj jest

¹⁹ Chyba od Mszy Pojednania 12.11.1989 w Krzyżowej z udziałem premiera T. Mazowieckiego i kanclerza z H. Kohla.

przenośnych użyć określeń sportowych, np. *stać w blokach startowych* ‘być w gotowości’; *na własnym boisku* ‘na własnych śmieciach’; *grać w pierwszej lidze* || *w ekstraklasie* ‘o znanych osobistościach’; *na dłuższą, krótką metę* ‘na jakiś czas’; *parkiet gryźć* ‘grać do upadłego’ (Pilch); *pokazać komuś czerwoną kartkę* ‘wykluczyć z gry, rządów...; ukarać’; *odbić się od trampoliny (czegoś)*; *wyprzedzać kogoś o x długości* ‘wygrywać wyraźnie’, też karc. *trzymać atuty przy orderach* ‘nie ujawniać atutów’.

Inne ciekawe przenośnie to np. *środ. teatr. grać (swoją) prywatnością*; *pozostawanie przy pulpicie wpływów* ‘być w sejmie’ czy wyzyskanie tytułu filmu: *wejście smoka* ‘rewelacja, szok’. Widać, jak publicystyka prasowa transformuje frazeologizmy, przenosząc je do innej sfery, np. ze sportu do sztuki, np. *stałe fragmenty* || *elementy* gry, albo zmienia ich znaczenia, np. *na pniu* (*coś sprzedać, rozejść się*) ‘błyskawicznie’. Inna sprawa, czy to zmiany zawsze udane. Niektóre frazeologizmy są wyraźnie modne, np. *ktoś, coś z górnej* || *wyższej półki*; *dawać* || *załatwiać coś pod stołem* ‘działać nielegalnie’, w tym m.in. kalki obcojęzyczne, jak np. z angielskiego²⁰: *wejść w czyjeś* || *jakieś buty* ‘wrócić do dawnego stanu’ *zamiatać pod dywan* || *...pod szafę* || *...do kąta*.

Dominują warianty innych znanych, np. *zbierać joby od kogoś* ‘zbierać cięgi’; *coś się należy komuś jak psu kość*; *metoda strusia* || *strusia metoda*; *brać, kupować coś na zeszyt* ‘na kredyt, na kredkę’ czy osobliwe *być na widelcu* ‘być na topie’ (piosenkarka, Radio Gdańsk). Niemal ich posiada doraźny kontekst, z dostosowaniem do treści konkretnego komunikatu, np. *brzmieć jak dzwon Zygmunta* (*po odmianie*) (Groński); *pies komornika* (Socha, „Polityka”) wg *pies ogrodnika*; *ostrzyć na kogoś kosi* – nawiązanie do rolniczej Samoobrony; wojsk. *podciągnąć tabory* (w oświacie) z komentarzem: właściwie „podciągnąć gimbusy” (Nowakowska); *piąta kolumna Osamy ibn Ladena* („Polityka”); *wchodzić komuś do łóżka* ‘wtrącać się w sprawy pożycia, seksu’ czy aktualizujące (doraźne?) paralelizmy, np. *wąglik nadciąga* ‘zagrożenie bronią chemiczną’: *burza...*; *coś jest gorsze jak wąglik* : *...jak zaraza*; *dworska polityka* itp.

Niewątpliwie niektóre z nich są efemerydami, np. (*śliczny*) *jak bombonierka* (z kokardką); *ciepły jak stopa niemowlaka*; *słodki jak kremówka* z Wadowic (Groński); *dworska polityka* ‘zaspokajanie interesów określonej grupy’; *przeprowadzić kogoś przez morze czerwone* ‘ocalić od zagłady’, *jak drzazga w czyimś organizmie* ‘o czymś bolesnym’, *jeżyć sierść* ‘stawiać się’, *zgaszczyć czerwone światło* ‘zniesić zakaz’ jako antonimiczny do *zapalić zielone światło*;

Nierzadko mają świadomie (?) prowokować swą formą językową, np. *gryźć coś cudzymi zębami* ‘wyřęcać się kimś’ (Groński, „Polityka”); *mucha nie ma gdzieś wstępu* ‘tak pilnie strzeżone’; *uciekać do przodu* ‘reformować coś’; *nie ma (czegoś) na sępa* ‘na siłę, za darmo’ (DTv) czy zagadkowością genezy,

²⁰ Dziękuję recenzentowi prof. S. Bąbie za zwrócenie mi na to uwagi.

np. *jak diabeł z pudełka* 'o zaskoczeniu'; *komuś wpadł do rąk gorący kartofel* 'ktoś chce się szybko pozbyć czegoś niebezpiecznego', a także dosadnością: *polityczny trup*; *wyciągać trupa z szafy* czy euf. *rozbić || roztrzaskać coś o kant stołu* 'brutalnie coś całkowicie rozwalić' (np. dyskusję sejmową o podatkach, TVP) wobec wulg. *o kant dupy potłuc*.

Nie jeden nasuwa zastrzeżenia natury poprawnościowej: *nie lada orzech do skruszenia* 'twardy orzech do zgryzienia' („Polityka”); *rozplątywać mroczny(?) węzeł* (Pilch); *siedzieć (w swej) wieży z kości słoniowej* 'zamknąć się...' (M. Belka); *robić komuś hektolitry złej wody w mózgu* 'robić komuś wodę z mózgu' (Stomma); *ganz pomade* 'obojętne' (Stomma); *pies pogrzebany 'sedno'* (Stomma); *trąbić jerychońsko* 'donośnie' (Stomma); *komuś drabina kariery się skończyła* 'ktoś osiągnął wszystko...'; *trzymać coś* (np. emocje!) *za drzwiami*; *pokerowa twarz* (pośła) 'twarz pokerzysty' („Polityka”); *mieć prostą receptę na co* 'proste rozwiązanie'; *odbić się od trampoliny* (czegoś) itd. Jeśli *parasol* i *tarcza* jednoznacznie kojarzą się z *ochroną* i *obroną*, to niezbyt logiczne wydają się wyrażenia *parasol ochronny* (lepiej: *bezpieczeństwa*?) i *tarcza ochronna*. Wyrażenie *lina ratunkowa* (też w zwrocie *rzucić komuś linę ratunkową* 'ratować z opresji') powstało wedle połączenia *tratwa ratunkowa*. Najtrudniej bronić wyrażenia (*ukrywać gdzieś, w czymś*) *konie trojańskie* 'środki zabezpieczające' („Polityka”) wobec *koń trojański* 'podstęp, zdrada' – i zwrotu św. *Piotra za piętę trzymać* 'być bliskim śmierci', w którym nałożyły się m.in.: przest. *pójść do św. Piotra* WSFJP 531, *zbierać pięty* 'zabierać się do odejścia' NKP II 922, *w piętę kogoś pocałować* 'nie dogonić kogoś' i *Pana Boga za nogi chwycił* 'rad, szczęśliwy'.

Przewaga przykładów z prasy, tu zwłaszcza z „Polityki”, wynika z zawężonego pola obserwacji. Mogą one jednak reprezentować różne inne kręgi użytkowników, jak sugerują poświadczenia internetowe, a ponadto obecne są m.in. w literaturze pięknej. Materiały z „Polityki” opatrzone często nazwiskami autorów, zauważając właściwy im styl (np. J. Paradowska), nierzadko wyraźnie artystyczny (np. M.R. Groński, J. Pilch, L. Stomma, K. Zanussi). Osobliwy język reprezentuje polityk J. Lewandowski, np. *czas niepogody* 'brak koniunktury'. Zbliża to je do frazeologizmów grupy IV.

Grupa IV mogłaby ulec znacznemu wzbogaceniu, gdyby tylko rozszerzono listę analizowanych utworów i pisarzy²¹. Wyodrębniono ją tutaj, ponieważ literatura piękna od wieków stanowi jedną z ważniejszych dróg rozwoju języka i kształcenia językowego. Frazeologizmy właściwe nieoficjalnej odmianie mówionej nierzadko pojawiają się w literaturze pięknej, zwłaszcza w dialogach, w funkcji językowej stylizacji czy indywidualizacji, częściej z odmian

²¹ Notabene, tu wybrane uzupełniają wykaz w SFWP. J. Miodek, *Rzecz o języku. Szkice o współczesnej polszczyźnie*, Wrocław 1983, s. 131 przytacza z publicystyki *szukać z gromnicą*, a recenzent prof. S. Bąba przypomina sobie *trzymaj się wiatru* z powieści T. Konwickiego *Nic a nic* (1971).

środowiskowych, np. uczniowskie i studenckie, np. *za chudy w uszach* i warianty wymieniające *głupek żołądny*, *lenistwo jest matką wynalazków*, poszerzone *wyglądać jak świeży trup*; *uciekać jak głupi zając*; *uparty jak dziki osioł*; *siedzieć jak szczur pod miotłą*; *utrzeć trochę tego zadartego nosa*; *mieć coś w małym palcu lewej nogi* (Niziurski²²).

Najczęściej właśnie w różny sposób modyfikowane są frazeologizmy standardowe (kanoniczne) dla zwiększenia ekspresji, np. *szukać z gromnicą* (Niziurski) zamiast: *...ze świecą*; gromnica to świeca szczególna, używana w okolicznościach wyjątkowych. Sporo związków rodzi się na zasadzie osobliwych czy przypadkowych skojarzeń, np. *garbaty los* wobec *garbaty nos*; *obrażami nie handluje*²³. Powstałe w literaturze jednostki rzadko wszakże wchodzi do słowników, np. nie zostało zaakceptowane udane tytułowe i popularne²⁴ wyrażenie *kosmiczna awantura* (Niziurski). Nie zawsze bowiem są one szczęśliwie urobione i przez to językowo poprawne, np. *trzymać kogoś męską ręką* 'surową, mocną ręką' (Musierowicz); *pokazywać okupantowi zęby i pazury...* (Grzesiuk) wobec *pokazywać pazury, pazurki, rogi, zęby* 'okazywać swoją siłę; grozić komu'.

5. Przepływ jednostek leksykalnych i frazeologicznych między odmianami regionalnymi i środowiskowymi a ogólną polszczyzną, zwłaszcza w jej wersji mówionej i w stylu artystycznym jest procesem stałym i historycznym, co znajduje odbicie m.in. w elastyczności normy frazeologicznej. Pewne odmiany gatunkowe stylu artystycznego (np. felieton społeczno-polityczny, powieść obyczajowa), a także na przykład gwara młodzieżowa tworzą płaszczyznę (medium) powolnego, ale ciągłego przenikania z nich frazeologizmów do ogólnej polszczyzny. Jednak niektóre nie pojawiają się nawet w utworach u takich pisarzy, jak Grzesiuk, Musierowicz, Nienacki, Niziurski, kiedyś Wiech. Wyraźnie charakteryzują one odmianę mówioną, jak potoczne w ogóle. Pisała o tym m.in. A. Pajdzińska²⁵, wymieniając przykłady z gw. warszawskiej: *komuś zmiękla rura*; *pod psem || do kitu, do bani || do łufu*, czy też zapożyczenia wewnętrzne bez zmian znaczeniowych, jak np. *ktoś zapuszcza żurawia* 'ktoś zagłada ukradkiem, podgląda coś' przez odmianę młodzieżową²⁶

²² Por. U. Szyszko, *Porównania w metaforycznym opisywaniu ludzi przez dzieci i młodzież (na podstawie utworów Edmunda Niziurskiego)*, Por. Jęz. 2001, nr 3, s. 43-49; U. Nawrocka [Szyszko], *Frazeologiczne innowacje modyfikujące w wybranych utworach Edmunda Niziurskiego*, JP LXXXII 2002, s. 119-126.

²³ Por. kasz. *obraznik, obraznica* 'mężczyzna, kobieta łatwo obrażający się': *Jes tē obraznika syn, córka?* – pyta się człowieka łatwo obrażającego się Sy III 274.

²⁴ J. Miodek, *Kosmiczna awantura*, [w:] *Rzecz o języku...*, s. 129: „...słyszę na każdym kroku, że ktoś komuś zrobił *kosmiczną awanturę* – i nie chodzi tu wcale o znaczenie 'awantura o dużym natężeniu...'; jednak bez nawiązania do powieści Niziurskiego z 1978 r.

²⁵ A. Pajdzińska, op. cit.

²⁶ Por. B. Malinowska, *Nowa frazeologia w mowie współczesnej młodzieży*, [w:] *Słowo. Tekst. Czas VI. Nowa frazeologia...*, s. 503-508, np. *dać szluga, upaść na rozum*.

z gwary złodziejskiej, gdzie znaczenie: 'ktoś ukradkiem wkłada rękę do cudzej kieszeni'.

Jaką mają szansę „przebić się” do odmiany pisanej frazeologizmy powstałe w odmianie familijnej, np. *coś na zamknięcie żołądka* 'o deserze', *coś w lewą rękę* 'przy obiedzie: mięso', czy powstające (efemerydy?) w pewnych wąskich środowiskach, np. *rzucić się herbatą* 'na spotkaniach młodzieży: nie spać, rozmawiać do rana przy herbacie'²⁷? A przecież tak konkretna i doraźna, o jednostkowym charakterze użycia jest proveniencja większości frazeologizmów, dawnych czy współczesnych, pomijając nowe warianty jednostek starszych. Sporo bowiem z zarejestrowanych to – wg G. Majkowskiej – *neofrazeologizmy* czy *okazjonalizmy frazeologiczne* – ze „swoistą fluktuacją – od jednostkowego użycia, przez modę na posługiwanie się nimi, aż po ich przesunięcie na peryferie języka bądź niemal całkowity zanik”²⁸. Tymczasem wszakże już powstały nowe... I w tym kontekście interesujące jest również zagadnienie, w jakim stopniu frazeologia potoczna mówionej polszczyzny może być rozpoznana i zapisana? Na pewno wymaga to stałej obserwacji języka, bardziej dziś możliwej ze względu na sposób gromadzenia tekstów i ich penetracji pod różnym kątem.

²⁷ Parzonej w szaszetkach, którymi potem z nudów i dla zabawy się rzucano.

²⁸ G. Majkowska, *Najnowsza frazeologia publicystyczna*, [w:] *Problemy frazeologii europejskiej IV*, red. A.M. Lewicki, Lublin 2001, s. 25. Por. też, *Najnowsza warstwa frazeologii stylu publicystycznego*, [w:] *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio FF. Philologiae*, vol. XVIII, Lublin 2000, s. 157-168, gdzie m.in. *republika kolesi*, *bananowa republika*, *efekt domina*.

FRAZEOLGIZM JAKO PODSTAWA SŁOWOTWÓRCZA*

Frazeologia wzbogaca ogólne zasoby leksykalne, zwłaszcza o jednostki, które nie służą zasadniczo nominacji, lecz wyrażają zabarwienie emocjonalne. Częściowo frazeologizm podobny jest zatem do wyrazów nacechowanych ekspresywnie. Frazeologizm i wyraz jako jednostki leksykalne różnią się tym, że frazeologizm składa się zawsze co najmniej z dwu komponentów wyrazowych, gdy wyraz zwykle jest tworem pojedynczym, wyłączając jednak tzw. zestawienia (słowntwórcze), np. *czarna jagoda*, *panna młoda*. W zestawieniach słowntwórczych poszczególne wyrazy zachowują właściwie pierwotne znaczenie, gdy wyrazy jako człony frazeologizmu znaczenie swe choćby częściowo tracą, np. *biały wiersz* 'bez rymu', *biały kruk* 'unikat'.

Między frazeologią a leksyką zachodzą wzajemne relacje, porównaj bowiem (z frazeologii i leksyki potocznej) np. grub. (z)*robić baranią minę* 'o utracie orientacji' wobec wyrazu pot. (z)*baranieć* '(s)tracić orientację...'; grub. *odwalić kitę* a wyraz rub. *wykitować* 'umrzeć'; pot. żart. *mieć pietra* a pot. (i gw.) żart. *pietrąć się* (SJP br.); rub. *wciskać kit* 'kłamać, oszukiwać' = *kitować*; lekcew. *łać wodę* = *wodolejstwo* 'o słowach bez treści'; żart. *coś/ ktoś jest bomba* = żart. *bombowy*. W gwarach częściej obserwuje się odpowiedniość wyrazu i frazeologizmu (inaczej: frazeologizm jego podstawą), np. kasz. *barkować sã* 'mocować się, biorąc się za barki' Sy, por. u Reymonta (też SW i SJP) *barować się* ≤ *brać się za bary*. Nawiasem mówiąc, jeśli uznać informacje słownikowe o czasie poświadczenia za wiarygodne, to inne mogą być nieraz wniośki diachroniczne i synchroniczne, np. lekcew. *wstawiać bajer(y)* = *bajerować* 'kłamać, przesadzać' (SJP: niem. *beiern* wg SW; posp. *brać kogo w bajer*).

W polskiej literaturze frazeologicznej nie ma prac, które na szerokim materiale współczesnej i historycznej polszczyzny literackiej oraz jej różnych odmian, zwłaszcza dialektalnych weryfikowałyby założenie, iż frazeologizm może być podstawą nowych wyrazów, tak derywatów jak i kompozytów czy

*Referat wygłoszony na międzynarodowej slawistycznej konferencji, zorganizowanej przez UG, Gdańsk – Mazury 2-7 IX 2002; druk [w:] Frazeologia słowiańska i inne płaszczyzny systemu językowego, red. J. Bartoszevska, W. Mokijenko, H. Walter, Gdańsk 2004, s. 139-145.

abrewiacji. Natomiast w pracach słowotwórczych, gdzie metody analizy derywacji i kompozycji stoją na wyższym poziomie uogólnień, trudno znaleźć wzmianki o odniesieniach formacji słowotwórczych do frazeologizmów. Sporo czasu zajęłoby znalezienie pojedynczych tego typu interpretacji frazeologizmów przez etymologów, np. *naśladować* ≤ *iść za kimś/ czymś*, po jego śladach...’ („najpierw chyba słowo łowieckie...”)¹.

1. **Badania relacji frazeologii i słowotwórstwa na gruncie polskim** w ogóle są nowe. Znamienne, że nie zajął się nimi S. Skorupka, autor zestawień frazeologii z semantyką, składnią i stylistyką². Najstarszym bodaj dowodem zamierzonego badania powiązań frazeologii i derywacji jest artykuł J. Puzyniny, stanowiący „próbę zestawienia związków frazeologicznych i derywatów ze względu na ogólne zasady łączliwości ich członów oraz ze względu na stosunek między ich znaczeniem globalnym (inaczej: realnym znaczeniem całości) a strukturalnym (tj. wynikającym ze znaczeń składników)”³.

Potem jednocześnie ukazały się dwie ważne dla zagadnienia rozprawki: a) D. Buttler o derywacji we frazeologii⁴, w której przywołane zostało z literatury określenie *derywacja frazeologiczna*, mianowicie w nawiązaniu do artykułów W. Fleischera⁵ i A.M. Lewickiego, akcentujących sprawę już w samych tytułach; b) Lewickiego⁶, wymieniona przez Buttlerową, o derywacji frazeologicznej jako najwyższym stopniu uogólnienia we frazeologii. Dodać należy, iż Lewicki problematykę tę sygnalizował już wcześniej⁷, cytując prace Ch. Bally’ego⁸ i A. Babkina⁹, oraz wymieniając przykłady: dla derywacji nowego znaczenia wyrazu: *ktoś jest dla kogoś dojną krówką* = *ktoś doi kogoś jak swą krówkę* = *doić kogoś*; dla derywacji konwersyjnej nowych wyrazów od frazeologizmów, np. (Петербург) *снустя рукава* русской жизни; dla de-

¹ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. II, Warszawa, 2000, s. 279.

² Por. m.in.: S. Skorupka, *Frazeologia a semantyka*, Por. Jęz. 1952, z. 7, s. 9-16, z. 8, s. 17-25; tenże, *Frazeologia a składnia*, Biul. PTJ XVII, 1958, s. 97-114; tenże, *Frazeologia a stylistyka*, Por. Jęz. 1960, s. 97-111.

³ J. Puzynina, *Związki frazeologiczne a derywaty (na materiale języka polskiego)*, PF XXV, 1975, s. 441-446; cyt. ze s. 441.

⁴ D. Buttler, *O zjawiskach derywacji we frazeologii*, Por. Jęz. 1981, s. 229-237. Nie wchodzi tu w różnice rozumienia pojęcia derywacja frazeologiczna przez autorów, pozostając bliżej Buttlerowej.

⁵ W. Fleischer, *Phraseologische Derivation*, „Linguistische Arbeitsberichte” 24, Leipzig 1980, s. 51-57.

⁶ A.M. Lewicki, *Derywacja frazeologiczna – najwyższy współcześnie stopień abstrakcji w poznawaniu zasobu frazeologicznego języka*, [w:] *Pojęcie derywacji w lingwistyce*, red. J. Bartmiński, Lublin 1981, s. 71-89.

⁷ A.M. Lewicki, *Wprowadzenie do frazeologii syntaktycznej. Teoria zwrotu frazeologicznego*, Katowice 1976.

⁸ Ch. Bally, *Traité de stylistique française*, vol. I, Paris 1909. Cytat niżej z: A.M. Lewicki, op. cit., s. 20.

⁹ A.M. Бабкин, *Русская фразеология ее развитие и источники*, Ленинград 1972, gdzie przykład *баклуиничать* ≤ *бить баклуями* ‘próżnować, zbijać baki’.

rywacji sufiksальной, np. *jaśniepaństwo*, *tumiwizizm*, *pantoflarz* ‘ten, który jest pod pantoflem’, ros. *снустя pyкава* ‘byle jak’ $\geq$ *pyкаваснустие*¹⁰. Zauważyć tu wszakże trzeba, że Babkin miał już poprzedników, np. N. Szanskiego¹¹, który w swym podręczniku wydzielił rozdział *Frazeologia a słowotwórstwo*, a pisze w nim m.in. o sposobach derywacji wyrazów na bazie frazeologizmów, np. *кривотолки* plt. ‘przekręcanie faktów’ $\leq$ *кривые толки* ‘fałszywe plotki’, *зарплата* $\leq$ *зарботная плата* ‘płaca zarobkowa’ itp.

Polscy frazeolodzy zdawali sobie sprawę z niedostatków badań tego typu w młodej frazeologii, stającej się samodzielną dyscypliną naukową. Dlatego też inicjowały je odpowiednie komisje PAN, czego częściowym odbiciem są prace w PFPS t. VI. D. Buttler w artykule o przydatności pojęć słowotwórczych brak takich badań tłumaczyła tym, że nie sprzyjało im tradycyjne ujmowanie frazeologii jako statycznego zbioru reliktywów, a „przełom w metodach badań frazeologicznych wywołało przyjęcie dwóch założeń ogólnych, które na polskim gruncie zostały sformułowane zwłaszcza przez Andrzeja Lewickiego: tezy o systemowej organizacji frazeologii i o jej dynamizmie, nieustannej zmienności. Dziś nie podlega chyba dyskusji to, że wiele właściwości systemowych charakteryzujących leksemy przysługuje także frazeologizmom”¹². Autorka pokazała, że szybko rozwijające się słowotwórstwo może dostarczyć odpowiedniej aparatury pojęciowej do naukowego opisu frazeologii jako części słownika.

A. M. Lewicki zanalizował możliwości zastosowania we frazeologii pojęcia formantu, podkreślając, że „relacje między frazeologią a słowotwórstwem są jednym z najtrudniejszych problemów mechanizmu generowania jednostek języka.”¹³ Wiąże to m.in. z tym, że frazeologia zajmuje się jednostkami izolowanymi, nieregularnymi, gdy przedmiotem słowotwórstwa są serie jednostek wyrazowych tworzonych wedle modeli produktywnych. Jednak w jednej i drugiej dziedzinie istnieją jednostki pograniczne, jak np. złożenia i jednostki peryfrastyczne, np. *prowadzić badania* : *badać*. Ponadto językoznawca ten wprowadził do frazeologii pojęcie rodziny frazeologizmów i relacyjnej siatki derywacyjnej¹⁴.

A. Pajdzińska¹⁵ wyszła z rozróżnienia w cytowanym artykule D. Buttler derywacji frazeologicznej, np. *koszałki opalki* $\leq$ *pleść koszałki opalki* – i od-

¹⁰ A. M. Lewicki, *Wprowadzenie...*, s. 19-20.

¹¹ H. M. Шанский, *Фраzeология современного русского языка*, Москва 1969.

¹² D. Buttler, *Przydatność pojęć i terminów słowotwórczych w badaniach frazeologicznych*, [w:] PFPS VI, 1994, s. 27-32; cyt. ze s. 27.

¹³ A. M. Lewicki, *O możliwości zastosowania pojęcia formantu we frazeologii*, [w:] PFPS VI, 1994, s. 21.

¹⁴ A. M. Lewicki, *Relacyjna siatka derywacyjna jako czynnik onomazjologicznego opisu frazeologicznego*, [w:] *Problemy frazeologii europejskiej I*, red. A. M. Lewicki, Warszawa 1996, s. 9-14.

¹⁵ A. Pajdzińska, *Derywacja frazeologiczna czy derywacja od frazeologiczna?*, [w:] PFPS VI, 1994, s. 33-40.

frazeologicznej, np. *figlować* ≤ *platać figle*, gdzie akcent tkwił na tej drugiej. Natomiast Pajdzińska podaje świeże przykłady derywacji tzw. frazeologicznej typu *ktoś dosiada (swego) konika* 'mówi na ulubiony temat': *konik* 'hobby', weryfikując tak część uogólnień Buttlerowej.

O derywacji odfrazeologicznej D. Buttler stwierdziła, że zjawisko to „nie było jeszcze przedmiotem systematyczniejszego opisu”, ale „nawet jednak na podstawie fragmentarycznego materiału można sformułować kilka ogólniejszych spostrzeżeń, dotyczących procesów powstawania leksemów od frazeologizmów”, a mianowicie: „1) Derywacja odfrazeologiczna ma w każdym języku zakres swoisty, ściśle zależny od jego systemu słowotwórczego i składu leksyki. 2) W tworzeniu formacji defrazeologicznych bywają regularnie wykazywane pewne, nieliczne zresztą, modele strukturalne; można by je uznać za zrąb słowotwórstwa odfrazeologicznego. 3) Na ogół produkty derywacji odfrazeologicznej mają charakter pozanormatywny, należą do sfery indywidualizmów i formacji doraźnych. 4) W języku polskim słabnie tendencja do tworzenia leksemów od frazeologizmów.”¹⁶

Po 20 latach skonstatować trzeba, że gruntowniejszych badań tego zjawiska nadal nie ma, a więc oparte na intuicji uogólnienia D. Buttler nie zostały dotąd sprawdzone. Chciałbym tu na szerszym materiale spróbować choćby częściowo skonkretyzować dwa jej wnioski, dodając marginalnie i intuicyjnie, że zapewne pierwsze uogólnienie zawsze pozostanie słuszne, zresztą w zależności od stopnia abstrakcji, ostatecznie natomiast może się sprawdzić w odmianie pisanej polszczyzny ogólnej, ale chyba nie w odmianach środowiskowych i terytorialnych.

2. Wobec dwuczłonowości budowy wyrazu, typów podstaw słowotwórczych i ich rozpoznawania przy pomocy parafrazy słowotwórczej – derywaty odfrazeologiczne nie powinny być aż taką rzadkością, jak twierdzi Buttlerowa. Frazeologizmy są przecież co najmniej dwuwyrazowe, a więc jak typowa podstawa słowotwórcza i zarazem najbardziej typowa parafraza słowotwórcza. Jeśli jednak byłoby tak, jak podaje Buttlerowa, to ważne znaczenie miałoby poznanie działających w tym ograniczeń (w przeciwieństwie do derywatów, w których podstawą są tzw. związki luźne), np. pierwotna (przed sfrazeologizowaniem) metaforyczność znaczeniowa, zabarwienie emocjonalne itp.

Kierowano się tu cały czas m.in. celem słowotwórstwa, które ma – zdaniem W. Doroszewskiego – „sklasyfikować typy stosunków zachodzących między wyrazami połączonymi więzami etymologicznego pokrewieństwa. Tak pojęty cel przesądza w pewnym zakresie o metodzie pracy. Ponieważ chodzi nam o zrozumienie stosunków między wyrazami, więc podstaw klasyfikacji materiału szukać musimy w cechach właściwych samemu wyrazom, a nie w bezpośrednim stosunku wyrazów do desygnatów. Mówiąc inaczej, nie mo-

¹⁶ D. Buttler, *O zjawiskach derywacji...*, s. 233.

żemy opierać słotwórczego podziału wyrazów na ich znaczeniu realnym, lecz musimy skupić uwagę na ich budowie.”¹⁷

H. Wróbel w swej gramatyce pisze: „...»wyjaśnianie«, inaczej motywację wyrazu pochodnego przez wyraz podstawowy (wyrazy podstawowe) możemy wyrazić językowo za pomocą połączenia wyrazów, które zawiera wyraz podstawowy oraz wyrazy nazywające to, co wyraz pochodny odróżnia od podstawowego, por. *dom*ek ‘mały dom’, *ława* ‘duża ławka’, *nosorożec* ‘zwierzę z rogiem na nosie’. Takie połączenie wyrazów nazywamy **parafrazą słotwórczą**. Parafraza słotwórcza informuje nas zatem o współcześnie odczuwanym kierunku pochodności jednych wyrazów od drugich...”¹⁸

W słotwórstwie synchronicznym podstawowym narzędziem analizy jest parafraza, którą B. Kreja tak bliżej charakteryzuje: to „takie omówienie wyrazu pochodnego, w którym występuje wyraz motywujący w odpowiednim stopniu zbieżny formalnie [...] i znaczeniowo z wyrazem motywowanym”, a z dwu typów parafrazy pierwszeństwo ma parafraza tzw. bardziej typowa, tj. „zbudowana według schematu bardziej wydajnego, interpretującego większą liczbę formacji określonego typu.” Nadto: „Parafraza powinna mieć postać możliwie naturalnego, swobodnego wyrażenia” i „ułatwia analizę słotwórczą wielu formacji, nie jest to jednak narzędzie uniwersalne.”¹⁹

Materiał poddany tutaj wstępnej obserwacji obejmuje (wybrane):

a) **derywaty z definicją znaczeniową zawierającą frazeologizm**, wpisany wprost przez leksykografa²⁰. Są to wyrazy z dwu pierwszych tomów SJP (zob. skróty), np. *bratać się* ‘...przestawać za pan brat’, *głowieć się* ‘zastanawiać się, myśleć nad czym...’, *łamać sobie głowę*, *zachodzić w głowę...* II 1176. Przykłady pokazują, że regularniej tworzy się tak czasowniki od zwrotów z czasownikami *brać się*, np. *barować gw.* ‘brać się za bary’; *chodzić/ iść*, np. *balykować przest.* ‘chodzić na czworakach’ (in.: *na balyku* ‘na czworakach’); *da(wa)ć*, np. *burować daw.* ‘dawać komu burę, łajać...’, *busiać przest. reg. pieszcz.* ‘dawać buzi...’; *dosta(wa)ć/ mieć*, np. (z)*bzikować pot.* ‘dosta(wa)ć bzika...’, por. to jako lekcew. żart. ‘(s)tracić rozum...’ ≤ *dosta(wa)ć, mieć bzika* ‘ts’ SPP 76; *grać*, np. *diabełkować daw. rzad.* ‘grać w diabełka; hazardować się’; *robić/ stroić...*, np. *ceregielować się pot.* ‘robić ceregiele’, *drwinkować* ‘stroić drwinki; dowcipkować...’ Są to też czasowniki od członów rzeczownikowych zwrotów porównawczych, np. *bufonować przest.* ‘zachowywać się jak bufon, błaznować...’, *dziadować* ‘żyć jak dziad, biedak...; biedować’, *ga-*

¹⁷ W. Doroszewski, *Podstawy gramatyki polskiej*, Warszawa 1963, s. 275.

¹⁸ H. Wróbel, *Gramatyka języka polskiego*, Kraków 2001, s. 171.

¹⁹ B. Kreja, *Wybrane zagadnienia słotwórstwa polskiego*, Gdańsk 1985, s. 9 i 10. Dodajmy, że pojęcie peryfrazy (parafrazy) jako takiej jest szersze od pojęcia frazeologizmu, tj. nie każda peryfraza jest frazeologizmem, o czym B. M. Мокиенко, *Славянская фразеология*, Москва 1980, s. 103.

²⁰ Inne definicje w *Słowniku języka polskiego*, red. M. Szymczak, Warszawa 1978-1981. Podobnie mało w ten sposób definiowanych wyrazów w SPP.

chować daw. ‘postępować jak gach, bałamucić kobiety...’, czy przymiotniki od wyrażen porównawczych, np. *gałgański* ‘zachowujący się jak gałgan, nicpoń...’ Jak widać, nierzadko mają one dodatkowe kwalifikatory, ale czy zawsze trafne, np. brak przy *atutować* ‘zagrać, wychodzić w atu, zabić atutem’. Z kwalifikatorów tych wynika, że zwykle są to wyrazy dawne i regionalne czy potoczne. Łącznie opisano tak ponad 20 wyrazów-derywatów, więcej ich wskazuje wśród tworów prefiksalnych w dalszych tomach.

b) derywaty, dla których podać można (słowotwórcze) **parafrazy w postaci równoznacznych frazeologizmów zawierających odpowiedni człon (leksem)**, a zatem niezbędne dla ich etymologii. Sporo takich wyrazów znajduje się w tychże dwu tomach SJP, np.: *bożyć się* rzad. ‘zaklinać się, przysięgać’ ≤ *mówić: *na (miły) Bóg; dunderować* rub. ≤ **sypać dunderami*, por. *diablować* rzad. ‘wymyślać od diabłów, sadzić diabłami; kłąć’; *gębować* przest. dziś gw. ‘aroganko odpowiadać...’ ≤ **drzeć gębę; gnaciarz*, przest. ‘oberwaniec, łachmaniarz’ ≤ **skóra i gnaty*. Notabene, czasem w SJP inne kwalifikatory mają formacje przedrostkowe, np. *fajkować i od fajkować* pot. ‘odnotować za pomocą znaczka...’, por. *ptaszkować* pot. ≤ *stawiać ptaszka* ‘odfajkowywać’²¹ i pot. *od haczać* SPP 55 ≤ *robić hak*, a pod ptaszek: *ptaszka stawiać, robić* SPP 57.

Takich wyrazów-derywatów **potocznych** *Słownik polszczyzny potocznej* J. Anusiewicza i J. Skawińskiego (Warszawa 2000; skrót: SPP) rejestruje ponad 50, np. *capić* rub. ‘cuchnąć’ SPP 71 ≤ **cuchnąć, śmierdzieć jak cap; chomikować* żart. ‘gromadzić coś w nadmiarze...’ SPP 54 ≤ *odkładać co jak chomik; drapnąć* ‘uciec, umknąć’ ≤ *dać drapak* ‘ts’ SPP 38; *główkować* żart. ‘głowić się, myśleć...’ SPP 74, a por. *głowić się* ‘... łamać sobie głowę, zachodzić w głowę...’ SJP II 1176; *jajcarz* rub. ‘mężczyzna lubiący kpić...’ ≤ *robić jajca; jeżyć się* ‘przybierać postawę obronną...’ SPP 84 ≤ ...*jak jeź*, por. przest. *postawić się jeżem* SJP; (*od-*, *wy-*)*kitować* rub. ‘być bliskim śmierci, umierać, umrzeć’ SPP 62 ≤ *odwalić kitę* SPP 62; (*s*)*pietrąć się* ‘bać się’ ≤ *mieć pietra* ‘bać się’ SPP 86, por. *nagnać komu pietra* Skor I 676; *żołądkować się*, żart. rub. ‘bardzo się gniewać...’ SPP 91, por. pot. SJP z Lindego ≤ *mieć kogo, co na żołądku*. Osobliwy jest derywat *szpaner* lekcew. ‘mężczyzna usiłujący zwrócić na siebie uwagę...’ SPP 97 ≤ *mieć szpana*, tj. *mający szpana*, ale por. niem. *Spanner* ‘napinacz’.

Liczne są **neosemantyzmy**, np. typu *radary* ‘uszy, zwł. odstające’ ≤ *uszy jak radary*; *szczapa* rub. ‘o kimś bardzo chudym...’ ≤ *chudy jak szczapa* (i tak w cyt.); *świnia* ≤ ...*jak świnia*; *tyka* żart. ‘chudy, wysoki...’ (i tak w cytacie); też typ *szpula!* ‘wykrzyknienie zachęcające do szybkiej ucieczki...’ ≤ *dać szpula*, por. *nura!* ≤ *dać nura* – i typu *przejechać się/ przewieźć się* rub. ‘umrzeć’ SPP 64 ≤ *przejechać/ przewieźć się na cmentarz/ na tamten świat* ‘ts’ SPP 64; *wylizać się* żart. ‘powrócić do zdrowia’ SPP 66 ≤ (*wy*)*lizać się z ran*.

²¹ Por. J. Miodek, *Rzecz o języku...*, s. 130 jako „ludowe” w znaczeniu ‘być rannym ptaszkiem’ u T. Nowaka, *A jak królem, a jak katem będziesz*.

Część z nich wchodzi w relację z konstrukcjami peryfrastycznymi, np. *lu-lać* pieszcz. żart. ‘spać’ $\leq$ *iść lulu*, por. *lulu*; *(s)plajtować* $\leq$ *(z)robić plajtę*; *szpanować* $\leq$ *mieć szpana*; *zaobraczkować się* żart. ‘zawrzeć związek małżeński’ $\leq$ *założyć obrączki*.

Znacznie chyba liczniejsze – trudno je policzyć – są takie **wyrazy-derywaty kaszubskie**, wybrane tu ze *Słownika gwar kaszubskich na tle kultury ludowej* B. Sychty²² (Gdańsk 1967-1976 skrót: Sy), np. *(o)bocónic* ‘bajać, zmyślać’, ‘okłamać kogo’ $\leq$ *gadac o bocónach*; *buchac sã* ‘pysznić się’ $\leq$ *od buchë dwigac nos do górë*; *kepkowac* ‘naśmiewać się z kogo’ $\leq$ *wëprowadzac/strojic z kogo kepczi*; *nogowac* ‘uciekać’ $\leq$ **da(wa)ć noge*; *prawowac sã* ‘procesować się’ $\leq$ *w prawach sedzec*; *zãblëc/ zãbolëc sã* ‘drwić’ $\leq$ *zãbë z kogo wëkôlac/ lëmic*; *zãbol* ‘kpiarz’ $\leq$ ‘ten co rozmieje *sëcho* przecëgac przez *zãbë*’ (tak Sy). Derywatów tych bez uwzględnienia frazeologii nie da się objaśnić ani diachronicznie, ani synchronicznie. Niekiedy wchodzących w grę frazeologizmów jest więcej, np. *†munic sã* ‘dasać się’ $\leq$ *zwiesëc muniã* ‘ts’/ *muniã kruzowac/ ucëgac muniã*.

Tą drogą powstają też **neosemantyzmy**, np. *kocëc sã* ‘wymiotować’ $\leq$ *kotë drzëc*; *wiskac kogo* (‘odwszawiać’) ‘fig. baty?’ $\leq$ *brac kogos na wisk* ‘skóra kogo swędzi’; *stożëc* (1. o torfie: ‘układać w gromady’) 2. ‘zmyślać, przechwalać się’ $\leq$ *stawiac stodzi*²³. Regularniejsze są neosemantyzmy czasownikowe od zwrotów z członem *dostac* i rzeczownikiem od tego czasownika w składzie typu *obszalc* ‘oszucać’ $\leq$ *dostac kogo na obszól* ‘wystrychnąć na dudka’ i *obszól* ‘wystryknięcie na dudka’; **poskrómic* ‘?’ $\leq$ *dostac kogos na skróm*; *rëszëc kogos* ‘przynaślić’ $\leq$ *dostac kogos na rësz*; *skrëszëc* ‘pobudzić do płaczu’ $\leq$ *dostac kogo do skrëchë*; *zasëszëc* ‘zajałować krowę’ $\leq$ *dostac krowã na zasëch*.

Liczne są też derywaty czasownikowe jako ekwiwalenty zwrotów z członem *jic/ chodzëc*, a zatem typu *biótkowac sã* $\leq$ *jic w biótczi* (**uprawiac biótczi*), por. daw. *bartkowac sã* $\leq$ *jic w bartki* (wobec pol. daw. *bar(k)ować się*); *bodarzëc* ‘kłuć ryby ościeniem’ $\leq$ *jic na bodôrze*; *buksowac* ‘wypróżniać się’ $\leq$ *jic/ latac z buksamal buksë w garsce trzëmac*; *(za)mieniac cos* $\leq$ *jic na (za)miónczi/ (z)robic miónczi*; *pożëczac* $\leq$ *jic na pożyczk*; *przësëgac* $\leq$ *jic na przësëg*; *rozsëpac sã* ‘rozwalić się’ $\leq$ *jic w rozsëpë*; *wrëjowac/ wrëjarzëc* ‘chodzić w zaloty’ $\leq$ *jic na wrj*; *zgapiëc* ‘chudnąć’ $\leq$ *jic z gapami* ‘zejść na dziady’; *zgąskowac* ‘zejść na dziady’ $\leq$ *jic z gąskami*. Ich peryfrastyczny charakter podkreśla np. *krasc* $\leq$ *jic na kradzã*.

²² Dla oszczędności miejsca rezygnuję tu z podawania za Sy bliższej lokalizacji terenowej; nawiasem mówiąc inna niekiedy być może lokalizacja frazeologizmu, a inna derywatu.

²³ Por. kasz. *oblakac w stożenci* wobec w czarną koszulę *oblekać* ‘obgadywać’ (1806 Linde) NKP II 464, ale jaka podstawa do *†stodolëc* ‘bajać, zmyślać, kłamać’ (i *nastodolëc*) $\leq$ **stawiac stodolë*?

Peryfrazami są także np.: *rémowac* ‘wiosłować’ (Przymorze) $\leq$ *rémě cygnąć* **robic rémami*; *sprawiac cos* $\leq$ *chodząc po sprawiczim* ‘robić zakupy’; *szczépi(a)c* $\leq$ *brac na oszczep* ‘łupać drzewo’.

I tutaj dominują derywaty czasownikowe, ale na ich tle wyróżniają się uniwerbizacje typu *karczemnik* ‘mężczyzna przesiadujący w karczmie’ $\leq$ *karczemni chłop*; *gāsyczk* ‘mżawka’ $\leq$ *gāsy deszcz* – oraz typu *bocóniasti* ‘podobny do bociana’ (tj. wysoki i pochylony) *bocóniasti chłop* $\leq$ *chłop jak bocón*; *pajicze nodzi* $\leq$ *mieć nodzi jak pajak*; *welniany chléb* $\leq$ *chléb jak welna*, a także typu *beuszniak* ‘człowiek w niczym się nie orientujący’ $\leq$ *bēc bez uszów/ na uszach sedzec* ‘nie orientować się’.

Wszystkiego w krótkim referacie zaprezentować się nie da. Wzajemne relacje między frazeologizmami i derywatami leksykalnymi są nierzadkie. Kwestia niewątpliwie jest złożona i przedstawiony tu w wyborze materiał wymaga dokładniejszej interpretacji. Wiele przykładów tego zjawiska tkwi nie tylko w wyzyskanych tu słownikach. Słuszny wydaje się wniosek, że derywaty od podstaw będących frazeologizmami nie były i nie są w języku ani aż tak wyjątkowe, ani nie odnoszą się szerzej tylko do okazjonalizmów; te właściwe są literaturze pięknej, np. T. Nowaka: *tropnąć się* $\leq$ *wpaść na trop*; *zamanić* $\leq$ *zażyć z mańki*²⁴, nawiązujące do potocznych, np. *drapnąć* $\leq$ *dać drapaką*; *pietrąć się* $\leq$ *mieć pietra*. Wyraźnie więcej powstaje tą drogą derywatów czasownikowych, ale rzeczownikowe i przymiotnikowe mniej wpadają w oko. Bardzo prawdopodobne być może, iż są one bardziej właściwością odmian mówionych języka, dla których zresztą sama frazeologia jest bardziej charakterystyczna. Materiałowych badań nigdy za dużo. Badania tego typu mają znaczenie m.in. dla zweryfikowania konstatacji Ch. Bally’ego, który „uważa możliwość powstawania derywatów za jeden ze wskaźników scalenia się komponentów związku”²⁵.

²⁴ Por. A. Krawczyk, *Frazeologia w powieści Tadeusza Nowaka „Diabły”*, Por. Jęz. 1975, s. 14-24.

²⁵ Cytat wg A. M. Lewickiego, op. cit., s. 20.

NAZWY PTAKÓW WE FRAZEOLOGII POLSKIEJ

Obserwacji poddałem związki frazeologiczne, które mają w swym składzie wyrazy bezpośrednio nazywające ptaki i człony pośrednio, ale wyraźnie kojarzące się z ptactwem, jak: *dziób* (*dziobać*), *lot*, *piać*, *pierze*, *piór(k)o*, *skrzydło*, np. *stroić się w cudze piórka*. Eliminuję oczywiście wtórne znaczenia części owych wyrazów jako komponentów frazeologizmów, a więc np. *ćwik* 'człowiek doświadczony': *ćwik kuty na cztery nogi* (1896); *dudek* 'figa, nic': *dudek na dachu* || *kościelę*; *gąsior* 'pękata butla szklana': *wysuszyć gąsior*; *piór(k)o* 'przyrząd do pisania': *złamać pióro*. Nie dotyczy to jednak takich znaczeń, które są wynikiem przejścia semantyki odpowiednich frazeologizmów¹, jak np. pot. *dzięcioł* 'kujon', *gapa* 'fujara', *gąska* 'lekceważąco o kobiecie...', *jaskółka* 'zwiastun', *papuga* 'naśladowca', *ptaszek* 'gagatek', *sójka* 'kuksaniec', *żuraw* 'przyrząd do wyciągania wody...': żart. *zapuścić żurawia* itp.

W analizie² chodzi o zbadanie zasobności tej frazeologii w różnych okresach (wraz z wariacją, szczególnie nazw ptaków: *kruk*, *sroka*, *wrona*, ale i towarzyszących im przymiotników, np. *bociani*, *wroni w głowa jak bocianie* || *wronie gniazdo*, czy czasowników, np. *nadąć się* – *puszyć się* – *pyszczyć się*, *siedzieć* – *stać* – *wyglądać*), wyjaśnienie genezy części frazeologizmów, określenie potencjalnych węższych pól znaczeniowych, obserwacja aktywności poszczególnych leksemów³ itd. Jakie cechy określonych ptaków zostały dostrzeżone i wyzyskane we frazeologizmach oraz na ile są one trafne lub jakie cechy człowieka, jego spraw i otoczenia zostały w ten sposób nazwane, a także w jakiej formie. Komponenty dodatkowe obecne we frazeologii ptasiej (zob. indeks) ukazują szersze tło, np. *dziupla*, *gałąź*, *gniazdo*, *gnieździć się*, *grzęda*, *jajo*, *klatka*, *lep*, *ogon*, *ostrogi*, *padlina*, *ścierwo*, *woda*.

¹ Por. J. Treder, *Nazwy biblijne w polskiej frazeologii*, Zesz. Nauk. WH UG. Prace Językoznawcze 11, Gdańsk 1985 [dr. 1986], s. 87-96. [Por. przedruk tu na s. 43-52.]

² Por. A. Nowakowska, *Obraz świata zwierząt we frazeologii polskiej i francuskiej*, Por. Jęz. 1991, s. 360-368.

³ S. Bąba, *Porastać w piórka*, „Głos Wielkopolski” 1985, nr 58, s. 6; *Wystrychnąć kogo na dudka*, „Głos Wielkopolski” 1985, nr 168, s. 6; S. Bąba, J. Liberek, *O zwrocie stroić się w cudze piórka*, JP LXXI 1991, s. 315-318.

Materiał pochodzi zasadniczo ze *Słownika frazeologicznego języka polskiego* S. Skorupki (Skor)⁴ i *Nowej księgi przysłów* (NKP⁵), w której – jak wiadomo – utrwalona została frazeologia gwarowa, m.in. cieszyńska⁶ ze zbiorów Ondrusza i innych. Znalazło się też w NKP nieco materiałów kaszubskich, przeważnie historycznych (z połowy XIX w.), które tutaj dla „zrównoważenia” z cieszyńskimi uzupełniłem ze *Słownika gwar kaszubskich* B. Sychty (Sy). Wyjątkowo były one w NKP rejestrowane (tylko z pierwszych czterech tomów, z siedmiu wykazanych w źródłach). Wśród jednych i drugich są frazeologizmy już tylko historyczne, np. cieszyńskie Andrzeja Cinciały (1884, 1885) i kaszubskie Floriana Ceynowy (1856⁷, 1866). W związku z tym poinformować trzeba, że w kaszubszczyźnie nie występują wyrazy i nie mają swoich odpowiedników: *bekas, cietrzew, czeczotka, czyżyk, ćwik, derkacz, feniks, gawron, gil, kawka, kapłon, kos, kraska, kulik, paw, pelikan, przepiórka, raróg, struś, turkawka*, z kolei mają odpowiedniki: *dudek – kasper || lelek, indyczka – guła, indyk – gulôcz, kwoka – kluka, kruk – krëka, szpak – skôrc, nietoperz – szãtopiërz, słowik – sadownik, szczygieł – sztiğlëca*; wreszcie obok siebie występują: *gapa || krëka || wrona, kôlp || łabądz, sowa || slëpnica, zôr i żuraw || zôraw* obok *truracz || trulacz*. Hasłem jest tutaj odpowiedni wyraz ogólnopolski; regionalne czy dialektalne wyrazy umieszczono w indeksie.

Uwzględniłem m.in. dostępne informacje chronologiczne. „Zaokrągåłem” je, pomijając w przytaczaniu dat z NKP powtórzenia ze źródeł poprzednich, np. S. Adalberga (1894), SW i SGPKarł (1900) itp. Zwrócić trzeba uwagę na to, że powtarza (i modernizuje) też dawne potwierdzenia redaktor NKP: „1957 Red.”, np. *zdybał go jak czajkę na gnieździe* 1632 NKP III 855 wobec *schwytał go...*; praktyka taka budzi podejrzenia.

Wyłączyłem przysłowia⁸, co było nieraz dyskusyjne, jak pokazuje uwzględnione *ciesz. rządym, jak mi dziób uros* 1. poł. XX w.-1956 NKP II 536 || por. *Każdy ptak tak śpiewa, jak mu dziób wyrósł*. 1901 NKP II 1147. Ujęto jednak np. *(i) ptak tędy nie przeleci* 1562-1957; *może jak struś gwoździe łykać* 1957. Pominięto natomiast m.in. *Dzięciolowi swój nos nie wadzi* ‘nikt nie widzi własnych wad...’ 1618 NKP I 543 czy *Ładniejsze piórka niż przepiórka* 1894 NKP II 938. Notabene, kłopoty tego typu widać też w innych zbiorach, np. *Starego wróbla nie brać na plewy* 1851 NKP III 776, Skor II 616, a wśród przysł. Skor I 689; por. przysł. *Starego szpaka nie zwabisz na plewy* 1860

⁴ Jeśli pod wyrazem hasłowym, wtedy zwykle bez wskazywania tomu i stron. Uzupełniłem go danymi z SFWP, SPP i WSFJP.

⁵ Z bogatej dokumentacji wybieram podstawowe, jak najstarsze i najbardziej reprezentatywne. Osobno ekscerpowałem *Słownik Lindego*.

⁶ Zob. J. Treder, *Przysłowia nie tylko kaszubskie w ogólnych zbiorach paremiograficznych*, „Literatura Ludowa” 1982 [dr. 1985], s. 19-43. [Przedruk tu na s. 19-42.]

⁷ Por. też wcześniej drukowane CeyObr (1852).

⁸ Z tego powodu nie ma żadnej zbieżności z pracą A. Nowakowskiej, op. cit., która omawia przysłowia porównawczo.

NKP III 409. Nie wyodrębniałem jednak z przysłów wyrażen czy zwrotów, np. *Ptacy w polu, a on roženki na nie struże*. 1618 Linde IV 715. Pomijałem wyrażenia typu *stalowy ptak* 'samolot' Skor I 784 i kasz. *stalany ptóch* Sy IV 214 czy sport. *waga kogucia*, a także m.in. bogatą ludową terminologię botaniczną, np. kasz. *kukówczé rākawice* 'pierzyszek lek.' Sy II 291.

Artykuł dzieli się na trzy części: materiałową, frazeologizmy ułożone według grup semantycznych i indeks, który ujmuje m.in. członów towarzyszące „leksemom ptasim”.

I Materiał⁹:

bażant: łow. *bukiet bażantów* 'grupa zrywających się do lotu...' WSFJP 63; *bażantami kogo karmić* 'o przebiegłym' 1806 NKP II 33 (por. gapa, kos, szpak, wrona)

bąk: przest. *bąk dziennikarski* Skor I 205 (por. kaczką); *palnąć* || *strzelić bąka* 'popęlić omyłkę, powiedzieć głupstwo' Skor (por. gawron, wrona); posp. *zbijać bąki* 'próżnować, wałęsać się' ib., WSFJP 63 i kasz. Sy VII 275, por. 1558-1955 NKP I 70 •z praktyki myśliwskiej MG II 20 (por. gawron, wrona); *bąki sadzić* 'próżnować' 1855-1896 NKP I 71 i przest. WSFJP 63; *za bąkami chodzić* ['ts'?] 1806 Linde I 45 (por. lelek)

bekas: *mieszka jak bekas na błocie* ['o odludku, miejscu niedostępnym'?] 1894 NKP II 467 (por. wróbel)

bocian: *bocian (który) czyści świat* 'człowiek uważający się za powołanego do zwalczania zła na świecie' 1612-1927 NKP I 120, Skor; •z przysł. *Albom ja ci bocian, żebyś świat czyścił*, a to z legendy o człowieku przemienionym za karę w bociana MG I 72, SMTK 106, Sy I 48; *jechałby go chudy bocian* 'żart. przekleństwo' 1886 NKP I 120; *bocian dzieci przynosi* 'wyjaśnienia podawane małym dzieciom' 1893-1957 NKP I 527 i kasz. *bocón kogo przēniósł* Sy I 131 (por. gapa, sowa, wrona); *nie mnie brać na bociany* 'nie oszukasz mnie...' 1894 NKP I 121; •ze starożytnego Rzymu SMTK 106¹⁰; *wierzyć w bociany* 'wierzyć naiwnie, że bociany przynoszą noworodki; być naiwnym' Skor; *u niego bocian się gnieździ* 'sprzyja mu szczęście' 1854-1886 NKP I 121; •wg wierzeń lud. bocian przynosi szczęście; *brodzi jak bocian* 1894 NKP I 199 i książk. WSFJP 75 (por. czapla) obok kasz. *brodzęc jak bocón w salóce* Sy V 12 (= ciesz. *depce...* 1954 NKP I 418) i *stawiac nodzi jak bocón w zēce* 'wysoko' Sy I 46; *chodzić jak bocian* 'powoli i poważnie' Skor i ciesz. NKP I 280 (por. indyk, paw, żuraw); *klekce jako bocian* 1558 NKP II

⁹ Odsyłacze wewnątrz artykułów hasłowych wskazują bliskie warianty. Jeśli odesłań byłoby więcej niż dwa, wówczas wszystkie odesłania daje się tylko raz przy alfabetycznie pierwszym haśle. Inną formę odesłań stanowi indeks wyrazowy jako część III.

¹⁰ S. Kłosiewicz, *Ptaki święte, przekłete i inne*, Warszawa 1998.

74 (por. gęś, kaczką); *kontent jakby go bocian nosem iskał* [iron.: 'o bólu?'] 1731 NKP II 116; *mądry jak Zaleskiego bocian* 1840 NKP III 823 •szambelan Zaleski trzymał w Wielonie (Litwa) oswojonego bociana; *siedzieć jak bocian na gnieździe* 1880-1957 NKP III 180; *stoi jak bocian na nodze* 1894 NKP III 299; *stać jak bocian na gnieździe* 'stać na jednej nodze' 1894-1957 ib., Skor oraz 'pilnować okolicy', 'stać nieruchomo' WSFJP 75; *szyję jakoby bocian wyciągać* 1542 NKP III 423 (por. żuraw); *wysoki jak bocian* 1895-1957 NKP III 806; kasz. *mô nodzi jak bocón* 1866 CeyS 9, Sy I 48 i ciesz. 1954, 1957 Red. NKP II 630 (por. czapla, żuraw); kasz.: *bocónë fudrowac* 'wymiotować' Ex (por. ptak), *jã bocón wëklepół* 'o ciąży pozamałżeńskej'¹¹, *u kogo bocón nad kominã lôtô* Sy I 46; *u kogo bocónë klepią* 'o mającym przyjść na świat dziecku' Sy VII 119; *gadac o bocónach* 'bujać, zmyślać' Sy I 46; *gadac z bocónami* 'odczepić się' i *biój z bocónami gadac* 'odczep się' Sy I 46

bociani: przen. *bocianie gniazdo:* a) 'na dawnych statkach kosz na szczycie masztu, stanowiący punkt obserwacyjny dla marynarzy'; b) 'mars, platforma w kształcie półkola na topie masztu' Skor wobec kasz. *bocónie gniôzdo* 'mała ilość zboża, paszy, drzewa... mała fura' Sy I 48; *bociani krok* 'duży, długi krok' Skor; *bocianie* || *bocianowate nogi* 'nogi długie i cienkie' Skor, *nogi bocianie* 1830 NKP I 724 i kasz. *bocónie nodzi* Sy I 48 (por. łabędzi), też w znaczeniu 'szczudła': *chodźc na bocónich nogach* 'na szczudłach' Sy II 44; *bociania* || *bocianowata szyja* 'szyja długa i chuda' Skor; *głowa jak bocianie gniazdo* 1898 NKP I 640 (por. wroni); *smaczny jak bociani dziób z jeżową nóżką* [iron.] 1894 NKP III 256; kasz.: *bocóni liwk* || *wąps* 'czarny ogon u bociana' Sy I 48, *czerwiony jak bocónie nodzi* Sy I 169

cietrzew: *głupi jak cietrzew* 1632-1894 NKP I 671 (por. dudek, gawron, gęś, indyczka, lelek, wrona); *siedzi jak cietrzew na choinie* 1894 NKP III 180; *wykurzyli naszych jak cietrzewi z miotół* ['?'] 1859-1894 NKP III 801

czajka: *bije się jak czajka za dzieci* ['?'] 1894 NKP I 87; [żart.] *czai się jak czajka* (na Mikołajka) 1858-1886 NKP I 348; *krzyczy* || *wrzeszczy jak czajka* 1894 NKP II 220 || *wrzeszczy...* 1851-1888 NKP III 780 (por. paw); *ustroił się, jakoby czajkę w strusie piór(k)a ubrał ok.* 1600 Linde I 345 i 1895 NKP III 331; *wybiera się jak czajka za morze* 1859-1955 NKP III 789 (por. gęś, kura, sójka, wróbel); *zdybał go jak czajkę na gnieździe* 'przecież go uchwycił' 1632 NKP III 855, Linde I 345

czapla: *nogi ma długie jak capla* 1897 NKP II 630 (por. bocian, żuraw); *ostrożny jak czapla* 1895 NKP II 751; *pluska się jak czapla w wodzie* 1901 NKP II 956, (por. kaczką, kaczor); *pogląda jak czapla schwymana* 'miłosierdzie' 1806 NKP II 988; *siedzi jak czapla* 1624-1894 NKP III 180; *stoi jak czapla* 1894 NKP III 299, *umizga się by czapla w kobiele* 1568-1806 NKP III 589 || *wdzięczy się jak...* 1864 NKP III 635 (por. gęś); kasz.: *brodzy jak czapla*

¹¹ Por. KopSym 24. S. Kłosiewicz, op. cit., s. 25: Wg Greków bocian ptakiem Hery, patronki łatwych porodów i matek karmiących. Słusznie podejrzewa, że używane przez H. Sienkiewicza w „Krzyżakach” *boćkać* 'całować' może być eufemizmem.

(*po łące*) 'wysoko stawiając nogi' (por. bocian); *wzrô jak czapla w wodã* 'patrzy w jeden punkt' Sy I 149

czeczotka: *twarz jak czeczotka* 'ospowata, dziobata' 1898 NKP III 553; *jak czeczotki na lepie pobrać* 'jednym zamachem' 1618-1779 NKP II 293 (por. ptak); *rozgadały się jak czeczotki* 1887 || *szczebiota jak czeczotka* 1895 NKP III 375 (por. sikorka, sójka, szpak, wróbel)

ćwik: *stary (to) ćwik* 1698-1872 NKP I 400, Skor (por. kruk, wróbel); *to tak pewne jak ćwik na cztery tuzy* ['?'] 1896 NKP III 550; *czzerwony jak ćwik* 'rumiany, o zdrowej cerze' 1876-1936 NKP I 371, Skor (por. indyk, kogut); *wygląda jak ćwik* 'zdrowo, czerstwo' 1883-1904 NKP III 792, Skor; *zdrów jak ćwik* 'krzepki, czerstwy, rześki' 1831-1936 NKP III 855, Skor, SMTK 58; *przest. krzepki jak ćwik* 'silny, zdrowy' WSFJP 157; *wystrychnąć ćwika na dudka* 1887 (por. dudek); *ciesz. dostała ćwika za nieboszczyka* 'drugi mąż gorszy od pierwszego' 1858-1954 NKP I 400 i kasz. *zamiast nieboszczeka dostac gzyka* 'ts' Sy III 228

derkacz: *derkacze łowi* 'nie wie, co robi' 1806 NKP I 419¹²; *łowić mu jeszcze derkacze* 'potrzeba mu doświadczenia' 1806 ib. (por. dudek); *idzie dopiero na derkacza* 'zaprawia się' 1806 ib.; *grał już derkacza* 'już nie fryc, nie nowina mu' 1806 ib.; *nie bywał na derkaczach* 'nie ma doświadczenia' 1806 ib., *przest.* WSFJP 166; *posłał go na derkacza* 'wywiódł w pole' NKP I 419

dudek: *dudku głupi* 1632 NKP I 671; *dudek w pawich piórach* 'wewnętrznie ubogi, ale zewnętrznie strojny' 1851 NKP I 499 (por. piórko, pawi, wrona); *mieć kogo za dudka* 1826-1957 ib.; (*nie*) *trafiłeś na dudka* 1632-1957 NKP I 500; *tak ci dudki łowią* 'tak nabierają naiwnych' 1545-1957 ib.; *nie tu dudki łowić* 1632-1786 ib. (por. derkacz); *pokazać || obiecać || wygrać || dostać || dorobić się dudka na kościele* 'oszukać' 1716-1894 ib., Skor (por. kurek); *w dudki się poszyją* 'będą udawać głupców' 1770 ib.; *wyjść na dudka* 1558-1957 ib.; *wystrychnąć || wykierować kogo na dudka* 'oszukać kogo, ośmieszyć' 1806-1957 ib., Skor i kasz. *na kaspra kogo westrojic* Sy II 143 (por. ćwik, nietoperz); *głupi jak dudek* 1632 NKP I 671 (por. cietrzew); *pluga wy jak dudek* 1894 NKP II 956; *siedzieć jak dudek w dupli* 'o domatorze' 1696 NKP III 180 (por. dzięcioł, sowa); *stoi jak dudek* 1562-1895 ib. 299; *śmierdzieć jak dudek*¹³ 1780-1954 ib. 460; *ubrać się jak dudek w pawie pióra* 1851 NKP III 566; *wyglądać jak dudek w pawich piórach* 1850 NKP III 793 (por. wrona); kasz. *wędrzi jak kasper* 'dudek' Sy II 143

¹² Por. *derkacz* 'rodzaj zabawy służby dworskiej, polegający na wykorzystywaniu niedoświadczenia nowicjusza' NKP I 419. Szerszy opis tej „zabawy towarzyskiej” za Ł. Gołębiowskim podaje Gloger II 5. Por. też przypis 34. W opisie mowa o naśladowaniu głosu derkacza *der, der*, skąd etymologia ptaka, zwanego wcześniej chruścielem 'Crex crex, ptak łąkowy...' Do tego głosu nawiązuje również nazwa niem. *Wiesenknaarer*, uzasadniająca opis derkacza przez Mickiewicza w „Panu Tadeuszu”: pierwszy skrzypek łąki.

¹³ Młode dudki pachną niemiło, gdyż jak skunksy bronią się, strzykając cuchnącą cieczą. Por. przysłowia o dudku w MG I 225.

dzięciol(ek): *za zdrowie dzięciola i za zdrowie dudka* 'toast pijacki' 1957 Red. NKP III 851; *dziobie jak dzięciol po kleju* ['?'] 1894 NKP II 544; *pisze jak dzięciol* 'o niewykwalifikowanej maszynistce' 1957 NKP II 941; *pstry jak dzięciol* 1894 NKP II 1141 (por. sroka); *upstrzył się jako dzięciol* 1579 NKP III 596; *siedzi jak dzięciol w dziupli* ['sam'?] 1859-1894 NKP III 180 (por. dudek, sowa); *wkuwać jak dzięciol* Ex; *wygląda jak dzięciol na sośnie* 1894 NKP III 793

dziób(ek): rub. *dać dzioba* 'dać buzi' Skor I 209 i posp. *dać dzióbka* WSFJP 206; *jeść || pić sobie z dzióbków* 'o sytuacji, w której panuje idealna zgoda...' SFWP 144; *dać || dostać w dziób; kłapać || trzaskać dziobem; otworzyć dziób; stulić || zamknąć dziób* SPP 174, 175, 243, 251; *komu strasznie żółto w dzióbku* 'jest bardzo młody' 1890 obok *ma jeszcze żółto w dzióbku* 1898-1957 NKP I 544

feniks: książk. *odradzać się jak feniks z popiołów* 1564-1928 NKP I 562, WSFJP 218 •leg. ptak z podań greckich, o którym pisał Herodot i Tacyt; por. SMTK 278; *patrz nań jak na feniksa* 1806 Linde I 649 (por. raróg); *rzadki jak feniks w świecie* 1568-1894 NKP I 562 (por. kruk)

gapa: posp. *cwana gapa* 'cwaniak' WSFJP 227; *(pasażer, jechać || wejść) na gapę* 'bez biletu' 1900-1957 NKP I 837, Skor; *być gapą* 'być nieuważnym, nierozgarniętym' Skor; *gapami karmiony* 'o przebiegłym' 1956 NKP II 33 i kasz. ...*kôrmiony* 'narwany, niepoważny' Sy I 301 (por. bażant, kos, szpak, wrona); *gapy łapać* 'gapić się' Skor; *patrzeć jak gapa w kość || gnat* 1871-1956 NKP II 833 i przest. posp. WSFJP 227 (por. sroka, wrona); *podobny do papy jak wrona do gapy* ['?'] 1898 NKP II 984; kasz.: *gapa dzecë nosy* (por. bocian); *z gapami jesz latac* 'nie być jeszcze na świecie'; *gapë kogo wnet wezną* 'schodzić na dziady'; *jic z gapami* 'zejść na dziady' (por. gąska); *gapë mają weselë* 'wrony się gromadzą' (por. gapi); *gapa narobiła komu w czeszeń* 'skompromitował się'; *rozderac sã jak gapa w krzu; biegac jak pies za gapą* ['daremnie'] Sy I 301; *gapë miałë kogo w roboce* 'o rozczochnym' Sy I 167; *gapą krôsëc* 'biednie żyć' Sy II 236 (por. wróbel), *tělë, co gapa na ogonie uniese* Sy III 293 (por. sroka, wrona, wróbel); kasz. *wëbiërô sã jak gapa w ceplë kraje* 'nigdzie' Sy I 65 (por. sójka, wrona)

gapi || gapiowaty || gapowy: *gapiowata mina* 1806 Linde II 22, Skor; kasz.: *gapië wieselë* 'złot wron' Sy I 301 (zob. gapa, ptasi, wroni); *bëc gapich jajów objadli* 'narwany' Sy II 73; *mieć gapi rozëm* (por. kaczy, ptasi); *co je jesz w gapich górach* 'daleko'; *placëc gapowë* 'karę za ciekawość' Sy I 302

gawron: *gawrony strzelać* 'próżnować, włóczyć się' 1820-1898 NKP I 652 (por. bąk, wrona); *chodzi jak gawron* ['?'] 1894 NKP I 278; *głupi jak gawron* 1694-1894 NKP I 671 (por. cietrzew); *patrzy jak gawron* ['?'] 1838 NKP II 831 (por. kruk, wrona); *siedzi jak gawron* 1873-1894 NKP III 180; *spadł na mnie jak gawrony* XIX w. NKP II 767; *stoi jak gawron* 'z otwartą gębą, gapi się' 1854-1894 NKP III 299; *zlecieć się jak gawrony do ścierwu* 1557 NKP II

282 (por. kruk, ptak, sęp, sroka); *ciesz.*: *gawrony o śniegu radzą* ['kiedy one w listopadzie się tłuką'] 1954 NKP I 605, *czorny cały jak gawrón* 1954 NKP I 352 (por. kruk, wrona)

gąsię: *słaby jak gąsię* 1893 NKP III 225 (por. kurczę); *kasz.* *piszczi jak gąsā* Sy IV 281 (por. kurczę)

gąsior: daw. *iść* || *jechać gąsiorem* || *gąsiora* 'iść, jechać rzędem...' Skor (por. gęsi); *idzie naprzód jak gąsior* ['pierwszy'] 1894 NKP I 804; *krzyczy by gąsior na wiosnę* 1585 NKP II 220, *kasz.*: *mieć kark jak gąsior* 'mocny' Sy II 138; *prāžēc sā jak gąsior w karnie* 'pysznić się'; *zadąsóny jak gąsior* Sy I 313 (por. indyk)

gąska: iron. *naiwna* || *parafialna* || *pospolita gąska* 'kobieta bez aspiracji, naiwna, bez szerszych zainteresowań...' Skor; rzad. *rządzić się* || *gospodarować jak szara gąska* Skor (por. gęś); *kasz.*: *jic z gąskami* 'zejść na dziady' (por. gapa); *ni mieć wszētczych gąskōw doma* 'brak komu piątej klepki' Sy I 312

gęsi: *gęsi chód* || *krok* 'defiladowy, z zadzieraniem nogi' KopSym 92; *gęsia wojna* (Trotz) Linde II 40 (por. kokoszy); *gęsie wino* 'woda' 1825-1930 NKP I 624, gdy *kasz.* 'wino owocowe' Sy I 311; *gęsia skórka* 'skóra ludzka przybierająca chropawy wygląd [...] Skor i *kasz.* Sy I 310; pot. (też *ciesz.* i *kasz.*) *dostać gęsiej skórki* 'bać się' NKP I 624, Skor; *iść* || *ruszać* || *ciągnąć* || *jechać gęsiego* 'rzędem...' Skor i *kasz.* Sy I 310 (por. gąsior); *kształtny w opasaniu by gęsie jaje w taśmie* [iron. 'gruby'] 1618 NKP II 238; *trzęsie się jak jaje* || *gównu gęsie* ['boi się?'] 1901, 1956 NKP III 538; *kasz.*: *gāsō gōdka* 'paplanina' Sy I 310 (por. kaczy); *gāsē górē* żart. a) 'pierzyna, łóżko': *jic pod* || *w...* 'kłaść się spać'; b) 'próżnowanie': *jic w gāsē górē; chodžēc* || *łazēc po gāsēch górach*; c) 'daleka przyszłość': *to jesz je w gāsēch górach* Sy I 311

gęś: *drobnomieszcząńska* || *provincjonalna gęś* 'lekceważąco o kobiecie ograniczonej umysłowo, naiwnej' 1894-1901 NKP I 624, Skor; *głupia gęś* 1873-1957 NKP I 624, Skor; *głupi(a) jak gęś* || rzad. *gąska* 1806-1956 NKP I 671 i obelż. WSFJP 232¹⁴ (por. cietrzew); *gęsi tobie paść* 'niezdarny do lepszej roboty' 1896 NKP II 828, Skor; *gęsi z tobą nie pasłem* 1896 NKP II 828; *idź, idź, daj gęsiom siana* 'odczep się'¹⁵ 1894 NKP I 625; *gęś za gęsią* 'naśladować kogo bez zastanowienia' 1894-1898 NKP I 624; *mam w domu gęś* 'dziękuję za twoje, mam lepsze' 1957 NKP I 625; *mam w domu gęś na złotym łańcuszku* 'gdy ktoś tłumaczy, że ma coś, ale w domu' 1957 ib.; *niech cię gęś kopnie* 'okrzyk zniecierpliwienia albo niezadowolenia...' 1806-1954 (też *ciesz.*) NKP I 624-625, żart. Skor i *kasz.* Sy II 203 (por. kaczątka, kur, wróbel); *nie dla ciebie gęś z szarym sosem* 'nie dla ciebie przysmaki...' 1894 NKP I 625; daw. *podać szarą gęś* 'odmówić panny, dać kosza' 1826-1957 NKP I 626; *od gęsi owies kupować* 'kupować od kogoś, kto sam danej rzeczy po-

¹⁴ S. Kłosiewicz, op. cit., s. 39: Gęś jest jednym z najinteligentniejszych ptaków, obok krukowatych i papug. Por. KopSym 92.

¹⁵ Por. przysł. *Nie grab, dudku, siana* 'nie porywaj się...' ok. 1615 NKP I 499.

trzeba, przepłacać' 1875-1954 NKP II 250 i kasz. Sy III 350; *biały jak gęś* 1670, 1957 NKP I 82 (por. łabędź) i kasz. *biôli jak marcyńskô gās* 'aluzja do kości grzbietowej...' Sy I 310; *chodzi jak gęś podskubana* 1558-1957 NKP I 278; *jak z gęsi woda spłynie* || *zleci* XVI w.-1955 NKP III 732 || ...*po gęsi* SFtem 401 i kasz. *jakbë chto na gās wodë chilnął* Sy I 310 (por. kaczką); *gęgać jak gęś niejaka* 1689 NKP I 624 i kasz. *gāgnotac jak gās* ['mówić niewyraźnie'] Sy I 309, II 136; *klekce jako gęś* 1568 NKP II 74 i kasz. *gadac jak gās* Sy I 310 (por. bocian, kaczką); *plecie jak gęś potłuczona* 1898 NKP I 587; *roz-mawiać jak gęś z prosięciem* 'nie rozumiejąc się nawzajem' 1878-1956 NKP II 541 i przest. WSFJP 232; *radzą jak gęsi na wodzie* 1895 NKP II 15 || *rozmówili się jak...* 1890 NKP II 541 i kasz. *rozmowa, jakbë gās rozmówiała z wodą* 'puste gadanie' Sy IV 352; *pnie się jak żaba do gęsi* ['o niemożliwym'] 1853-1902 NKP II 848; *pije jak gęś* NKP II 856 (por. kaczką); *jako szara gęś się krząta* 1903 NKP II 219 || pot. *rządzić się jak szara gęś* || *rzad. jak szara gęś po niebie* 1764 Linde II 40 || ...*jak gęś* 'panoszyć się' Skor (por. gąska); *rządzą się jak głodne gęsi w stodole* 1894 NKP II 121; *szasta się jak szara gęś po Dunaju* || *po niebie* 1861 NKP III 374; *thucze się jak szara gęś* 1847 ib. 516; *siedzi jak gęś w owsie* 1894 NKP III 180 (por. kuropatwa); *siedzi jak szara gęś w kacie* 1894 NKP III 184; *syczy jak gęś* 1707 ib. 364 i kasz. *Ram* 193; *trafil jak gęś pod Ickową pachę* ['źle'] 1901 NKP III 527; *umizga się jak gęś w kobieli* 1896 NKP III 589 (por. czapla); *wlecze się jak szara gęś* 1894 NKP III 720; *wybiera się jak gęsi do cieplic* 1885 NKP III 789 (por. czajka); *wybladł jak gęś na wiosnę* 1568 NKP I 110; *wygląda jak gęś (podskubana)* 1888-1957 NKP III 793 (por. kurczę); *wygląda jak gęś w okularach* 1894 NKP III 793; *zarobić jak Soltan na gęsiach* 1874 NKP III 267 •z anegdoty o dorabianiu się na handlu gęsiami; *zna się jak gęś na szafranie* 1894 ib. 911; młpl. *chwali się jak przed gęsiami na wsi* 1956 NKP I 297; *ciesz. bodejby cie gynsiami wozili* 1954 NKP I 624 i kasz. Sy II 102; *ciesz.: dziwo się jak gęś na słoneczko* 1956 NKP I 549; *mówi jak nimocno gyns po ćmi* 1955 NKP II 537; kasz.: *stôrô bëka* 'stara panna' (dosł.: 'stara gęś') Sy I 31, *dosebny 'chciwy' jak gās* Sy I 232, *gadac jak gās* 'niewyraźnie' Sy I 310, *Szwédzë skubią gāsë* 'śnieg prószy dużymi płatami'¹⁶, *piqtô gās mu braknie* 'brak mu rozumu', *on mie gāsý z wodë nie zajmie* 'nic mi nie zrobi' (por. kaczką), *krzëklëwi* || *wrzeszczec jak gās*, *stoi jak opuszczonô gās*, *lezc jak rozcziłô* || *rozłómónô gās* (por. kaczką), *po-lecôł z gāsoma* 'zszedł na dziady', *chodzëc boso jak gās* 'o ubogim', *zdrzec jak gās z jajów* 'smutnie' Sy I 310, *podzerac jak gās na jastrzęba* Sy VI 204, *wzerac jak gāsë do kuzni* 'gapić się' Sy VII 144

gil: *gil na nosie* 'zacerwienienie nosa od zimna, od nadużycia alkoholu' 1806 Linde II 46, 1857-1954 NKP I 627, Skor; •od czerwonego upierzenia gila samca; pot. *gil pod nosem* || *u nosa* 'wydzielina śluzowa, świeczka' Skor, posp. lekcew. *mieć gile pod nosem* 'zachowywać się dziecinnie' WSFJP

¹⁶ Por. *starucha skubie gęś* 'śnieg pada' (ang.) KopSym 92.

232; posp. *mieć gile w nosie* 'mieć katar' WSFJP 232; *jarmark na gila* 'mróz, zimno' 1894 NKP I 627; *złapał|| ma gila na nosie* 'zmarznąć...' 1857-1900 ib. i *ciesz. mo gila w nosie* 1954 ib.; *siedzi jako gil na wsparze* 'o zachowaniu w skrajnym zagrożeniu' 1568 NKP III 409

gołąb: *gołąb dobroci* 'ktoś niezwykle dobry, tkliwy' Skor (por. gołębi); *gołąb pokoju* 'symbol...' Skor; uczn. *puszczać gołębie* 'rzucić samolotami z papieru' WSFJP 248; *biały jak gołąb* 1839 NKP I 82 (por. gołąbek); *być siwym|| białym jak gołąb* Skor (por. gołąbek); *jak gołębiowi z gardła (dobył|| wyjął)* 'o czymś okragłym, wybornym' 1615-1875 NKP I 698; *wierny jak gołąb* 1894 NKP III 676

gołąbek: *gołąbki z ryżem* 'rodzaj potrawy...' Skor i kasz. *krzewé gołąbczi* Sy II 273; *dobry jak gołąbek* 1844-1957 NKP I 454|| *łagodny jak gołąb(ek)* 1844-1925 NKP II 128; *gruchają ze sobą|| kochają się jak para gołąbków|| jak dwa gołąbki* 1843-1952 NKP II 93, Skor i kasz. *kuszkac sã jak dwa gołąbczi* Sy II 310 (por. sójka); *być siwym jak gołąbek* Skor i kasz. *biółi jak gołąbk* Sy I 99, V 41 (por. gołąb)

gołębi: *gołębie serce|| dusza* 'dobre...; łagodne usposobienie' Skor; (człowiek) *gołębiej dobroci|| gołębiego serca|| o gołębim sercu* 'niezwykle dobry...' Skor

indor zob. indyk

indyczka: *głupia jak indyczka* 1898 NKP I 675 i kasz. *głupy jak gula* Sy I 383 (por. cietrzew); *wygląda jak indyczka w tataraku* ['?'] 1894 NKP III 793; *wygląda jak zmokła indyczka* 1894 ib. 797 i kasz. *chodzi jak takô umokłô gula* Sy III 101 (por. kura, wrona); kasz.: *jes tẽ z gulą krewny|| widzół tẽ sã z gulą* 'czyś głupi'; *możesz jic gulẽ wiskac* 'odczep się', *sedzy jak takô gula na jajach; rozczapierzono* ('rozsiadła') *jak gula* Sy I 383

indyczy: *czerwony jak indyczne korale* 1947 NKP I 371, książk. WSFJP 270 (por. indyk)

indyk|| indor: *wziąć|| zamienić byka na indyka* 'niekorzystnie' 1862 NKP I 227, Skor •przyst.: *Byka za indyka* 1832 ib. (por. kur); *chodzi jak indyk* 'napuszony' 1853-1957 NKP I 278, WSFJP 270 (por. bocian); *czerwienić się|| czerwony jak indyk|| indor* 1878-1892 NKP I 371, Skor (por. ćwik); *mieni się jak indyk w złości* 1898 NKP II 461; *łydki jak u starego jędora* 'chude' 1894 NKP II 354; *łyka jak jendor|| indyk galki|| kluski* 1858-1957 ib.; *nabzdyczył się jak jendor* 1967 NKP II 570|| posp. ...*indyk* WSFJP 270; *nadęty|| nadął się jak indyk* 1855 ib., Skor (por. gąsior, paw, sowa); *przywiązany jak koral* 'narośl...' *do indyka* 1894 NKP II 1140; *pyszny jak indor* 1930 NKP II 1163 (por. paw); *puszy się jak indyk* 1852-1957 NKP II 1157, Skor i kasz. *napuszył sã jak gulók* 1866 obok *buchac sã jak gulócz* Sy I 85, IV 51; *zaperzyć się jak indyk* 1884-1957 NKP III 827 (por. kogut); *zły jak indor* 1895 NKP III 905; kasz.: *podzerac na se jak dwa gulóczy* ['podejrzliwie'] Sy VI 204, *węstrojony jak gulók* ['jaskrawo'] Sy IV 290

jaskółeczka zob. wróbel

jaskółka, jaskółeczka: przest. *na jaskółce* 'na strychu', 'na najwyższym balkonie w teatrze' WSFJP 280; *pierwsza jaskółka* 'zwiastun' 1930-1957 NKP I 834 SFtem 360, edyt. 'egzemplarz sygnałny...' WSFJP 280; *uczesanie* || *włosy w jaskółkę* 'fryzura męska, polegająca na szczesaniu włosów z obu stron skroni do tyłu' Skor ; *chyży jak jaskółka* 1902 NKP I 304 (por. sokół); kasz. *lepici jak jaskuleczka* 'budować z gliny' Sy II 356

jastrząb: *skubie* [...] *jako jastrząb wrony* 1558 NKP III 223; *dybie na czleka jak jastrząb na kury* 1873 NKP I 519 i kasz. *Inie na co jak jastrzib na kurā* Sy II 86; kasz. *mō nos jak jastrzib* Sy II 86 (por. kaczką, kaczor, papuga, sowa)

jastrzębi: *jastrzębi wzrok* 'bardzo dobry, ostry' Skor (por. orli, sokoli)

kaczątko: *brzydkie kaczątko* 'ktoś niepozorny, niedoceniany...' WSFJP 287

kaczka: *kaczka dziennikarska* 'błaga' 1876-1957 NKP I 535, Skor I 205 (por. bąk) • z franc. *canard* KopSym 131; żart. *kaczka dziwaczka* 'kobieta, osoba ekscentryczna' WSFJP 287; *łapać dwie kaczki za jedną nogę* 'chcieć jednocześnie dwie lub kilka spraw załatwić' 1618-1895 NKP II 6 (por. sroka, wrona); *zajmować komu kaczki na błocie* || *na wodzie* 'daremnie straszyć' 1632-1967 NKP II 6 i kasz. Sy II 110, 116; *od kaczki wodę kupować* 'kupować od kogoś, kto sam danej rzeczy potrzebuje, przepłacać' 1854-1955 i kasz. NKP II 6 (por. gęś); *puszczać kaczki (na wodzie)* 'rzucić płaskim kamieniem...' 1900-1957 NKP III 736, Skor i kasz. *kaczki czidac* Sy II 116 (por. kaczor), ts też iron. 'być kiepskim dziennikarzem' WSFJP 287; żart. *zaganiać kaczki* 'taczać się po pijanemu' 1650-1930 NKP II 6, Skor i kasz. Sy II 116; *chodzi jak kaczka* 'chodzi kiwając się na boki' 1894 NKP I 278 i kasz. *koli-bac sã jak kaczka* Sy II 116; *cieszy się jak kaczka na deszcz* 1894 NKP I 323 (por. kania); *klekce jako kaczka* 1558 NKP II 74 (por. bocian, gęś); *jak z kaczki woda opadnie* || *spłynie* || *zleci* 'bez żadnego śladu' 1618-1928 NKP II 5 (por. gęś); *oskubać kogo jak zdechłą kaczkę* 1854 NKP III 223; *pić jak kaczka* 1898 NKP II 856 (por. gęś); *plecie jak o zakłętej kaczkę* 1894 NKP II 952 • na motywie bajkowym MG I 56, KopSym 131; *pluska się jak kaczka w wodzie* 1957 NKP II 956 (por. czapla, kaczor); *jako kaczki się płóczą* 'długo się myją' 1632 Linde II 286 i kasz. *naszłapac jak kaczka* Sy V 267 (por. kaczor); *jak sum kaczkę połknie* ['?'] 1886 NKP II 1012; *trawi jak kaczka* 'dobrze trawi' 1632 NKP III 949 (por. struś); *niech cię kaczki zdepczą* || *podepczą* || *zadzio-bią* 1859-1904 NKP II 6, Skor obok *niech cię kaczka kopnie* 'wykrzyknienie oburzenia, zdziwienia, zniecierpliwienia, czasem podziwu' 1926-1937 NKP II 6 i kasz. Sy II 116 (por. gęś); *zgrabny do tańca jak kulawa kaczka* 1894 NKP III 863; kasz.: *ju je po kaczeu* 'już się stało' Sy II 117, *jic jak rozczidlō kaczka* Sy II 321 (por. gęś), *mieć nos jak kaczka* (np. o szczupaku) Sy V 233 (por. jastrząb), *plēwie jak ołowianō kaczka* 1856 NKP II 969; *częc sã jak kaczka na wodze* 'dobrze się powodzić'; *nie rób sã kaczka* 'gdy ktoś gada głupio', *mokri* || *umokli jak kaczka, rozczidli jak kaczka, żewic sã jak kaczki* 'o dzieciach bez opieki, szkodzących w ogrodach' Sy II 116

kaczor: *puszczać kaczora* Skor (por. kaczka); *ni to kaczor, ni to kaczka* 'ni to, ni owo' 1618 NKP II 7, Skor; kasz.: *mô nos jak kaczór* (por. jastrząb); *napriskół jak kaczór* 'porozlewał wodę podczas mycia' Sy II 117 (por. czapla, kaczka)

kaczy: *kaczy chód* SFtem 311; łow. *bić, strzelać* || *walić jak w kaczy kuper* 'bić mocno...' 1900-1957 NKP I 85, 339, 613, Skor; *guz wielkości...* || *jak kaczę jajko* 1936 NKP I 769 (por. strusi); *ciesz. kaczy żółóndek* 'zdrowy, mogący wszystko strawić' 1954 NKP III 949 i kasz. Ram 66, Sy VI 274 (por. strusi); kasz.: *kaczô gôdka* 'paplanina, wrzask' (por. gęsi), *mieć kaczi rozëm* 'o naiwnym' Sy II 116 (por. gapi, kurzy, ptasi)

kanarek: *je jak kanarek* 1895 NKP I 851 (por. wróbelek); *żółty jak kanarek* 1900 NKP III 966 i kasz. Sy VI 274; *śpiewa jak kanarek*, też *ciesz. śpiwo jak kanarek ze dwora* || *w klatce* 1927-1957 NKP III 466 i kasz. Sy V 137 (por. skowronek, słowik) oraz *(wy)śpiewać coś jak kanarek* 'wygadać wszystko, wydać kogoś' Ex, por. *ciesz. i Red. NKP III 466*; *ciesz. toś ty taki kanarek!* 1954 NKP II 19 (por. ptaszek)

kania: *czekać* || *wyglądać* || *łaknąć* || *pragnąć czego jak kania dżdżu* || *deszczu* 'czekać czego niecierpliwie, bardzo pragnąć' 1618-1955 NKP II 19, Skor i kasz. Sy II 129 •zauważono, że kanie pojawiają się chętnie przed deszczem i że ich kwilenie przypomina wyraz *pić* MG II 263; *kontent jak z deszczu kania* 1774 NKP II 19 i kasz. *ceszęc sã jak kania na deszcz* Sy I 131 (por. kaczka); kasz.: daw. *oni sã dzëbią jak kanie* 'swarzą się' 1866 NKP I 544; *kania wołó o deszcz* 'gdy słyszy się głos kani', *częc sã jak kania bez deszczu* 'czuć się niedobrze', *pic wodã jak kania*, *piszczi jak kania*, *wzdëchac jak kania* za *deszczã*, *kania kogo tłucze* || *utłëkła* 'o kimś drzemiącym, kto zasnął' Sy II 129 obok *kania kogo trôpi* 'o człowieku sennym' Sy V 379; *bojec sã jak kania na sw. Jana* 'bać się mocno' Sy II 130

kaplon(ek): *osowiał ni kapłun w kurniku* 1697 NKP II 747; *pokorny jak kapłonek* 1894 NKP II 993; *utył jako kapłon karmiony* 1750 NKP III 555

kaw(k)a: *biała kawka* 'rzadkość' 1806 NKP II 215 (por. kruk, łabędź, wrona); *bredzisz jako kawa* 1696 NKP I 197; *pełno jak kawek na słotę* 1837-1846 NKP II 842; *jak kawek na Podlasiu* 'pełno' 1894 NKP II 981; pot. *padać* || *paść jak kawka* 'poczuć się znużonym, zmęczonym...' SFWP 269

kogut(ek): przest. *czupurny kogut* 'młodzieniec zadziorny...' WSFJP 307; euf. *rany koguta!* ib.; *marcowy kogut* ['jurny'] 1674-1906 NKP II 399; *czupurny jak marcowy kogut* 1957 ib.; *posłuszny kogutowi* 'wstaje z pianiem koguta' 1894 NKP II 99; *kogut go opiał* 'szczęście go spotykało' 1896 NKP II 98 (por. kukułka, kur); *ostatnie zapieją koguty* 'ostatnia wybije godzina, ostatni termin' 1696 NKP II 99; *po tym i kogut nie zapieje* 'nikt go nie będzie żałował, ani śladu po nim nie zostanie' 1894 NKP II 89 i kasz. *za kim nie mdze żóden kur piół* Sy II 299 (por. kur); *puścić* || *rzucić* || *wystawić czerwonego koguta* 'podpalić' 1894-1957 NKP II 89 (por. kur); *uciąć koguta* 'zaśpiewać nagle dyszkantem' Skor obok *zrobić kogutka* 'zaśpiewać fałszywie, załamać

głos' 1900-1957 NKP II 99; *bitny jak kogut* 1894 NKP I 107; *czerwony jak kogut* 1894 i *ciesz. ...jak kokot* 1954 NKP I 371 (por. ćwik); *jedzie jak Twardowski na kogucie* 1894 NKP III 551; *patrzą na siebie jak dwa koguty* 1674-1896 NKP II 830 (por. indyk); *piąć jak kogut* 'o nieudanym śpiewie' 1806 NKP II 846 i *kasz. pieje jak kur* 'mówić cienkim, ostrym głosem' Sy IV 238 (por. kur); *wlepią się|| czubią się jak dwa koguty* ['dokuczają'] 1674 NKP I 391 i *żart. czubić się...* WSFJP 307; *gada jak tatarski kogut* 'niezrozumiale' 1894 NKP I 588; *siedzi jak kogut w cieście* ['?'] 1894-1906 NKP III 181; *zaperzyć się jak kogut* 1891-1957 NKP III 827, Skor (por. indyk); *zna się na polityce jak kogut na Ewangelii* 1874 NKP III 911

kokosz: *wart czarnej kokoszy* 'oszałał' 1558-1900 •wg daw. zabobonów przykładano szaleńcowi do głowy czarną kurę NKP II 100, 257 (por. kura); *z białej się kokoszy urodził* 'szczęśliwy, dobrze mu się powodzi' 1674-1806 NKP II 101; *gdacze jakoby kokosz* 1564-1851 NKP I 607 (por. kur) i *gdacze jak kokosz po zniesieniu jaja* 1621-1851 ib. (por. kura); *iszcze się jak ślepa kokosz* 1894 NKP I 799; *kokoszyć się by kokosz nad swymi jajcy* 1558 NKP II 101; *krekorze jako kokosz* 1558-1614 NKP II 206 i Ram 74; *kwokać jak kokosz* 1689 NKP II 267; *ma się dobrze jak kokosz w kojcu u Żydówki* [iron.] 1683 NKP II 454; *młoda jak kokoszka po kopie jaj* [iron. 'stara'] 1963 NKP II 504; *siedzi jak kokosz na jajcach* 1632-1894 NKP III 181 (por. kura); *wplątał się jak kokosz w zgrzebie* 1621 NKP II 950; *wrzeszczeć jak kokosz, co ma jaje znieść* 1894 NKP III 780

kokoszy: *wojna kokosza* 'bez rozlewu krwi' 1564-1745 NKP III 748 (por. gęsi)

kokot zob. *kogut*

kos: *o, to kos* 'przebiegły' 1632-1954 NKP II 147 (por. szpak); *kosami karmiony* 'o przebiegłym' 1886 NKP II 34, książk. WSFJP 774 (por. bażant); *trafił kos na kosa* 'trafił... spryciarz na spryciarza' ok. 1570-1763 NKP II 147

kruk||kruczek: *biały kruk* 'rzadki okaz, szczególnie o książkach' 1650-1949 NKP II 215, Skor I 98 •od Juwenala i w starożytności dotyczyło nie przedmiotów, lecz ludzi dziwaków, niebojących się rznąć prawdy w oczy MG I 334 (por. kawka, łabędź, wrona); *łowić kruki* ['?'] 1696 NKP II 215 (por. derkacz, dudek); *paść kruki* 'pójść na szubienicę' 1650-1895 ib.; *siedzieć krukiem* 'siedzieć zgiąwszy kark, mozolnie pracować' Skor; *uczyć kruka pacierza* 1895 NKP II 217; *czarny jak kruk* 1696-1918 NKP I 352, Skor i *kasz. Sy II 246* (por. gawron, wrona); *(włosy) czarne jak pióro|| skrzydła kruka* Skor I 360, II 132; *oczko gdyby kruczek* 'czarne' 1894-1900 NKP II 215; *stary jak kruk* 1857 NKP III 314 •w wierzeniach lud. i w lit. wyobraża się kruka jako ptaka starego MG I 333 (por. ćwik, wróbel); *bląkać się jak kruk nocny* 1903 NKP I 116; *czeka jak kruk ścierwu* 1632-1696 NKP I 364 (por. sęp); *kradnie jak kruk* 1846-1881 NKP II 192 (por. sroka); *patrzy jak kruk* 1887-1957 NKP II 831 (por. gawron, raróg); *krakać żałobnie jak kruk* 1901 NKP III 771 (por.

sowa, wrona); *siedzieć jak kruk* 1822-1957 NKP III 186 (por. wrona); *zlecieli się jak kruki* (na ścierwo || do ścierwu) 1875-1912 NKP II 282 (por. gawron)

kukulczy: *kukulcze jajo* 'kłopotliwa sprawa' 1600-1957 NKP II 244, 'podrzutek, wyrodek' Skor I 299; *podrzucić komu kukulcze jajo* 'zrzucić na kogoś załatwienie trudnej sprawy...' SFWP 240

kukulka: *kukulka go przy pieniądzech okukała* ['?'] 1896-1930 NKP II 244 •lud wierzy, że kto ma przy sobie pieniądze, gdy pierwszy raz usłyszy kukulkę na wiosnę, zawsze je będzie posiadał Ex; *już mnie kukulka nie zakuka* 'o kimś, kto spodziewa się śmierci' 1896-1956 NKP II 244 i kasz. Sy II 291; *jak kukulka z cudzych gniazd korzysta* ['?'] 1872-1957 ib.; *przyniewolił go jak kukawka pliszkę* ['?'] 1894 NKP II 623; *tlusty jak lisiecka kukulka* [iron.?] 1894 NKP II 310; *zazdrosny jak kukulka* [iron. '?'] 1894 NKP III 834; kasz.: *jemu kukuczka || kukawica w rękawice || nogawice || czeszeń nasrô* 'gdy ktoś nosi rękawice, ubiera się ciepło późną wiosną' 1955 NKP II 244, Sy II 290, IV 302, *kukuczka komu ostatni róż spiwô* Sy II 291; *nie doczekac || nie dożdac sã kukówczy* 'nie doczekać wiosny, umrzeć' Sy II 290

kulik: *to kulik z wielkiego błota* 'o chwalącym się swoim rodem' 1896 NKP II 247

kur: *czerwony kur* 'pożar' Skor i *puścić (czerwonego) kura* 'wzniecić pożar...' 1957 NKP II 253, Skor (por. kogut) i kasz. *posadzec czerwionego kura* (na dak) Sy II 299; *kur pieje* (*kury pieją*) *pierwszy, drugi, trzeci raz* 'jest północ, brzask...' Skor; *kur zapiał* 'czas minął, klamka zapadła' poł. XVI w.-1851 NKP II 252 •wg wierzeń lud. pianie koguta zwiastowało koniec nocy i początek dnia, też termin ostateczny; daw. *liczyć kury* 'nie spać' Skor (por. dziś pot. *liczyć barany*); *kur go opiał* 'szczęście go spotkało' 1896 NKP II 98 (por. kogut, kukulka); *prędzej kur jaja nieść zacznie* 'domyślnie: niż to się stanie' 1902 NKP II 253; *za sprawę kura wymagać indyka* 'żądać więcej, niż się należy' 1806 ib. (por. indyk); *gdacze jakoby kur* 1564 NKP I 607 (por. kokosz); *pieje jak kur* 'o nieudanym śpiewie' 1806-1957 NKP II 846 (por. kogut); *spi jako kur na grzędzie* 'czujnie' 1670 NKP III 278 (por. ptak); *stąpa szeroko jak kur w ostrogach* 1599-1896 ib. 320; kasz.: *skócze jak kur bez głowë* 1866 ib. 201, *gnac || nēkac, jachac, jic jak kur beze łba* 'spieszyć się' Sy I 328, II 70, 299, III 203 (por. kogut)

kura: *kura domestyka* 1895 NKP II 257 obok *kura domowa* 'kobieta koncentrująca się na prowadzeniu domu...' SFWP 332 (por. kurka); *mazowiecka kura* 'gawron' 1747 Linde II 552; *wart czarnej kury* 'oszałał' 1806 || *trzeba komu czarnej kury* 1900 NKP II 257 (por. kokosz); *chodzić spać, kłaść się, wstawać z kurami* 'bardzo wcześnie' 1866 NKP III 275, Skor i kasz. Sy II 300 (por. skowronek); *ani kura już tego dziobać nie chce* ['?'] 1912-1957 NKP II 890; *kura (z)nosząca złote jajka* 'źródło wielkich zysków' Skor i kasz. Sy II 300 •z przysł. *Zdechła kurka, co złote jajka niosła* (z bajek lud. lub lit.) MG I 249, NKP II 257; *kury im sadzić || macać* 1884-1946 NKP II 255 i kasz. Sy

III 35 •pogłos słów gen. J. Chłopickiego, który miał się wyrazić zgryźliwie o P. Wysockim i podchorążych: *Im kur macać, a nie rewolucję robić; jak ci to kury pod oczami pogrzebały* 1887 NKP II 711 (por. kurzy); żart. *ciągnąc jak kura ze spluwaczki* 'opowiadać długo i nudnie...' WSFJP 340; *masz nos, jakbyś się z kurami grzebał* || *dziobał* 'o brudnym dziecku' 1956 NKP II 643; *trafia się* || *udaje się* || *dostaje się komu jak ślepej kurze ziarno* 'i głupi może mieć niezły pomysł...' 1618-1956 NKP II 256, Skor; *chodzi jak zmokła kura* 1957 NKP I 280, też kasz. Sy III 101 i *ciesz. chodzi jak otoplano kura* 1954 NKP I 278 (por. indyczka); *łazi jak zmokła kura* 1897-1910 i kasz. 1955 NKP II 298; *chwali się jak kura jajem* 1895 NKP I 298; *gdacze jak kura po zniesieniu jaja* 1854-1957 NKP I 607 i kasz. Sy III 246 (por. kokosz); *narzyko* || *gdacze* || *nosi* || *obnosi się* || *kręci się jak kura z jajem* 'ustawicznie o czymś myśleć, mówić, chwalić' 1888-1954 NKP II 254, Skor i kasz. Sy IV 377; *głodny jak młynarska kura* 'wcale niegłodny' 1875 NKP I 632 || *syty...* 1894 NKP III 367; *grzebie jak kura (łapą)* 1893-1894 NKP I 756; *nadął się jak kura na deszcz* 1894 NKP II 570; *osowiał jak zmokła kura* 1894 NKP II 746; *siedzi jak zmokła kura* 1894 NKP III 186; *wygląda jak zmokła kura* 1894-1954 NKP III 797 i kasz. Sy III 101 || *...zdechła kura* Skor (por. indyczka, wrona); *zmoknięty jak kura* 1888 NKP II 518 i kasz. Sy III 101; *wykadził go jak kury tchórzem* 'pozbył się' 1894 NKP II 7; *jakby kura nogą pogrzebała* 1779 NKP II 254; *pisać* || *bazgrać jak kura (pazurą || pazurem || patykiem)* 'pisać brzydko, koślawo...' 1847-1956 NKP II 941, Skor i kasz. *...kura na śmiecach* Sy II 300; *siedzicie jak kury pod strzechą* ['wygodnie'] 1853 NKP III 181; *siedzi jak kura na grzędzie* ['bezczyinnie'] 1900-1957 NKP III 181, też iron. *siadać* || *zasładać jak...* WSFJP 341; *siedzi jak kura na jajach* || *na gnieździe* 1875-1894 NKP III 181 i kasz. Sy II 300 (por. kokosz); *wybiera się jak kury za góry* 1895 NKP III 789 (por. czajka); *wszystko wybrał jako kury z kojca* 'łatwo, szybko' 1684 NKP III 789; *znać się na czym jak* (|| *tylę co*) *kura na pieprzu* 'nie znać się wcale...' 1854 NKP III 910, Skor; *ciesz.: to je kurka, co pstre jajka niesie* 'kłamie' 1955 NKP II 256, *kura by się przez to naźrała* ['tak mało?'] 1954 NKP II 254, *kura by się z tego śmiała* 'coś bardzo niepoważnego' 1956 NKP II 126, *babrze jak kura na śmieciisku* 1954 NKP II 254, *gdocze jak kura po grzyńdzie* 1954 NKP I 607, *stoi jak zmokła kura* 1954 NKP III 303, *thusty jak kura w dziubie* [iron. 'chudy'] 1954 NKP III 518, *gonić jak oparzona kura* 1956 NKP I 702, *mo lica jak kura* ['?'] 1954 NKP II 302, *ucieko, jagby mu kury chlyb zjadły* ['?'] 1954 NKP III 573 (por. mewa); kasz.: *deptac jak kura* ['niespokojnie stać'] Sy II 300; *ona gospodarzi jak ślępka* (tj. kura) *w ogrodzie* ['stale grzebie'] Sy V74; *žebě cā kura kopnā* || *dzobnāla* Sy II 301 (por. gęś)

kurczę || **kurczątko**: euf. *kurczę blade* obok *kurczę pieczone* 'przekleństwo' WSFJP 341; *kurczęcia by nie zarżnął* 'o człowieku dobrym...' 1895-1957 NKP II 257; *delikatny jak kurczątko* 1894 NKP I 418; *słaby jak kurczę* 1906 NKP III 225 (por. gąsien); *usnął* || *zasnął jak kurczę* 1717-1896 NKP III

280; *wygląda jak oskubane kurczę* 1893 NKP III 794 (por. gęś); kasz. *piszczi jak kurczã* 1856 NKP II 944, Sy IV 281 (por. gąsię, kania)

kurek: *kurka mu przypawiła 'zdradziła'* 1852 NKP II 258; *kurka strze-lić 'trafić celnie, odznaczyć się'* 1545-1806 ib.; kasz. *bòdaj was kurk kopnął* 1866 Cey (por. gęś) obok żart. *niech cię kurek zadziobie* || *kopnie* 'okrzyk po-dziwu...' 1883-1910 ib.; (por. gęś); przest. *kręci* || *obraca się jak kurek na kościele* || *wieży* 'jest chwiejny w poglądach' WSFJP 341 (por. dudek); kasz. *kurk komu stoi* 'włosy sterczą' Sy II 300

kurka: *kurka wodna* a) 'zool. ptak wodny...'; b) euf. 'przekleństwo...' Skor II 596; *kurka domestika* 'o żonie domatorce z przymusu' Ex (por. kura)

kuropatwa: *podobny jak śledź do kuropatwy* 1894 NKP II 985; *siedzi jak kuropatwa w owsie* ['dobrze mu się wiedzie?'] 1894 NKP III 180 (por. gęś); *wyskoczył jak kuropatwa z oziminy* 'nagle' 1894 NKP III 203; kasz. *bestri* || *pstri jak kuropatka* 'o piegowatym' Sy I 36, IV 210 (por. dzięcioł)

kurzy: *kurze dupy* 'odciski' 1806 Linde II 557¹⁷ i kasz. *kurzô rzęc* 'odcisk' wobec *kurzê oko* Sy II 302; *kurze łapki (pod oczami)* 'o zmarszczkach...' 1957 NKP II 711, SFtem 317 (por. kura); *kurza pamięć* 'nietrwała' 1888-1954 NKP II 779, Skor; *kurzy rozum* || *móźdzek* 1957 NKP III 87 i kasz. *mieć rozëm jak kura* Sy II 300 (por. kaczy, ptasi); *kurze serce* 'tchórzliwe' 1957 i ciesz. NKP III 161; *kurza ślepotą* 'med. kuroślepie, przen. krótkowzroczność...' 1806 Linde II 557, Skor; *dostać kurzej ślepoty* 'nie widzieć rzeczy oczywistych' 1806-1957 NKP II 255; *chatka* || *domek na kurzej łapce* || *nóźce:* a) 'w baśniach chatka czarownicy...', b) przen. 'mały domek' 1894-1987 NKP III 300, Skor; *stoi jak na kurzych łapkach* 'niepewnie, słabo' 1894-1897 ib.; *zsiniał jak pep ku-rzy* 1898 NKP III 196; ciesz.: *schodzić* || *zyńść na kurzi buty* 'zbiedniał...' 1954 NKP II 256, III 857 i kasz. Sy I 62; *chłop jak kurzy bob* 1956 NKP I 261 i kasz. Sy II 38; kasz.: *kurzy chłop* 'mały', *kurzô wojna* 'kłótnia kobiet' Sy II 302, *kurzi wid* 'krótkowzroczność', *kurzê oczē* 'oczy krótkowidza' Sy III 311

kwoka: *siedzi jak kwoka* 1957 NKP III 181; *wodzi się jak kwoka z pisklętami* 1894 || *z kurczętami* 1957 NKP III 741; ciesz. *siedzi jak kwuczka na wajcach* 1954 NKP III 181; kasz.: *kluka komu nasrała w uszē* 'ma brudne uszy', *sedzy jak takô kluka i podzérô* 'o dziewczynie bez powodzenia na zabawie' Sy II 171

lelek: *głupi jak lelek* 1905 NKP I 671 (por. cietrzew); kasz. *lelecha gonic* 1887 NKP II 288 obok *za lelekã chodźc* 'próżnować, wałęsać się' Sy II 349 (por. lelek, sowa)

lot: *obniżać loty* 'mniej się starać...' WSFJP 360

labędzi: *labędzia szyja* 'biała i kształtna' Skor (por. bociani); *labędzi śpiew* obok *labędzia pieśń* 'ostatni przejaw działalności...' 1562-1910 NKP II 325, Skor • z bajki Ezopa SMTK 278, por. SFWP 351 i kasz. *spięwô jak kôłp* 'pięk-nie' 1856 NKP III 466

¹⁷ Recenzent prof. S. Bąba z gwary spod Kozienic zna zwrot *zaszyć coś w kurzą dupę* 'za-szyć byle jak, niewprawnie' (np. o zaszyciu dziury w ubraniu).

łabędź: *czarny łabędź z białej wrony obok rzadki jak łabędź czarny* 1558-1894 NKP II 325 (por. feniks, kruk); *biały jak łabędź* 1894 NKP I 82 (por. gęś, gołąb); *ma szyję jak łabędź* || *kółp* 1957 NKP II 423 i kasz. Sy II, 123, III 5 obok kasz. z członami: *zór* 'żuraw' 1866 Cey || *kółp* Derd 1897 NKP II 423 i Sy II 123 (por. bocian, żuraw); kasz. *piäkny jak kółp* Sy II 123

mewa: *tobie pewnie mewa chleb* || *mózg skradła* 'o głupim, ograniczonym' 1955 NKP II 435 (por. kura)

mysikrólik: *mały jak mysikrólik* 1894 NKP II 380

nietoperz: *boi się jak nietoperz słońca* 1894 NKP I 47; *stroni od niego jak nietoperz od słońca promieni* 1688 NKP III 332 (por. sowa); *iść, poruszać się cicho jak nietoperz* 'bardzo cicho...' WSFJP 450; *lata jak nietoperz* 'włóczy się po nocach' 1841 NKP II 279; kasz. *zrobic z kogo szātopierza* 'wystrychnąć na dudka' Sy V 229 (por. dudek)¹⁸

orli: *orla starość* 1545-1620 NKP II 741 • aluzja do pijaka w starszym wieku; *orli nos* 'zakrzywiony nos' Skor i kasz. *orzłowi nos* 'wydatny, z lekka zakrzywiony' Sy III 337 (por. kaczka, papuga, sowa); *orli profil* 'profil człowieka o dużym, zakrzywionym nosie...' Skor; *orli wzrok* obok *orle oczy* 'bystry, doskonale widzące oczy' Skor (por. jastrzębi, sokoli); poet. *ulecieć, wzbić się orlimi pióry* 'tworzyć poezję...' Skor I 681; *po orlemu* 'w sposób właściwy orłom' Skor

orzeł: posp. (*nie*) *być orłem* (pod jakimś względem) Skor, WSFJP 499 i kasz. Sy IV 337; *leżeć, siedzieć, spać* itp. w *dartego orla* obok *utworzyć dartego orla* 'leżeć, spać itp. w dwójkę, odchylając głowy na boki' Skor, 'plecami do siebie, z pochylonymi głowami' KopSym 282; *zaprząc konie, jechać w dartego orla* 'w trójkę, w ten sposób, żeby dwa konie boczne odchylały głowy na zewnątrz' (SW) Skor; *orzeł i* || *czy reszka* 'gra polegająca na rzucaniu monety i zgadywaniu...' 1900 NKP II 742, Skor; *orłem łowić* 'przekupywać' 1632 NKP II 740; posp. *wywinąć orla* 'upaść, przewrócić się' Skor, WSFJP 499; *buja jako orzeł* 1568 NKP I 214 (por. skowronek, sokół); *jak orzeł bije na własną krew* ['?'] 1896 NKP I 88; *patrzeć jak orzeł w słońce* 'prosto' 1894 NKP II 832; *runąć jak orzeł* Skor; *wolny jak orzeł* 1922 NKP III 755 (por. ptak); kasz. *orzla zrobic* || *w orzla sã bawic* 'zabawa dzieci na śniegu' Sy III 337

papuga: *własna papuga* 'gada, a sam nie rozumie, głądzi' 1632 NKP II 818; (*gada* || *plecie* || *papla* || *baje* || *mówi* || *trzepie* || *powtarza co*, wyuczyć się czego) *jak papuga* 'bezmyślnie' 1650-1954 NKP I 587, Skor i kasz. *gadac...* Sy IV 26; *ciesz. ani jak papuga* 'gadatliwy' 1954 NKP II 818; *upstrzyła się jak papuga* 1632 NKP III 596 (por. dzieciół, sroka); kasz. *mô nos krzëwi jak papuga* Sy IV 26 (por. jastrząb)

papuzi: *papuzi kolor, strój* 'jaskrawy' Skor (por. papuga)

papuzka: posp. *papuzki nierozłączki* 'dwie osoby z sobą żyte...' WSFJP 514

¹⁸ Tylko KopSym 254 rejestruje przysł. *Ślepy jak nietoperz*.

paw: już popędził pawy 'umarł' 1568 NKP II 835; pot. *puścić pawia* 'wymiotować' 1956 NKP II 836, Ex; *chodzi jak paw* 'dumnie, pysznie' 1558-1954 NKP I 280 obok *stapa...* 1601-1894 NKP III 319 (por. bocian, indyk, żuraw); *dumny jak paw* 1891-1952 NKP I 503; *krzyczy jak paw* 1895 NKP II 220; *nadąć się* || *nadęty jak paw* 1855-1954 NKP II 570 i kasz. *nabusznic są jak pawnica* Sy I 95 (por. indyk, sowa); *pogląda po sobie jak paw* 1632 NKP II 989; *pysznić się* || *pyszny jak paw* 1649-1948 NKP II 1163 (por. indor) obok *puszyć* || *pysznąć się jak paw (ogonem)* 1903 NKP II 1157, Skor (por. indyk); *strojna jak paw* 1628 NKP III 332

pawi: *pawia próżność* Skor; *kolor pawi* 'niebieskozielony' Skor; *stroić się w pawie piór(k)a* 'puszyć się, nadymać się' Skor (por. dudek, piórka)

pelikan: *karmić jak pelikan* 1895 NKP II 841; *kochać swoje dzieci jak pelikan* 1881 ib. • pogłos przesądu o pelikanie, że krwią karmi swe dzieci; m.in. w *Hamlecie* W. Szekspira KopSym 307.

pieć: książk. *pieć hymny (pochwalne) na cześć czyją* 'opiewać, wychwalać' Skor i iron. *pieć hymny* WSFJP 267, pot. *pieć z radości* || *z zachwyty* Skor i iron., posp. WSFJP 627, 915

pierze: posp. żart. *pierze na głowie* 'włosy' Skor; *dobrze tobie pierze drzeć* 'do tego się tylko nadajesz' 1632-1967 NKP II 884; *mieć pierze i mięso* 'być pięknym i bogatym' 1670-1886 ib.; *nie być z pierza* 'być twardym, odpornym' Skor; *ni z pierza, ni z mięsa* 1696-1913 ib.; *porastać, obrastać w pierze* || *piórka* 'dochodzić do majątku, znaczenia' 1580-1956 ib., Skor; *pierze leci* || *sypie się, aż pierze posypie się, będzie leciało* 'w gwałtownej walce' Skor; daw. *zdobić się cudzym pierzem* 'wyzyskiwać cudze zasługi' Skor (por. piórko); kasz. *jic w piérzã* 'kłaść się spać' Sy IV 258

piórko: *porastać w piórka* 'zyskiwać na znaczeniu' Skor (por. pierze, skrzydło); *obróst w piórka jak przepiórka* 1956 NKP II 885; *stroić się w cudze* || *obce* || *falszywe* || *pawie piórka* 1579-1956 NKP II 939, Skor • z bajki Ezopa o wyborze króla ptaków (por. dudek, pierze); *piórka mu ogorzały* 'stracił zapał' 1853-1896 NKP II 938 (por. skrzydło); przest. *mieć zdolności do piórka* 'mieć zdolności pisarskie' Skor (por. pióro); iron. *smarować piórkiem po papierze* 'pisać; być kancelistą' Skor; książk. *stroszyć piórka* 'przybierać postawę obronną' WSFJP 531; wulg. *mieć piórko w dupie* 'być niespokojnym, pobudzonym...' ib.; *za piórkiem biegać* 'dać się ułowić, być powolnym, posłusznym' 1545 (Rej z Terencjusza) NKP II 939; *jak z piórkiem biega* 'o lekkoduchu' 1890-1967 ib. i ts posp. 'być zaaferowanym, bardzo zajęтым...' WSFJP 531; *cieniutki jak piórko* 1903 NKP I 317; *lekki jak piórko* 'bardzo lekki' 1806 NKP II 287, Skor (por. pióro)

pióro: *ani do pióra, ani do szabli* 1853-1930 NKP II 938; *dudek w pawich piórach* 'wewnętrznie ubogi, ale zewnętrznie strojny' 1851 NKP I 499 obok *wrona w pawich piórach* 1946 NKP II 939 (por. dudek); *błyszcząc pożyczanymi piórami* Skor (por. pierze, piórko); *porastać w pióra* Skor (por. piórko); posp. *robić komu kolo pióra* 'intrygować...' WSFJP 532; *stroić się w cudze pióra* 'przywłaszać

czuć sobie cudze godności, zaszczyty...' Skor (por. paw, piórko); *brać się do pióra* Skor; *zdolność do pióra* 'do pisania' Skor (por. piórko); *złamać pióro* 'porzucić zawód literata' 1910 NKP II 939; *jak piór(k)o opalił* || *osmalił* 'łatwo, prędko' 1650-1866 ib. i kasz. Sy III 324; *lekki jak pióro* 'bardzo lekki' 1806 NKP II 287, Skor i kasz. Sy II 361, IV 285 (por. piórko); kasz.: *jic na piórach* 'mieć lekki chód', *jic w pióra* 'iść spać', *pióra lecq* 'o dużych płatach śniegu' Sy IV 284, (po)znac kogo po piórach 'po wyglądzie; na wylot' Sy VII 260 (por. ptak)

pliszka zob. kukulka

przepiórczy: *przepiórcze pole* 'o polu nieurodzajnym' 1674 NKP II 1106 (por. skowronek); *tak trwale jak przepiórcze pole* ['?'] 1674 Linde IV 568

ptak: *niebieski ptak* 'człowiek lekkomyślny...' Skor • 'próżniak, nicpoń' aluzja iron. do zwrotu bibl. 1891-1931 NKP II 1148; *noszony to ptak* 'filut, sprytny...' 1821-1850 ib.; książk. *przelotny ptak* 'o kimś pojawiającym się na chwilę' WSFJP 619; *rzadki ptak* 'o czymś rzadkim' 1595-1696 NKP II 1149 • łac. *rara avis*; *wolny ptak* 'człowiek niezależny' 1835-1957 ib.; posp. (i) *po ptakach* 'już za późno' WSFJP 619; *lotem ptaka* 'bardzo szybko, prędko' Skor; *z lotu ptaka* 'z góry...' Skor; daw., dziś książk. podn. *ptakiem polecieć, powrócić, przylecieć, wyrwać się do czego* itp. 'jak najszybciej...' 1653-1896 NKP II 1150, Skor; *chce ptaka po powietrzu łapać* || *gonić* 1660-1806 NKP II 1145; *i ptak tędy nie przeleci* 'miejsce mocno strzeżone' 1562-1957 ib.; *przed siecią ptaki łowić* 'nie trzeba cieszyć się przed czasem' 1609 ib.; *szukać ptaka w świecie* 'o spóźnionym działaniu' 1696 NKP III 415; daw. *wpaść komu w ptaki* 'wmieszać się w czyje sprawy...' 1543-1896 NKP II 1152, Skor; *bież jako ptak* 1618 NKP I 92; *frunąć swobodnie jak ptak* 1896 NKP I 214; *leci jak ptak* 1612-1954 NKP II 281 (por. skrzydło); *lecieć* || *iść jak ptak za stadem* 1674-1696 NKP I 803; *jak ptaki na lep łowią* || *lgną, lecq* 1545-1894 NKP II 293 (por. czeczotka); *dobrze jak ptakowi w klatce* [iron.: 'źle'] 1894 NKP I 458; *lekki, wolny jak ptak* 1856 NKP II 288, III 755, Skor i kasz. Sy VII 219 (por. orzeł); *ochotny* || *ochoczy* || *rączy* || *chyży... jako* || *by pień na ptaki* 'flegmatyk' 1564-1688 NKP II 878; *prędko* || *wartki jak ołowiany ptaszek* || *ptak* 'o człowieku leniwym' 1806 Linde IV 714, 1894 NKP II 1149 (por. wróbel); *wesoły jak ptak* 1858-1913 NKP III 648 (por. skowronek, szczygieł); *bić* || *miotać się* || *rzucać się* || *thuc się* || *siedzieć jak ptak w klatce* 'miotać się bezsilnie' 1806-1957 NKP II 1146, Skor (por. ptaszek); *odezwał się jak głupi ptak* ['?'] 1894 NKP II 681; *patrzy jak wąż na ptaka* 1902-1957 NKP II 834; *potrzebuje jak ptak powietrza* 1860-1957 NKP II 1149; *rozbieżać się* || *rozpierzchnąć się jak ptacy* || *ptaki* 1574-1957 NKP III 77 (por. wróbel); *siedzi jak ptak na gałęzi* 'niespokojnie, czujnie' 1855-1957 NKP III 184 (por. wróbel); *śpi jak ptak na gałęzi* 1894 NKP III 278 (por. kur); *stoje o to jak ptak o trzecie skrzydło* 1670-1894 NKP III 303; *świerkocą by ptaki na wsparze* (tj. na drażku, w klatce wabniczej) 1558 || *świergocą jak ptaki* 1957 NKP III 482; *uwiązł jak ptak na lepie* 1903 NKP III 606; *uwija się jak ptaszek ołowiany* [żart.: 'powolny']

1895 NKP III 606; *wpadł jak ptak w dół* 'w pułapkę' 1896 NKP II 768; *zlecili się jako ptastwo do żeru* 1674-1901 NKP II 282 (por. *kruk*); *znosi jak ptak na gniazdo* ['o pracowitym'] 1957 NKP II 615 (por. *sroka*); *ciesz.: ołowiany ptok* 'leń' NKP II 1148, *tyś mi je pták na szkubani* 'iron. o biednym, z którego nie ma korzyści' 1885 NKP II 1149, *skoczesz jako ptok ołowiany* 1956 NKP III 202; *kasz.: chwieje się jak ptôch na gałqzce* ['jest zmienny'] 1955 NKP I 302, *gwizdże || spiéwô jak ptôch* Ram 178, Sy I 394, *ptôchóm dawac jesc* 'wymiotować' (por. *bocian*), *mieć jedného ptôcha za mało* 'o narwanym', *mieć większego ptôcha jak bocóna* 'wynosić się' Sy I 46; *mieć za uszami ptôcha* 'o dowcipnym', *poznać ptôcha po piórach* Sy IV 214 (por. *pióro*)

ptasi || ptaskowy: *ptasi mózg* 'umysł ciasny...' Skor i *ptasi mózdzek* SFtem 382 obok *ptasi rozum* 1957 NKP III 87 i *kasz. Sy IV 214* (por. *gapi*); *przen. ptasie mleko* 'o czymś wymyślnym...' Skor; *brakuje || brak*, daw. *nie dostaje komu tylko ptasiego mleka* 'ktoś żyje w dobrobycie...' 1696-1936 NKP II 1151, Skor; *kasz.: ptószkowe weselé* 'zlot ptaków' Sy IV 215 (por. *gapi*, *wroni*); *to je na ptószim mléczku gotowóné || pieklé* 'do dzieci, gdy nie chcą jeść' Sy IV 214

ptaszek: *niebezpieczny ptaszek* 1860-1957 NKP II 1150; *piękny || taki || dobry || ładny (to) ptaszek* 1806 ib.; *posp. podejrzany ptaszek* 'podejrzany osobnik...' WSFJP 619; *ranny ptaszek* 'człowiek wcześniej wstający' 1875-1947 NKP II 1150, Skor; *mam cię ptaszku!* 1674-1867; *tuś mi ptaszku!* 'wykrzyknienie przy schwytaniu kogo na gorącym uczynku' 1674 i *ciesz. NKP II 1147*, Skor (por. *kanarek*, *szpak*); *znam cię ptaszku!* 'poznałem się na tobie, znam twoje zamiary' 1601-1933 NKP II 1153; *zerwać się ptaszkiem* 'wcześnie' 1876 NKP II 1022; *spłoszyć ptaszka* 1618-1957 NKP II 1150; *to są jeszcze ptaszki na dachu* ['obiecanki'] 1896 NKP II 1151; *je jak ptaszek* 1898 NKP II 855 (por. *kanarek*, *wróbelek*); *jak ptaszki na rożenku* ['?'] 1897 NKP II 1146 (por. *ptak*); *kasz.: mieć ptószka w głowie* (por. *wróbel*) obok *ni mieć wszétczich ptószków razã* czy *jeden ptószk mu ulecól do Beczi* 'o narwanym', *ptószczy wénaszac* 'iść do ubikacji', *ani ptószk do mie nie zazdrzi* Sy IV 215, *pokazać komus ptószka* [wraz z gestem na czole] Ex (: *pot. pokazać, że ma bzika*); *zamilkł jak ptószk jeseniã* Sy III 170 (por. *słowik*), *môli jak ptószk* Ram 178

raróg: *rzadki jak raróg* 1842 NKP III 119, *przest. WSFJP 632* (por. *feniks*, *łabędź*); *biega || lata jak za rarogiem* 'jak za czymś niezwykłym' 1834-1884 NKP II 280; *palcem wytykać jak raroga* ['zwracać uwagę'] 1855 NKP II 774; *przest. patrzeć jak raróg || rarogiem* 'podejrzliwie' WSFJP 632 obok *patrzy jak raróg (na uwiązanego wróbla)* 'złym okiem' 1884-1894 NKP II 832 (por. *gawron*, *kruk*) i *pogląda || patrzy jak na raroga* ['ze zdziwieniem'; 'niechętnie?'] 1806 ib. (por. *wróbel*)

sęp: *żart. rub. na sępa* 'wypraszając coś' SPP 209; *pot. nie ma (czegoś) na sępa* 'za darmo, na siłę; nie dam sobie zabrać' Ex; m.in. DTv 22.08.81; *pot.*

załapać się na sępa 'okazyjnie i darmowo' Ex; *patrzeć na kogo sępem* 'ponuro, nieprzyjemnie' 1888-1957 NKP III 169; *sępa pokazać (na czele)* 'sępić się' 1806 Linde V 242; *chodzi jak sęp* 1894 NKP I 280; *czeka jak sęp ścierrwu* 1632-1696 NKP I 364 (por. kruk); pot. *rzucić się na coś jak sęp* 'łakomie, zaborczo' Ex; *siedzi jako sęp* 'ponury, gniewny'¹⁹ 1655 NKP III 186 (por. sowa); *wygląda jak sęp ścierrwa* 1894 NKP III 795; *zlecieli się jak sępy do padliny*²⁰ 1930 NKP II 282 (por. ptak, wróbel)

sikor(k)a: *dworna sikora* ['towarzyska?'] 1650 NKP III 193; *skora jak sikora* 1894 NKP III 211; *szczebiocze jak sikorka* 1887 NKP III 375 (por. czeczotka)

skowronek: (*być*) *cały w skowronkach* 'o człowieku: bardzo zadowolony, radosny...' SFWP 743, SFtem 270; *wstawać ze skowronkiem* 1843 NKP III 275 i kasz. Sy V 58 (por. kura); *ranny jak skowronek* 1888 NKP II 1150 (por. ptaszek); *bują jak skowronek w niebo* 1894 NKP I 214 (por. orzeł, sokół) obok kasz. *lôtô jak skowrónek* 1866 NKP II 279; *cieńki jak skowronek na trzeci dzień po św. Agnieszce* 1901 NKP I 317; *śpiewa jak skowronek* 1902-1957 NKP III 466, Skor i kasz. Sy V 137 (por. kanarek); *wesoły || radosny jak skowronek* Skor i kasz. *wiesoli...* Sy V 58 (por. ptak, szczygieł); *ciesz. skowronkowie mu pole gnoją* 1885 NKP II 999 i kasz. *to pole skowróncë...* 'o polu nieurodzajnym' Sy IV 122, V 58²¹ (por. przepiórczy)

skrzydlaty: *skrzydlate słowa* 'utarte wyrażenia i zwroty, utarte przenośnie' Skor; kasz. *skrzydlatô swinia* 'samolot' Sy V 67

skrzydło: przen. *opiekuńcze skrzydła* 'czyjaś opieka' Skor, iron. SFtem 353; *brać || przyjmować || tulić itp. kogo pod skrzydła || pod swoje || pod opiekuńcze skrzydła; chronić się || garnąć się || tulić się || uciekać || udawać się itp. pod czyje (opiekuńcze) skrzydła* 'pod opiekę' 1597-1957 NKP III 222; *rozpostrzec || roztoczyć (opiekuńcze) skrzydła nad kim* 'opiekować się kim' Skor; *osłaniać kogo skrzydłami* 'bronić kogo, zapewniać opiekę' Skor; przen. *wydstać się, wyjść, wypaść itp. spod (czyich) skrzydeł || spod opiekuńczych skrzydeł* 'spod opieki' Skor; *czas ma skrzydła* 1806 obok *czas biegł jak na skrzydłach* 1884-1913 NKP I 357; *dodawać komu skrzydeł* 'pobudzać, zachęcać, przynaglać do działania' Skor; przen. *mieć skrzydła* 'fantazjować' Skor; *na czyje skrzydła przyjść* 'wpaść w czyje ręce' 1545-1900 NKP III 221; (*nie*) *puści na skrzydło* 'nie zaniedba, uchroni przed stratą' 1543 ib.; *nie ujdzie na skrzydło* 'nie schroni się, nie umknie' 1558 ib.; *łamać || obcinać || opalić (sobie) skrzydła* 'doznawać niepowodzenia, zaprzepaszczać talent' Skor, też *podcinać || przyciąć || pętać komu skrzydła* 'zniechęcić kogo, pozbawi(a)ć swobody' 1569-1946 NKP III 222, Skor • łac. *alas accidere*; *zwichnąć || złamać komu skrzydła* 'spowodować osłabienie twórczości; zaprzepaszczyć talent' 1852-1957 ib.; (*po*)*próbować skrzydeł* 'usamodzielić się, próbować działać, zwłaszcza oddawać się twór-

¹⁹ Por. pol. *zasepić się i zasepiony* 'markotny'.

²⁰ Por. Mt 24,28. S. Kłosiewicz, op. cit., s. 42: Żywią się tylko padliną.

²¹ Por. *skowronicze pole przy kobusie* 1806 Linde V 295.

czości liter.' Skor; *przypiąć komu skrzydła (do ramion)* 'rozwinąć fantazję, wywołać zapał...' Skor; *skrzydła czyje zrywają się do lotu* 'ktoś rwie się do działania' Skor; *skrzydła komu podrosły* 'usamodzielił się, zhardział' 1885-poł. XX w. NKP III 222 i kasz. Sy V 67 (piórko); *skrzydła opuścił* || *obwiesił* || *opadają komu* 'ktoś się zniechęca' 1558-1954 ib., Skor i kasz. ...*opodają* Sy V 67; *(po)czuć* || *uczuć* || *mieć jakby skrzydła u ramion* 'doznać uczucia swobody, radości, szczęścia, chęci działania' Skor; *skrzydła komu wyrastają u ramion* 'ktoś doznaje uczucia radości; nabiera chęci do działania' Skor; *(jak) na skrzydłach* || *jakby mu kto skrzydła przyprowił* || *jakby kogo skrzydła niosły* || *(jakby) komu skrzydła (z || u ramion) wyrosły (biec || lecieć || pędzić || przylecieć || rwać itp.)* 'bardzo prędko, co tchu, pędem' Skor, por. 1618-1919 NKP II 280 i kasz. *biegac jak...* Sy V 67 (por. ptak); *ciesz. uleciały mu skrzydła* 'stracił zapał...' 1954 NKP III 222 (por. piórko). Symbolika *skrzydła*: zob. KopSym385-388

słowiczy: *musi mieć słowiczy kamień pod językiem*: wiem zapewne, że jest, a wiedzieć go nie mogę ['?'] 1806 Linde V 325

słowik: *słowik północny* 'drozd' Skor; *ciekawo jak słowik* 1894 NKP I 312 (por. sroka); *ma głos (wdzięczny) jak słowik* 1871-1957 NKP III 466; *śpiewa jak słowik* 'pięknie, rzewnie, wzruszająco' 1858 NKP III 466, Skor i kasz. ...*sadownik* Sy V 7 (por. kanarek, ptak, skowronek); *kwapi się jak słowik do gaju* ['nie chce wolności?'] 1671 NKP II 262; *umilkł jak słowik na św. Wita* 1696-1967 NKP III 718 •z bajki lud. MG II 285 (por. ptaszek)

sokoli: *sokole oczy* 1650 NKP I 757, Skor I 587 obok *sokoli wzrok* 'bardzo dobry, ostry' Skor II 713 (por. jastrzębi, orli)

sokół: *sobie by sokół buja* 1558 NKP I 214 (por. skowronek, orzeł); *chyży jak sokół* XIX w. NKP I 304 (por. sokół)

sowa || **sówka**: *książk. nosić sowy do Aten* 'robić rzecz niepotrzebną' Skor •z gr. *glauk Athénadze*, gdzie i tak jest ich mnóstwo; z komedii Arystofanesa *Ptaki*. Sowy widzące nawet w nocy były greckim symbolem mądrości i atrybutem Ateny, opiekunki miasta SMTK 923; *ma sowy w głowie* ['?'] 1806 NKP I 650 (por. ptaszek?); *zadąć na (co) sowę* 'spuścić z tonu, posmutnieć' 1660-1830 NKP III 271; *chroni się* || *stroni jak sowa światła* || *od słońca* 1564-1611 NKP I 292 (por. nietoperz); *miło jak sowie w dzień* [iron. 'niemiło'?]²² 1842 NKP II 488; *marszczy się* || *wzrok nurzy jak sowa* 1806 Linde V 368; *nadęty* || *nadął się jak sowa* 1846-1899 NKP II 571 (por. indyk); *patrzy jak leśna sowa* 1899 NKP II 832; *siedzieć jak sowa* 'bez humoru, napuszony' 1873-1957 NKP III 184, Skor (por. sęp); ...*w dziupli* 'ts' 1894 ib. (por. dudek, dzięcioł); *wygląda* || *śliczny jak leśna sowa* 'rozczochrany' 1762-1833 ib. 794; *ciesz.: wyje jak sowa na nieszczęście* ib. 270 (por. wrona), *napirosz się jak sowa do pionio* 1955 NKP II 578; kasz.: *sowa dziecē nosy* (por. bocian), *chodźc za sową* 'oddawać się nocnym hulankom' (por. lelek), *dzes bē mogła bēc sowa* 'mógłby być zysk – mówią, gdy dwóch się kłóci', *w kogo stodole gospodarzą le sowe* 'o gospodarce

²² Por.: „Sowa dnia nie lubi...” Linde V 368.

zaniedbanej', *mieć nos jak sowa* (por. jastrząb, orli), *mieć głowę jak sowa* 'rozczochraną' Sy V 123; *widzieć (w noc) jak sowa* ib. 124; *diesz le sowe knipią* 'o odludziu' Sy II 181, *mieć oczę jak ślępnica* (tj. sowa) Sy V 74

sowi: *sowi dzień* 'noc' 1902 NKP III 270; *sowim dniem wszystko robił* 'w nocy; ukradkiem' 1636 ib.; *sowie oczy* 'ślepe, zmrużone' 1806 Linde V 369, ale kasz. *sowie oczę* 'o człowieku ciekawym'; *sowiō głowa* 'rozczochrana' Sy V 124

sójka: *sójka w bok* || *w brzuch* 'kuksaniec' 1851-1936 NKP III 271, Skor; *miłować się jako dwie sójki w lesie* 1904 NKP II 93 (por. gołąbek, turkawka); *skrzeczy* || *rzegoce jak sójka* 1595-1957 NKP III 221; *szczebieć by sójki* 1597 NKP III 375 (por. czeczotka); *wybierać się jak sójka za morze* || *do cieplic* 'długo się przygotowywać, guzdrać się' 1854 NKP III 789, Skor (por. czajka)

sroka: *dwie sroki* || *kilka srok za ogon(y) łapać, ciągnąć, trzymać* 'chcieć od razu [...] załatwić jednocześnie kilka spraw' 1782-1930 NKP III 293, Skor i cies. *dwie sroki za ocas nie udzierysz* 1954 NKP III 293 (por. kaczka, wrona); *nie wyjść* || *nie wylecieć* || *nie wypaść sroce spod ogona* 'być nie byle kim...' 1605-1954 NKP III 294, Skor i cies. *wypod sroce spod chwosta* 1954 ib., a kasz. *wępadnąc sroce spod ogóna* 'o narwanym' Sy V 143 (por. wrona, wróbel); *sroka by więcej na ogonie uniosła* 1885 NKP II 615 i kasz. Sy V 143 (por. gapa); *chwalić się jak sroka ogonem* 'przesadnie podkreślać swoje zalety' WSFJP 740; *taki gazda jak sroka na kółiku* 'biedny' 1900 NKP I 606; *hasa jak sroka spętana* 1774 NKP I 780; *brzechota* || *rzegoce* || *skrzeczy* || *trzepie* || *gada* || *gwarzy* || *prawi* || *papla* || *drze się jak sroka* ['aż uszy bolą'] 1576-1956 NKP I 587 i kasz. *drze sã* || *skrzeczy jak sroka* Sy V 143; *gadatliwy jak sroka* 1876 NKP I 588, Skor; *gapić się* || *patrzeć* || *wpatrywać się* itp. *w co jak sroka w gnat* || *kość* 'patrzeć w jeden punkt, przypatrywać się czemu uparcie' 1867-1951 NKP II 833, Skor (por. gapa, wrona); *skacze jak sroka* 1670 NKP III 201 (por. ptak, wróbel); *skrzeczy jak sroka na płocie* •wg wierzeń lud. sroka skrzeczająca koło domu przepowiada gości lud dziewczosłębów NKP III 221; *śpiewa jak sroka* 'aż uszy bolą' 1806-1967 NKP III 466; *upstrzyła się jak sroka* 1632 NKP III 596 (por. dzieciół, papuga) i kasz. *bestri...* Sy I 36 (por. kuropatwa); *nałożył tego jak sroka na gniazdo* ['dużo?'] 1890 NKP II 83 i cies. *snoszo jak sroka na gniozdo* ['o pracowitym?'] 1954 NKP II 615 (por. ptak); cies. *kradnie jak sroka* NKP II 192 i kasz. Sy V 143 (por. kruk); kasz.: *uchwacć srokã za ogón* 'nie mieć powodzenia w kartach' Sy V 143, *cekwawi jak sroka* Sy I 121 (por. słowik)

strusi: *strusia polityka* 'unikanie decyzji' 1888-1957 NKP III 335, Skor; *strusie chowanie głowy w piasek* 'unikanie jasnych sytuacji, stanowczych rozstrzygnięć...' Skor²³; *strusi żółdek* 'mogący wszystko strawić' 1674 NKP III 949, Skor (por. kaczy); *guz jak strusiowe jajo* 1909 NKP I 769 (por. kaczy)

²³ S. Kłosiewicz, op. cit., s. 9-10 o wspaniałych piórach, o jajach ważących ok. 1780 gramów i o mylnie interpretowanym „chowaniu głowy w piasek”, gdy to sposób lokalizowania niebezpieczeństwa. Obok *chowac głowę w piasek* SFtem 276.

struś: *kryć głowę w piasku jak struś* 'unikać stanowczych rozstrzygnięć...' Skor; *może jak struś gwoździe łykać* 1957 NKP I 774; *jęczy jako struś* 1757 NKP I 865; *trawi jak struś* 1896 NKP III 949 (por. kaczką)

szczygieł: *jak sadła w szczyggle* 'bardzo mało' 1650 NKP III 136; *wesoły jak szczygieł(ek)* 1903-1957 NKP III 641, WSFJP 769 (por. ptak, skowronek) i kasz. *wiesoli jak sztyglëca* Ex

szpak: (*mądry*) *szpak z niego* 'o kimś mądrym, przebiegłym' 1545-1957 NKP III 409 (por. kos); *mądry jak uczony szpak* 1851 NKP II 68; *szpakami karmiony* 'przebiegły' 1731-1956 NKP II 33, Skor (por. bażant); *uciąć szpaka* a) 'zdrzemnąć się', b) 'spłatać figla' 1781-poł. XX w. NKP III 409; *chytry jak szpak* 1894 NKP I 304; *psstokaty jak szpak* Linde V 605; *gada jak szpak* 1838 NKP I 588; *radzą jak szpaki na płocie* 1894 NKP III 15; *szczebiota jak szpak w klatce* 1568 NKP III 375 (por. czeczotka); *świegotliwy jak szpak* 1894 NKP III 483; *ciesz.: tuś mi, szpaku!* 'mam cię' 1954 NKP III 409 (por. ptaszek), *dziwo się || zagłóndo jak szpok do oszkrabin* 'łupin' || *paprzice* 'natrętnie się przygląda' 1954 NKP I 549, III 817, *wygląda jak szpok z kadłubka* 1956 NKP III 796; kasz. *chudi jak skórc* Ex

turkawka: *kochają się jak dwie turkawki* 1890 NKP II 93 (por. gołąbek); *żyli jako turkawki* 1916 ib. (por. gołąb, sójka); *wzdycha jak turkawka* 1894 NKP III 809

wrona: *wrona gierwacka* 'głupek' (Litwa) 1879 NKP I 627; *rzadka i biała wrona* 1696 NKP II 215 (por. kawka); *dwie wrony za jeden ogon || jedną nogę (z)łapać* 'chcieć jednocześnie dwie lub kilka spraw załatwić' 1663-1868 NKP III 700 i *ciesz. wszyscy wrony za jedyn okaz nie pochytóm* 1954 ib. (por. kaczką, sroka); *o tym i wrony krakają* 1875 NKP III 773 (por. wróbel); *poleciała wrona bez ogona* 'o zapominalskim' 1894 ib.; *polować na wrony obok wrony strzelać* 'próżnować' 1957 ib. (por. bąk, gawron); *wrona w pawich piórach* 1946 NKP II 939 (por. dudek, piórko); *wronami karmić* 'o przebiegłym' 1562-1956 NKP II 33 (por. bażant); *wronom oczy wykluć* 'podejść chytrego' 1564 NKP III 770; *nie wroniem z ogona wypadł* 1632-1910 NKP III 294 (por. sroka); *biały jak wrona* 1806 NKP I 83 (por. kruk); *czarny jak wrona* 1896-1954 NKP I 352 (por. gawron, kruk); *ferta się jak wrona po klepisku* 1894 NKP I 563; *głupi jak wrona* 1838-1902 NKP I 672 (por. cietrzew); *kraczą jak wrony na nieszczęście* 1874-1957 NKP III 771 (por. kruk, sowa); *i wrony nań kraczą* 1560 Rej Linde VI 403 || *...nań krakną jak wrony* 1680 NKP II 186; *obsiąć co jak wrony* Skor; *odyma się jak wrona* 1696 NKP II 572 (por. indyk, sowa); *patrzy jak wrona w kość || gnat* 1858-1923 NKP II 833 (por. gapa, sroka); *rozdziawił gębę jak wrona* 'gapi się' 1888 NKP I 621; *siedzi jak wrona* 1888-1957 NKP III 186 (por. kruk); *wygląda jak wrony z gniazda* 1894 NKP III 797; *wygląda jak wrona w pawich piórach* 1894 NKP III 793 (por. dudek, paw); *wygląda jak zmoczona || zmokła wrona* 1909-1957 NKP III 797 (por. indyczka, kura); *zmokły jak wrona* Skor (por. kura); *tak śpiewa jak nawykła*

wrona 'przyrodzenia nie odmienisz' 1595 NKP III 773; *ciesz.*: czyś dzielił wrony? 'mówi się do dziecka umorusanego na twarzy' 1954 NKP II 770, *dzio-bie do tego jak wrona do gówna* 'robi niezdarnie, bez przekonania' 1894 NKP I 544, *uniesie tela, co wróna na ocasio* || *chwoście* 'bardzo mało' NKP II 615 i *kasz.* ...*na ogonie* Sy VI 109 (por. gapa, sroka, wróbel); *wybiyro się jak wrona do cieplic* 1954 NKP III 271 (por. gapa, sójka, wróbel); *kasz.*: *wóni na nie-ho biją jak warně na sowā* 1866 NKP III 775 (por. sowa), *czegos je dzes jak biółěch wron na swiece* 'mało' Sy VI 109; *krěka* ('wrona') *dzecě nosy* Sy II 246 (por. bocian, gapa), *uskrzeczono wrona* 'kobieta pyskata' Sy VII 338

wroni: *wronie wesele* 1900-1957 NKP III 774 (por. gapi, ptasi); *głowa jak wronie gniazdo* 1898-1957 NKP I 640 (por. bociani, sowi); *kasz.* *wězdrzi jak wroni strěch* 'strach na wróble' Sy V 176 (por. wróbel)

wróbel(ek): *przen. bywały* || *stary wróbel* 'o sprytnym, doświadczonym człowieku' Skor (por. ćwik); *za* || *zbyt stary wróbel* Skor; *strach* || *straszydło na wróble*: a) 'kij przybrany łachmanami...', b) 'człowiek dziwacznie wyglądający' Skor, 1618 NKP III 328; *wygląda jak straszidło* || *strach...* 'dziwacznie' 1876-XIX w. ib., Skor i *kasz.* Sy VI 205 (por. wroni), a por. *kasz.* *cho-dzy jak strószk na wróble* 'o ubiorze' Sy VII 181 (por. kanarek); *mieć wróble pod czapką* 'ktoś jest lekkomyślny' 1850-1888 NKP I 350 i *kasz.* *mieć wróbla pod kłobukā* 'czapką' Sy VI 108, *mieć wróbla w głowie* 'być narwanym' || ...*wróble w głowie* 'ts' 1838-1913 NKP I 651 i *kasz.* Sy VI 108 (por. ptaszek); *niech cię wróble zdepczą* 'okrzyk podziwu, uznania' 1875 NKP II 626 (por. gęś, kaczka, kur); *słowo nie wróbel (u kogo)* 'ktoś dotrzymuje słowa...' Skor; *komu wróble gnieżdżą się* || *świsają w głowie* || *we łbie* || *w łepetynie* 'o lekkomyślnym' Skor; *wróbel by więcej na ogonie uniośł* 1632 NKP II 615 (por. gapa, sroka, wrona); *wróble o tym na dachu ćwierkają* || *świergoczą* || *przest. świszczą* || *świsają* 'wszyscy o tym wiedzą...' 1854-1954 NKP III 775, Skor (por. wrona); *wyprawić się z kuszą* || *armatą na wróble* 1618-1957 NKP III 775 obok *kasz.* *porwół sã jak wróbel na jastrziba* ['z motyką na słońce'] 1955 NKP II 1022; *bić na kogo jak wróble na sówkę* 'na kogoś, coś godzić, czyhać' 1618-1900 ib., Linde V 368 (por. wrona); *jeść, pić jak wróbel(ek)* 'bardzo mało' 1895-1958 NKP I 851, Skor i *kasz.* Sy VI 108 (por. kanarek, ptaszek); *lekki jak wróbel w strzesze* [iron. 'narwany?'] 1543 NKP II 288; *mieszka jak wróbel w pustej stodole* ['sam'] 1898 NKP II 467 (por. bekas); *oskubuje się by wróbel z ciernia* 1625 NKP III 223; *patrz jak wróble na sowę* ['z lękiem?'] 1895 NKP II 832 (por. raróg); *patrzy jak kot na wróble* ['bacznie i pożądliwie'] 1957 ib.; *podskakiwać jak wróbel* ['rzucać się?'] Skor (por. sroka); *skakać jak wróbel na nici* 'niezgrabnie' 1674-1956 NKP III 776 i *kasz.* Sy V 52; *prędko jak wróbel ołowiany na nitce* ['powolny'] 1819 NKP II 1148 (por. ptak); *rozbiegać się jak spłoszone wróble* Skor; *rozpierzchli się jak wróble* 1891-1957 NKP III 77 (por. ptak); *siedzi jak wróbel na gałęzi* 'niespokojnie, czujnie' 1894 NKP III 184 (por. ptak); *siedzi jak wróbel na stodole* || *na dachu* 'o ma-

łym jeźdźcu na rośłym koniu; dysproporcja' 1590-1895 ib.; *szczebiotliwy jak wróbel* 1855 NKP III 375 (por. *czeczotka*); *trzępie się jak wróbel w piasku* 1834 NKP III 541; *ucieka jak wróble w ciernie* 1707 NKP III 573; *uciekać, zrywać się jak chmara* || *stadko wróbli* 'płochliwie' Skor; *zadziobać kogo jak wróble kanarka* Skor; *zaprasza ich jako wróble na cudzą pszenicę* 1639 NKP II 1088; *zlecieli się jak wróble na proso* XVI w.-1957 NKP II 282 (por. *ptak*); *znarowił się jak wróbel do pustej stodoły* ['?'] 1894 NKP III 916; *silny jak żonaty wróbel* 1956 i *ciesz. mo muskle jak...* 1954 NKP III 194 i *kasz. Ex; ciesz.: chodzi jak spuchły wróbel* 1894 NKP I 280, *cupnął se jak żonaty wróbel* ['?'] 1954 NKP I 342; *kasz.: mō do tego taczę prawo jak wróbel do jaskółeczczu gniōzda* 1856 NKP II 1075; *wkrōdł sã jak wróbel w bocónowé gniōzdo* 1856 NKP III 719, *wróbla szëkac* 'łechtąć kogo po kolanie', *mieć wróbla w kolanie* 'być łechtliwym', *mieć wróbla w uszach* 'o brudnych uszach', *wróblã bonic* 'cierpieć niedostatek' (por. *gapa*), *wróbla wëñëkac* 'trzeć dziecku zmarzniete ręce, palce' Sy VI 108, *mądry jak wróbel po deszczu* ['?'] Sy I 204, *wëbierac sã jak wróbel za morzińc* (tj. wielka kałuża) 'guzdrać się' Sy III 115 (por. *czajka*)

żuraw: *hejnał żurawi* 'głos żurawi...', *klangor* Hope 50; *przen. czujne żurawie* 1650 NKP III 969; *czujny jak żuraw* 1848-1896 ib., Skor •wg podań lud. żuraw symbolem czujności; *żart. zapuścić żurawia* 'zajrzeć, spojrzeć gdzie niedyskretnie' 1890-1928 ib., Skor; *chodzi jak żuraw* 'nadęty, napuszony, poważny' 1846 NKP I 280, ale: 'prosto, sztywno' Skor (por. *bocian*); *stać jak żuraw z wyciągniętą szyją* || *jak żuraw na straży* 1670-1957 NKP III 969; *wyciągnąć szyję jak* || *niby żuraw* Skor (por. *bocian*); *kasz.: mō nogi jak zôr* 1866 CeyS 9 NKP II 630 (por. *bocian*, *czajka*), *mō szëjã jak zôr* 1866 CeyS 14 NKP III 423, Sy II 123 || *zôraw* Sy VI 276 (por. *łabędź*).

1. Materiałowa część gromadzi ponad 930 jednostek (bez liczenia drobniejszych i fakultatywnych historycznie wariantów) w 104 hasłach²⁴ (1 odsyłaczowe: *pliszka*), w tym 81 rzeczownikowych i 22 przymiotnikowych, mianowicie: *bociani*, *gapi* || *gapiowaty* || *gapowy*, *gęsi*, *gołębi*, *indycy*, *jastrzębi*, *kaczy*, *kokoszy*, *kukulczy*, *kurzy*, *łabędzi*, *orli*, *papuzi*, *pawi*, *ptasi* || *ptaszkowy*, *skrzydlaty*, *słowiczy*, *sokoli*, *sowi*, *strusi*, *wroni* oraz *przepiórczy* bez podstawowego rzeczownika. Osobno policzono inne derywaty rzeczownikowe, np. *gąsię*, *gąska*, *gąsior*, *papużka*, *ptaszek* itp., ale razem z podstawowymi ujęto *dziesięciol(ek)*, *dziób(ek)*, *kapłon(ek)*, *kaw(k)a*, *kogut(ek)*, *kruk* || *kruczek*, *sikor(k)a*,

²⁴ Zgodnie z deklaracją wstępną nie są hasłami wyrazy dziś regionalne i dialektalne, tu zwykle cieszyńskie i kaszubskie, wykazywane jednak częściowo w indeksie. Do tych hasel należy dodać 6 dalszych: *dzierlatka*, *kwiczol*, *synogarlica* (zob. przypis 35.); *makolągwa*: *urżnięty jak...* 1935 Tuwim NKP III 602; *stłonka*: *łekliwy jak...* 1894 NKP II 302; *żolna*: *ciesz. śmieje się jak...* 1954 NKP III 442. Uszły one mojej uwadze, a przywołała je ciekawa książka W. Dynaka, *Łowy, łowcy i zwierzyzna w przysłowia polskich*, Wrocław 1993, którą już po I. korekcie życzliwie wskazał mi Kolega K. Orzechowski, redaktor Wydawnictwa UG, za co Jemu serdecznie dziękuję.

sowa || *sówka*, *wróbel(ek)* – z powodu pojedynczych poświadczeń frazeologicznych, obocznych często z rzeczownikiem podstawowym. Połączono też *indor* z *indyk* i kasz. *gulôcz*.

Ponad 500 (54%) jednostek stanowią porównania, mianowicie wyrażenia, np. *wysoki jak bocian*, zwroty, np. *brodzić jak bocian*, lub frazy porównawcze, np. *jak z gęsi woda spłynie*, przeważnie z *jak* (ok. 475), nadto z *jako* (20), *by* (10), *gdyby* (1), *jakoby* (3) i *niby* (1). Najmniej jest wyrażen, np. *bywały || stary wróbel; hejnał żurawi* ‘głos żurawi...’, *klangor*’; *czujne żurawie* 1650. Niekiedy towarzyszą im porównania, np. *bocianie || bocianowate nogi* ‘nogi długie i cienkie’ obok *nodzi jak bocón; łabędzia szyja wobec szyja jak łabędź*. Rzadkością są wyrażenia typu łow. *bukiet bażantów*, typu *strach na wróble* czy wyrażenia przyimkowe, np. *na jaskółce*.

Pojedyncze frazeologizmy odnotowano dla członów: *bekas*, *indyk*, *jastrzębi*, *kaczka*, *kokoszy*, *kokot*, *kulik*, *lot*, *mewa*, *mysikrólik*, *papuzka*, *papuzi*, *pliszka*, *słowiczy*, *sokoli*. Po 2 frazeologizmy mają wyrazy: *bażant*, *gąsiek*, *kukulczy*, *kurka*, *lelek*, *pelikan*, *przepiórca*, *skrzydlaty*, *sokół*, *szygieł*, natomiast 3: *cietrzew*, *feni*, *gołębi*, *kapłon(ek)*, *kos*, *łabędzi*, *paw*, *piac*, *sikor(k)a*, *turkawka*, *wroni*. Od 4 do 5 razy wystąpiły: *bąk*, *czeczotka*, *dzięcioł(ek)*, *gaska*, *gil*, *gołąbek*, *jastrząb*, *kaczor*, *kaczy*, *kaw(k)a*, *kurek*, *kuropatwa*, *kwoka*, *łabędź*, *nietoperz*, *papuga*, *ptasi*, *sowi*, *sójka*, *strusi*, *struś*. Oto ciekawsze przykłady z owymi mniej aktywnymi składnikami: *bażantami kogo karmić* ‘o przebiegłym’; *bąk dziennikarski*; *mieszkać jak bekas na błocie* ‘o odludziu’; *głupi jak cietrzew*; *szczebiota jak czeczotka*; *pisze jak dzięcioł*; *gil na nosie*, *dobry jak gołąbek*; *na jaskółce* ‘na strychu’, ‘na balkonie w teatrze’; *dybie na człeka jak jastrząb na kury*; *bić jak w kaczy kuper*; *osowiał ni kapłun w kurniku*; *wojna kokosza* ‘bez rozlewu krwi’²⁵; *to kulik z wielkiego błota* ‘o przechwalającym się rodem’; *kurka domestika*; *tobie pewnie mewa chleb || mózg skradła* ‘o głupim’; *mały jak mysikrólik*; *karmić jak pelikan*; *piac hymny*; *kochają się jak dwie turkawki* (por. *turkawka*, przen. przest. ‘o młodej, młodej dziewczynie...; szczebiotka’); *wronie wesele*.

Niektóre leksemy „ptasie” nie miały i nie mają swej frazeologii, np. *biegus*, *czyżyk*, *drop*, *dzierzba*, *dzwonec*, *gagoł*, *głuszec*, a wobec wyjścia z użycia wielu frazeologizmów z tego rodzaju komponentami dziś nie mają ich np. *bekas*, *cietrzew*, *czeczotka*, *derkacz*, *dzięcioł*, *kapłon*, *kokosz*, *kos*, *kulik*, *mewa*, *mysikrólik*, *pelikan*, *przepiórca*, *raróg*, *sikorka*, *turkawka*. A oto inne nazwy ptaków, które miały kiedyś znacznie bogatszą niż dziś frazeologię (z liczbą dawnych), np. *bocian* 9, *czajka* 5, *czapla* 8, *dudek* 13, *gawron* 7, *kawka* 4, *kura* 20, *kurczę* 5, *kurek* 4, *kuropatwa* 3, *łabędź* 3, *nietoperz* 3, *ptak* 29, *słowik* 4, *sójka* 3, *struś* 2, *żuraw* 4. Z obfitszych we frazeologię członów niemal o połowę lub więcej współcześnie uboższe są np. *gęś* 28, *kogut* 16, *kruk* 12, *kułka* 6, *kur* 10, *orzeł* 7, *paw* 6, *sowa* 10, *szpak* 8, *wrona* 18, *wróbel* 23. Owe „ubytki” we frazeologii okazałyby się jeszcze wyraźniejsze, gdyby nie liczo-

²⁵ Nadto iron. nazwa rokoszu szlachty w 1537 r. pod Lwowem podczas wyprawy mołdawskiej, skończona zjedzeniem wszystkich kur w okolicy.

no tu oryginalnych poświadczeń związków dialektalnych, np. dla *bocian* 11, *gąsior* 3, *gęsi* 6, *gęś* 28, *indyczka* 4, *kaczka* 9, *kurzy* 6, *ptak* 9, *ptaszek* 9, *wrona* 8, *wróbel* 14. Kilka wykazało żywotność w ostatnich czasach, np. *sęp*: na 11 frazeologizmów 7 dawnych. Obserwacje te potwierdzają fakt coraz mniejszego kontaktu człowieka ze światem ptaków. W SFtem na 5 tys. hasel wystąpiło tylko ok. 60 ujmowanych tutaj jednostek, w tym częściej np. z *kura*, *piór(k)o*, *skrzydło*.

Niektóre wyrazy były z określonych przyczyn wyraźnie aktywniejsze w dialektach, np. z kaszubszczyzny *gapa* 11, *gapi* 5, *kania* 9, *sowa* 9, zaś z Cieszyńskiego np. *kura* 10, a por. też *gil* 1 i *kanarek* 2, drugi też w kaszubszczyźnie – zapożyczeń z polszczyzny, podobnie jak np. kasz. *bęc orlã*? Jednak w kaszubszczyźnie niektóre człony mogą swą większą produktywność zawdzięczać wpływom frazeologii niemieckiej, np. *bocóně fudrowac* Ex = koc. obok kasz. *ptôchom dawac jesc* : niem. *aus kotzen kalbern* : głuź. *kačkam drjebić*, por. niem. wulg. *Kotze(n)* ‘rzyganie’, wulg. (aus)kotzen kalbern | *kälbern* ‘ciełący’, por. *Kalb* ‘cielę’ itp., por. niem. *kotzen wie ein Reiher*, tj. rzygać jak czapla (czapla połyka ryby w całości, stąd...), a por. przysł. *Nie chciała czapla płotek, a teraz je żaby* 1896 NKP I 351; *gāgnotac jak gās* [‘mówić niewyraźnie’] : czes. *šťělbat jak husy* = niem. *schnattern wie die Gänse*; *zdrzec jak gās* z *ja-jów* ‘smutnie, nieprzytomnie’ : niem. *gucken wie die Gans wenn’s donnert*; *kurzyć oko* ‘odcisk’ = czes. i głuź. = niem. *Hühnerauge* : *kurzô rzec* = ciesz., koc., malb., chełm., kiel.; *kôczy żółądk* ‘strusi’ = kiel., ciesz. = czes. *kachni žaludek* = niem. *Entenmagen*; *mieć szję jak kółp* (pn.) || *łabądz* = czes. książk. *mít šiji* || *krk jak labuť* : niem. *einen Schwanenhals haben*; *mieć ptôszka* (w głowie) = malb. *mńéc ptaka* = głuź. *měć ptačka* = ukr. *маму тумаука* ‘niedorozwinięty’ = niem. *einen Vogel haben* (: pol. *mieć wróble...*); *pokazać komus ptôszka* [z gestem na czole] Ex (: pot. *pokazać, że ma bzika* Ex) = głuź. *pokazać někomu ptaka*, niem. *jdm einen Vogel zeigen*; *spiewac jak ptôch* = śl. ...*vtáčik* = czes. ...*ptáček* = niem. *singen wie ein Vogel*; *krasc jak sroka* = śl. i ciesz. = śl. *kradnuť ako straka* = czes. pot. *krast...* = niem. *stehlen wie eine Elster*²⁶.

Najżywotniejsze były i są w tej ptasiej frazeologii wyrazy: *gęś* 59 (nadto: *gęsi* 13, *gąsior* 6, *gąska* 4, *gąsię* 2), *wróbel(ek)* 54, *ptak* 48 (też *ptasi* 5, *ptaszek* 21), *kura* 48 (*kurzy* 18, *kurka* 2), *wrona* 38 (*wroni* 3), *kaczka* 29 (*kaczy* 5, *kaczor* 4), *skrzydło* 27, *bocian* 26 (i *bociani* 8), *sowa* 23 (*sówka* 1), *dudek* 22, *kogut(ek)* 21. Tutaj m.in. występują nazwy ptactwa domowego. Średnią frekwencję, tj. między 20 a 10, mają: *sroka* 18, *gapa* 18 (*gapi* 6), *pióro* 17 (też *piórko* 10, *pierze* 9), *kruk* 16, *indyk* || *indor* 16 (*indyczka* 7, *indyczy* 1), *kur* 15 (i *kurek* 5), *orzeł* 13 (*orli* 6), *kokosz* 13, *szpak* 13, *kania* 11, *sęp* 11, *czapla* 10,

²⁶ Szerzej i z pełną dokumentacją zob. J. Treder, *Kaszubska i pomorska frazeologia pochodzenia niemieckiego (na tle słowiańskim)*, [w:] *Problemy frazeologii europejskiej* 1, red. A.M. Lewicki, Warszawa 1996, s. 131-146; tenże, *Frazeologia kaszubska a górnołużycka*, [w:] *Obraz językowy słowiańskiego Pomorza i Łużyc. Pogranicza i kontakty*, red. J. Zieniukowa, Warszawa 1997, s. 131-147.

gawron 10, paw 10 (i pawi 5), żuraw 10. Między 10 i 6 poświadczeń mają pozostałe wyrazy: kukulka 9, skowronek 9, ćwik 8, dziób(ek) 8, gołąb 7 (i gołębi 3), indyczka 7, kanarek 7, kurczę 7, czajka 6, derkacz 6, jaskółka 6, kwoka 6, raróg 6, słowik 6, dzięcioł(ek) 5. Najliczniejsze zatem są hasła z leksemem *kur-* 99: *kur*, *kura*, *kurczę*, *kurek*, *kurka*, *kuropatwa*, *kurzy*; osobno leksem *kwoka* oraz *kur* i *ko-gut*. Na drugim miejscu stał leksem *gęs-* 83: *gąsię*, *gąsior*, *gąska*, *gęsi*, *gęś*.

Do powyższych danych statystycznych dodać trzeba, że uwzględniono w nich również fakt występowania w kilkunastu frazeologizmach dwu leksemów „ptasich” równocześnie, jak: *ustroił się, jakoby czajkę w strusie piór(k)a ubrał* ok. 1600; *wystrychnąć ćwika na dudka* 1887; (*ubrać się jak*) *dudek w pawie pióra* 1851 obok *wyglądać jak dudek w pawich piórach* 1850; *za zdrowie dzięcioła i za zdrowie dudka* ‘toast’ 1957; *podobny do papy jak wrona do gapy* 1898; *gęś za gęsią* 1894; *skubie [...] jako jastrząb wrony* 1558; *dybie na czleka jak jastrząb na kury* 1873; *przyniewolił go jak kukawka pliszkę* [‘?’] 1894; *za sprawę kura wymagać indyka* 1806; *czarny łabędź z białej wrony* 1558; *jak wróble na sówkę na mię biją* 1806; *wrona w pawich piórach* 1946; *wygląda jak wrona w pawich piórach* 1894; *patrz jak wróble na sowę* 1895; *zadziobać kogo jak wróble kanarka* Skor; *kasz.: mieć wiksze go ptôcha jak bocóna* ‘wynosić się’; *oni na nieho biją jak warnę* ‘wrony’ *na sowã* 1866; *mô do tego taczé prawo jak wróbel do jaskółeczczci gniôzda* 1956 i *wkrôdl sã jak wróbel w bocónowé gniôzdo* 1856; *porwól sã jak wróbel na jastrziba* 1955.

2. Chronologia i geografia. Materiał jest bogaty i różnorodny, a m.in. przez to interesujący. Z poczynionych już uwag wiadomo, że nigdy nie był on używany w języku jednego pokolenia, czyli jednocześnie. Orientacyjnie podać można, że z 1618 r. (Rysiński) pochodzą 4 frazeologizmy, np. *ni to kaczor, ni to kaczka, bieży jako ptak*, od 1618 i dłużej – 9, np. *jak czeczotki na lepie pobrać*. Wyłącznie z 1632 r. (Knapski) jest ich 10, np. *jako kaczki się płóczą* ‘długo się myją’, *jako kaczki się płóczą* ‘ts’, a tyleż z 1632 r. i później, np. *nie tu dudki łowić* 1632-1786. Rok 1806 i Linde (tu też 14 razy pośrednio przez NKP) – ewentualnie wraz z późniejszymi (dla 7) – dokumentuje tutaj łącznie ok. 40 jednostek frazeologicznych. Dla kilku jest to ostatnie poświadczenie, np. *z białej się kokoszy urodził* ‘szczęśliwy...’; *chce ptaka po powietrzu łapać*. Ok. 80 jednostek poświadcza tu wyłącznie Adalberg (1894), np. *patrzeć jak orzeł w słońce* ‘prosto’; *śpi jak ptak na gałęzi*; *poleciała wrona bez ogona* ‘do zapominalskiego’. Dalszych 10 zapisanych pierwszy raz u Adalberga ma późniejsze poświadczenia, choć może właśnie dzięki nim, np. *stać jak bocian na gnieździe* ‘stać na jednej nodze’ 1894-1957.

Ok. 180 frazeologizmów, przeważnie wcześniej notowanych przez NKP, potwierdza Słownik Skorupki, aktualizując je i nadając im niejako charakter normatywny. Kilka z nich ma kwalifikatory: *przest.[arzałe]*, np. *mieć zdatność do piórka*, czy *daw.[ne]*, np. *iść, jechać gąsiorem* || *gąsiora*, *liczyć kury* ‘nie spać’. Kwalifikacje takie powinny być częstsze, patrząc z punktu widzenia

roku wydania słownika (1967), np. *gapy łapać* 'gapić się', *gil na nosie*; *siedzieć krukiem* 'siedzieć zgiąwszy kark...', *leżeć w dartego orła* czy *utworzyć dartego orła* 'leżeć, spać itp. w dwójkę, odchylając głowy na boki' (na podstawie cytatu z Dygasińskiego); *jechać w dartego orła* 'w trójkę, w ten sposób, żeby dwa konie boczne odchylały głowy na zewnątrz' (SW). Pamiętać należy, że w nim „dokumentacja opiera się na tekstach od połowy XVIII w. do połowy XX w.” (Skor 10)²⁷.

Z chronologii zapisów w NKP i informacji z innych źródeł, zwykle leksykograficznych, wynika, iż ogółem ponad 440, tj. ok. 47% zebranych jednostek należy do wyszłych z użycia lub do dawnych czy przestarzałych, jeśli je rozpatrywać na płaszczyźnie ogólnej polszczyzny. Nawiasem mówiąc, niektóre z nich mogły być w swoim czasie efemerydami czy tworam literackimi, a więc mało używanymi czy też lokalnymi. Niekiedy mają one bowiem poświadczenie w dialektach, m.in. w kaszubskim, np. *od gęsi || kaczkę owies || wodę kupować* 'kupować od kogoś, kto sam danej rzeczy potrzebuje' 1875-1954; *dybie na czleka jak jastrząb na kury* 1873 i kasz. *lnie na co jak jastrzib na kurã*; *po tym i kogut nie zapieje* 'nikt go nie będzie żałował...' 1894 i kasz. *za kim nie mdze żóden kur piół*; *jak piór(k)o opalił* 'łatwo, prędko' 1650-1866 (por. kogut); *wstawać ze skowronkiem* 1843; *sroka by więcej na ogonie uniosła* 1885; *mieć wróble w głowie* 'o lekkomyślnym' 1838-1913. Niekiedy są to osobliwe warianty, np. *gołąbki z ryżem* 'rodzaj potrawy...' Skor i kasz. *krzëwé gołąbcki*; *jako kaczkę się płóczą* 'długo się myją' i kasz. *naszłapac jak kaczkę*; *mieć wróble pod czapkę* 'ktoś jest lekkomyślny' 1850-1888 NKP I 350 i kasz. *mieć wróbla pod kłobukã*. Niektóre wskazywałyby może na zapożyczenia, np. niezbyt „składne” kasz. *rozmowa, jakbë gäs rozmówiała z wodą* 'puste gadanie' wobec *rozmówili się jak gęsi na wodzie* 1890. Część wykazuje inną semantykę, np. kasz. *bocónie nodzi* 'szczudła'; *bocónie gniózdó* 'mała fura czegoś'; *pieje jak kur* 'mówić cienkim, ostrym głosem' wobec *pieć jak kogut* 'o nieudanym śpiewie' 1806. Różniącymi się znaczeniem genetycznymi wariantami są np. *sowie oczy* 'ślepe, zmrużone' 1806 i kasz. *sowie oczë* 'o człowieku ciekawym'. Oryginalnym nawiązaniem do *brakuje komuś ptasiego mleczka* może być kasz. *to je na ptószim mléczku gotowónë || pieklë* 'do dzieci, gdy nie chcą jeść'.

Ponadto z tych dialektów ujęto tutaj ok. 215 oryginalnych związków frazeologicznych, w tym ok. 175 kaszubskich (więcej ich niż 1 pod 28 hasłami, np. *bocian, bociani, czapla, gapa, gapi, gąsior, gąska, gęsi, gęś, indyczka, indyk*) i ok. 40 cieszyńskich (więcej pod 9 hasłami: *gawron, gęś, kura, kurzy, ptak, sowa, szpak, wrona, wróbel*). Kilkanaście z nich występuje jednocześnie w obu tych dialektach, np. kasz.: *brodżëc jak bocón w salóce* = ciesz. *depce...*; *mó nodzi jak bocón*; ciesz.: *bodejby cie gynsiami wozili; kaczy żo-*

²⁷ Dokumentację z ostatniego ćwierćwiecza wyzyskuje SFWP i WSFJP; tutaj z pierwszego 6 poświadczeń związków frazeologicznych, z drugiego ponad 45.

lóndek; schodzić na kurzi buty; chłop jak kurzy bob; skowronkowie mu pole gnoją; kradnie jak sroka; por. nadto ciekawe warianty: cies. *dostała ćwika za nieboszczyka* ‘drugi mąż gorszy...’ i kasz. *zamiast nieboszczęka dostać gzyka* ‘o wdowie...’. Znany jest zresztą fakt sporych powiązań Śląska Cieszyńskiego z Kaszubami w zakresie leksyki, frazeologii²⁸ i paremiografii²⁹.

Wykaz źródeł NKP dowodzi szerokiej reprezentacji w tej *Księdze* materiałów dialektalnych, ale często nie da się tego jednoznacznie stwierdzić czy ściślej określić, np. jak w przypadku dwu młpl. *młoda jak kokoszka po kopie jaj* [iron. ‘stara’] 1963 Wierzbicki i młpl. *nałożył tego jak sroka na gniazdo* [‘?’] 1890 Mátyás, a np. *nogi ma długie jak capla* 1897? Nie dziwi zatem, iż tak wiele frazeologizmów pozostaje poza słownikiem Skorupki, pomijając już aspekt chronologiczny we frazeologii. Wspomina się o tym dlatego, że może to mieć znaczenie przy ewentualnych kwalifikacjach normatywnych i przy interpretacji niektórych jednostek wariantowych, o czym niżej.

Zmiany w polskiej frazeologii rejestrują choćby dwa nowe słowniki frazeologiczne. W SFWP zapisano 5 interesujących nas tu nowych jednostek z „członami ptasimi”: *pić sobie z dzióbków, padać jak kawka, podrzucić komu kukulczę jajo, kura domowa, cały w skowronkach*. Z WSFJP korzystano tutaj 45 razy: a) dla nowych jednostek lub wariantów dawnych oraz neosemantyzmów, np. łow. *bukiet bażantów*; posp. *cwana gapa*; posp. *mieć gile w nosie* ‘mieć katar’; uczn. *puszczać gołębie* ‘rzucić samolotami z papieru’; *pierwsza jaskółka* edyt. ‘egzemplarz sygnałny...’ (wobec: ‘zapowiedź, zwiastun’); *brzydkie kaczątko* ‘ktoś niepozorny, niedoceniany...’; żart. *kaczka dziwaczka* ‘(kobieta), osoba ekscentryczna’; iron. *puszczać kaczki* ‘być kiepskim dziennikarzem’; żart. *ciągnąć jak kura ze spluwaczki* ‘opowiadać długo i nudnie...’; *poruszać się cicho jak nietoperz*; posp. *papuzki nierozłączki* ‘dwie osoby bardzo z sobą zżyte...’; posp. *robić komu koło pióra* ‘intrygować...’; posp. *(i) po ptakach* ‘już za późno’; *chwalić się jak sroka ogonem* ‘przesadnie podkreślać swoje zalety’; b) dla kwalifikatora „przest.”, nierzadko przy wcześniej w ogóle lub w tej postaci nienotowanych, np. *bąki sadzić* ‘próżnować’, *krzepki jak ćwik* ‘silny, zdrowy’; *czupurny kogut* ‘młodzieniec zadziorny...’; *nie był na derkaczach*; *rozmawiać jak gęś z prosięciem*; *na jaskółce* ‘na strychu’, ‘na najwyższym balkonie w teatrze’; c) dla kwalifikatora „książk.”, często przy rzadko używanych: *brodzi jak bocian*; *odradzać się jak feniks z popiołów*; *czerwony jak indyjskie koralce*; *kosami karmiony*; *stroszyć piórka* ‘przybierać postawę obronną’.

Zauważmy na koniec, że Salomona Rysińskiego *Proverbiorum polonicorum...* to w ogóle pierwszy polski zbiór przysłów, Grzegorza Knapskiego *Adagia Polonica* (3. tom dzieła *Thesaurus Polono-Latino-Graecus...*) to z ko-

²⁸ Por. J. Treder, *Ze studiów nad frazeologią kaszubską (na tle porównawczym)*, Gdańsk 1986, s. 175-188.

²⁹ Por. J. Pomierska, *Przysłowie samò sã rodzy w głowie. Kaszubskie przysłowia z polskimi odpowiednikami*, Gdańsk 2002, s. 13.

lei „gigantyczny słownik frazeologiczny”, oba dzieła razem wzięte gromadzą frazeologię staropolską w szerszym ujęciu, kiedy S. Adalberga *Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich* – poza nowocześniejszym uporządkowaniem dawnych materiałów scalila „nowe książkowe zbiorzy przysłów”, kończąc jednak na roku 1800. Część w nim nieobecnych i po 1800 r. uzupełnia słownik Lindego (1806, 1864). Tłumaczy to samo przez się archaiczność materiałów Adalberga (i Lindego), które w dużym stopniu eksploatowane były później przez pisarzy i wyzyskiwane przez paremiografów i leksykografów, np. w SW. Od czasów romantycznych (i już po Lindem) dość masowo spisywane były odpowiednie materiały ludowe, w dużym stopniu określone geograficznie, ale po pierwsze potwierdzające wiele starych, a po drugie udostępniające je twórcom, na nowo dopiero przez opublikowaną NKP (1969-1978).

II Grupy znaczeniowe³⁰:

Najpierw zauważyć trzeba nierzadki **brak znaczeń** (i kontekstów) w źródłach, a niejednokrotnie wykazują one różnice w tym zakresie: *stać jak bocian na gnieździe* ‘stać na jednej nodze’ 1894-1957 ib., Skor oraz ‘pilnować okolicy’, ‘stać nieruchomo’ WSFJP 75; *bije się jak czajka za dzieci* ‘?’ 1894; *łowić kruki* [‘?’] 1696; zwykle z Adalberga, ale też u Lindego, choć tam często cytat, np. *ma sowy w głowie* 1894 Adalberg, na podstawie: „Pokaż przed światem, że nie sowy płodzisz w głowie.” 1806 Linde NKP I 650. Niektóre wykazują **zmianę semantyki**: *bocianie gniazdo*, a kasz. ‘mała, niepełna fura czego, np. siana’, *gęsie wino*, *niebieski ptak*, *piąć jak kogut*, *palnąć* || *strzelić bąka* ‘popęlnić omyłkę, powiedzieć głupstwo’ Skor I 97, gdy *bąki strzelać* ‘próżnować, włóczyć się; także robić głupstwa, błędy’ • z praktyki myśliwskiej. Aż cztery nazwy ptaków wchodzą w skład zwrotów: *wronami karmić* 1562 Rej || *bażantami kogo karmić* ‘o przebiegłym, sprytnym, mądrym’ 1806 || *szpakami karmiony* 1731 || kuj. *gapami karmiony* 1956 Beciński NKP, ale znaczenie w kasz. ‘narwany, niepoważny’; *puszczać kaczkę (na wodzie)* ‘rzucić płaskim kamieniem...’ 1900-1957 NKP III 736, Skor i kasz. *kaczki czidac* Sy II 116 (por. kaczor), ts też iron. ‘być kiepskim dziennikarzem’; *chodzi jak żuraw* ‘nadęty, napuszony, poważny’ 1846 NKP I 280, ale: ‘prosto, sztywno’ Skor. Poza tym frazeologizmy często miewają dość ogólne znaczenia. Wszystko to wpływa na orientacyjny charakter poniższego pogrupowania podanego wcześniej materiału.

³⁰ Zapis przykładów skrócony, szczegóły w części I pod odpowiednimi leksemami; dotyczy to m.in. określenia znaczeń, ale też ewentualnych wariantów czy jednostek podobnych.

Na ile wyzyskanie we frazeologii obserwacji ptaków i ptactwa właściwe być może bardziej ludowemu widzeniu i obrazowaniu świata?³¹ Ludowe są liczne, np. cieszyńskie i kaszubskie, a przecież taki charakter mogły mieć przede wszystkim fakty zapisane przez Rysińskiego czy Knapskiego, jak też starsze w twórczości Reja, np. *za piórkiem biegać* 'być powolnym, posłusznym' 1545, *wronami kogoś karmić* 'o mądrym, przebiegłym' 1562. Owo prądowe ludowe widzenie świata ptaków tkwi również w etymologii nazw ptaków, przy czym częściowo ujawnia się to także we frazeologii. Można te nazwy ująć następująco³²: a) onomatopeiczne: *bąk*, *cietrzew*, *czajka*, *czapla*, *dudek*, *dzięcioł*, *gawron*, *gęś*, *jaskółka*, *kaczka*, *kania*, *kruk*, *kukulka*, *kulik*, *przepiórka*, *raróg*, *sęp*, *sikora*, *skowronek*, *sokół*, *sowa*, *sroka*, *szczygieł*, *szpak*, *turkawka*, *wróbel*, *żuraw*; b) upierzenie (barwa): *gołąb*, *łabędź*, *słowik*, *sójka*, *wrona*; c) sposób poruszania się: *jastrząb*, *lelek*, *orzeł*; d) przeniesiona: *kuropatwa*; d) zapożyczone: *bażant*, *bekas*, *derkacz*, *pelikan*; e) niejasne: *bocian*, *gil*, *kos*.

Językowy obraz świata związany z szeroko pojmowanym ptactwem w ogóle czy wybranym konkretnym ptakiem może intuicyjnie konstruować, kreować w zarysie każdy wykształcony człowiek w miarę sprawnie posługujący się językiem. Będzie on jednak pełniejszy, jeśli specjalnie przyjrzymy się temu, co zostało przez wieki w języku zarejestrowane, m.in. we frazeologii. Założyć trzeba, że nie zawsze świat zewnętrzny (obiektywny) jest w pełni obiektywnie odzwierciedlony w języku. Poza tym wiadomo, że jednostki językowe są zmienne: rodzą się, zmieniają (m.in. znaczeniem) i wychodzą z użycia. Dotyczy to m.in. frazeologizmów. Bliższe przyjrzenie się tzw. ptasiej frazeologii pokazuje, że ogólnie ona ubożeje, zresztą ptasi świat w ogóle jakby „oddala się” od człowieka i osad ludzkich; jego znajomość staje się udziałem profesjonalistów, czyli ornitologów, leśników i pracowników rezerwatów i parków krajobrazowych.

1. Cechy fizyczne:

wygląd ogólny: *brzydkie kaczątko*; *mieć pierze i mięso* 'być pięknym i bogatym'; *wygląda jak dudek na dachu* 1894 || *...dzięcioł na sośnie* 1894 || *...gęś (podskubana)* 1888 || *...w okularach* 1894 || *...indyczka w tataraku* ['?'] 1894 || *...kura na grzędzie* || *...zmokła indyczka* 1894 || *...kura* 1894 || *...wrona* 'skulony, zabiedzony' 1909; *...oskubane kurczę* 1893 || *...dudek* 1850 || *...wrona* 1894 w *pawich piórach* 'dziwacznie' || *...strach* || *...straszydło na wróble* 1876; *straszydło* 1618 || *strach na wróble* 1854; kasz. *wężdrzi jak wroni stręch* 'strach na wróble'; (po)znac kogo po piórach 'po wyglądzie'; porównania *wygląda jak...* mają różne znaczenia, często tylko odcienie;

³¹ Obserwacje wyzyskane np. w kolędzie „W dzień Bożego Narodzenia” nie wydają się pochodzenia ludowego, mianowicie: dyszkant słowika, alt szczygła, tenor szpaka, gruchanie gołąbka, krzyk żurawi.

³² J. Strutyński, *Polskie nazwy ptaków krajowych*, Wrocław 1972.

podobieństwo: iron. *podobny jak śledź do kuropatwy* 1894 i *podobny do papy jak wrona do gapy* [‘?’] 1898;

wady: *dzięciolowi swój nos nie wadzi* ‘niedostrzeganie własnych wad’;

gruby – chudy: *kształtny w opasaniu by gęsie jaje w taśmie* [iron. ‘gruby’] 1618; *utyl jako kapłon karmiony* 1750; żart. *jechałby go chudy bocian* 1886; *lekki jak piórko* 1806; *cienki jak skowronek na trzeci dzień po św. Agnieszce* 1901; *jak sadła w szczygłe ‘bardzo mało’* 1650; *thusty jak lisecka kukulka* 1894 i *ciesz. thusty jak kura w dziubie* [iron. ‘chudy’]; kasz. *chudi jak skórc*;

mały – duży: *chłop jak kurzy bob* 1956 i kasz. *kurzi chłop* ‘mały’; *wysoki jak bocian* 1895; *mały jak mysikrólik* 1894; kasz. *móli jak ptószk*; *siedzi jak wróbel na stodole* || *na dachu ‘o małym jeźdźcu na rośłym koniu; dysproporcja’* 1590-1895;

słaby – silny: *słaby jak gąsię* 1893 || *...kurczę* 1906; *delikatny jak kurczątka* 1894; *silny jak żonaty wróbel* 1956 i *ciesz. mo muskle jak...; cupnół se jak...* [‘?’];

twarz: *ciesz. mo lica jak kura* [‘?’]; *orli profil; twarz jak czeczotka ‘ospowata’* 1898 i kasz. *bestri* || *pstri jak kuropatka ‘piegowaty’*; *czerwony jak ćwik ‘rumiany’* 1876 i *wygląda jak ćwik* 1883-1904; *wybladł jak gęś na wiosnę* 1568;

włosy: *głowa jak bocianie gniazdo* 1898 || *...wronie gniazdo* 1898-1957; *biały jak gołąb(ek)*; *być siwym* || *białym jak gołąb*; *włosy w jaskółkę*; żart. *pierze na głowie ‘włosy’*; (włosy) *czarne jak pióro* || *skrzydła kruka* Skor; *wygląda* || *śliczny jak leśna sowa ‘rozczochrany’* 1762-1833; kasz.: *gapë mia-łë kogo w roboce ‘o rozczochrany’*; *kurk komu stoi ‘włosy sterczą’*; *mieć głowã jak sowa i sowiô głowa ‘rozczochrana’*;

oczy i wzrok: *jastrzębi wzrok ‘ostry’*, *orli wzrok ‘bystry’* i *orle oczy, soko-łe oczy* 1650 i (mieć) *sokoli wzrok ‘ostry’*; *oczko gdyby kruczek ‘czarne’* 1894-1900; *sowie oczy ‘ślepe, zmrużone’* 1806; *marszczy się* || *wzrok nurzy jak sowa* 1806; kasz. *mieć oczë jak ślénica ‘sowa’*; *widzec (w nocë) jak sowa*; *kurza ślepotą ‘krótkowzroczność...’* 1806 i kasz. *kurzé oczë ‘oczy krótkowidza’*, *kurzi wid ‘krótkowzroczność’*; *dostać kurzej ślepoty* ‘nie widzieć rzeczy oczywistych’ 1806; *jak ci to kury pod oczami pogrzebały* 1887 = *kurze łapki (pod oczami)* ‘o zmarszczkach pod oczami’ 1957;

nos: *orli nos ‘zakrzywiony’*; *gil na nosie ‘zacerwienie od zimna, od alkoholu’* 1857-1954, pot. *gil pod nosem* || *u nosa ‘świeczka’*; sporo kasz.: *mô nos jak jastrzib*, *mieć nos jak kaczką* || *kaczór, mô nos krzëwi jak papuga, mieć nos jak sowa*;

szyja, kark: *bociania* || *bocianowata szyja ‘długa i chuda’*; *szyję jakoby bocian wyciągać* 1542; *łabędzia szyja ‘biała i kształtna’*; *ma szyję jak łabędź* 1957 i kasz. *mô szëjã jak żôr* 1866 || *cielp* 1897 || *żôraw*; *mieć kark jak gąsor ‘mocny’*;

nogi i krok: *bociani krok; bocianie* || *bocianowate nogi ‘długie i cienkie’*; *nogi ma długie jak capla* 1897 (żuraw); *łydki jak u starego jędora ‘chude’*

1894; kasz. *mô nodzi jak bocón* || ...*zôr* 1866; *chodźc na bocónich nogach* 'na szcudłach'; *kurze dupy* 'odciski' 1806 i kasz. *kurzô rzec* 'odcisk' wobec *kurze oko*;

skóra: *gęsia skóra* i *dostać gęsiej skórki* 'bać się';

żołądek i trawienie: *strusi żołądek* 'wszystko trawiący' 1674 : *ciesz*. i kasz. *kaczy żołądek*; *może jak struś gwoździe tykać* 1957; por. p. 2. *jedzenie*

ubiór, strój: *pstry jak dzieciół* 1894; *pstrokaty jak szpak* 1806; *upstrzyć się jak papuga* 1632 || ...*sroka* 1632; *ubrać się jak dudek* 1851-1875; *papuzi strój* 'jaskrawy' (por. *żółty jak kanarek* 1900 i kasz.), *strojna jak paw* 1628; *wygląda jak strach na wróble* i kasz. *chodzy jak strószk na wróble* 'o ubiorze'; *węstrojony jak gulók* ['jaskrawo']; *jemu kukuczka* || *kukawica w rąkawice* || *nogawice* || *czeszeń nasrô* 'gdy ktoś ubiera się ciepło późną wiosną'.

2. Stany fizyczne i czynności:

wiek, zdrowie, śmierć: *orla starość* 1545-1620; *krzepki* || *zdrów* || *wygląda jak ćwik* 'silny, zdrowy'; *młoda jak kokoszka po kopie jaj* [iron. 'stara'] 1963; *już popędził pawy* 'umarł' 1568; *już mnie kukulka nie zakuka* 'nie dożyje' 1896; kasz. *kukuczka komu ostatny rôz spiéwô*; *nie doczekac* || *nie dożdac sã kukówczy*; niewiele zatem frazeologizmów odnosi się do zdrowia, a brak wyraźniej mówiących o chorobie.

zmęczenie, upadek: *pot. padać* || *paść jak kawka* 'poczuć się znużonym..'; *posp. wywinąć orla* 'upaść';

higiena, czystość: *śmierdzieć* 1780 || *plugawy jak dudek* 1894; *pluska się jak czapla* 1901 || ...*kaczka w wodzie* 1957; *jako kaczki się płóczą* 'długo się myją' 1632; *iszcze się jak ślepa kokosz* 1894 i *oskubuje się by wróbel z ciernia* 1625; *masz nos, jakbyś się z kurami grzebał* || *dziobał* 'o brudnym dziecku' 1956 i *ciesz. czyś dzielił wrony?* 'do dziecka umorusanego...'; kasz. *naszlapac jak kaczka*; *napriskół jak kaczor*; *kluka komu nasrała w uszë* i *mieć wróbla w uszach* 'o brudnych uszach';

jedzenie, picie: *głodny* || *syty jak młynarska kura* 'wcale niegłodny' 1875; *gołąbki z ryżem* i kasz. *krzëwë gołąbczi*; *tyka jak jendor* || *indyk galki* || *klu-ski* 1858; *trawi jak kaczka* 1632 || ...*struś* 'dobrze trawi' 1896; *je jak kanarek* 1895 || ...*ptaszek* 1898 || ...*wróbelek* 1895; *pić jak kaczka* 1898 || ...*kania*; *kura by się przez to naźrała* ['mało?']; kasz. *to je na ptôszim mlëczku gotowónë* || *pieklë* 'do dzieci, gdy nie chcą jeść'; *ptasie mleczko* 'o czymś wymyślnym...' Skor;

czynności fizjologiczne: *gil pod nosem* || *u nosa* 'wydzielina śluzowa'; *mieć gile w nosie* 'mieć katar'; *pot. puścić pawia* 'wymiotować 1956; kasz.: *bocónë fudrowac* i *ptôchóm dawac jesc* 'wymiotować'; *klukã wësadźc* 'wyczyścić nos';

patrzenie, wypatrywanie: *patrzy jak kruk* 1887-1957; *patrzeć jak orzeł w słońce* 'prosto' 1894; *przest. patrzeć jak raróg* || *rarogiem* 'podejrzliwie'; *patrzy jak raróg (na uwiązanego wróbla)* 'złym okiem' 1884-1894; *pogląda* ||

patrzy jak na raroga ['niechętnie?'] 1806; *patrzy jak leśna sowa* 1899; *patrz na siebie jak dwa koguty* ['nieprzyjaźnie'] 1674-1896; *patrzeć na kogo sępem* 'ponuro, nieprzyjemnie' 1888; *patrzy jak wąż na ptaka* ['?'] 1902 : *patrz jak wróble na sowę* ['z lękiem?'] 1895; *pogląda jak czapla schwytana* 'miłosierdzie' 1806; *patrzy jak kot na wróble* ['baczenie i pożałowanie'] 1957; żart. *zapuścić żurawia*; *ciesz. dziwo się || zaglôndo jak szpok do oszkrabin* 'łupin' || *paprzice* 'natrętnie' i *wygląda jak szpok z kadłubka*; *kasz. zdrzec jak gās z jajów* 'smutnie'; *podzerac jak gās na jastrzęba* ['z lękiem']; *podzerac na se jak dwa gulôczy* ['nieprzyjaźnie'];

patrzenie bezmyślne, gapiostwo: *gapy łapać* Skor; *patrzy jak gawron* ['?'] 1838 i *stoi jak gawron* 'gapi się' 1854-1894; *gapić się || patrzeć || wpatrywać się itp. w co jak sroka w gnat || kość* 'patrzyć w jeden punkt, przypatrywać się czemu uparcie' 1867-1951 : *patrzy jak wrona w kość || gnat* 1858-1923 : ...*gapa w gnat* 1871-1956; *rozdziawił gębę jak wrona* 'gapi się' 1888; *wygląda jak wrony z gniazda* 1894; *kasz. placęc gapowé; wzerac jak czapla w wodā, wzerac jak gāsē do kuzni* 'gapić się';

chodzenie (i nogi): *chodzi jak gawron* ['?'] 1894; *kaczy chód; chodzi jak kaczką* 'kiwając się' 1894 i *kasz. kolibac sã jak kaczką; gęsi chód || krok* 'defiladowy...'; *iść || jechać gąsiorom || gąsiora* 'rzędem...'; *iść, ruszać, ciągnąć, jechać gęsiego* 'rzędem...'; *wlecze się jak szara gęś* 1894; *stąpa szeroko jak kur w ostrogach* 1599-1896; *wodzi się jak kwoka z piskletami* 1894; *iść, poruszać się cicho jak nietoperz* 'bardzo cicho...'; *bieży jako ptak* 1618; *leci jak ptak* 1612; *ciesz. chodzić jak bocian* 'powoli i poważnie'; *kasz. brodzęc jak bocón w salôce, stawiac nodzi jak bocón w zēce, brodzy jak czapla (po łące)* 'wysooko stawiając nogi'; *lezc jak rozczidlô || rozlómónô gās; gnac || nēkac, jachac, jic jak kur beze lba* 'spieszyć się'; *jic na piórach* 'mieć lekki chód'. Z dodatkowym znaczeniem: *idzie naprzód jak gąsior* ['pierwszy'] 1894; *chodzi jak indyk* 'napuszony' 1853 || ...*paw* 1558 : *stąpa jak paw* 'dumnie' 1601 : *chodzi jak żuraw* 'nadęty...' 1846; *chodzi jak gęś podskubana* 1558, *chodzi || łązi jak zmokła kura* 1897; *chodzi jak sęp* 1894; *ciesz. chodzi jak spuchły wróbel* 1894; *chodzi jak otoplano kura* 1954 i *kasz. chodzi jak takô umoklô gula*; por. p. 5. humor;

jechać: *jedzie jak Twardowski na kogucie* [iron.] 1894; *jechać w dartego orla* SW;

skakać: *skacze jak sroka* 1670 : *podskakuje jak wróbel* ['rzucać się?'] obok *hasa jak sroka spętana* 1774 i *ferta się jak wrona po klepisku* 1894; *trzepie się jak wróbel w piasku* 1834; *skakać jak wróbel na nici* 'niezgrabnie' 1674; *skacze jak dzierlatka* 1894; *ciesz. skoczesz jako ptok ołowiany* 1956; *kasz. skôcze jak kur bez głowē* 1866;

siedzenie: *siedzieć jak bocian na gnieździe* 1880-1957 || ...*cietrzew na choinie* 1894; *siedzi jak czapla* 1624-1894 || ...*gawron* 1873-1894 || ...*kruk* 1822 || ...*wrona* 1888-1957; *siedzi jak szara gęś w kęcie* ['upychany'] 1894; *siedzi jak kogut w cieście* ['?'] 1894-1906; *kokoszyć się by kokosz nad swymi jajcy*

1558 : *siedzi jak kokosz na jajcach* ['szeroko'] 1632-1894 : *siedzi jak kura na jajach* || *na gnieździe* 1875 : *siedzi jak kwoka* 1957 i *ciesz. siedzi jak kwuczka na wajcach*; *siedzicie jak kury pod strzechą* ['dogodnie'] 1853; *siedzi jak kura na grzędzie* ['bezczyinnie'] 1900. Większość z nich ma dodatkowe znaczenie, jak też np. *siedzieć krukiem* 'zgiąwszy kark, mozolnie pracować'; *siedzi jak ptak na gałęzi* 'niepokojnie, czujnie' 1855 : ...*wróbel na gałęzi* 'ts' 1894; *siedzi jak wrona* ['nieruchomo, bezmyślnie'] 1888; kasz. *rozczipierzonô* 'rozsiadła' *jak gula*; por. p. 5. humor, powodzenie;

stanie: *stać jak bocian na gnieździe* '...na jednej nodze' 1894-1957 || ...*bocian na nodze* ['nieruchomo, prosto'] 1894 || ...*czapla* 1894; *stać jak żuraw z wyciągniętą szyją* || ...*żuraw na straży* 1670-1957, por. *szyję jakoby bocian wyciągać* 1542 || ...*jak* || *niby żuraw* Skor; więcej ich z dodatkowym znaczeniem: *stoi jak dudek* ['bezmyślnie'] 1562-1895 || ...*gawron* 'z otwartą gębą...' 1854-1894; *stoi jak na kurzych łapkach* 'niepewnie' 1894-1897; kasz. *deptac jak kura* ['niepokojnie stać']; por. p. 5. humor;

spanie i sen: daw. *liczyć kury* 'nie spać' Skor; *usnął jak kurczę* 1717-1896; daw. *spać w dartego orla* 'spać we dwójkę z odchylonymi na boki głowami'; *spi jako kur na grzędzie* 'czujnie' 1670 : ...*jak ptak na gałęzi* 1894; *posłuszny kogutowi* 'wstaje z pianiem koguta' 1894; *chodzić spać, kłaść się i wstawać z kurami* 'bardzo wcześnie' 1868; *wstawać ze skowronkiem* 1843; *ranny ptaszek*; *zerwać się ptaszkiem* 'wcześnie' 1876; *ranny jak skowronek* 1888; *uciąć szpaka* 'zdrzemnąć się' 1781; kasz. *jic pod pióra* 'kłaść się spać'; *kania kogos trópi* || *tłęcze* 'drzemie';

plywanie: kasz. *plęwie jak ołowianô kaczką* ['idzie na dno'] 1856;

laskotki: kasz. *wróbla szëkac* 'łechtać kogo po kolanie' i *mieć wróbla w kolanie* 'być łechtliwym'.

3. Charakter człowieka:

dobroć: *gołąb dobroci*; *gołębie serce* || *dusza*; *człowiek o gołęzim sercu*; *dobry* 1844 || *łagodny jak gołąbek* 1844-1925; *kurczęcia by nie zarznął* 'o człowieku dobrym...' 1895; *papuzki nierozłączki* 'o żytych';

brak wrażliwości, obojętność: *nie być z pierza* 'być twardym...' Skor; *stoję o to jak ptak o trzecie skrzydło* 'nie dbam' 1670-1894; *jak z kaczki woda opadnie* || *spłynie* || *zleci* 1618-1928 || *jak z gęsi...* XVI w. || ...*po gęsi* i kasz. *jakbë chto na gäs wodë chilnął*;

zły i niebezpieczny: *zły jak indor* 1895; *niebezpieczny ptaszek* 1860; *piękny* || *taki* || *dobry* || *ładny (to) ptaszek* [iron.] 1806; posp. *podejrzany ptaszek* 'podejrzany...';

chciwość: *oskubać kogo jak zdechłą kaczkę* 1854; kasz. *dosebny* 'chciwy' *jak gäs*;

duma, pycha: *pyszny jak indor* 1930 || ...*paw* 1649 : *puszyć* || *pysznąć się jak paw (ogonem)* 1903; *dumny jak paw* 1891; *nadąć się* || *nadęty jak paw* 1855 i kasz. *nabusznic sã jak pawnica*; *pogląda po sobie jak paw* 1632; *stro-*

ić się w pawie piór(k)a ‘puszyć się’; *pawia próżność* Skor; *nadał się jak bąk* 1894; *nadęty* || *nadał się jak sowa* 1846-1899; *siedzieć jak sowa* ‘napuszony’ 1873; *nie wyjść* || *nie wylecieć, nie wypaść sroce spod ogona* ‘być nie byle kim...’ 1605; *nie wroniem z ogona wypadł* 1632-1910; *odyma się jak wrona* 1696; *ciesz. napirosz się jak sowa do pionio; chodzi jak spuchły wróbel* 1894; *chodzi jak żuraw* ‘napuszony, poważny’ 1846, Skor; *kasz. kasz. prāžēc sã jak gąsior w karnie* ‘pysznic się’; *mieć wikszého ptócha jak bocóna* ‘wynosić się’; też ze znaczeniem węższym: **pozycja** majątkowa, społeczna...: *porastać* || *ob-rastać w pierze* || *piórka* ‘dochodzić do majątku...’, ‘zyskiwać na znaczeniu’ 1580, Skor obok *skrzydła komu podrosły* ‘usamodzielił się’ 1885;

uległość, pokora: *gęś za gęsią* ‘naśladować...’ 1894-1898; *za piórkiem biegać* ‘być powolnym...’ 1545; *jak z piórkiem biega* ‘o lekkoduchu’ 1890; *lecieć* || *iść jak ptak za stadem* 1674-1696; *jak ptaki na lep łowią* || *Igną* || *leca* 1545-1894 : *jak czeczotki na lepie pobrać* ‘jednym zamachem’ 1618-1779; *przest. kręci* || *obraca się jak kurek na kościele* || *wieży* ‘chwiejny w poglądach’ : *kasz. chwieje sę jak ptóch na gałązce; pokorny jak kapłonek* 1894;

porywczność, agresja: *przest. czupurny kogut* ‘młodzieniec zadziorny...’; *marcowy kogut* [‘jurny’] 1674-1906; *czupurny jak marcowy kogut* 1957; *bitny jak kogut* 1894; *wlepią się* || *czubią się jak dwa koguty* [‘dokuczają’] 1674; *zaperzyć się jak kogut* 1891; *wyskoczył jak kuropatwa z oziminy* ‘nagle’ 1894; *książk. stoszyć piórka* ‘przybierać postawę obronną’; *pierze leci* || *sypie się* || *aż pierze posypie się* || *będzie leciało* ‘w walce’; *spadł na mnie jak gawrony* XIX w.; *runąć jak orzeł* Skor; *pot. rzucać się na coś jak sęp* ‘łakomie’;

niezdecydowanie, guzdranie się: *wybiera się jak czajka za morze* ‘długo się przygotowywać’ 1859 || *...gęsi* 1885 || *...sójka za morze* 1854 || *do cieplic* : *ciesz. wybiyro się jak wrona do cieplic* || *...kury za góry* 1895 : *kasz. ...gapa w ceplé kraje* ‘nigdzie’ || *...wróbel za morzińc* ‘wielka kałuża’; *szukać ptaka w świecie* ‘o spóźnionym działaniu’ 1696; *strusia polityka* 1888, *strusie chowanie głowy w piasek, kryć głowę w piasku jak struś; dziobie do tego jak wrona do gówna* ‘bez przekonania’ 1894;

pracowitość: *siedzieć krukiem* ‘...mozolnie pracować’; *znosi jak ptak na gniazdo* 1957 i *ciesz. snoszo jak sroka na gniozdo*; *kasz. gospodarzi jak slépka* (tj. kura) w ogrodzie [‘stale grzebie’]; por. *ranny ptaszek* itp. p. 2. spanie;

próżnowanie, lenistwo: *bąki sadzić* ‘próżnować’ 1855-1896; *strzelać* || *zbi-jać bąki i strzelać gawrony* 1820, *strzelać* || *polować na wrony* || *strzelać wrony* 1957, *kruki łowić* [‘?’] 1696; *niebieski ptak*; *kasz. jic w gāsē górē; chodzēc* || *łazęc po gāsēch górach; lelecha gonic* 1887 obok *za lelekā chodzēc; ochoczy* || *raćczy* || *chżyż... jako* || *by pień na ptaki* ‘flegmatyk’ 1564-1688; *prędkie* || *wartki jak ołowiany ptaszek* || *ptak* ‘o leniwym’ 1806; *uwija się jak ptaszek ołowiany* [iron.: ‘powolny’] 1895; *ciesz. ołowiany ptok* ‘powolny, leń’;

domator: *siedzieć jak dudek w dupli* 1696 || *...dzięcioł w dziupli* ‘o domatorze’ 1859-1894; *kura domestyka* 1895 || *domowa*.

4. Aktywność:

działanie: *dodawać komu skrzydeł* ‘pobudzać do działania’; *(po)próbować skrzydeł* ‘próbować działać, zwłaszcza oddawać się twórczości liter.’; *(po)czuć || mieć jakby skrzydła u ramion* ‘doznać uczucia swobody, radości, szczęścia, chęci działania’; *skrzydła komu wyrastają u ramion* ‘...nabiera chęci do działania’; *skrzydła czyje zrywają się do lotu* ‘ktoś rwie się do działania’; *podcinać || przyciąć || pętać komu skrzydła* ‘zniechęcać...’ 1569-1946; *skrzydła opuścił || obwiesił || opadają komu* ‘zniechęca się’ 1558 i *ciesz. uleciały mu skrzydła* ‘stracił zapał...’; *obniżać loty* ‘mniej się starać’; *zwichnąć || złać komu skrzydła* ‘spowodować osłabienie twórczości...’ 1852-1957; *piórka mu ogorzały* ‘stracił zapał’ 1853;

działanie niemożliwe, niedorzeczne, dziecinne: *pnie się jak żaba do gęsi* 1853; *jak sum kaczkę połknie* [‘?’] 1886 i *prędzej kur jaja nieść zacznie* ‘niż to się stanie’ 1902; *zajmować komu kaczkę na błocie || na wodzie* ‘daremnie straszyć’ 1632; *wyjąć na dudka* 1558; *wystrychnąć kogo na dudka* 1806; *pokazać komu dudka na kościele* 1716-1894; *od gęsi owies kupować* 1875; *od kaczkę wodę kupować* 1854; *uczyć kruka pacierza* 1895; *chce ptaka po powietrzu łapać || gonić* 1660-1806; *posp. mieć gile pod nosem* ‘zachowywać się dziecinnie’; *książk. nosić sowy do Aten* ‘robić rzecz niepotrzebną’; *wyprawić się z kuszą || armatą na wróble* 1618; *kaczka dziwaczka* ‘ekscentryczka’; *kasz. biegać jak pies za gapą; porwół sã jak wróbel na jastrziba* [‘z motyką...’]; *na gapę* ‘bezprawne’;

nadgorliwość: *dwie sroki || kilka srok za ogon(y) łapać || ciągnąć || trzymać* ‘chcieć [...] załatwić jednocześnie kilka spraw’ 1782-1930; *łapać dwie kaczkę || wrony za jedną nogę || ogon* ‘dwie lub kilka spraw’ 1618-1895; *ciesz. wszystkie wróty za jeden ocas || chwost nie pochytóm, dwie sroki za ocas nie udzierysz;*

5. Cechy psychiczne człowieka:

ciekawość: *ciekawość jak słowik* 1894 i *kasz. ciekawość jak sroka; kasz. sowie oczë* ‘o ciekawskim’;

narwany, niepoważny: *kura by się z tego śmiała* ‘coś niepoważnego’ 1956; *lekki jak wróbel w strzesze* [iron. ‘narwany?’] 1543; *kasz.: gapami kôr-miony; bęc gapich jajów objadli, piątó gąs mu braknie, ni mieć wszęczych gąsków doma, mieć jedného ptôcha za mało; mieć ptôszka || wróbla w głowie obok ni mieć wszęczych ptôszków razã czy jeden ptôszk mu ulecił do Beczi; pokazać komus ptôszka* [z gestem na czole]; *wępadnąc sroce spod ogóna;*

szalony: *wart czarnej kokoszy* 1558-1900 || *...kury ‘oszałał’* 1806 || *trzeba komu czarnej kury* 1900;

bojaźliwość, strach: *dostać gęsiej skórki* ‘bać się’; *trzęsie się jak jaje || gównu gęsie* [‘boi się?’] 1901; *siedzi jako gil na wsparze* 1568; *kurze serce* ‘tchórzliwe’; *boi się jak nietoperz słońca* 1894; *stroni od niego jak nietoperz od słońca promieni* 1688 obok *chroni się || stroni jak sowa światła || od słońca* 1564-1611; *łekliwy jak słonka* 1894; *i wrony nań kraczą* 1560 || *...nań krakną*

jak wrony 1680; *patrz jak wróble na sowę* ['z lękiem?'] 1895; kasz. *bojec sã jak kania na sw. Jana; on mie gasy z wodë nie zajmie* 'nie boję się';

radość – smutek, żal: *ciesz się jak kaczka na deszcz* 1894 || kasz. *ce-szëc sã jak kania...*; *wesoły* || *radosny jak ptak* 1858-1913 || *...pliszka* 1889 || *...skowronek* Skor || *...szczygieł(ek)* 1903; *być (cały) w skowronkach; zazdro-sny jak kukulka* [iron. '?'] 1894; *przed siecią ptaki łowić* 'nie trzeba cieszyć się przed czasem' 1609; *miło jak sowie w dzień* [iron. 'przykro?'] 1842; *zadąć na (co) sowę* 'spuścić z tonu, posmutnieć' 1660-1830; *siedzieć jak sowa* 'bez hu-moru, napuszony' 1873-1957 || *...sowa w dziupli* 'ts' 1894; *po tym i kogut nie zapieje* 'nikt nie będzie żałował...' 1894; kasz. *zdrzec jak gãs z jajów* 'smut-nie', *czëc sã jak kania bez deszczu* 'czuć się niedobrze';

humor, nastrój: *osowiał ni kapłun w kurniku* 1697; *osowiał jak zmo-kła kura* || *siedzi jak zmokła kura* 1894 || *stoi jak...* ['osowiały'] 1954 : kasz. *...opuszczonô gãs; siedzi jako sęp* 'ponury, gniewny' 1655 || *...jak sowa* 'bez humoru, napuszony' 1873; *chodzi jak sęp* 1894; *sępa pokazać (na czele)* 'sępić się' 1806; *patrzeć na kogo sępem* 'ponuro, nieprzyjemnie' 1888; *mieni się jak indyk w złości* 1898 i kasz. *zadqsony jak gqsor; sedzy jak takô gula na jajach*.

6. Postawy moralne człowieka:

odpowiedzialność – lekkomyślność: *niebieski ptak* Skor; *noszony to ptak* || *szpak* 'filut...' 1821-1850; *mieć wróble pod czapką* 'lekkomyślny' 1850-1888; *mieć wróble w głowie* 1838-1913, *komu wróble gnieźdzą się* || *śwista-ją w głowie* || *we łbie* || *w łepetynie* 'o lekkomyślnym'; *posp. robić komu koło pióra* 'intrygować...'; *słowo nie wróbel (dla || u kogo)*;

przypisywanie sobie czyichś godności, zaszczytów: *dudek* 1851 || *wrona w pawich piórach* 'wewnętrznie ubogi, ale zewnętrznie strojny' 1946; *stroić się w cudze* || *obce* || *falszywe* || *pawie piór(k)a* 1579, Skor³³; *błyszcząc poży-czanymi piórami* Skor; *ubrał się* 1851 || *wygląda jak dudek* 1850 || *...wrona w pawich piórach* 1894; *daw. zdobić się cudzym pierzem* 'wyzyskiwać cudze zasługi' Skor;

kradzież, przekupstwo: *kradnie jak kruk* 1846-1881 : *ciesz. i kasz. krad-nie jak sroka; orłem łowić* 'przekupywać' 1632;

pijaństwo i hulanki: *za zdrowie dzieciola i za zdrowie dudka* 'toast...'; *za-ganiać kaczki* 'taczać się' 1650; *urżnięty jak makolągwa* 1935; kasz. *chodząc za sową* 'oddawać się nocnym hulankom'; *lata jak nietoperz* 'włóczy się po nocach' 1841.

7. Cechy intelektualne:

głupota: *być gapą* 'nieuważny, nierozgarnięty'; *wrona gierwacka* 'głu-pek' (Litwa) 1879; *głupi jak cietrzew* 1632-1894 || *...dudek* 1632 || *...gawron* 1694 || *...lelek* 1905 || *...wrona* 1838-1902; *dudku głupi* 1632; *wyjsc na dudka*

³³ S. Bąba, J. Liberek, *O zwrocie stroić się w cudze piórka*, JP LXXI 1991, s. 315-318.

1558; *mieć kogo za dudka* 1826; *trafileś na dudka* 1632; *w dudki się poszyją* 'będą udawać głupców' 1770, *głupi(a) jak gęś* || *rzad. gąska* 1806 || *...indyczka* 1898 i *kasz. ...gula; jes tẽ z gulą krewny? i widzól tẽ sã z gulą? czyś głupi?*; *gęsi tobie paść* 1896; *kurzy mózdek* 1957 || *ptasi mózg* || *rozum* 'ograniczony' Skor; *kury im sadzić* || *macać* 1884-1946 i *kasz.; komuś pewnie mewa chleb* || *mózg skradła* 1955 obok *ciesz. ucieko, jagby mu kury chlyb zjadły* ['?']; *odezwał się jak głupi ptak* ['?'] 1894; *gapiowata mina* 'tępa'; *kasz. mieć gapi rozēm*;

naiwność: *pokazać* || *obiecać* || *wygrać* || *dostać* || *dorobić się dudka na kościele* 'oszukać' 1716, *wystrychnąć* || *wykierować kogo na dudka* 'oszukać, ośmieszyć' 1806 i *kasz. na kaspra kogo wëstrojic* obok *zrobic z kogo szãtopierza* 'wystrychnąć...'; *drobnomieszczńska* || *provincialna gęś* 'o kobiecie ograniczonej...' 1894-1901 obok *naiwna* || *parafialna* || *pospolita gąska* 'naiwna, bez szerszych zainteresowań' Skor; *znać się na czym jak kura na pieprzu* 1854 || *...gęś na szafranie* 1894; *zna się na polityce jak kogut na Ewangelii* 1874; *bocian* 1893 || *kasz. sowa* || *gapa dzieci przynosi*, a por. *kasz. bocón kogos przëniósł, u kogos bocón nad kominã lôtô, u kogos bocónë klepią* czy *z gapami jesz latac* 'nie być na świecie'; z nich wynika treść zwrotu *kasz. gadac o bocónach* 'zmyślać, bajać', do którego por. pol. *wierzyć w bociany* 'być naiwnym'; *kasz. mieć kaczi rozēm* 'o naiwnym';

mądrość: *być orłem* 'pod jakimś względem'; (*mądry*) *szpak z niego* 'o kimś przebiegłym' 1545 i *chytry jak szpak* 1894; *mądry jak uczony szpak* 1851; *wronom oczy wykluć* 'podejść chytrego' 1564; *nie mnie brać na bociany; nie trafileś na dudka* 1632; *kasz. mądri jak wróbel po deszczu* ['?']. Lokalne: *mądry jak Zaleskiego bocian* 1840 • szambelan Zaleski trzymał w Wielonie (Litwa) oswojonego bociana. Sowa nie funkcjonuje więc we frazeologii jako symbol mądrości, poza książk. *nosić sowy do Aten*; wątpliwości nasuwa zwrot *ma sowy w głowie* ['?'] 1806, do którego por. *kasz.: mieć ptószka* || *wróbla w głowie* 'być narwanym';

fantazja: przest. *mieć skrzydła* 'fantazjować'; *przypiąć komu skrzydła (do ramion)* 'rozwinąć fantazję, wywołać zapał...';

doświadczenie: *ostrożny jak czapla* 1895; *grał już derkacza* 'już nie fryc...'; *o, to kos* 1632, *trafił kos na kosa* '...spryciarz na spryciarza' ok. 1570-1763; *karmiony bażantami* 1806 || *gapami* 1956 || *kosami* 1886 || *szpakami* 1731 || *wronami* 'przebiegły' 1562; *stary (to) ćwik* 1698; *ćwik kuty na cztery nogi* 1886; *to tak pewne jak ćwik na cztery tuzy* ['?'] 1896; *cwana gapa* 'cwaniak'; *noszony to ptak* 1821 || *szpak* 'filut, sprytny...' 1850; *przen. bywały* || *stary wróbel* 'doświadczony'; *za* || *zbyt stary wróbel*;

brak doświadczenia: przest. *bąk dziennikarski* Skor : *kaczka dziennikarska* 1876; *pałnąć* || *strzelić bąka; derkacze łowi*³⁴ 'nie wie, co robi' 1806; por.

³⁴ O wtórności członu *derkacz* za *dudek* w zwrocie *derkacza łowić* piszę w artykule *Fryc-cowe płacić... we frazeologii* (w druku). Wspomina tę zabawę „ćwików dworskich” (por. przypis 12.) W. Dynak, op. cit., s. 229, a przywołane tam zdania M. Cygańskiego, *Myślistwo ptasze*, Kraków 1584 (s. 224) to potwierdzają.

łowić mu jeszcze derkacze 1806 i nie bywał na derkaczach 'brak doświadczenia' 1806; idzie dopiero na derkacza; posłał go na derkacza 'wywiódł w pole'; dudek jesteś na takie rzeczy; mieć kogo za dudka; pokazać || obiecać || wygrać || dostać || dorobić się dudka na kościele 'oszukać kogo'; tak ci dudki łowią 'tak nabierają naiwnych' 1545; nie tu dudki łowią 1632-1786; komu strasznie żółto w dzióbku 'bardzo młody' 1890 : ma jeszcze żółto w dzióbku 1898; gęsi tobie paść i dobrze tobie pierze drzeć 'do tego się tylko nadajesz' 1632; kasz. gapa narobiła komu w czeszén 'skompromitował się';

pamięć: kurza pamięć 'krótka'; poleciała wrona bez ogona 'o zapominalskim' 1894; wkuwać jak dzieciół;

umiejętności: pisać jak dzieciół 'o maszynistce niewykwalifikowanej'; pisze jak kura pazurem 'o piśmie koślawym'; iron. smarować piórkiem po papierze 'pisać; być kancelistą'; brać się do pióra Skor; zdolność do pióra 'do pisania' Skor i przest. mieć zdatność do piórka 'mieć zdolności pisarskie' Skor; złamać pióro 'porzucić zawód literata' 1910; kurka strzelić 'trafić celnie...' 1545-1806; ani do pióra, ani do szabli 1853; śpiewa jak nawykła wrona 'przyrodzenia nie odmienisz' 1595; znarowił się jak wróbel do pustej stodoły ['?'] 1894.

8. Kontakty i uwarunkowania społeczne:

rodzina: bije się jak czajka za dzieci ['?'] 1894; jak orzeł bije na własną krew ['?'] 1896; karmić jak pelikan 1895; kochać swoje dzieci jak pelikan 1881; ciesz. dostała ćwika za nieboszczyka 'drugi mąż gorszy...' i kasz. zamiast nieboszczyka dostac gzyka 'o wdowie...'; kurka mu przyprawiła 'zdradziła' 1852; kasz. żewic sã jak kaczczi 'o dzieciach bez opieki...';

sprawy płci: dać dzioba || dzióbka 'dać buzi'; gruchają || kochają || miłują się jak (dwa) gołąbki 1843 || ...makolągwy 1913 || ...synogarlice 1885; ...dwie turkawki 1890; żyli jako turkawki 1916; miłować się jako dwie sójki w lesie ['?'] 1904; umizga się by czapla w kobiele || wdzięczy się jak... || umizga się jak gęś w kobiele; wzdycha jak turkawka 1894; daw. podać szarą gęś 'dać kosza' 1826; kasz. jã bocón wëklepół 'o ciąży pozamążelskiej';

wierność – zdrada: wierny jak gołąb 1894; przywiązany jak koral do indyka 1894; (wy)śpiewać coś jak kanarek 'wygadać wszystko, wydać kogoś';

wyizolowanie: mieszka jak bekas na błocie ['na odludziu']; mieszka jak wróbel w pustej stodole ['sam'] 1898; sobie by sokoł buja 1558;

rozgłos: pierwsza jaskółka 'zapowiedź' 1930; o tym i wrony krakają 1875; wróble o tym na dachu ćwierkają || świergoczą || przest. świszczą 'wszyscy wiedzą...' 1854;

głos, mowa: krzyczy || wrzeszczy jak czajka... 'złowróbný' 1894; krzyczy by gąsior na wiosnę 1585; gęgać jak gęś niejaka 1689; syczy jak gęś 1707; gdacze jakoby kokosz 1564; gdacze jak kokosz 1621 || ...kura po zniesieniu jaja 1854; kwokać jak kokosz; wrzeszczeć jak kokosz, co ma jaje znieść 1894 oraz ciesz. i kasz. narzyko || gdacze jak kura z jajem; gdacze jakoby kur 1564;

krakać żalobnie jak kruk 1901; *musi mieć słowiczy kamień pod językiem*: wiem zapewne, że jest, a widzieć go nie mogę ['?'] 1806; *ma głos (wdzięczny) jak słowik* 1871; *skrzeczy* || *rzegoce jak sójka* 1595-1957 : *brzechota* || *rzegoce* || *skrzeczy* || *trzepie* || *gada* || *gwarzy* || *prawi* || *papla* || *drze się jak sroka* ['aż uszy bolą'] 1576-1956; *jęczy jako struś* 1757; *ciesz. śmieje się jak żoła*; *kasz. rozdzierać sã jak gapa w krzu*; *piszczy jak gāsā*; *piszczy jak kurczā* 1856;

mówić i mówienie: *otworzyć dziób*; *stulić* || *zamknąć dziób*; *rozmawiać jak gęś z prosięciem* 'nie rozumiejąc się' 1878-1956; *plecie jak o zakłętej kaczkce* ['dziwy'] 1894; *bredzisz jako kawa* 1696; *gada jak tatarski kogut* 'niezrozumiale' 1894; *żart. ciągnąć jak kura ze spluwaczki* 'opowiadać długo i nudnie...'; *mówić jak papuga* 'bezmyślnie', *własna papuga* 'gada a nie rozumie', *mówić* || *paplać* || *powtarzać co* || *wyuczyć się czego jak papuga* 'bezmyślnie'; *skrzydlate słowa* 'utarte wyrażenia...'; *gadać jak szpak* 1838, *radzą jak szpaki na płocie* 1894; *świegotliwy jak szpak* 1894; *ciesz. mówi jak nimocno gynś po ćmi*; *kasz. gadac jak gās* 'niewyraźnie'; *krzēklēwi jak gās*; *zamilkł jak ptōszk jeseniq*; *nie rób sã kaczką* 'gadasz głupstwa';

gadatliwość: *rozgadyły się jak czeczotki* 1887 || *szczebiota jak czeczotka* 1895 : *szczebiocze jak sikorka* 1887 : *szczebiecą by sójki* 1597, por. *szczebiota jak szpak w klatce* 1568 i *szczebiotliwy jak wróbel* 1855; *świergocą jak ptaki* 1957; *gadatliwy jak sroka* 1876; *ciesz. ani jak papuga* 'gadatliwy'; *kasz. uskrzeczonō wrona* 'kobieta pyskata';

paplanie: *klapać* || *trzaskać dziobem*; *klekce jako bocian* 1558 || ...*gęś* || ...*kaczka* 1558); *plecie jak gęś potłuczona* ['od rzeczy?'] 1898, *radzą jak gęsi na wodzie* 1895; *gada* || *plecie* || *paple* || *baje jak papuga* ['powtarza'] 1650; *kasz. gāsō* || *ka-czō gōdka* 'paplanina'; *rozmowa, jakbē gās rozmōwiała z wodą* 'puste gadanie';

chwalenie się: *mam w domu gęś i mam w domu gęś na złotym łańcuszku* 'gdy ktoś tłumaczy, że ma coś, ale w domu' 1957; *chwali się jak przed gęsiami na wsi* 1956; *to kulik z wielkiego błota* 'o przechwalającym się swoim rodem' 1896; *chwali się jak kura jajem* 1895; *chwalić się jak sroka ogonem* 'przesadnie podkreślać swoje zalety'; *książk. piał hymny (pochwalne) na cześć czyją* 'wychwalać' Skor i iron. *piąć hymny WSFJP*, pot. *piąć z radości* || *z zachwytu i pot. piał ze złości*;

obietnice: *nie dla ciebie gęś z szarym prosięciem* 'nie dla ciebie przysmaki' 1894; *to są jeszcze ptaszki na dachu* 1896;

kłamstwo, słowo dać: *to je kurka, co pstre jajka niesie* 'kłamie' 1955; *słowo nie wróbel (u kogo)* 'ktoś dotrzymuje słowa...'; *kasz. gadac o bocónach* 'bujając, zmyślać';

dowcip: *kasz. miec za uszami ptôcha* 'o dowcipnym';

życzenia, zlorzeczenia, okrzyki: *niech cię gęś kopnie (zadnią nogą)* 1806 i *kasz. żebē cā kaczkā kopnāla z kulawą nogą* 1955 : *niech cię kaczkā kopnie* 'okrzyk oburzenia, zdziwienia, czasem podziwu' 1859 obok ...*kaczki zdepczą* || *podepczą* || *zadziobią* 1859-1904 czy *kasz. żebē cā kura kopnā* || *dzobnāla*

obok *bòdáj was kurk kopnął* 1866; *niech cię kurek zadziobie* || *kopnie* 1883-1910 : *niech cię wróble zdepczą* 'okrzyk podziwu' 1875; *gęsi z tobą nie pa-słem* 1896; *idź, idź, dać gęsiom siana* 1894; kasz. *biôj z bocónami gadac* 'odczep się'; por. 7. głupota;

śpiewanie: *śpiewa jak kanarek* (w klatce) 1927 || *...skowronek* 1902 : *ciesz. ...kanarek ze dwora; uciąć kogutka* Skor i *zrobić koguta* 'zaśpiewać fałszywie' 1900; *piąć jak kogut* 1806 || *...kur* 'o nieudanym śpiewie' 1806; *śpiewa jak słowik* 'pięknie, rzewnie' 1858 i kasz. *...jak sadownik; umilkł jak słowik na św. Wita* 1696; *śpiewa jak sroka* 'aż uszy bolą' 1806-1967; kasz. *spiéwô jak kôłp* 'pięknie';

zabawa: *puszczać kaczki* 1900 || *kaczora*, kasz. *orzła zrobic i w orzła sã bawic* 'zabawa dzieci na śniegu', uczn. *puszczać gołębie* 'rzucić samolotami...'; *orzeł i* || *czy reszka* 'gra...'; o tańcu: *zgrabny do tańca jak kulawa kaczka* 1894;

zgoda: *jeść* || *pić sobie z dzióbków* 'idealna zgoda...'; *gołąb pokoju; gruchają ze sobą* || *kochają się jak para gołąbków* || *jak dwa gołąbki* 1843-1952;

niezgoda, kłótnia: *dać* || *dostać w dziób*; *gęsia wojna* || *kokosza...* i kasz. *kurzô wojna* 'kłótnia kobiet'; daw. *wpaść komu w ptaki* 'wmieszać się w czyje sprawy...' 1543-1896; *puścić* || *rzucić* || *wystawić czerwonego koguta* 'podpa-lić' 1894; *czerwony kur* 'pożar' i *puścić (czerwonego) kura* 'wzniecić pożar...' i kasz. *posadzëc czerwionego kura (na dak)*; *wykadził go jak kury tchórzem* 'pozbył się' 1894; kasz. *oni sã dzëbią jak kanie* 'swarzą się' 1866; *mô do tego taczé prawo jak wróbel do jaskółeczczu gniôzda* 1856 i *wkrôdł sã jak wróbel w bocónowé gniôzdo* 1856; *dzes bë mogła bëc sowa* 'mógłby być zysk – mówią, gdy dwóch się kłóci';

nieprzychylność, wrogość: *zlecieć się jak gawrony do ścierwu* 1557 || *...kru-ki (na ścierwo* || *do ścierwu)* 1875-1912 || *...sępy do padliny* 1930 || *...jako pta-stwo do żeru* 1674-1901, a por. *czeka jak kruk ścierwu* 1632-1696 i *czeka* || *wygląda jak sęp ścierwu* || *ścierwa* 1632-1696; *wóni na nieho biją jak warnë na sowã* 1866 i *bić na kogo jak wróble na sówkę* 'na kogoś, coś godzić, czyhać' 1618-1900;

dominacja: *rządzić się* || *gospodarować jak szara gąska* Skor; *rządzą się jak głodne gęsi w stodole* 1894; *szasta się jak szara gęś po Dunaju* || *po nie-bie* 1861;

wolność – niewola: *wolny jak orzeł* 1922; *wolny ptak* 'człowiek niezależny' 1835; *lekki* || *wolny jak ptak* 1856; *frunąc swobodnie jak ptak* 1896; *podcinać* || *przyciąć* || *pętać komu skrzydła* 'pozbawi(a)ć swobody' 1569; (po)czuć || uczuć || *mieć jakby skrzydła u ramion* Skor; *miotąć się* || *rzucić się* || *thuc się* || *siedzieć jak ptak w klatce* 'miotąć się bezsilnie' 1806; *jak ptaszki na rożenku* ['?'] 1897; *potrzebuje jak ptak powietrza* 1860; *buja jak skowronek w niebo* 1894 i kasz. *lôtô jak skowrónek* 1866; *kwapi się jak słowik do gaju* ['nie chce wolności?'] 1671;

opieka, troska: *opiekuńcze skrzydła* ‘czyjaś opieka’; *brać* || *przyjmować* || *tulić* itp. *kogo pod skrzydła* || *pod swoje* || *pod opiekuńcze skrzydła*; *chronić się* || *garnąć się* || *tulić się* || *uciekać* || *udawać się* itp. *pod czyje (opiekuńcze) skrzydła* 1597; *rozpostrzec* || *roztoczyć (opiekuńcze) skrzydła nad kim* ‘opiekować się kim’; *dostać* || *trafić pod skrzydła*; *osłaniać kogo skrzydłami* ‘bronić kogo, zapewniać opiekę’; *wydostać się* || *wyjsć* || *wypaść* itp. *spod (czyich) skrzydeł* || *spod opiekuńczych skrzydeł* ‘spod opieki’; (nie) *puści na skrzydło* ‘nie zaniedba, uchroni przed stratą’ 1543; *nie ujdzie na skrzydło* ‘nie schroni się, nie umknie’ 1558;

sytuacje kłopotliwe: *kukulcze jajo* ‘kłopotliwa sprawa’ 1600; *podrzucić komu kukulcze jajo*; *wpadł jak ptak w dół* ‘w pułapkę’ 1896; *na czyje skrzydła przyjsć* ‘wpaść w czyje ręce’ 1545-1900;

karanie: *paść kruki* ‘pójść na szubienicę’ 1650-1895; *bić* || *strzelać* || *walić jak w kaczy kuper*; *sójka w bok* || *w brzuch* ‘kuksaniec’ 1851-1936; *zadzio-bać kogo jak wróble kanarka* Skor;

wymuszanie: *na sępa* ‘wypraszając coś’ SPP 209; pot. *nie ma (czegoś) na sępa* ‘za darmo, na siłę...’; pot. *załapać się na sępa* ‘okazyjnie i darmowo’;

bieda – bogactwo: *chatka* || *domek na kurzej łapce* || *nóżce* 1894; *mieć pierze i mięso* ‘być pięknym i bogatym’ 1670-1886; *przepiórcze pole* ‘nieurodzajne’ 1674; *tak trwale jak przepiórcze pole* [‘?’] 1674; *skowronkowie mu pole gnoją* 1885 i kasz. *to pole skowróncë gnoją* ‘nieurodzajne’; *brakuje* || daw. *nie dostaje komu tylko ptasiego mleka* ‘o dobrobycie’ 1696-1936; *taki gazda jak sroka na kółiku* ‘biedny’ 1900; kasz. *gapą krôsëc* i *wróblã bonic* ‘cierpieć niedostatek’, *gapë kogo wnet wezną* ‘schodzić na dziady’, *jic z gapami* ‘zejść na dziady’: *polecôł z gäsoma* ‘zszedł...’ i *ciesz. schodzić* || *zyńść na kurzi buty* ‘zbiedniał...’, kasz. *w kogos stodołę gospodarzą le sowë* ‘o gospodarce zaniedbanej’, *chodźëc boso jak gäs*; *ciesz. tyś mi je pták na szkubani* ‘iron. o biednym...’ 1885;

powodzenie – niepowodzenie: *siedzi jak gęś w owsie* || *...kuropatwa...* 1894 [‘dobrze się wiedzie?’]; kasz. *czëc sã jak kaczką na wodze* ‘dobrze się powodzić’; *mieć jakby skrzydła u ramion i skrzydła wyrastają komu...* wobec *łamać* || *obcinać* || *opalić (sobie) skrzydła* ‘doznawać niepowodzenia...’ i *zwichnąć* || *złamać komu skrzydła* ‘spowodować osłabienie twórczości...’ 1852; *dobrze jak ptakowi w klatce* [iron.: ‘źle’] 1894; kasz. *sedzy jak takô klu-ka i podzërô* ‘o dziewczynie bez powodzenia na zabawie’;

szczęście – nieszczęście: *bocian (który) czyści świat* ‘człowiek uważający się za powołanego do zwalczania zła’, *u kogo bocian się gnieździ* ‘sprzyja komu szczęście’; *kura (z)nosząca złote jajka* ‘źródło wielkich zysków’; *trafia się* || *udaje się* || *dostaje się komu jak ślepej kurze ziarno* ‘i głupi może mieć niezły pomysł...’ 1618; *kogut* || *kur kogo opiał* ‘o szczęściu’ 1896; *z białej się kokoszy urodził* ‘szczęśliwy, dobrze mu się powodzi’ 1674-1806; *kukulka go przy pieniądzach okukała* [‘?’] 1896-1930; *krakać jak wrony na nie-*

szczęście 1874, ciesz. *wyje jak sowa...*, a por. *Sowa, gdzie śpiewa, tam źle się dzieje* 1806 Linde; kasz. *karc. uchwacēc srokā za ogon* ‘nie mieć powodzenia’; tu sporo wierzeniowych i obrzędowych, w tym obcych, np. *odradzać się jak feniks z popiołów*.

9. Przyroda i otoczenie:

różne: *bocianie gniazdo*: a) ‘...kosz na szczycie masztu.’; b) ‘mars, platforma w kształcie półkola na topie masztu’; kasz. *kania wołō o deszcz* ‘gdy słyszy się głos kani’; *łaknąć* || *czekać* || *wyglądać, łaknąć* || *pragnąć czego* *jak kania dżdżu* || *deszczu* i kasz. *wzdichac jak kania za deszczā; pióra leca* ‘o dużych płatach śniegu’; kasz. *Szwédzē skubią gāsē* ‘śnieg prosi dużymi płatami’ i *wróbla wēnēkac* ‘trzęść dziecku zmarznięte ręce, palce’; *złapał* || *ma gila na nosie* ‘zmarznąć...’; *ni to kaczor, ni to kaczka* ‘ni to, ni owo’ 1618; *ni z pierza, ni z mięsa; i ptak tędy nie przeleci* ‘miejsce mocno strzeżone’ 1562-1957.

Rzadko tu też o samych ptakach, np. łow. *bukiet bażantów* i *hejnał żurawi* ‘głos żurawi...; klangor’; czasem żartobliwie: *mazowiecka kura* ‘gawron’ 1747; kasz. *bocóni liwk* || *wāps* ‘czarny ogon...’; *słowik północny* ‘drozd’. O gromadzeniu się ptaków: *wronie wesele* 1900; kasz. *gapiē wieselē* ‘złot wron’ i *gapē mają wesele* ‘wrony się gromadzą’, *ptószkowe wesele* ‘złot ptaków’; ciesz. *gawrony o śniegu radzą* [‘kiedy w listopadzie się tłuką’];

cechy, właściwości: *biały jak łabędź* 1894; *biały jak gęś* 1670, 1957 i kasz. *biōli jak marcyńskō gās* ‘aluzja do kości grzbietowej...’; *czarny cały jak kruk* 1696-1918 || *...wrona* 1896 || ciesz. *...gawrón*; *czerwony jak indyche korale* 1947; *czerwienić się* || *czerwony jak indyk* || *indor* 1878; *czerwony jak kogut* 1894 || ciesz. *...jak kokot*; kasz. *czerwiony jak bocóniē nodzi*; *żółty jak kanarek* 1900; *papuzi kolor, strój* ‘jaskrawy’; *kolor pawi* ‘niebieskozielony’; *cieniutki jak piórko* 1903; *lekki jak piórko* ‘bardzo lekki’ 1806; *lekki jak pióro* ‘bardzo lekki’ 1806; *mokri* || *umokli jak kaczka* || *zmoknięty jak kura* 1888 || *zmokły jak wrona*; *wszystko wybrał jako kury z kojca* ‘łatwo, szybko’ 1684; *wyskoczył jak kuropatwa z oziminy* ‘nagle’ 1894; *jak piór(k)o opalił* || *osmalił* ‘łatwo, prędko’ 1650-1866; *(jak) na skrzydłach* || *jakby mu kto skrzydła przyprawił* || *jakby kogo skrzydła niosły* || *(jakby) komu skrzydła (z || u ramion) wyrosły* (biec, lecieć, pędzić, przylecieć, rwać itp.) ‘bardzo prędko’; *chyży jak sokół* XIX w; *prędkli jak wróbel ołowiany na nitce* [‘powolny’] 1819; kasz. *piākny jak kółp*;

mało, rzadko – dużo: kasz. *bocóniē gniōzdo* ‘mała ilość zboża’; *przelotny ptak* ‘o kimś pojawiającym się na chwilę’; *rzadki ptak* ‘o czymś rzadkim’ 1595; *czarny łabędź z białej wrony obok rzadki jak łabędź czarny* 1558-1894 || *...jak feniks w świecie* 1568 || *...jak raróg* 1842 i kasz. *czegos je dzez jak biōlēch wron na swiece* : por. *rzadka i biała wrona* 1696 i *biały kruk* ‘rzadki okaz...’ 1650, nadto: *biała kawka* ‘rzadkość’ 1806; *sroka by więcej na ogonie uniosła* 1885; *wróbel by więcej na ogonie uniół* 1632 : ciesz. *...co wróna na ocasie* || *chwoście* : kasz. *...gapa na ogonie uniese; palcem*

wytykać jak raroga [‘zwracać uwagę’] 1855; *nałożył tego jak sroka na gniazdo* [‘dużo?’] 1890; *jak kawek na Podlasiu* ‘pełno’ 1894 : *pełno jak kawek na słotę* 1837-1846; *zlecieli się jak wróble na proso* XVI w.-1957; *obsiąść co jak wrony*;

rozpraszenie się: rozbieżać się || **rozpierzchnąć się jak ptacy** || *ptaki* 1574-1957; *rozbiegać się jak spłoszone wróble* Skor; *rozpierzchnię się jak wróble* 1891; *uciekają jak wróble w ciernie* 1707; *zrywać się jak chmara* || *stadko wróbli* ‘płochliwie’ Skor;

wielkość i kształt: *jak gołębiowi z gardła* ‘o czymś okrągłym, wybornym’ 1615-1875; *guz wielkości* || *jak kacze jajko* 1936; *guz jak strusie jajko* 1909;

daleko – blisko: kasz. *co je jesz w gapich górach* ‘daleko; daleka przyszłość’: *to jesz je w gāsēch górach*; *dzesz le sowē knipią* ‘o odludziu’;

czas, pora: *łabędzi śpiew*; *po ptakach* i kasz. *ju je po kaczęcu* ‘już się stało’; *kur pieje* (*kury pieją*) *pierwszy, drugi, trzeci raz* ‘jest północ, brzask...’ Skor; *kur zapiał* ‘czas minął, klamka zapadła’; *ostatnie zapieją koguty* ‘ostatni termin’ 1696; *czas ma skrzydła* 1806 obok *czas biegł jak na skrzydłach* 1884-1913; *sowi dzień* ‘noc’ 1902; *sowim dniem wszystko robił* ‘w nocy; ukradkiem’ 1636.

Przegląd powyższy można zakończyć nierzadkimi przykładami frazeologizmów o treści **ironicznej**: *kontent jakby go bocian nosem iskał* [‘o bólu?’] 1731; *smaczny jak bociani dziób z jeżową nóżką* 1894; *kształtny w opasaniu by gęsie jaje w taśmie* [iron. ‘gruby’] 1618; *wygląda jak gęś w okularach* 1894; *wziąć* || *zamienić byka na indyka* ‘niekorzystnie’ 1862; *ma się dobrze jak kokosz w kojcu u Żydówki* 1683 i *trafił jak gęś pod Ickową pachę* [‘źle’] 1901; *biały jak wrona* 1806; *zaprasza ich jako wróble na cudzą pszenicę* 1639. **Gra słów** nie jest zjawiskiem odosobnionym: *czai się jak czajka* (*na Mikołajka*) 1858-1886; *dudku głupi* 1632; *podobny do papy jak wrona do gapy* 1898; *siedzi jak szara gęś w kacie* 1894; *obrócił w piórka jak przepiórka* 1956; *skora jak sikora* 1894; *trafił kos na kosa wg trafiła kosa...* i *trafił swój na swego*.

Oczywiście, każdą z wyróżnionych grup tematycznych można by odpowiednio podsumować, np. o grupie pierwszej należałoby stwierdzić, że ptasia frazeologia rzadko mówi o tuszy, wzroście i sile, a jeśli to tylko o chudym, małym, słabym, ale wtórnie, żartobliwe i ironiczne o grubym, dużym i silnym. Mało frazeologizmów dotyczy twarzy, a o cerze wypowiada się przez nawiązanie do upierzenia, sporo natomiast jest o włosach i fryzurze – przeważnie o rozczochanym – przez odwołanie się do sowy i wrony, wtórnie do bocianiego i wroniego gniazda. Więcej o oczach i wzroku: pozytywnie przez odniesienie do jastrzębia, orła i sokoła, negatywnie tylko w nawiązaniu do kury, mniej wyraziście sowy. O nosie, szyi i nogach z odwołaniem do niewielu konkretnych ptaków. Gdy chodzi o określenia ubioru i stroju, to liczne frazeologizmy są jakby szczegółową realizacją przysł. *znać ptaka po pierzu* 1618. Nierzadko ujęte to zostało ironicznie, np. *ustroił się, jakoby czajkę w strusie*

piórka ubrał 1600 i 1895, zwykle z głębszą wymową, tj. wartościowaniem negatywnym: *dudek w pawich piórach* 'wewnętrznie ubogi, ale zewnętrznie strojny' 1851.

Swoistym komentarzem do dokonanego pogrupowania semantycznego i zarazem do indeksu wyrazów-członów występujących w zebranych i omówionych frazeologizmach może być prezentacja zjawiska **wariantowości** w strukturalnie tożsamych lub bardzo bliskich jednostkach, któremu może towarzyszyć ich subtelne różnicowanie znaczeniowe. Wariantowość owa jest dość znaczna i zarazem osobiwa, mimo iż ze zbiorów, zwłaszcza z NKP, wybrano tylko najważniejsze warianty, szczególnie z wymianą nazw ptaków³⁵, pomijając zaś liczne warianty w zakresie dalszych członów frazeologizmu, jak np. *niech cię gęś kopnie zadnią nogą* 1806 : ...*kopnie* 1862 NKP I 626 czy kasz. *żebë cã kaczka kopnãła z kulawą nogą* 1955 : ...*kopnie* 1926. Mają one zwykle swoją chronologię, pozwalającą wykryć jednostki wtórne, utworzone według wcześniejszych wzorców, np. *wyskoczył jak kuropatwa z oziminy* 'nagle' 1894 : ...*filip z konopi* 1618, ale są i oboczne od początku (?), jak np. *stoję o to jak ptak o trzecie skrzydło i stoję o to jak pies o piątą nogę* 'nie dbam' 1670. Przyjrzenie się temu zjawisku przyczynić się może do zobiektywizowania zawartych w tych frazeologizmach obserwacji, przy czym ich istotę ocenić mogą użytkownicy języka bliżej znający świat ptaków.

Oto wymiany komponentów:

a) **rzeczownikowych:**

karmić wronami 'o przebiegłym' 1562-1956 || *sypakami* 1731-1956 || *bazantami* 1806 || *kosami* 1886 || *gapami* 1956;

bocian dzieci przynosi 1893-1957 : kasz. też z członami *gapa*, *sowa*, *kręka* 'wrona';

klekce jako bocian 1558 || ...*gęś* 1568 || ...*kaczka* 1558

szyję jakoby bocian wyciągać 1542 : ...*jak* || *niby żuraw* Skor;

kasz. *ma szyję jak żół* 'żuraw' 1866 || ...*kółp* 1897 || ...*łabędź* 1957 || ...*żuraw* Skor

nogi jak bocian 1957 : ...*długie jak czapla* 1897 : kasz. ...*żuraw*;

cieszy się jak kaczka na deszcz 1894 : kasz. ...*kania na deszcz*;

pluska się jak czapla w wodzie 1901 : ...*kaczka w wodzie* 1957 : kasz. *na priskół jak kaczór* 'porozlewał wodę podczas mycia';

stary ćwik 1698-1872 : ...*wróbel* Skor,

biały jak gęś 1670, Skor : ...*gołąb* ['biały lub siwy'] 1839 i np. kasz. ...*gołąbk* : ...*łabędź* 1894, ale [iron.] *biały jak wrona* 1806

czarny jak kruk 1696-1918, Skor i np. kasz. : ...*wrona* 1896-1954 : ...*gawrón* 1954; por. *biały kruk*;

³⁵ Do niżej podanych nadto por.: *nadął się jak bąk* 1894 i 1956 NKP II 570, por. *sowa*; *skacze jak dzierlatka* 1894-1900 NKP III 200, por. *sroka*; *ulgnąć jak kwiczoły na lepie* 1901 Gomulicki NKP II 293, por. *ptak*; *gruchać jak makolągwy* 1913 NKP II 93 i *kochajcie się szyrdecznie* jak szynogarlicze 1885 ib., por. *gołąbek*; *wesoły jak pliszka* 1889 NKP III 640, por. *ptak*.

czerwony jak ćwik 'o cerze' 1876-1936 : por. *czerwienić się* || *czerwony jak indyk* || *indor* 1878-1892, Skor : *czerwony jak kogut* 1894 i *ciesz. ...jak kokot* 1954
głupi jak cietrzew 1632-1894 : ...*dudek* 1632 : ...*gawron* 1694-1894 : ...*gęś* || *rzad. gąska* 1806 : ...*wrona* 1838-1902 : ...*indyczka* 1898 : *głupi jak lelek* 1905 : *kasz. ...gula; dudek w pawich piórach* 'wewnętrznie ubogi, ale zewnętrznie strojny' 1851 : *wrona...* 1946;

siedzieć jak dudek w dupli 'o domatorze' 1696 : ...*dzięcioł w dziupli* ['ukryty'] 1859, a por. *siedzieć jak sowa...* 'bez humoru' 1873-1957;

siedzi jak gęś w owsie 1894 : ...*kuropatwa w owsie* ['żyje dostatnio?'] 1894
siedzi jak ptak na gałęzi 'niespokojnie, czujnie' 1855 : ...*wróbel na gałęzi* 'ts' 1894; por. *przen. czujne żurawie* 1650 NKP III 969; *czujny jak żuraw* 1848-1896
sroka by więcej na ogonie uniosła 1885 : *ciesz. uniesie tela, co wróna na ocasie* || *chwoście* : *kasz. tĕlĕ, co gapa na ogonie uniese*;

patrz nań jak na feniksa 1806 : ...*na raroga* ['ze zdziwieniem?'] 1806
zlecieć się jak gawrony do ściervu 1557 : ...*kruki...* 1875-1912 : ...*sępy do padliny* 1930 : ...*jako ptastwo do żeru* 1674-1901 wobec *zlecieli się jak wróble na proso* XVI w.-1957, a por. *czeka jak kruk ściervu* 1632-1696 : ...*sęp ściervu* 1632-1696;

niech cię gęś kopnie 'okrzyk...' 1806, Skor, *kasz. : niech cię kaczka kopnie* 'okrzyk oburzenia, zdziwienia, zniecierpliwienie, czasem podziwu' 1859 obok *niech cię kaczki zdepczą* || *podepczą* || *zadziobią* 1859-1904, Skor : *kasz. żebĕ cā kura kopnā* || *dzobnāla obok bōdāj was kurk kopnāl* 1866 obok *niech cię kurek zadziobie* || *kopnie* 1883-1910 : *niech cię wróble zdepczą* 1875;

wygląda jak zmokła kura 'mieć minę nieszczęśliwą...' 1894 || ...*indyczka* 1894 || ...*wrona* 1909-1957; por. *kasz. mokri* || *umokli jak kaczka*;

pisze jak dzięcioł 'o niewykwalifikowanej maszynistce' 1957 : ...*jak kura łapą : pisać* || *bazgrać jak kura (pazurą* || *pazurem* || *patykiem)* 'pisać brzydko, koślawo...' 1847; por. *grzebie jak kura (łapą)* 1893; *jakby kura nogą pogrzebała* 1779;

upstrzył się jako dzięcioł 1579 : *upstrzyła się jak papuga* 1632;

b) przymiotnikowych:

głowa jak bocianie gniazdo 1898 : *głowa jak wronie gniazdo* 1898-1957, por. *kasz. sowiō głowa* 'rozczochrana';

stroić się w cudze || *obce* || *falszywe* || *pawie piórka* 1579-1956;

c) **czasownikowych** jest najmniej, np. *palnąć : strzelić bąka* 'popęlić omyłkę', ale należy zwrócić uwagę na człony *patrzeć, siedzieć i stać* (zob. p. 2. patrzeć, siedzenie i stanie), semantycznie nieraz zbieżne, np.: *patrzy jak gawron* ['?'] 1838 i *stoi jak gawron*, ale też np. *siedzieć jak bocian na gnieździe* ['wygodnie'] 1880 : *stać jak bocian na gnieździe* '...na jednej nodze' 1894 czy osobliwe znaczeniowo: *siedzi jak wróbel na stodole* || *na dachu* 'o małym jeźdźcu na rośłym koniu; dysproporcja' 1590-1895;

d) mieszane:

bąki zbijać 'próżnować' (por. *bąki sadzić* 'próżnować' i za *bąkami* chodzić ['ts?'] 1806, ale *strzelić bąka* 'popęlić omyłkę') : *gawrony strzelać* 1820-1898 : *wrony strzelać* (obok *polować na wrony* 'próżnować' 1957);

wybiera się jak czajka za morze 'guzdrze się' 1859-1955 : ...gęsi do cieplic 1885, ...sójka 1854; por. kasz. *wëbierac sã jak wróbel za morzińc* (tj. wielka kałuża); *bieży jako ptak* 1618 : *frunąc swobodnie jak ptak* 1896 : *leci...* 1612; *sobie by sokoł buja* 1558 : *buja jako orzeł* 1568 : *buja jak skowronek w niebo* 1894, ale np. kasz. *lôtô jak skowróńk* 1866;

rozgadały się jak czeczotki 1887 || *szczebiota jak...* 1895 : *szczebiecą by...* 1597, *szczebiocze jak sikorka* 1887, ale *szczebiota jak szpak w klatce* 1568; *patrzeć* || *zapatrzeć się jak gapa w kość* || *gnat* 1871-1956 || ...wrona... 1858-1923 : *gapić się* || *wpatrywać się* itp. w *co jak sroka...* 'patrzeć w jeden punkt, przypatrywać się czemu uparcie' 1867-1951;

ustroił się, jakoby czajkę w strusie piórka ubrał 1895 : *ubrać się jak dudek (w pawie pióra)* 1851 : *wygląda jak wrona w pawich piórach* 1894.

Stopień zdomowienia wielu omówionych frazeologizmów potwierdzać może tzw. derywacja odfrzeologiczna³⁶, czyli wyrazy urobione od podstaw będących frazeologizmami, nieraz tak wprost opisywane w słownikach:

a) **ogólnopol.** *zacietrzewić się* 'zapamiętać się w uniesieniu, gniewie...' SJP X 453 ≤ ...*jak cietrzew*; *czaić się* 'skradać się, czatować' XVIII w. ≤ 'udawać, symulować' XV w., niejasne od *czaj* 'czujność' Bańk 213 ≤ *czai się jak czajka (na Mikołajka)* 1858?; *gapić się* = *gapy łapać* 'gapić się' czy *patrzeć jak gapa w kość* || *gnat*; (z)*gapięć* 'gapiem się stawać, odurzonym być' Linde II 22; *szarogęsić się* ≤ *rządzić się jak szara gęś*; (roz)*indyczyć się*³⁷ a *zaperzyć się jak indyk*; *kanarkowy* ≤ ...*jak kanarek*; (z)*jastrzębieć* 'jastrzębią naturę przyjmować' Linde II 244 ≤ *dybie na czeleka jak jastrząb na kury* 1873; *kokoszyć się* 'czupurzyć się, podskakiwać' SJP III 798 (kasz. *kokoszëc sã* 'złościć się' Sy II 185) ≤ *gdacze jak kokosz po zniesieniu jaja* 1621; *papużęć* || *spapużęć* 'papugą się robić, stać' Linde IV 43 (por. kasz. *papużëc sã* 1. kaprysić', 2. 'chmurzyć się', 3. 'krzewić się, 4. 'wichrzyć') ≤ ...*jak papuga*; *pawić się* 'kokoszyć się' Linde IV 67 ≤ ...*jak paw*; (za)*sępić się*, *zasepiony* 'markotny' ≤ *sępa pokazać (na czele)* 'sępić się' || ...*jak sęp*; *sowieć* || *osowieć* 'jak sowa ponurym, ociągającym się stać' 1806 Linde V 369; *sowieć* 'stawać się osowiały, smutnym' (kasz. *sowiec* 'dziwaczeć'); poet. książk. *sowiooki* 'mający oczy podobne do oczu sowy' ≤ *marszczy się* || *wzrok nurzy jak sowa*; daw. *szpaczkować* 'jak szpak gawędzić; bredzić, pleść' Linde V 604 ≤ *gada jak szpak* 1838; *szpakowaty* ≤ *pstrokaty jak szpak*; *żółtodziób* ≤ *ma jeszcze żółto w dzióbku* 1898;

b) **kaszubskie:** *bocónic* 'bajać, zmyślać' Sy I 49 (i *obocónic* 'okłamać kogo', *obocóniali* 'kłamliwy') ≤ *gadac o bocónach* 'bujać, zmyślać' Sy I 46, *czaić sã* 'guzdrać się' (Zabory), zwłaszcza *czajkowac sã* 'ts' (pd.) ≤ *wybiera się jak czajka za morze* 1859; *dzãcolëc* 'pukać, stukać miarowo, np. o szewcu' Ex ≤ ...*jak dzãcół*; (o)*gapięć* '(z)wiednać', 'stawać się smutnym', '(s)chudnąć' ≤

³⁶ A. Pajdzińska, Derywacja frazeologiczna czy derywacja odfrzeologiczna?, [w:] PFPS VI, 1994, s. 33-40. Por. w niniejszym tomie: J. Treder, Frazeologizm jako podstawa słowotwórcza.

³⁷ Por. *zaindyczył się jak półtora nieszczęścia* 1894 || *rozindyczył się jak sto diabłów* 1957 NKPI 797.

gapą króśc 'biednie żyć'; (z)*jastrzëbiec* 'stawać się chciwym, zaborczym' (Puzdrowo, Pałubice, Kujaty) ≤ *lnie na co jak jastrzib na kurã; klukac* || *klukawic, zaklukac* 'o starej pannie' ≤ *sedzy i klucze* Sy II 171, *sedzec jak kluka; wëkukac* 'wywróżyć' Sy II 291 ≤ *kukulka go przy pieniądzech okukała; zgąskowac* 'zejść na dziady' Sy I 313 ≤ *jic z gąskami* 'zejść na dziady'; *kaczkowac* 'nurkować, zanurzać się...', fig. 'myć się na sposób kaczk' Sy II 117 (wobec *napriskôł jak kaczor*) ≤ ...*jak kaczką; kaczkowac sã*, fig. 'udawać greka' Ex ≤ *nie kaczkuj sã* = *nie rób się kaczką; (roz)kuraszëc* '(roz)grzebać, rozrzucać, szukać' Sy II 300 a (*roz*)*grzebac jak kura; sowińc* 'miejsce odludne' Sy V 124 ≤ *dzesz sowë knipią* 'o odludziu' Sy II 181, V 124; *sroczyć sã* 'rozdziarać się jak sroka, krzyczyć głośno' Sy V 143 a *drzec sã* || *skrzczec jak sroka; srokati* 'pstrokaty' a *pstry jak sroka*, por. *sroczi sã* 'rozdziara się jak sroka' ≤ *jak takô sroka* Sy V 143.

Frazeologizmy z leksemami ptasimi daje się łatwo wyodrębnić spośród reszty frazeologizmów, grupy należącej do bogatszych i różnorodniejszych, historycznie wyraźnie się zmieniających i raczej w języku zamierających. Ze względu na charakter źródeł nie wszystkie dziś są zrozumiałe (np. *wykurzyli naszych jak cietrzewi z miotł* ['?'] 1859), a na pewno spora ich część wymagałaby po powyższym uporządkowaniu, w którym próbuje się wyjaśnić niektóre źródłowo nieopisane pod względem znaczenia, dokładniejszej analizy przez znawców środowiska ptasiego, np. *patrzy jak leśna sowa*. Zawierają one ogromne bogactwo spostrzeżeń, nieraz bardzo subtelnych, przenoszonych ze świata ptaków na człowieka i jego otoczenie; rzadko natomiast pośrednio charakteryzują środowisko, które je uwarunkowało, np. *ciesz. gawrony o śniegu radzą* ['kiedy one w listopadzie się tłuką']; inne por. p. 9.

Świadomie włączone do analizy materiały dialektalne cieszyńskie i kaszubskie nierzadko potwierdzają dawno nieużywane frazeologizmy w ogólnej polszczyźnie, choć niektóre z zapisanych w starszych źródłach także mogły być tylko lokalne, gwarowe, np. *wygląda jak zmokła indyczka* 1894 i *kasz. chodzi jak takô umokłô gula; dybie na czleka jak jastrzqb na kury* 1873 i *kasz. lnje na co jak jastrzib na kurã; zajmować komu kaczk na błocie* || *na wodzie* 'daremnie straszyć' 1632-1967 i *kasz...*; nawet jako zmienione: *rozmówili się jak gęsi na wodzie* 1890 i *kasz. rozmowa, jakbë gãs rozmówiała z wodą* 'puste gadanie'; niekiedy wykazują one różnice znaczeniowe (lub mylnie zostały zdefiniowane), np. *gapami karmiony* 'o przebiegłym' 1956 i *kasz. ...kôrmiony* 'narwany, niepoważny'.

Niemąlo kwestii w tym materiale obecnych zostaje do wyjaśnienia, m.in. przy pomocy analiz porównawczych z innymi językami; wyżej tylko o kilku w ogólnym związku z niemieckimi. Poszczególne frazeologizmy czy ich semantyczne lub strukturalne typy można by opisywać bardziej szczegółowo. Wiele wnioskoby przyjrzenie się kontekstom ich występowania, choć dla wielu to już niemożliwe. Pomagać w tym może odpowiednie odczytanie wariantów, choć niekiedy wymiana członów zadanie to utrudnia; niekiedy są one wyraźnie wtórne... i osobliwe, np. *wybiera się jak kury za góry* 1895.

III Indeks wyrazów-członów frazeologizmów

- ani: kura, papuga, pióro, ptaszek
 armata: wróbel
 Ateny: sowa
 bać się: kania, nietoperz
 babrać (ciesz.): kura
 bajać: papuga
 bawić się: orzeł
 bęka (kasz.): gęś
 biały: gęś, gołąb(ek), kawka, kokosz, kruk, łabędź, wrona
 bić (się): czajka, kaczy, orzeł, ptak, sowa, wrona, wróbel
 biec, biegać: gapa, piórko, raróg, skrzydło
 bieżeć: ptak
 bitny: kogut
 blady: kurczę
 błąkać się: kruk
 błoto: bekas, kaczką, kulik
 błyszczyć: pióro
 bob: kurzy
 bociani: wróbel
 bocianowaty: bociani
 bok: sówka
 brać (się): bocian, pióro, skrzydło
 brakować: gęś, ptasi
 bredzić: kawka
 brodzić: bocian, czapla
 brzydki: kaczątko
 bujać: orzeł, skowronek, sokół
 bukiet: bażant
 but: kurzy
 być, bywać: derkacz, orzeł, pierze, sowa
 byk: indyk
 bywały: wróbel
 cały: skowronek
 chatka: kurzy
 chleb: kura, mewa
 chłop: kurzy
 chmara: wróbel
 chodź: bąk, bocian, bociani, gawron, gęsi, gęś, indyczka, indyk, kaczką, kura, kurzy, lelek, paw, sęp, sowa, wróbel, żuraw
 choina: cietrzew
 chować: strusi, struś
 chronić się: skrzydło, sowa
 chudy: bocian, szpak
 chwalić się: gęś, kura, sroka
 chwiać się: ptak
 chwost (ciesz.): sroka, wrona
 chytry: szpak
 chyży: jaskółka, ptak, sokół
 ciasto: kogut
 ciągnąć: gęsi, sroka
 cicho: nietoperz
 ciekawy: słowik, sroka
 cienki: piórko, skowronek
 cieplice: gęś, sówka, wrona
 cierni: wróbel
 cieszyć się: kaczką, kania
 ciągnąć: kura
 cudzy: kukułka, pierze, piórko, pióro
 cupnąć (ciesz.): wróbel
 cwany: gapa
 czaić się: czajka
 czapka: wróbel
 czarny: gawron, kokosz, kruk, kura, łabędź, wrona
 czekać: kania, kruk, kukułka, sęp
 czerwienić się: indyk
 czerwony: bociani, ćwik, indyczy, kogut, kokot, kur
 cztery: ćwik
 czubić się: kogut
 czuć (się): kaczką, kania, skrzydło
 czujny: żuraw
 czupurny: kogut
 czyścić: bocian
 ćma (ciesz.): gęś
 ćwierkać: wróbel
 dach: ptaszek, wróbel
 dać, dodawać: dziób, ptak, skrzydło
 darty: orzeł

- delikatny: kurczę
 deptać: bocian, kaczka, kura, wróbel
 deszcz: kaczka, kania, kura, wróbel
 długi: czapla
 dobroć: gołąb, gołębi
 dobry: gołąbek, ptaszek
 dobrze: kokosz, ptak
 doczekać: kukułka
 dom: gęś
 domestika: kurka
 domowy: kura
 dorobić się: dudek
 dosebny (kasz.): gęś
 dosta(wa)ć (się): ćwik, dudek, dziób,
 gęsi, indyk, kura, kurzy, ptasi
 dół: ptak
 drobnomieszczański: gęś
 drzeć (się): pierze, sroka
 dudek: pióro
 dumny: paw
 Dunaj: gęś
 dupa: kurzy, piórko
 dusza: gołębi
 dwa: gołąbek, indyk, kaczka, kogut, sój-
 ka, sroka, wrona
 dworny: sikorka
 dwór: kanarek
 dybać: jastrząb
 dziecko: bocian, czajka, gapa, pelikan,
 sowa, wrona
 dzielić: wrona
 dziennikarski: kaczka
 dzień: skowronek, sowa, sowi
 dzięcioł: dudek
 dziobać, dziobnąć, zadziobać (się): dzie-
 cioł, kania, kura, kurek, wrona, wró-
 bel
 dziób: bociani, kura
 dziupla: dudek, dzięcioł, sowa
 dziwaczka: kaczka
 dziwać się (ciesz.): gęś, szpak
 Ewangelia: kogut
 fertać się: wrona
 frunąć: ptak
 fudrować (kasz.): bocian
 gadać: bocian, czeczotka, gęś, kogut, pa-
 puga, sroka, szpak
 gadka (kasz.): gęsi, kaczy
 gaj: słowik
 gałąź: ptak, wróbel
 gapić się: sroka
 gardło: gołąb
 gazda: sroka
 gdakać: kokosz, kur, kura
 gęba: wrona
 gęgać: gęś
 gierwacki: wrona
 głodny: gęś, kura
 głos: słowik
 głowa: bociani, kur, pierze, ptaszek,
 sowa, sowi, strusi, struś, wroni, wró-
 bel
 głupi: cietrzew, dudek, gawron, gęś, in-
 dyczka, lelek, ptak, wrona
 gnać: kur
 gnat: gapa, sroka, wrona
 gniazdo: bocian, bociani, czajka, kukuł-
 ka, kura, ptak, sroka, wrona, wroni,
 wróbel
 gnieździć się: bocian, wróbel
 gnoić: skowronek
 gonić: kura, lelek, ptak
 gospodarować: gęś || gąska, kura, sowa
 gotowany: ptasi
 góra: gapi, gęsi, kura
 gówno: wrona
 grać: derkacz
 gruchać: gołąbek
 grzebać (się): kura
 grzęda: kur, kura
 gulôcz: indyk
 guła: indyczka
 guz: kaczy, strusi
 gwizdać: ptak
 gwóźdź: struś
 gzyk (kasz.): ćwik
 hasać: sroka
 hymn: piac
 indyczyć się: zob. indyk
 indyk: kur
 iskać (się): bocian, kokosz

- iść (kasz. jic): gapa, gawron, gąsior, gąska, gęsi, indyczka, kaczka, kur, nie-toperz, pierze, pióro, ptak
 jajo: gapi, gęsi, gęś, indyczka, kaczy, kokosz, kukułczy, kur, kura, strusi
 Jan św.: kania
 jarmark: gil
 jaskół(ecz)ka: wróbel
 jastrząb (kasz.): gęś, wróbel
 jechać: bocian, gapa, gawron, gąsior, gęsi, kogut, orzeł
 jeden: kaczka, ptak, ptaszek
 jesień: ptaszek
 jeść: dzióbek, kanarek, ptak, ptaszek, wróbel(ek)
 jeżowi: bociani
 jęczyć: struś
 język: słowiczy
 kaczę (kasz.): kaczka
 kadłubek: szpak
 kamień: słowiczy
 kanarek: wróbel
 kark (kasz.): gąsior
 karmić, karmiony: bażant, gapa, kapłon, kos, pelikan, szpak, wrona; por. fudrować
 kąt: gęś
 kieszeń (kasz.): gapa, kukułka
 klatka: kanarek, ptak, szpak
 klej: dzieciół
 klektać (kasz.): bocian, gęś, kaczka
 klepać (kasz.): bocian
 klepisko: wrona
 kluska: indyk
 kłapać: dziób
 kłaść się: kura
 kłobuk: wróbel
 knipac (kasz.): sowa
 kobiel: czapla, gęś
 kochać się: gołąbek, pelikan, turkawka
 kojec: kokosz, kura
 kokoszyć się: kokosz
 kokot (ciesz.): kogut
 kolano: wróbel
 kolebać się (kasz.): kaczka
 kolor: papuzi
 komin (kasz.): bocian
 kontent: bocian, kania
 kopa: kokosz
 kopnąć: gęś, kaczka, kura, kurek
 koral: indycki, indyk
 korzystać: kukułka
 kościół: dudek, kurek
 kość: gapa, sroka, wrona
 kot: wróbel
 kółp: łabędź
 kraj: wrona
 krakać: kruk, wrona, wróbel
 krasieć (kasz.): gapa
 kraść: kruk, mewa, sroka
 krekorać: kokosz
 krew: orzeł
 krewny: indyczka
 kręcić się: kura, kurek
 krok: bocian
 kryć: struś
 krzątać się: gęś
 krzepki: ćwik
 krzyczeń: czajka, gąsior, paw
 krzykliwy (kasz.): gęś
 kształtny: gęsi
 kulawy: kaczka
 kuper: kaczy
 kupować: gęś, kaczka
 kur (kasz.): kogut
 kura: jastrząb
 kurczę: kwoka
 kurnik: kapłon
 kusza: wróbel
 kuskac (kasz.): gołąbek
 kuźnia (kasz.): gęś
 kwapić się: słowik
 kwokać: kokosz
 latać, (wy)lecieć, zlecieć itd.: bocian, gapa, gawron, gęś, kaczka, kruk, nie-toperz, pierze, pióro, ptak, raróg, sęp, skowronek, skrzydło, sroka, wróbel
 lekki: piórko, pióro, ptak, wróbel
 lep: czeczotka, ptak
 lepić (kasz.): jaskółka
 leśny: sowa
 leżać (kasz.): gęś

- leżeć: orzeł
 lice: kura
 liczyć: kur
 lisiecki: kukułka
 liwk, wāps (kasz.): bociani
 lnać (kasz.): jastrząb
 lot: ptak, skrzydło
 ładny: ptaszek
 łagodny: gołąbek
 łaknąć: kania
 łamać: skrzydło
 łańcuszek: gęś
 łapa: kura
 łapać, złapać itp.: gapa, gil, kaczka, ptak, sroka, wrona
 łapka: kurzy
 łązić: gęsi, kura
 łąb: kur, wróbel
 łowić: derkacz, dudek, kruk, orzeł, ptak
 łydki: indyk
 łykać: indyk, struś
 macać: kura
 mało: ptak
 mały: mysikrólik, ptaszek
 marciński (kasz.): gęś
 marcowy: kogut
 marszczyć się: sowa
 mazowiecki: kura
 mądry: bocian, szpak, wróbel
 mieć (się): dudek, gapa, gapi, gąska, gęś, gil, kaczka, kaczy, pierze, piórko, ptak, ptaszek, sęp, skrzydło, sowa, wróbel
 mienić się: indyk
 mieszkać: bekas, wróbel
 mięso: pierze
 Mikołajek: czajka
 miło: sowa
 miłować: sowa
 mina: gapiowaty
 miotać się: ptak
 miotła: cietrzew
 mleko: ptasi
 młody: kokoszka
 młynarski: kura
 mokry: kaczka
 morze (kasz. morzińc): czajka, sójka, wróbel
 mój: gołąbek
 mówić: gęś, papuga
 mózg: mewa, ptasi
 móżdżek: kurzy
 muskle (ciesz.): wróbel
 nabzdyczyć się: indyk
 nadać się, nadęty: indyk, kura, paw, sowa
 naiwny: gąska
 nałożyć: sroka
 napierać się: sowa
 napryścić (kasz.): kaczor
 narobić: gapa
 nasrać (kasz.): kukułka, kwoka
 naszlapac (kasz.): kaczka
 nawykły: wrona
 nażreć: kura
 nić, nitka: wróbel
 niebezpieczny: ptaszek
 niebieski: ptak
 niebo: gęś, skowronek
 nieboszyk: ćwik
 nierozłączka: papużka
 nieszczęście: sowa, wrona
 nieść || nosić: bocian, gapa, kokosz, kur, kura, ptak, skrzydło, sowa, sroka, wrona, wróbel
 nocny: kruk
 noga: bocian, bociani, czapla, ćwik, kaczka, kura, wrona, żuraw
 nos: bocian, gil, jastrząb, kaczka, kaczor, kura, orli, papuga, sowa
 noszony: ptak
 nóżka: bociani, kurzy
 obcinać: skrzydło
 obiecać: dudek
 obnosić się: kura
 obrastać, obrosnąć: pierze, piórko
 obsiać: wrona
 ochoczy: ptak
 oczko: kruk
 odezwać się: ptak
 odradzać się: feniks
 odymać się: wrona

- ogon: gapa, paw, sroka, wrona, wróbel
ogorzyć: piórko
ogród: kura
oko: kura, kurzy, orli, sowi, wrona
okukać: kukułka
okulary: gęś
ołowiany: kaczką, ptak, wróbel
opadać: skrzydło
opalić: pióro, skrzydło
opasć: kaczką
oparzony: kura
opiać: kogut, kukułka, kur
opiekuńczy: skrzydło
opuszczony: gęś
opuścić: skrzydło
oskubać: kaczką, kurczę
oskubywać się: wróbel
osłaniać: skrzydło
osowiały: kapłon
osowieć: kura
ostatni: kogut, kukułka
ostrogi: kur
ostrożny: czapla
oszkrabiny (ciesz.): szpak
otworzyć: dziób
owies: gęś, kuropatwa
ozimina: kuropatwa
pacha: gęś
pacierz: kruk
padać, paść: kawka
padlina: sęp
palec: raróg
palnąć: bąk
pamięć: kurzy
papa: gapa
paplać: papuga, sroka
paprzyca: szpak
para: gołąbek
parafialny: gąska
pasażer: gapa
paść: gęś, kruk
patrzyć: czapla, feniks, gapa, gawron,
kogut, kruk, orzeł, ptak, raróg, sęp,
sowa, sroka, wrona, wróbel
patyk: kura
paw: piórko, pióro, wrona
pazur: kura
pełno: kawka
pewny: ćwik
pędzić: skrzydło
pęp: kurzy
pętać: skrzydło
piać, pianie: kogut, kur, sowa
piasek: strusi, struś, wróbel
piąć się: gęś
piąty: gęś
pić: gęś, kaczką, kania, wróbel
pieczony: kurczę
pieniądz: kukułka
pień: ptak
pieprz: kura
pierwszy: jaskółka, kur
pies: gapa
piór(k)o: czajka, dudek, kruk, orli, paw, strusi, wrona
pisać: dzieciół, kura
pisklę: kwoka
piszcząć: gąsię, kania, kurczę
pleść: gęś, kaczką, papuga
pluskać się: czapla, kaczką
plugawy: dudek
płacić (kasz.): gapi
plot: sroka, szpak
plukać się: kaczką
pływać: kaczką
pobrać: czeczotka
poczuć: skrzydło
podać: gęś
podcinać: skrzydło
podejrzeć: ptaszek
podeptać: kaczką
Podlasie: kawka
podobny: gapa, kuropatwa
podrosnąć: skrzydło
podrzucić: kukułczy
podskakiwać: wróbel
podskubany: gęś
podzerac (kasz.): gęś, indyk
poglądać: czapla, paw, raróg
pogrzebać: kura
pokazać: dudek, sęp
pokorny: kapłon

pokój: gołąb
 pole: przepiórczy, skowronek
 polecieć: gęś, ptak, wrona
 polityka: kogut, strusi
 polować: wrona
 połknąć: kaczka
 popędzić: paw
 popiół: feniks
 porastać: pierze, piórko, pióro
 porwać się (kasz.): wróbel
 posadzić: kogut
 posłać: derkacz
 posłuszny: kogut
 pospolity: gąska
 potłuczony: gęś
 potrzebować: ptak
 powietrze: ptak
 powtarzać: papuga
 poznać: pióro, ptak,
 pożyczany: pióro
 północny: słowik
 pragnąć: kania
 prawić: sroka
 prawo: bocian, bociani, wróbel
 prędkie: ptak, wróbel
 prędkiej: kur
 przeżyć się (kasz.): gąsior
 profil: orli
 prosić: gęś
 proso: wróbel
 prowincjonalny: gęś
 próbować: skrzydło
 próżność: pawi
 pryskać: kaczor
 przelecieć: ptak
 przelotny: ptak
 przepiórka: piórko
 przyciąć: skrzydło
 przypiąć: skrzydło
 przyjmować: skrzydło
 przyjść: skrzydło
 przylecieć: ptak
 przyniewolić: kukułka
 przyprawić: kurek, skrzydło
 przywiązany: indyk
 pstry: dzięcioł, kura, kuropatwa, papuga, sroka

pszenica: wróbel
 ptactwo: ptak
 puszczać: gołąb, kaczka, kaczor
 puszyć się: indyk, paw
 puścić: kogut, kur, paw
 pysznić się: paw
 pyszny: indor, paw
 radosny: skowronek
 radość: piać
 radzić (ciesz.): gawron, gęś, szpak
 ramię: skrzydło
 ranny: ptaszek, skowronek
 rany!: kogut
 razem: ptaszek
 rączy: ptak
 reszka: orzeł
 rękawica: kukułka
 robić (się): kaczka, pióro, sowi
 robota: gapa
 rozbiegać się: wróbel
 rozbieżeć się: ptak
 rozczapierzony: indyczka
 rozczidli (kasz.): gęś, kaczka
 rozdziawić: wrona
 rozdzierać się (kasz.): gapa
 rozgadać się: czeczotka
 rozłamany (kasz.): gęś
 rozmawiać, rozmówić się: gęś
 rozpierchnąć się: ptak, wróbel
 rozpostrzec: skrzydło
 roztoczyć: skrzydło
 rozum: gapi, kaczy, kurzy, ptasi
 rożenek: ptaszek
 runąć: orzeł
 rwać: skrzydło
 ryż: gołąbek
 rzadki: feniks, ptak, raróg
 rządzić się: gąska || gęś
 rzęgotać: sójka, sroka
 rzucać się: ptak, sęp
 rzucić: kogut
 sadło: szczygiel
 sadzić: bąk, kura
 sałata (kasz.): bocian
 schodzić: kurzy
 schwytany: czapla

- serce: gołębi, kurzy
 sieć: ptak
 siedzieć: bocian, cietrzew, czapla, dudek, dzięcioł, gawron, gęś, gil, indyczka, kogut, kokosz kruk, kura, kuropatwa, kwoka, orzeł, ptak, sęp, sowa, wrona, wróbel
 silny: wróbel
 siwy: gołąb(ek)
 skakać: kur, ptak, sroka, wróbel
 skory: sikora
 skórc (kasz.): szpak
 skórka: gęsi
 skraść: mewa
 skrzeczeć: sójka, sroka
 skrzydło: kruk, ptak
 skubać (kasz.): gęś, jastrząb
 słaby: gąsię, kurczę
 słoneczko: gęś
 słońce: nietoperz, orzeł, sowa
 słota: kawka
 słowo: skrzydlaty, wróbel
 smaczny: bociani
 smarować: piórko
 Sołtan: gęś
 sos: gęś
 sosna: dzięcioł
 sowa: wrona, wróbel
 sówka: wróbel
 spać: kur, kura, orzeł, ptak
 spaść: gawron
 spluwaczka: kura
 spłoszyć: ptaszek, wróbel
 spłynąć: gęś, kaczka
 spuchły (ciesz.): wróbel
 stać: bocian, czapla, dudek, gawron, gęś, kura, kurzy, ptak, żuraw
 stadko: wróbel
 stado: ptak
 stalowy: ptak
 starość: orli
 stary: ćwik, kruk, wróbel
 stawiać (kasz.): bocian
 stapać: kur, paw
 stodoła: gęś, sowa, wróbel
 strach: wroni, wróbel
 stroić się: czajka, paw, piórko, pióro
 strojny: paw
 stronić: nietoperz, sowa
 stroszyć: piórko
 strój: papuzi
 strusi: czajka
 strzecha: kura, wróbel
 strzelać, strzelić: bąk, gawron, kaczka, kurek, wrona, kaczka
 stulić: dziób
 sum: kaczka
 syczeć: gęś
 sypać się: pierze
 syty: kura
 szabla: pióro
 szafran: gęś
 szary: gąska, gęś
 szastać: gęś
 szczebiotać: czeczotka, sikorka, sójka, szpak, wróbel
 szczebiotliwy: wróbel
 szkubani (ciesz.): ptak
 sztyglęca (kasz.): szczygieł
 szukać: ptak, wróbel
 Szwed: gęś
 szyja: bocian, bociani, łabędzi, łabędź, żuraw
 ścierw(o): gawron, kruk, sęp
 śledź: kuropatwa
 ślepota: kurzy
 ślepy: kokosz, kura
 śliczny: sowa
 śmiać się: kura
 śmieci: kura
 śmiecisko (ciesz.): kura
 śmierdzieć: dudek
 śnieg (ciesz.): gawron
 śpiew: łabędzi
 śpiewać: kanarek, kukułka, łabędź, ptak, skowronek, słowik, sroka, wrona
 świegotliwy: szpak
 świergotać: ptak, wróbel
 świat: bocian, ptak, wrona
 światło: sowa
 świnią: skrzydlaty
 świstać: wróbel

taniec: kaczka	wdzięczyć się, wdzięczny: czapla, słowik
tatarak: indyczka	wejść wchodzić: gapa
tatarski: kogut	wesele: gapa, gapi, ptasi, wroni
tchórz: kura	wesoły: ptak, skowronek, szczygieł
tluc (się): gęś, kania, ptak	węńkac (kasz.): wróbel
tlusty: kukułka, kura	wid 'wzrok' (kasz.): kurzy
trafić (się): dudek, gęś, kos, kura	widzieć: sowa
trapić (kasz.): kania	wielki, wielkość: kaczy
trawić: kaczka, struś	wierny: gołąb
trwały: przepiórczy	wierzyć: bocian
trzaskać: dziób	wieś: gęś
trząść się: gęsi	wieść wozić: gęś, kwoka
trzeci: ptak, skowronek	wieża: kurek
trzepać (się): papuga, sroka, wróbel	wino: gęsi
trzymać: sroka	wiosna: gąsior, gęś
tulić: skrzydło	wiskac (kasz.): indyczka
tuz: ćwik	wlec się: gęś
Twardowski: kogut	wlepić się: kogut
twarz: czeczotka	własny: papuga
tyle: gapa	włosy: jaskółka
ubrać się: czajka, dudek	woda: czapla, gęś, kaczka, kania, kurka
ucho: kwoka, ptak, wróbel	wodzić się: kwoka
uchwycić: sroka	wodny: kurka
uciać: kogut, szpak	wojna: gęsi, kokoszy, kurzy
uciekać: kura, skrzydło, wróbel	wolny, orzeł, ptak
uczesanie: jaskółka	wołać: kania
uczony: szpak	wozić (ciesz., kasz.): gęś
uczyć: kruk, papuga	wpaść: ptak
ujść: skrzydło	wpatrywać się: sroka
ulecieć: ptaszek, skrzydło	wplątać się: kokosz
umilknąć: słowik	wrona: jastrząb
umizgać się: czapla, gęś	wróbel: jastrząb, raróg, sowa
unieść: gapa, sroka, wrona, wróbel	wrzeszczeć: czajka, gęś, kokosz
upstrzyć (się): dzieciół, papuga, sroka	wspar 'drażek': gil, ptak
urodzić się: kokosz	wstawać: kura, skowronek
uskrzeczony (kasz.): wrona	wybierać się: czajka, gęś, kura, sójka, wrona, wróbel
usnąć: kurczę	wybrać: kura
ustroić się: czajka	wybladnąć: gęś
utworzyć: orzeł	wyciągać: bocian
utyć: kapłon	wyć: sowa
uwięznąć: ptak	wydostać się: skrzydło
uwijać się: ptak	wyglądać: ćwik, dudek, dzieciół, gęś, indyczka, kania, kura, kurczę, sęp, sowa, szpak, wrona, wróbel
walić: kaczy	
wart: kokosz, kura	
wartki: ptak	
wąż: ptak	

wygrać: dudek	zapraszać: wróbel
wyjść wychodzić: dudek, skrzydło, sroka	zarobić: gęś
wykadzić: kura	zarznąć: kurczę
wykierować: dudek	zazdrosny: kukułka
wyklepać (kasz.): bocian	zazdrzec (kasz.): ptaszek
wykłuć: wrona	zbijać: bąk
wykurzyć: cietrzew	zdatność: pióro
wylecieć: sroka	zdechły: kaczka, kura
wynosić: ptaszek	zdeptać: kaczka, wróbel
wypaść: sroka, wrona	zdobić się: pierze
wyprawiać się: wróbel	zdolność: pióro
wyrastać: skrzydło	zdrowie: dudek
wyskoczyć: kuropatwa	zdrów: ćwik
wysoki: bocian	zdrzec (kasz.): gęś
wystawić: kogut	zdybać: czajka
wystroić (się) (kasz.): dudek, indyk	zejść: kurzy
wystrychnąć: dudek	zerwać się: ptaszek
wytykać: raróg	zgrabny: kaczka
wyuczyć się: papuga	zgrzebie: kokosz
wywieść: kogut	ziarnko: kura
wywinąć: orzeł	zlecieć (się): gawron, gęś, kaczka, kruk, ptak, sęp, wróbel
wzdychać: kania, turkawka	złamać: pióro, skrzydło
wzerac (kasz.): czapla, gęś	złapać: gil
wziąć brać: bocian, gapa, indyk, pióro, skrzydło	złość: indyk, piał
wzrok: jastrzębi, kurzy, orli, sokoli, sowa	złoty: kura
zachwyt: piał	zły: indor
zadąć: sowa	zmokły: indyczka, kaczka, kura, wrona
zadąsany (kasz.): gąsior	znać (się): gęś, kogut, kura, ptaszek
zadziobać: dzięcioł, kaczka, kurek, wróbel	znarowić się: wróbel
zaganiać: kaczka	znieść, znosić: kokosz, kura, ptak, sroka
zajmować: gęś, kaczka	zrobić: kogutek, nietoperz, orzeł
zakłęty: kaczka	zrywać się: skrzydło, wróbel
zakukać: kukułka	zsinieć: kurzy
Zaleski: bocian	zwichnąć: skrzydło
załapać się: sęp	żałobnie: kruk
zamienić: indyk	żer: ptak
zamilknąć: ptaszek	żołądek: kaczy, strusi
zamknąć: dziób	żonaty: wróbel
zapatrzeć się: gapa	żółto: dziób
zaperzyć się: indyk, kogut	żółty: kanarek
zapiać: kogut, kur	żyć: turkawka
	żydówka: kokosz
	żyto (kasz.): bocian
	żywić się (kasz.): kaczka

Rozwiązanie skrótów:

a) źródeł i słowników, opracowań:

- Ad – *Księga przysłów, przypowieści i wyrażen przysłowiowych polskich*, zebrał i oprac. S. Adalberg, Warszawa 1889-1894.
- AJK – *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, oprac. przez Zespół Instytutu Słowianoznawstwa PAN pod kier. Z. Stiebera, VII-XV pod kier. H. Popowskiej-Taborskiej, Wrocław 1964-1978.
- Ank – ankieta, m.in. wśród studentów filologii polskiej UG
- BaMa – J. Bartmiński, J. Mazur, *Teksty gwarowe z Lubelszczyzny*, Wrocław 1978
- Bas – *Słownik frazeologiczny czesko-polski*. Oprac. M. Basaj, D. Rytel, Katowice 1981.
- Bańk – A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. I-II A-P, Warszawa 2000.
- Bąk – P. Bąk, *Słownictwo gwary okolic Kramska na tle kultury ludowej*, Wrocław 1960.
- Biul. PTJ – Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego.
- Br – A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927.
- Budz – A. Budzisz, *Zemja kaszëbskô. Utwory wybrane*, Gdańsk 1982; tenże, *Modra kraina*, wybrał, spolszczył i oprac. J. Drzeżdżon, Warszawa 1980.
- CeyObr – F. Ceynowa, *Obrazcy kaszebskago narieczija*, „Izviestija II Otdielenija Imperatorskoj Akademii Nauk”, Petersburg 1852.
- CeyR – F. Ceynowa, *Trze rosprave przez Stanjislawa wóros kile slov wó Kaszebach e jich zemji przez Wójkasena*, Kraków 1850.
- CeyS – F. Ceynowa, *Skôrb kaszëbskosłowińskie mowë*, Świecie 1866-1868.
- Derd – H. Derdowski, *Nórcyk kaszubsci abo koruszk i jedna maca jędrnyj prowde...*, Winona 1897 (też wyd. w zmienionej ortografii: *Nórcyk kaszëbsczi abò kôrëszk i jedna maca jãdrnyj prówdë. Pòzbierôł Méster ôd piesni Ô panu Czôrlińszcim co do Pùcka pò secë jachôł. Drëkòwôł Jarosz Derdowszczi we Winonie w Nórto-wi Americie* 1897, urrechtowôł i pòsłowie napisôł J. Tréder, Gdańsk 2001).
- DerdCz – H. Derdowski, *O panu Czorlińszcim co do Pucka po sece jachôł*, Chełmno 1880; por. wyd. w pismońi oryginału, Gdańsk 1990
- DzAp – *Dzieje Apostolskie*.
- Ex – Materiały własne z eksploracji terenowej.
- Głow – K. Głowińska, *Popularny słownik frazeologiczny*, red. nauk. prof. T. Piotrowski, Warszawa 2000.
- Godyń – J. Godyń, *Od Adama i Ewy zaczynać. Mały słownik biblizmów języka polskiego*, Kraków 1995.

- Gór – H. Górniewicz, *Dialekt malborski*, t. II. *Słownik*, Gdańsk 1973–1974.
- Grzesiuk – S. Grzesiuk, *Boso, ale w ostrogach*, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1999 (napisana w 1959 r.).
- Hb – *Księga Hioba*.
- Hope – S. Hope, *Słownik języka łowieckiego*, Warszawa 1967.
- Jak – *List św. Jakuba Apostoła*.
- JP – „Język Polski”.
- Karn – J. Karnowski, *Sowizdrzół u Krëbanów*, Gdańsk 1983.
- Kolb – O. Kolberg, *Dziela wszystkie*, t. LX. *Przysłowia*. Z rękopisów oprac. S. Świrko, Warszawa 1967.
- Kop – W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa 1980.
- KopSym – W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 2001.
- Kos – W. Kosiński, *Słownik okolic Czehowa*, Kraków 1914.
- Lab – A. Labuda, *Guczów Mack godo*. I *Kąsk do smjechu*, Gdańsk-Wejherowo 1971; II. *Zupa z kreszków*, Gdańsk 1971; III. *Kukuk*, Gdańsk 1974. [Por. tenże, *Guczów Mack gôdô*, Gdańsk 1992].
- Linde – S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1807–1814, wyd. 2. poprawione i pomnożone, Lwów 1860, wyd. 3. fotooffset. Warszawa 1951.
- Lor – F. Lorentz, *Pomoranisches Wörterbuch*, Bd. I A–P, Berlin 1958; Bd II–V, oprac. F. Hinze, Berlin 1968–1983.
- Łaj – A. Łajming, *Od dziś do jutra*, Gdańsk 1976.
- Łk – *Ewangelia św. Łukasza*.
- Maj – A. Majkowski, *Žěcé i przigodě Remusa*. *Zvjercadlo kaszubskji*, Gdańsk 1974–1976 (wyd. 1.: 1939); tenże, *Życie i przygody Remusa*, z gwary kaszubskiej przeł. L. Bądkowski, Gdynia 1988.
- MajStr – A. Majkowski, *Strachë i zrëkovjinë*, Gdańsk 1976.
- MG – J. Krzyżanowski, *Mądrej głowie dość dwie słowie*, t. I–III, wyd. 3, Warszawa 1975.
- Moj – I Księga Mojżeszowa.
- Mosz – K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, t. I–II, Warszawa 1967.
- Mt – *Ewangelia św. Mateusza*.
- NKP – *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*. W oparciu o dzieło Samuela Adalberga oprac. Zespół Redakcyjny pod kier. J. Krzyżanowskiego, t. I–IV, Warszawa 1969–1978. Uwaga: Nie objaśniam bliżej skrótów w dziele tym stosowanych, wskazując jedynie, że zbiory Ceynowy z 1852 i 1866 (*Skôrb kaszëbsko-słowińszci mowë*), Derdowski 1897 (*Nórçyk kaszubszci...*), a Roppel był korespondentem terenowym Redakcji.
- NSPP – *Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN*, red. A. Markowski, Warszawa 1999.
- Pam. Lit. – „Pamiętnik Literacki”.
- PF – „Prace Filologiczne”.
- PFPS – *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*, red. M. Basaj i D. Rytel.
- Pob – G. Pobłocki, *Słownik kaszubski z dodatkiem idiomatyzmów chełmińskich i kociewskich*, Chełmno 1887.
- Por. Jęz. – „Poradnik Językowy”.

- Ram – S. Ramułt, *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego*, Kraków 1893. [Cz. II, oprac. H. Horodyska, Kraków 1993. Por. ten *Słownik...*, scalił i znormalizował... J. Treder, Gdańsk 2003.]
- Red. – Redakcja NKP (zob.)
- Rocz. Gd. – „Rocznik Gdański”.
- RopKMM – L. Roppel, *Z księgi mądrości morzan. 13 centurii przysłów i powiedzonek kaszubskich o morzu*, Gdańsk 1965; por. wyżej NKP.
- SCFI – *Slovník české frazeologie a idiomatiky* [I] *Přirovnání*, Praha 1983; [II] *Výrazy neslovesné*, Praha 1988.
- SEK – W. Boryś, H. Popowska-Taborska, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, I-IV, Warszawa 1994-2002.
- SFPS – „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”.
- SFtem – *Słownik frazeologiczny w układzie tematycznym i alfabetycznym*, red. nauk., wstęp i układ tematyczny haseł A. Nowakowska, oprac. haseł J. Dobrowolska, K. Kawa, Wrocław 2003.
- SFWP – S. Bąba, J. Liberek, *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*, Warszawa 2001.
- SGOWiM – *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, pod red. Z. Stamirowskiej, t. I-II, Wrocław 1987 i n.
- SGP – *Słownik gwar polskich*, oprac. przez Zakład Dialektologii Polskiej IJP PAN, t. I, pod kier. M. Karasia, t. II-IV, pod kier. J. Reichana, Wrocław 1977 i n.
- SGP Karł – J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I-VI, Warszawa, 1900-1911.
- SJP – *Słownik języka polskiego*, red. naczelny W. Doroszewski, t. I-XI, Warszawa 1958-1969.
- Skor – S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I-II, Warszawa 1967-1968.
- Sm – A. Smešková, *Malý frazeologický slovník*, Bratislava 1977.
- SMTK – W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1985.
- SPP – J. Anusiewicz, J. Skawiński, *Słownik polszczyzny potocznej*, Warszawa 1996.
- SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. I-XXVIII [do *potkanie*], IBL PAN, Wrocław 1966-2001; tu ze wskazaniem tylko na datę i autora.
- Stef – W. Stefen, *Słownik warmiński*, Wrocław 1984.
- SW – Słownik warszawski.
- Sy – B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I-VII, Wrocław 1967-1976.
- SyK – B. Sychta, *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej* I-III, Wrocław 1980-1985.
- Szym – M. Szymczak, *Słownik gwary Domaniewka w powiecie łęczyckim*, cz. I-VIII, Wrocław 1962-1973.
- ŚTG – *Śląskie teksty gwarowe*, red. A. Zaręba, Kraków 1961.
- Trof – K.K. Trofimowicz, *Hornjo-serbsko-ruski slovník*, Budyšin - Moskva 1974.
- WSFJP – Piotr Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Świat Książki, Warszawa 2003.
- Wyb – K. Nitsch, *Wybór polskich tekstów gwarowych*, wyd. 2., Warszawa 1960.

b) inne:

ap. – appellativum (apelatyw)	podn. – podniośle
arch. – archaiczne	pogardl. – pogardliwe
bibl. – biblijne	polit. – polityka
błęd. – błędnie	por. – porównawczy
br. – brak	posp. – pospolite
brus. – białoruskie	pot. – potoczne
ciesz. – cieszyńskie	pouf. – poufale
czes. – czeskie	przen. – przenośnie
daw. – dawne	przest. – przestarzałe
dosl. – dosłownie	przymiot. – przymiotnik
dzien. – dziennikarskie	przysł. – przysłowie
emf. – emfatyczne	public. – publicystyczne
euf. – eufemistyczne	rec. – recesywne
fig. – figuralnie (przenośnie)	reg. – regionalne
franc. – francuskie	ros. – rosyjskie
fryz. – fryzjerskie	rub. – rubaszne
germ. – germańskie	rzad. – rzadkie
głuż. – górnołużyckie	słow. – słowackie
grub. – grubiańskie	sport. – sportowe
gw. – gwarowe	śl. – śląskie
hand. – handlowe	środ. – środowiskowe
hist. – historyczny	t. – tom
ib. – ibidem (tamże)	tryw. – trywialne
iron. – ironiczne	ts – to samo
karc. – karciane	urzęd. – urzędowe
kaszb. – kaszubskie	war. – wariant
kiel. – kieleckie	warm. – warmińskie
koc. – kociewskie	warsz. – warszawskie
krajn. – krajniackie	wlkpl. – wielkopolskie
krak. – krakowskie	złośl. – złośliwie
ks., książk. – książkowe	żart. – żartobliwe
lekcew. – lekceważąco	≤ – pochodzi z...
lit. – literackie	≥ – rozwija się w...
malb. – malborskie	⌘ – znak kontaminacji
mazow. – mazowieckie	† – wychodzące z użycia, archaiczne
młodz. – młodzieżowe	... – znak opuszczenia powtarzającego
młpl. – małopolskie	się członu
niem. – niemieckie	≥ – rozwija się w...
obelż. – obelżywe	– znak kontaminacji
op. cit. – opus citatum	* – hipotetyczne
pieszcz. – pieścizotliwie	– znak oboczności
plt. – pluralia tantum (tylko w liczbie mnogiej)	

MPW
Wejherowo

II 31131

ISBN 83-7326-248-2

